

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia

Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

NyK

101. kötet

2004

Főszerkesztő

HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztők

KOMLÓSY ANDRÁS

RÉDEI KÁROLY

Szerkesztőbizottság

BÁNRÉTI ZOLTÁN

BERTA ÁRPÁD

CSÚCS SÁNDOR

KASSAI ILONA

KERESZTES LÁSZLÓ

SIPŐCZ KATALIN

Technikai szerkesztő

OSZKÓ BEATRIX

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. osztálya támogatásával

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

101. kötet

Budapest, 2004

TARTALOM

Widmer Anna: Szemantika, jelentésváltozás és mitológia [Semantics, meaning change and mythology].....	7
Bíró Bernadett: A vogul rokonságnevek rendszere és morfológiai felépítése [The system and morphology of Vogul kinship terms]	32
Siptár Péter – Szentgyörgyi Szilárd: A magyar <i>H</i> -féle hangok optimális elemzése [An optimality theoretic account of Hungarian <i>H</i> -type segments].....	57
Kassai Ilona: Nyelvi és beszédbeli rendellenességek a nyelvtudomány történetében [Anomalies in language and speech in the history of linguistics]	91

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Rédei Károly: Még egyszer a permi accusativusról [Permic accusative revisited]	124
Rédei Károly: Szófejtések [Etymologies].....	130
Honti László: Mítoszok a magyar nyelv eredete körül [Myths about the origin of the Hungarian language].....	137
Aradi András: Egy emotív jelentésű igecsoport néhány nyelvhasználati sajátossága [On some characteristics of a group of emotive verbs]	152
É. Kiss Katalin: Eseményszerkezet és topic–predikátum tagolás a magyar mondatban [Event structure and topic-comment articulation in the Hungarian sentence].....	160
Berta Árpád: Keszi és társai [Keszi and company].....	173
Dér Csilla: Határok nélkül: a grammatikalizáció státusáról [Across the boundaries on the status of grammaticalisation]	182

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelv jubileumára [On the anniversary of the Hungarian Linguistics Association and the journal Hungarian Language] (Csúcs Sándor).....	195
Alekszandr Pavlovics Feoktyiszto [Aleksandr Pavlovich Feoktistov] (Rédei Károly)	199
Harmatta János (Maróth Miklós).....	202
Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv szövegtana [The Text Linguistics of Hungarian] (Szabó Zoltán).....	204
Forgács Tamás: Ungarische Grammatik [Hungarian Grammar] (Fazekas Tibor).....	208
Új magyar tájszótár [New Hungarian Dialectological Dictionary] (Gerstner Károly).	217
Egy új modern magyar nyelvtörténetről [On a new history of Hungarian] (Nyirkos István)	224
Jukka Mäkilä: Grammar and Experimental Evidence in Finnish Compounds (Fejes László).....	240

Új orosz kiadványok nyelvrokonainkról [Recent Russian publications on Uralic] (Vándor Anna).....	256
Cser András: A történeti nyelvészet alapvonalai [Introduction to historical linguistics] (Gianpaolo Salvi)	268
Areális tipológiai megjegyzések J. H. Greenberg könyvéről [Areal-typological remarks on J. H. Greenberg's book] (Dezső László)	273
Pillanatkép a pszicholingvisztikáról: fogódzók és hiányhelyek [State of the art in psycholinguistics: strengths and lacunae] (Szépe Judit).....	290
Zavarok a nyelvi zavarok körül [On the confusion surrounding language disorder] (Forró Orsolya – Kálmán László)	321
Navracsics Judit: A kétnyelvű gyermek [The bilingual child] (Simon Orsolya)	332
Borbély Anna: Nyelvcseré (Duray Zsuzsa – Laihonen Petteri) [Language shift]	337
Sándor Anna: Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélő- közösségben, Kolonban (Menyhárt József) [Native language use and bi- lingualism in a minority Hungarian speech community in Kolon]	344

СОДЕРЖАНИЕ

Видмер, Анна: Семантика, изменение значения и мифология.....	7
Биро, Бернадет: Термины родства мансийского языка и их морфология.....	32
Шиптар, Петер – Сентдёрди, Силард: Анализ <i>Н</i> -звуков венгерского языка с точки зрения теории оптимальности.....	57
Кашшай, Илона: Языковые и речевые отклонения в истории языкознания	91

НЕБОЛЬШИЕ СООБЩЕНИЯ

Редеи, Карой: Ещё раз о пермском аккузативе	124
Редеи, Карой: Этимологии	130
Хонти, Ласло: Мифы о происхождении венгерского языка	137
Аради, Андраш: О некоторых особенностях употребления эмотивных глаголов.....	152
Э. Кишш, Каталин: Аспектуальная композиция и актуальное членение предложения в венгерском языке	160
Берта, Арпад: Кеси и товарищи	172
Дер, Чилла: Грамматикализация без границ.....	181

ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ

К юбилею Венгерского лингвистического общества и журнала «Венгерский язык»	195
Александр Павлович Феоктистов (Редеи, Карой).....	199
Харматта, Йанош (Марот, Миклош)	202
Толчван Надь, Габор: Лингвистическая текстология венгерского языка (Сабо, Золтан).....	204
Форгач, Тамаш: Ungarische Grammatik (Фазекаш, Тиборц).....	208
Новый диалектологический словарь венгерского языка (Герштнер, Карой)	217
О новой современной истории венгерского языка (Ниркош, Иштван)	224
Юкка Мякисало: Grammar and Experimental Evidence in Finnish Compounds (Фейеш, Ласло)	240
Родственники по языку. Новые издания на русском языке (Вандор, Анна).....	245
Чер, Андраш: Основы исторического языкознания (Салви, Джампаоло)	268
Ареальная типология. О книге Дж. Х. Гринберга (Дже, Ласло)	273
Современное состояние психолингвистики: достижения и проблемы (Сепе, Юдит)	290
О языковых нарушениях (Форро, Оршойа – Калман, Ласло).....	321

Наврачич, Юдит: Ребёнок в ситуации двуязычия (Шимон, Оршойа)	332
Борбей, Анна: Смена языка (Дурай, Жужа –Лайхонен, Петтери).....	337
Шандор, Анна: Родной язык и двуязычие венгерского национального меньшинства в Колоне (Меньхарт, Йозеф).....	344

Szemantika, jelentésváltozás és mitológia¹

In the following article I am going to treat a group of words of the Finno-Ugric languages, which in all my opinion belong to the same mythological context: the so-called twin cult, which is more or less independently known in most of the cultures. The main question in this analysis is, whether it is important to know the cultural background in order to establish an etymology – an old question, which the answer is no in classic Finno-Ugric studies: although the knowledge of the backgrounds is theoretically considered to be important, in general an etymology, which does not treat any cultural considerations, is judged to be better than an etymology that does. The first part treats the Finno-Ugric relatives of Estonian *jama*, *jäma* ‘joint; space between two parts belonging together’ (1). The second part (2–2.3) is about the Ugric forms that are related to Hungarian *jó* ‘good’. In this context I am going to refer to the etymological and mythological backgrounds of the Ugric form **mančz*. Finally an Ob-Ugric word family will be discussed (3–3.2.3.4). – All the words under consideration are closely related to (Indo-)Iranian mythological conceptions.

Bevezetés

A következőkben különböző finnugor nyelvek azon szavait fogom tárgyalni, amelyek véleményem szerint eredetileg mind ugyanazon nagy mitológiai komplexumhoz tartoztak: az ún. ikerkultuszhoz, amely, mint köztudott, egymástól többé-kevésbé függetlenül a legtöbb ismert kultúrában előfordul. Vizsgálataim középpontjában az a kérdés áll, hogy mennyiben fontos egy etimológia felállításhoz, ill. felismeréséhez a kulturális háttér ismerete – régi kérdés, amelyre a klasszikus finnugrisztika általában nemleges választ ad: habár elméletileg fontosnak tartja a háttér ismeretét, a jó etimológia alatt általában rövid etimológiát értenek, amelyben nincsen szükség magyarázatokra. Először (1) egy finnugor szócsaládról lesz szó, az észt *jama*, *jäma* ‘hézag, ereszték, összetétel’ stb. megfelelőiről, második főpontként (2–2.3) a magyar *jó* szó ugor kori megfelelőit fogom tárgyalni. Ennek kapcsán szó esik az ugor kori **mančz* apellatívum etimológiai és mitológiai hátteréről. Végül (3–3.2.3.4) egy obi-ugor szócsaládra fogok kitérni. Mindezek véleményem szerint az indo-iráni ill. iráni mitológiával függenek össze.

¹ A cikk szövege nagyjából megegyezik a 2002. V. 21-én a Tartui Egyetem Finnugor tanszékén tartott előadással.

1. A finnugor **jama* 'hézag, összeköttetés, ereszték', ill. 'ikrek' és az indoiráni 'ikrek'

Az UEW szerkesztősége feltett egy fu. **jama* rekonstruált alakot, amelynek a jelentése 'hézag, összekötés, ereszték' lehetett (l. UEW 631). Az etimológia alapjául a finn *jama* 'összekötött rész, összekötés, hézag' stb., valamint az észti *jama*, *jäma* 'ua.' és ezeknek igei származékai szolgálnak (finn *jamata*, *jamo*, észt *jamada*, *jämada*), emellett a mordvin *jav* a *kijaks jav* 'padlórás' összetételben. A lapp nyelvekben egyrészt található egy finn jövevényszó: lp. *jamate*- stb., másrészt egy 'iker' jelentésű szó: lp. N *juomek* ~ *juomëk* ~ *jūmik* 'ikerjuhok', L *juomitj* 'iker, (t. sz.) ikrek'. Ez utóbbi 'iker, ikrek' jelentésű szó idetartozása az UEW szerkesztősége szerint kérdéses, mivel a jelentés szempontjából kilóg a sorból.

A SSA a finnségi szócsaládhoz egy további mordvin szót csatol: md. *jamša*- 'dupla' (SSA 235). A SSA szerint vagy ez a mordvin szó tartozik a szóban forgó finnségi szavakhoz, vagy pedig a fent említett *kijaks-jav* összetétel.

Mind a SKES, mind a SSA felhívják a figyelmet arra, hogy az óind nyelvben található egy *yamás* 'iker' szó és a lettben egy *jumis* 'dupla, páros gyümölcs vagy gabonakalász' (SKES 114, SSA 235). Ám egyik szótár szerkesztősége sem tartja valószínűnek, hogy a finn *jama* stb. szócsalád az indoeurópai nyelvek egyikéből származnék, mivelhogy szerintük egy 'iker, ikrek' jelentésű szóból aligha fejlődhet egy 'hézag, két v. páros tárgy közötti rés' jelentésű szó. A jelentésváltozás szerintük legfeljebb fordított irányba következhet be.

A szakirodalomban eddig még nem vették figyelembe, hogy ennek a szócsaládnak az obi-ugor nyelvekben is van megfelelője, amelynek a jelentése – akár csak a lappban – 'iker'. A DEWOS-ban található osztják adatok a következők:

VVj. *ńaməs*-/V *ńāməs* is, Trj *ńāməs*-, DN *ńoməs*-, Kaz *ńoməs* 'iker-' (Vj és Kaz: állatokról is). – Vj *ńaməs*-ku '(a leánytestvér) ikerfivére'; V *ń. -kijjən*, Vj *ń. -kukən*, Trj *ń. -jā'kən*, DN *ń. -jəγ-pāxsájən* 'ikerfivérek'. || V *ń. -ni* '(a fiútestvér) iker-leánytestvére'; V *ńaməs-ńəŋijən*, Vj *ń. -niŋkən*, Trj *ń. -niŋkən* 'ikernővérek'. V *ńaməs-ńəŋijən kijjən*, Vj *ń. -ńəŋikən kijikən*, Trj *ń. -āyijən pā'kən* 'ikertestvérek (fivér és leánytestvér)'. || DN *ń. -moxxən*, -*moxxkən*, KazSt *ń. -ńawremŋən* 'ikrek'. || V *ńāməs-juγ* 'két összenőtt, mintegy összeragadt fa (pl. lucfenyő); fa, pl. lucfenyő, amelynek törzséből cirbolyafenyő nő'; *ńaməs-jukən* v. *ńā-*. 'összenőtt fák (pl. lucfenyő és cirbolyafenyő); Trj *ń. -ju'kən* 'egy fatörzsből kinövő kétágú fa'.

DN *ńomsəŋ*: *ń. -ńawremkən*, Kr *ńomsəŋ* *ńawremŋən* v. *ń. -moxxən* 'ikrek'. Kr *ń. -jəγ-pāxsəŋən* 'ikerfivérek'.

Ni. *ńomsəp*, *ńomsəp*: *ij ń. -kāt xū* 'ikrek'. (DEWOS 1059)

A vogulban is található egy ezzel összeköthető szó: Ahl. *ńomjs*: *ń. -višqari* 'ikrek'; és esetleg, ám ezt a szótár alapján nem lehet bizonyítani, Munkácsi Bernát gyűjté-

séből: P *ńáměsp khunng* 'kétéves rénborjú' (MK 124b k.); P *ńáměsp khunng, ńáměsp pǎši* 'rénborjú' (sic!, nagyon leegyszerűsítve, MK 367b); P *ńáměsp pǎši* 'másodéves borjú' (MK 418b), ha a 'kétéves' helyett 'két (egy-)éves rénborjú' olvasandó.²

Nem triviális az obi-ugor alakok szókezdő hangja, a palatális *ń-*: az *ń* nem szabályos fejleménye a finnugor ill. ugor **j*-nek. Ám akad rá példa, hogy az obi-ugor nyelvekben ill. nyelvjárásokban sporadikusan éppen *m* előtt, mint az 'ikrek' jelentésű szóban, nazális asszimiláció révén *j*-ből *ń* keletkezett:

vog. TČ *ńemǎs* 'jó', emellett *iǫmǎs* 'ua.' (< **j*-)

TČ *ńām-* 'megy', vö. TJ *iām-* 'ua.' (< **j*-)

osztj. Patk. (KoM) <*nimes*> 'jó', emellett *jimes* ua. (< **j*-)

Vj. *jām^h-serki-*, Sur. *jām-sǎrki*, déli *jamsár*, Ni. *jīm^hsar-*, Ber. (Ahl.) *jimsar-*, emellett Š *ńām-sar-*, Kaz. *ńīm^hsar-*, Sy. *ńipsar-*, *ńipsar-*, Ber. (Ahl.) *nimsar-*,

O *nim^hsár* 'pók' (< **j*-)

Tehát megfigyelhető a következő szabály:

fu./ugor **j* > osztj. vog *ń* (spor.) / _...m

Ami a V Vj. *ńaməs-* stb.-beli szóvégi /s/ hangot illeti, csak rövid magyarázatra szorul: mind az osztják, mind a vogul nyelvben – feltéve, hogy a vogul önálló fejlemény és nem az osztjából kölcsönzött szó – van példa denominális *s*-képzőre, vö. Sauer (1967: 87 k.) és Riese (2001: 108 k.) munkáit (az obi-ugor *s*-hez vö. Riese 2001: 53). Sőt még az is lehet, hogy a fent említett obi-ugor alakokban egy megkövült komitatívusz **-s3* rejlik, amely rokonsági kifejezésekben fordul elő, pl. Vj. *ǎtj-sa-kən* 'két fiútestvér' (Sauer 1967: 90; *ǎtj* 'fiútestvér', *-sa*-komitatívusz, *-kən* duális), hiszen az 'ikrek' szó is rokonságnévnek minősíthető. Ez azért is érdekes lenne, mert a komitatívusz ebben az esetben kivételesen duálisrag nélkül őrződött volna meg.

Az az érvelés, miszerint egy 'iker, ikrek' jelentésű szóból nem fejlődhet 'hézag, két páros tárgy közötti rés' jelentésű szó, nem egészen meggyőző, hiszen az 'iker, ikrek' jelentése tágabb értelemben is felfogható.

Wolfgang P. Schmid a lett *jumis* 'páros gyümölcs'-ről írt részletes tanulmányában kimutatta, hogy a régi indoeurópai nyelvekben kb. olyasmit értettek az 'ikrek' jelentésű szón, hogy 'kettő egyben, kettő egyből, kettő egybe' (Schmid 1979). Inkább arról lehet tehát szó, hogy a modern nyelvekben, így a magyar, ill. német nyelvhasználatban is *l e s z ú k ü l t* az eredeti jelentés, specifikusabb lett.

A finnségi nyelvekben található 'összetétel' jelentés nyilvánvalóan nemcsak két tárgy közötti összekötő részre vonatkoztatható, amint azt a német 'Fügung'-ból első pillantásra gondolhatnók – ez az értelmezés valóban messze áll az 'iker,

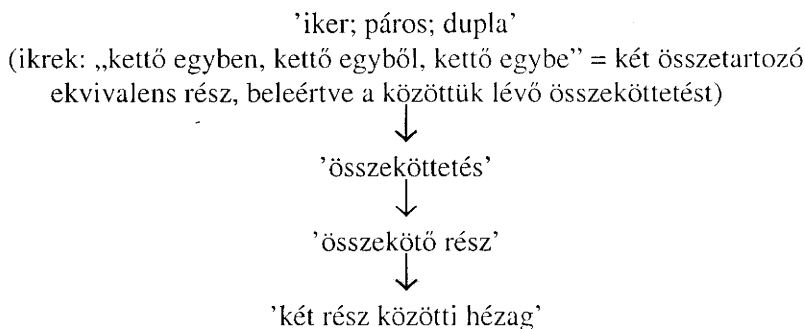
² Esetleg ide tartozik a vog. P *ńámśēm-tūr* (tónév) (MK 367b) is.

ikrek' fogalmától –, hanem az egészre is, amely két elemből és a közöttük levő összeköttetésből áll; tehát az összetétel mint eredmény áll a jelentés középpontjában. Emellett szól a mordvin *jamša-* 'dupla' is.

Összetétel: 1) $\square\square$
 \uparrow
 2) $\square\square$
 $\underbrace{\hspace{1.5cm}}$

Az obi-ugor adatokban tükröződő szemantikai összefüggések olyan pontosan megegyeznek az egyes balti-finn, mordvin és lapp adatokkal – pl. ha a kétágú fa jelentésű szót összevetjük a mordvin és balti-finn 'padlórész; páros háló közötti rész' jelentéssel –, hogy nehéz elképzelni, hogy össze ne tartoznának.

A finn-mordvin nyelvekbeli jelentésváltozások sorát tehát a következőképpen képzelhetjük el:

Ezt támasztják alá a finnugori nyelvek igei származékai is, pl.:

inkeri *jamata*, *jammōja* 'liittää verkkoja yhteen', *jame* 'verkon liitos'; vót *jamata* 'yhdistää punomalla t. solmimalla, liittää yhteen'.

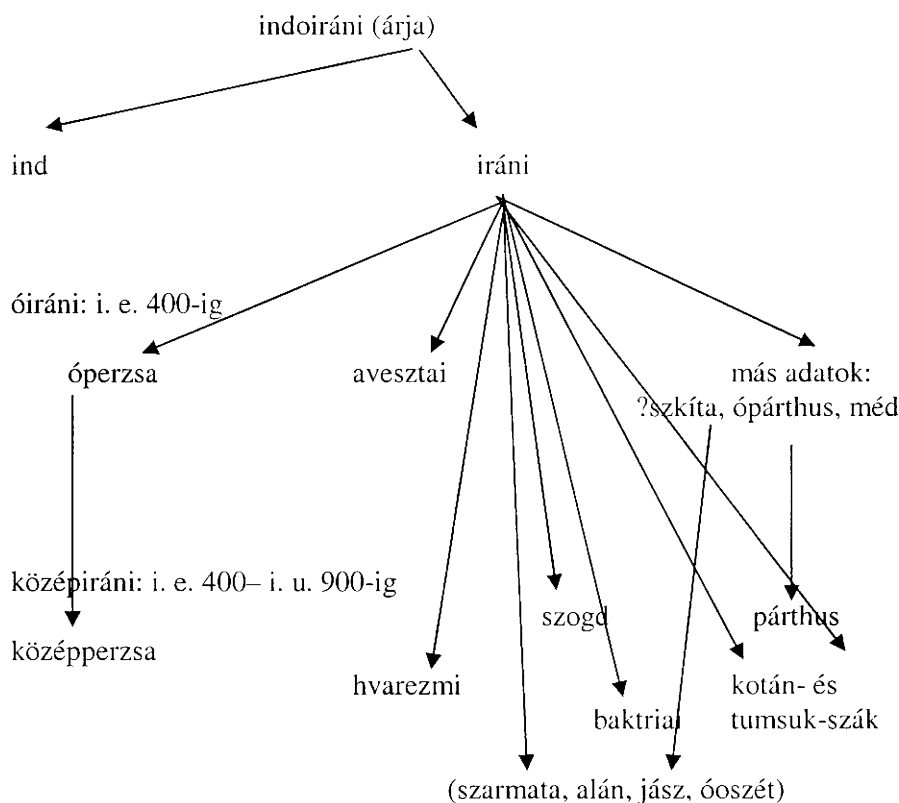
Ezek szerint a lapp és az obi-ugor nyelvekben őrződött volna meg a szóban forgó etimon eredeti 'ikrek' jelentése – ez annál kevésbé meglepő, mivel köztudott, hogy a nyelvterület periferiáján meg-megőrződnek archaikus vonások.

Mindent összevetve úgy tűnik, hogy okunk van a finnugor alapnyelvre feltenni egy **jama* alakú szót, amelynek jelentése 'összetartozó páros egység, ikrek' lehetett.

Ami a feltett fu. **jama* hangalakját és jelentését illeti, pontosan megegyezik az indoiráni nyelvekből kimutatható, már a SKES-ben és SSA-ban idézett adatokkal (l. részletesebben EWAia 400 k., a *yamá*-¹ und *yamá*-² címszók alatt).

Mindazonáltal felvetődik a kérdés, van-e nyomósabb oka annak, hogy ez az 'iker' jelentésű szó átkerült az indoiráni alapnyelvből (vagy esetleg az indoiráni nyelvek egyikéből) a finnugorba.

Mivel a továbbiakban fontos szerepet játszanak az indoiráni nyelvek, itt röviden és nagyon leegyszerűsített formában felvázolom (a CLI 1–245 nyomán) az indoiráni nyelvek családfáját (a mai nyelvek kivételével):

Az óind nyelvből adatolva van egy hímnemű *yamá-* m. és egy nőnemű *yamī* f., az óirániból gav. *yāma-*, későbbi jav. *yima-*. Ezeknek a szavaknak három jelentését ismerjük: először is az általános 'iker' jelentést, másodszor egy bizonyos, mitológiai szempontból fontos, konkrét ikerpárnak is óind *yamá-* m. és *yamī* f. a neve (EWAia 400 k.); harmadszor pedig mind az óind, mind az óiráni és középiráni szövegekben *Yamá-/Yəmal/Yima-/Jamšēd*-ot, *Vivásvant/Vīuuay^vhañt* fiát, tartják számon a világ első embereként.

Első halandó lévén ő volt az, aki elsőként szállt le a halál birodalmába, és ezáltal a halál birodalmának a királya lett.³ Továbbá szó esik ikertestvéréről, a nőnemű *Yamī*-ről, akiről azt közlik a szövegek, hogy elcsábította a fiútestvérét. Ezt a vérfertőző kapcsolatot részben elítéli mind az ind, mind az iráni hagyo-

³ Az ind és iráni hagyományok közötti eltérésekhez vö. Boyce 1975: 92.

mány. Ebből arra lehetne következtetni, hogy már az indoiráni alapnyelv korában ez volt a helyzet. Ám azt sem zárhatjuk ki, hogy a vérfertőzés tilalma a két kultúrában párhuzamos fejleménynek tulajdonítható, tehát a vérfertőző házasság az óárja korban követendő lehetett. Erre is utalnak szövegrészek, sőt a hittudományi kutatások eredményei alapján valószínűnek tűnik, hogy a vérfertőző házasság⁴ később veszítette el presztízsét, vö. pl. Oldenberg árja mitológiáról szóló könyvét (Oldenberg: 280 k.).⁵

A vérfertőző kapcsolat értékelésétől függetlenül *Yamá*-nak és *Yamī*-nak az utódjaitól származott az ind és az iráni mitológia egyes hagyományágai szerint az egész emberiség.

Ez az ún. ikermítosz, mint ismeretes, sok nép mitológiájában fontos szerepet játszott és játszik ma is. Lehetetlen pontosan nyomon követni, milyen úton-módon jutott el ez a mítosztípus az egyik néptől a másikig. Ám az indoiráni és finnugor 'iker' jelentésű szavak azonos formája miatt nagyon valószínűnek tartom, hogy a finnugor **jama* 'iker' az indoirániból kölcsönzött szó. Hogy ebbe az irányba történt az átvétel és a szóban forgó szó nem a finnugorból került át az indoirániba, azt már az a tény is mutatja, hogy az indoeurópai nyelvekben biztos belső etimológiája van a szóban forgó indoiráni **iāma*- 'Yama ikerfivér' ~ **iāmá*-⁶ 'iker' és balti nyelvekbeli 'páros gyümölcs, gabona', 'istenség' stb. szavaknak: az óind nyelvből adatolt *yam*- 'tart, összetart, párosít' igével (< i.e. **iēm*-) függenek össze (l. AWAia 400 f., IEW 505 stb.).

2. Az (indo-)iráni *Yama/Yāma* és az ugor **jām3* 'jó; jóság'

2.1. Az indoiráni *Yama* és az iráni *Yama*: a halál birodalmának fejedelme és a jóság

Mint fentebb említettem, az indoiránira feltett hangalak **iāmá*-, amely egyrészt az óind *yamá*- m. és *yamī*- f.-ból, másrészt az iráni adatok alapján következtethető ki.

Az iráni nyelvekben a legrégebbi adat az av. <*yāma*>. Az avesztai kódexekben összekeveredik az *ī* ~ *ū* ~ *ō* írásmódja; a magánhangzók hosszúsága csak az etimológia révén deríthető ki. Több elem is hozzájárult a hangalakok konkrét írásmódjához: a kiejtésen kívül a hagyomány és a diaszkenaszták interpretációja

⁴ A vérfertőzés tilalmát sokáig univerzálénak tartották a szakirodalomban. Ennek tulajdonképpen a fent említett iráni adatok ellentmondanak. A tematikához l. Sidler 1971.

⁵ Emellett később, a középperzsa időszakban, amikor idealizálni kezdték az óperzsa időkből származó hagyományokat, újból elterjedt a vérfertőző kapcsolatok gyakorlata. Ennek köszönhető az, hogy a testvérházasság – legalábbis a felsőbb, fejedelmi körökben – különösen erkölcsös életvitelnek számított.

⁶ A hangsúly tulajdonneveknél a második szótagról az elsőre tolódott.

is. Ami az <ǣ> jelet illeti, nagyon valószínű, hogy az avesztai nyelvben nem volt oppozíció a hosszú ǣ és rövid ǣ között. Az ǣ bizonyos iráni nyelvekben az ie. *a folytatója nazális előtt (vö. Narten 1986: 261 kk.).

A kései avesztában, amely nem tekinthető a korai avesztai nyelv direkt folytatásának, egy *Yima*- alakú személynév jelenik meg, amely **yama*-ból ered (vö. Narten 1986 i. h.).

Ezeknek a szavaknak a későbbi, középperzsa megfelelője <*ym*>, amit <*ĵim*>-nek szoktak transliterálni (vö. pl. Christensen 1934); emellett, az újperzsa hangalaknak megfelelően, <*jam*>-nak is (vö. újperzsa *Jamšid*). A szókezdő mássalhangzó a középperzsa időszakban [ʃ] vagy [ʒ] lehetett (l. Sundermann 1989: 145 és az ott közölt irodalmat). A zoroaszter könyvpahlavi és a pāzand (avesztai írással feljegyzett középperzsa nyelv) szövegek nyelvezetét erősen befolyásolták a korai avesztai nyelvm emlékei (vö. Sundermann 1989: 139), így a vokalizmusról újat nem tudunk meg.

Az iráni tradícióban *Yama* a fent leírt ikertestvér funkciója mellett kifejezetten kultúrhéroszi szerepet játszik. Az avesztai szövegek részletesen leírják jótetteit, többek között neki tulajdonítják az ún. aranykorszak áldásait. Ebben nem volt sem öregség, sem halál, sem forróság, sem hideg, sem nélkülözés, sem szenvedély. A legrégebbi védákban is, tehát az ind hagyományban, szó esik arról, hogy az embereknek milyen jól megy soruk *Yamá*-nál, a halál birodalmában, az emberek esznek-isznak, mulatoznak, a férfiakat nagy háremekben kényeztetik.

A későbbi iráni hagyományban a *Yima* (Khšaēta)-nak megfelelő Jamšēd a leghatalmasabb hős. Benne összegeződik a fejedelmi hatalom és fényűzés ideálja, ő a „legdicsőségesebb halandó” (Boyce 1975: 93 k.).

Ez a kép, amely az ikrekétől kissé eltér, az indoiranisták véleménye szerint később keletkezett, mint az ikermítosz.

2.2. Az ugor ’jó; jóság’

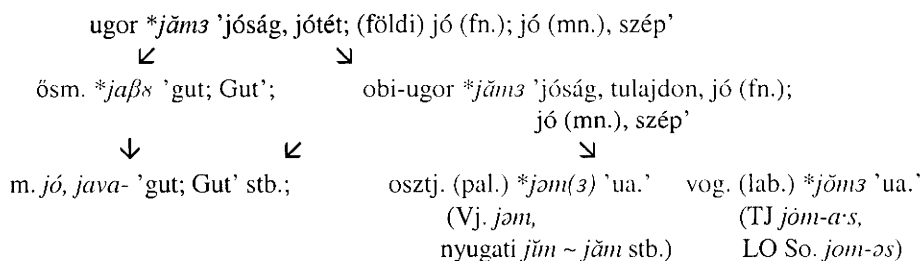
A magyar *jó*, *java*- szót egy ősmagyar **jaβs* hangalakra lehet visszavezetni (TESz 275), habár a **joβs* hangalak is szóba jöhet (EWUng 645). A magyar *jó* szót és megfelelőit általában ugor kori fejleménynek tekintik (UEW, TESz, Honti 1979: 15). Eredetét eddig nem sikerült meggyőzően tisztázni. Hartmut Katz (1985: 223) egy fu. **jūma*-ból indult ki, amelyet az előárja **djūmát*-ból származtatott (vö. óind *dyumát*- ’csillogó, fénylő, n. csodálatos tulajdon’). A fu. **jūma*-szerint **jēma*-val és **jāmá*-val váltakozott, ez utóbbiakból fejlődött ki az ugor ’jó’ jelentésű szó két variánsa, a **jom3* és a **jam3*. Ezt az etimológiát a finnugor alapnyelvre feltett magánhangzó-váltakozás teszi bizonytalanná; ezenkívül szemantikai szempontból sem nyilvánvalóan helytálló.

A vogul nyelvjárásokban (TJ *jōma-s*, LO So. *joməs*) egy denominális névszóképző -s járult a tőhöz (vö. Sauer 1967: 87 k. és Riese 2001: 108 k., a szóban forgó lexéma említése nélkül, valamint UEW 850); ennek az osztják megfelelője is adatolt, mégpedig adverbialis szerepben: Kaz. Sy. *jāməs*, O *jiməs* 'jó'; Patk. *jimes* (~ *nimes*).

Ami a vokalizmust illeti, az obi-ugor nyelvekben az ugor szó eredetétől függetlenül asszimilációval kell számolnunk. Az osztják adatok *j* utáni palatalizációról tanúskodnak: VVj. *jəm*, nyugati *jīm* ~ *jām* stb. < ősosztj. **jəm(ɜ)* ua. (DEWOS 367 kk. *jəm*¹ alatt, ill. Steinitz 1955: 90); a vogulok *m* előtti labializációról: TJ *jōm-a-s*, LO So. *jom-əs* < ősvog. **jōm(ɜ)* ua. (Steinitz 1950: 252 k., ill. Steinitz 1955: 237, 253).

Az ugor 'jó; jóság' stb. szó fejlődését a következőképpen lehet összefoglalni:

Az ősmagyar korban a hangzóközi fu. *m* β -vé spirantizálódott (vö. Bárczi 1982: 102).

2.3. *Yama/Yəma* és az ugor 'jó; jóság'

Ha tekintetbe vesszük, hogy a fent említett iráni *Yəma* egy bizonyos korszakban a kultúrhérosz szerepét játszotta, és hogy az indoiráni, ill. korai iráni nép a jövevényszavak tanúsága szerint kapcsolatban állt az ugor néppel, valószínűnek tűnik, hogy a *Yəma* fogalma a fent említett kultúrhéroszi szerepben, tehát a jötevő képében, került át az ugor alapszavakba:

indoiráni/iráni⁷ **jamá-/jəma-* m. 'mitikus király, kultúrhérosz, jötevő' → ugor **jāmɜ*⁸ (= **jəmɜ*) 'jó (mn.), szép; jóság, jótét; (földi) jó (fn.)'.

Szemantikailag ezzel összehasonlítható az ugyancsak az iránból eredeztetett md.M *pavas* 'Isten; szerencse' (vö. jav. *baγa-* 'Isten; részesítés, tulajdon').

⁷ A kölcsönzés időpontja nem világos: mind az indoiráni alapszavakból, mind az iránból elképzelhető az átvétel. A Helimski (1997) által feltételezett harmadik csoport (az Andronovo-kultúra hordozói) nyelvről nem tudunk semmit, így erről csak találgatni lehet. Mindenesetre semmi sem szól az ellen, hogy az ugor egység az átvétel időpontjában még fennállt.

⁸ A magánhangzó redukáltságát/rövidségét csak az egyértelműség kedvéért jelölöm; az általam feltételezett hangalak tehát megfelel az UEW-beli rekonstruált alakkal.

3. *Yama, Manu(-ša), a vérfertőzés és a tabu*

3.1. Indoiráni tudnivalók

Mint fentebb említettem, az indoiráni hagyományban *Yama*, ill. *Yama* személyéhez és az ikermítoszhoz egy további komplex témakör kapcsolódik, a vérfertőzés (av. $\chi^v a\acute{e}tuuadad\acute{a}-$, középperzsa $\chi w\acute{e}d\acute{o}dah$), amely a szövegekben egyrészt ideális állapotként jelenik meg, másrészt viszont elítélendő életformaként (az ind hagyományban l. a Rgveda X. énekét).⁹

Főképp az iráni szövegekben kerül előtérbe ez a téma – az ind szövegekben kevésbé (vö. Boyce 1975: 93), de ott is megtalálható (vö. Oldenberg: 283). *Yamá*-ról kiderül, hogy vétkezett az isteni rendelkezések (óind *rtá*-, avesztai *aša*-) ellen (vö. Christensen 1934: 3 kk.). Hogy pontosan mi is volt ez a vétek, az nem derül ki egyértelműen (vö. Boyce 1975: 93). Ennek folytán *Yama* elveszti fejedelmi fényét, a többiek elüldözik és a végén meg is ölik.

Az indoiráni mitológiában a fent leírt témakörrel szorosan összefügg *Manu*, ill. *Manuša* személye (vö. Boyce 1975: 96). *Manu* vagy *Manuša* ugyancsak az első ember szerepében jelenik meg, ami nyilvánvalóan egy másik hagyományból ered. Talán azért került bele a *Yama*-mítoszok körébe, mert a vérfertőzés vagy más vétek révén bukott *Yama*-t bizonyos módon helyettesíteni kellett. Mindazonáltal feltűnő, hogy mind az ind, mind pedig az iráni szövegekben fellelhető *Manu*, ill. *Manuša* személye, tehát valószínűleg nem egyszerű lineáris helyettesítésről van szó, hanem egy a *Yama*-tradícióval párhuzamosan létező hagyomány előtérbe kerüléséről.

3.2. Az ugor **mańć* és az obi-ugor frátriák

A finnugrisztikában Munkácsi tevékenysége óta köztudott, hogy ez a *Manu* ill. *Manuša* valószínűleg átkerült az ugor nyelvekbe vagy alapnyelvbe, 'ember' jelentésben; megtalálható a magyarok és vogulok önelnevezésében, valamint az egyik obi-ugor frátia nevében (l. ÁKE 454–456; Korenchy 1972: 60; TESz 816 k.; legutóbb Gulya 1997).

Harmatta János egy másik etimológia mellett kardoskodik, mivel szerinte az iráni eredeztetés téves: „Egy másik ellenvetés lehetne a *Μασαίοι* (<**mańć*) népnévnek az ősmagyarokra történő vonatkoztatása ellen az az újabb feltevés, [utalás Gulya 1997-re – W. A.] hogy a *magyar* (<**magyer*) népnév a maga egészében iráni eredetű, éspedig az avesztai *Manuš.čiθra*-, középperzsa *Manūčīhr*, *Mānuščihr* név átvétele. Ennek a szellemes feltevésnek azonban áthidalhatatlan

⁹ A vérfertőzés számos nép mitológiájában és folklórjában fontos szerepet játszik, vö. pl. Brewster 1972.

nehézségei vannak. Elsősorban is a szóban forgó iráni szó személynév, még-hozzá mitológiai személynév: *Manuš.čīθra*, aki *Airyāva* fia, s akinek a *fravaši*-jait a Fravardīn Yašt 131 szerint tiszteletben részesítik. Jelentésfunkciója tehát kizárja, hogy az ősmagyarság önelnevezésévé válhatott volna. Azután *Manuš.čīθra* alakja a zoroasztrikus mitológia alkotása, amely ismeretlen volt a finnugorokkal érintkezésben álló északi és északnyugati irániaknál. Így mind jelentéstani, mind nyelvföldrajzi szempontból egyaránt kizárható annak lehetősége, hogy a magyar népnévhez bármi köze is lehetne” (Harmatta 2001: 5).

Tehát Harmatta szerint két érv szól az iráni eredeztetés ellen: 1) Az iráni *Manuš.čīθra*- stb. egy mitológiai személy neve és ebből szerinte aligha válhat népnév; 2) *Manuš.čīθra*- ismeretlen volt azoknál az iráni népeknél, amelyek a finnugorokkal érintkezésbe léptek.

Véleményem szerint mind a két érv téves. Harmatta csak az irániakra és a magyarra építi fel érvelését; az indoiráni előzményeket valamint az obi-ugor adatokat figyelmen kívül hagyja. Mint a következő alfejezetekből (3.2.1–3.2.3.4) kitűnik – és erre Gulya is utalt már (Gulya 1997: 90 k.), amit Harmatta sajnálatos módon nem méltatott figyelemre, habár idézi Gulya ezen művét –, az ugor és főképp az obi-ugor adatok arra utalnak, hogy **maičz* kifejezetten fontos szerepet játszott az ugor (vagy legkésőbb obi-ugor) mitológiában. Ezenkívül köztudott, hogy éppen imádatban részesülő személyek ill. állatok gyakran válnak népek elnevezésévé, l. pl. az athéniakat, amelyek Athene istennő nevét viselik, vagy az összes, totemállatuk nevét viselő népcsoportokat (indián törzsek stb.; szibériai párhuzamokhoz l. Steinitz 1980).

A második ellenérv majdnem kizárólag a *Manuš.čīθra*- név második részére támaszkodik, amit Gulya i. h. hozott szóba, tehát a Munkácsira visszamenő eredeztetésről nem esik szó. Véleményem szerint az adatok egészében véve is hiányosan ill. egyoldalúan vannak ábrázolva.

Azokról az iráni törzsekről, amelyek finnugor nyelveket beszélő népekkel érintkeztek, nem tudunk semmit. De annyi mindenképpen valószínű lehet, hogy az avesza *Manuš.čīθra*- megfelelője a „finnugorokkal (sic!) érintkezésben álló északi és északnyugati irániak”-nál is megvolt (Harmatta 2001: 5), mivel ez a mitológiai személy indoiráni eredetű, tehát az ind és iráni népek szétválása előtti korból származik. Nyberg (1966: 258) szerint *Manuš.čīθra*-, *Airiiāuuu*- fia, „indoiráni őskirály és ősapja”; Christensen (1916: 64 kk.) és EWAia (II: 309) szerint megfelel a védákban fontos szerepet játszó *Mānu(š)*- nevének; Hinz (1975: 159) *Manu*-sal ill. *Manuša*-val hozza összefüggésbe. Etimológiailag is világos, hogy nem lehet elválasztani *Manuš*- ill. *Manuša*-tól, hiszen *Manuš.čīθra*- szó szerint azt jelenti, hogy ’*Manu(š)*-sarj’, ami „valójában *Manu* fiát” (Christensen 1916: 66) jelenti (mindezekhez vö. Mayrhofer 1979: 61; a 219. pont alatt).

Nincsen tehát semmi okunk feltételezni, hogy bizonyos iráni törzsek nem ismertek volna egy *Manuš.čīθra*-nak megfelelő személyt.

A *-čīθra* adalék a 'származás, sarj' stb. jelentésben valóban kései iráni fejlemény (EWAia I: 542 k.), de erre az utótagra véleményem szerint amúgy sincsen szükség. Sőt Gulya (i. h.) közreadott etimológiája más okból is kérdéses, ugyanis 1) elválasztja a magyar adatokat (*magy-er* stb.) az obi-ugor adatoktól, hiszen az obi-ugor nyelvekben valamilyen formában meg kellett volna maradnia az **iθra*-nyomának; 2) nem oldja meg a *magyar ~ megyer ~ moyepi* problematikáját, noha megemlíti ennek létezését (92 k.). Ez utóbbi megoldására szerintem még mindig az a feltevés a legalkalmasabb, hogy összetett szóval van dolgunk – akár a *Munkácsira* visszamenő **irkä ~ *ürkä*-vel (UEW 84), akár a Katz indoirániból származtatott **erj*-jével („[indoiráni] **ar áh/m* → [ugor] **ərjá* > [előmagyar] **arj*- > ([palatalizált magánhangzóval]) *erj*-, Katz 2003: 168) azonosítjuk a palatális hangrendű utótagot. Ez utóbbi magyarázat máskülönben azért gyengébb a klaszikus megoldásnál, mert az eredetileg veláris hangrendű szót másodlagosan palatalizáltak nyilvánítják.

Harmatta ellenvetésének mind a jelentéstani, mind a nyelvföldrajzi érvekre támaszkodó része nézetem szerint cáfolható.

3.2.1. Az obi-ugor frátriák jellemzői

3.2.1.1. Az obi-ugor frátriák Steinitz és Csernyecov nyomán

Az obi-ugorok – mind a vogul, mind az osztják nép – két csoportra oszlanak, ezek a *pör*-nak és *mős*-nak nevezett frátriák. Ez a két frátria exogám típusú, tehát egy *pör* férfi csak *mős* nőt vehet el feleségül és fordítva. Az újonnan alapított családot az apa frátriájához tartozónak tekintik. Az osztják és vogul szövegekből kiderül, hogy a két frátria léte még a XX. sz. harmincas éveitől is fontos szerepet játszott. Mostanában már gyakran előfordul, hogy egy osztják vagy vogul nem tudja maga sem, melyik frátriához tartozik, tehát az exogámiának ezt a típusát sem tekintik többé fontosnak.

A múlt század harmincas éveiben Csernyecov (1939) és Wolfgang Steinitz (OA IV: 92 kk.) feltárták a két frátria mibenlétét, így e helyen nem kell részleteznem a dolog társadalmi hátterét. Elég megemlíteni, hogy az osztják-vogul mitikus mesékben gyakran fordul elő az a motívum, hogy egy *pör* nő megöli, vagy becsapja a *mős* nőt, ellopja annak gyermekét stb. A lényeg az, hogy a *pör* frátriát gonosznak és primitívnek ecsetelik, a *mős* frátriát jónak, műveltebbnek (vö. OA IV: 92 kk., PápV V: 180/181 kk.; Karjalainen 1922: 378 kk., Kannisto 1958: 194 kk. stb.). A *pör* frátria konkrét képviselőit ez a mitológiai háttér máskülönben nem zavarja; azáltal, hogy a *mős*-ok mindenképpen *pör*-okkal házasodnak össze, a kirekesztés veszélye úgysem forog fenn.

3.2.1.2. Az obi-ugor frátriák egy további jellemzője folklór szövegek nyomán

Azonkívül, hogy a *pör*-okat gonoszoknak és primitíveknek, a *mős*-okat ezzel szemben jóknak, műveltebbeknek tekintik, egyes folklór szövegekből arra is lehet következtetni, hogy a *mős*-oknak még egy szempontból könnyebb volt az életük: varázsolni tudtak.

A következőkben egy ezzel kapcsolatos esetípusra szeretnék kitérni, amelyből több változatot is lejegyeztek. Az egyiket Wolfgang Steinitz gyűjtötte egy Szinja menti faluban a XX. sz. harmincas éveiben,¹⁰ a másodikat Irina Nyikolajeva suriskári nyelvjárásban a XX. sz. végén.¹¹

Ezekben a mesékben előfordul egy kifejezés, Sy. Katr. *sem wōj*, amit 'szemvaj'-nak szoktak fordítani (OA I: 81; Nikolaeva 1999: 134). A Steinitz-féle mese címe: *mős ne ĩ pör ne*. Mint egyéb mesékben is, a *mős*-nő a jóság, a *pör*-nő a gonosz megtestesítője.

A *pör*-nő gonosztettei abban csúcsosodnak ki, hogy megöli a *mős*-nőt. Mind a Steinitz-féle, mind a Nyikolajeva-féle mesében utalás történik arra, hogy a *pör*-nő családja, pontosabban gyermekei – férfiról egyelőre nincsen szó a mesében –, felfalják a *mős*-nőt. A *mős*-nő gyermekeit is hasonló sors fenyegeti – a *pör*-nő gyermekei őket is fel akarják falni.

A Steinitz által feljegyzett színjai mesében a *mős*-nő először nyúl képében jelenik meg, míg a *pör*-ok róka képében. Miután meggyilkolták a *mős*-nőt, szó esik a fent említett „szemvaj”-ról:

„A nyúlanyó gyermekei várták az édesanyjukat, várták – de nem jön! Felmásztak a róka háza kéményére, lenéznek a kéménybe: valami fő. Hallatszik, amint a róka fiókái tolakodnak: »Add ide nekem ezt a szemvaját, add ide nekem azt a szemvaját!« Hallatszik, hogy az anya azt feleli a fiókáinak: »Egyétek ti a fiókái szemvaját!« A nyúlanyó gyermekei lemásztak a kéményről, hazamentek sírva-ríva.” (OA I: 81)

Hasonlóképpen ábrázolja ezt a jelenetet egy katravozsi mese:

Az idősebb gyerek leány, a fiú volt a fiatalabbik. Azt mondta a leány: »öcsikém, úgy látszik, megették az édesanyánkat!«. Továbbéltek. Egyik nap sírva fakad a *pör*-nő két gyermeke: »Nekem a szemvaját, nekem a szemvaját!« A *pör*-nő azt mondja a gyermekeinek: »Hagyjátok abba, hagyjátok abba! Ez régi szemvaj, ebben a házban még élnek fiatal, növendék szemvajak, azt egyétek meg egy idő múlva, ne egyétek a régi szemvaját.« (Nikolaeva 1999: 134)

¹⁰ OA I: 80–89; OA II 127–145.

¹¹ Nikolaeva 1999: 11–15. Egy harmadik változatot Pápay József jegyzett fel, ugyancsak egy északi nyelvjárásban, a XIX. sz. végén (Pápay-V V: 180/181 kk.); erről a továbbiakban nem lesz szó, mivel az a motívum, amelyet itt tárgyalok, nincs meg benne.

A mesében valamivel alább szó esik arról is, hogy a *məs*-gyermek bábukat tettek maguk helyett a padkafüggöny mögé, hogy idejük legyen a menekülésre. Amint a *pör*-nő meghallja a *məs*-gyermeket helyettesítő madarak csipogását, azt mondja:

„Ej-ej, átkozottak, csipogjatok csak, sírjatok csak, majd megeszem én a ti szemvajakatok!” (Nikolaeva 1999: 134)

Felvetődik a kérdés, hogy mi rejtőzhet a szemvajként fordított kifejezés mögött, ami annyira csábítja a *pör*-anyát és gyermekeit. Még ha feltételezzük is, hogy a *pör*-családot a lehető legrosszabb fényben tüntetik fel, kannibáloknak ecsetelik stb., nem valószínű, hogy a szemvajnak 'csipa' értelme volna. Az sem valószínű, hogy a szem zsiradéktartalmáról lenne szó, és az sem kielégítő, amit Irina Nyikolajeva feltételezett egyik lábjegyzetében, hogy a szemről mint olyanról volna szó (Nikolaeva 1999: 261). A DEWOS szerint nem is használatos ebből a két szóból álló szókapcsolat.

Még egy dolog feltűnő: mindkét idézett helyen a *wěj* 'zsír; vaj' szó többes számban is megjelenik: *wěj-ət*. Mint az uráli nyelvekben általában¹², az osztjákban sem szokás anyagneveket többes számban használni, ehelyett az ún. numerus absolutus, tehát az egyes szám használatos. Ha különböző anyagokról, tehát anyagfajtákról lett volna szó (pl. ez esetben zsiradékok, zsírfajták, vajfajtákról), akkor minden bizonnyal a szingulatívuszt jelző *sır* 'fajta' járult volna a *wěj* 'zsír'-hoz: Sy. **wěj sır* – *wěj sırət*. Ez itt természetesen szóba sem jöhet, már csak azért sem, mert a *sem* 'szem' jelző már magában is meghatározta volna az esetleges zsír fajtáját.

De mi jöhet még szóba? Véleményem szerint csak egy megoldás lehetséges: félreértésről, illetve elírásról van szó: A *wěj* 'vaj, zsír, zsiradék' helyett *wəj* 'állat; madár' (DEWOS 1562 kk.) olvasandó.¹³ Nagyon valószínűnek tartom azonban, hogy az osztjások maguk is már 'vaj'-ként értelmezték a szóban forgó kifejezést.

Erre utal egy vogul szöveg is, amelyben ugyanígy 'vajas v. zsíros szem'-ként értelmezett *βō-ḷḡ sam* áll (Kannisto 1951: 192).

A vogulban van még egy, a „szemvaj”-tól független, példa arra, hogy a 'zsír' és az 'állat' szavak összevegyültek. Erről Munkácsi tett említést:

„33. s. *h̄ḡər-vuj*: 'idei ellésű csikó (нын̄шн̄ий жеребен̄окъ)', *sūp̄əl-vuj*: 'tavalyi ellésű, másodfű csikó (лонск̄ий ж.)' | 33. s. A *śiñ̄iŋ toq̄s* kifejezéshez a közlő a következő magyarázatot fűzi: *jāŋkēm vōj*, *pōlēm vōj śiñ̄i* 'a jegesedett zsír, fagyott zsír *śiñ̄i*' a. m. *āt̄eŋ k̄qr̄e* 'ízletese, java', miből valószínű, hogy a

¹² A finnégi és lapp nyelvbéli a gabona-kifejezések többes számú használatához l. Hakulinen 1979: 515. 98 § B.

¹³ Az itt következőkhöz vö. Widmer 2002b.

közlő a *š. t.* szavakat csikózsíros táltra értette. Tényleg egészen hasonló kifejezés: KLV. *ńaur-vōj šuńij tas* 'csikózsírral bőséges tál' (III: 357), Reg. *ńqor vuoi šuńing toqss, sobol vuoi š. t.* = ÉV *ńawēr-vōj šuńij kiwr, sūpēl-vōj š. k.* 'csikózsírral, lófizsírral bőséges tál' (III: 220–221, IV: 127), a mint a magyarázatnak is van megfelelője a szövegben: *jāńkēm vōj, pōlēm vōj šuńij kiwr* 'jegesedett zsírral, fagyott zsírral bőséges tál' (III: 199), *tūr-tēp, šuńä, ās-tēp šuńä* 'tavi eledel bősége, obi eledel bősége' (III: 146). Ezek szerint KV. *šüńij* = ÉV *šuńij* a *šuń* 'bőség, áldás, jólét' szóból (I. I: 181); sőt valószínű, hogy a *ńqor-vuj, sūpēl-vuj* jegyzésben a *vuj* 'állat', e h. *vōj* 'zsír' félreértés a közlő, vagy magam részéről." (VNGy II/3: 515)

Hogy mit is jelent az így kikövetkeztetett obi-ugor „szem-állat”, arra most térek ki.

Habár a DEWOS-ban nincs feltüntetve *sem-wōj* alakú összetett szó, megtalálható benne egy kazimi *sem-wōjan* *χo* 'jós, jövőmondó', szó szerint 'szem-madaras férfi' (*χo* 'férfi'), egy kazimi *sem-wōj want-* '(a tűzbe vagy a Napba nézve) jósol', szó szerint: 'szemmadarat/ szemmadárral néz' (DEWOS 1564), valamint egy Ni *sem-wōj want-* ua. (DEWOS 1339; *want-* 'néz') kifejezés.

Ugyanez a kifejezés megvan a vogulban is, mégpedig a Liimola – Eiras-féle szótárban: KM *šēmβōj*, So *šāmūi* 'szemmadár' és származékai (LE 319). Az első elem az osztják *sem* stb. 'szem' megfelelője, vog. N *sam*, T *šem* (MK 521 kk.). A második pedig egyértelműen N *uj*, P *vuj* 'vad, állat, madár' stb (MK 688 kk.), míg a 'zsír' szó északon *vōj*-ként, délen (vog. T) *vj*-ként jelenik meg (MK 730b).

Munkácsi feljegyzéseiben található még egy idetartozó származéka a szónak, az északi *sam-vopińj*, amit a MK-féle szótárban úgy fordítanak, hogy 'varázsszemekkel ellátott, amivel rejtett dolgokat is lehet látni'.

Artturi Kannisto vogul szövegeiben a „szemmadarak” a lélek egy bizonyos fajtáját testesít meg. Kannisto ekképpen számol be a vogul sámánokról: „Egy ilyen »látót« a kondaiak és a pelimiek »szemmadarasnak« neveznek: KU *šām-ūińjar* 'szemmadaras; olyan, akinek szemmadara van', KM *sāmβōińj* ua., P *šēmβuińjkar* ua.”. (Kannisto 1958: 405)

Más helyen részletesebben számol be a szemmadarak megjelenéséről és szerepéről: „A varázslónak a »szemmadarak« is segédjei. Ezeknek segítségével azt is látja, amit más nem lát. A Szoszva mentén azt hiszik, hogy egyes embereknek a jobb szemében So. *samūi* 'szemállat' van, amelyik a szem egyik sarkából a másikba mozog.” (Kannisto 1958: 410)

A továbbiakban Kannisto arról számol be, hogy a szemmadaraknak van egy olyan adottságuk, hogy az időjárást előre meg tudják jósolni, meg arról a képességről, hogy el tudnak távolodni a gazdájuktól, ilyenkor például más szemmadarakkal kommunikálnak, aminek révén egy másik varázsló segítségével folyamod-

hatnak (Kannisto 1958: 410 k.). A szemmadarak mozgékonyága a Szoszva mentén közmondásossá vált: „Úgy jelensz meg a szemünk előtt, mint egy szemmadár, aztán megint elmész valahová” – ezt olyan emberre mondják, aki sokat utazik.

Valószínűleg kommunikációs képességüknek köszönhető, hogy paralellisztikusan „szemmadár” mellett „szájamadár”-nak is nevezik őket. Kannisto úgy vélte, ezek a szájamadarak külön segédei a varázslónak, sámánnak, bár ez szerintem valószínűtlen. Más összefüggésben is akad rá példa, hogy szájam a szemnek a paralellisztikus megfelelője, pl. vogP *šə̀ɛ̃mɲ bu̯t̪ɪp t̪u̯sɲ bu̯t̪ɪp* 'szemes szörny, szájas szörny' (Kannisto 1951: 91).

De a szemmadarak ismerete nem korlátozódik csak a vogulokra. Karjalainen az osztjákok hasonló elképzeléseiről számol be, mégpedig a mágikus, egy bizonyos fajtájú lelket megtestesítő „pinty-lélek”-ről, „szajkó-lélek”-ről (Karjalainen 1921: 31). A tromjugáni osztjákoknál nem madárka-lélekről van szó, hanem egy szűnyogról, amely az ember fejében tanyázik születésétől fogva a haláláig, de időközben el is hagyhatja az ember testét, csak nem túl sokáig, mert akkor az ember meghal. Arról is említést tesz Karjalainen (1921: 36), hogy azt a lelket, amelyik úgy néz ki, mint egy rovar, csak a sámán láthatja.

A nyugati osztjákoknál is ismert az ún. *is*, amely általában madár képében jelenik meg (Karjalainen 1921: 34). Az *ilt* nevű lélektől Karjalainen szerint csak a sámán válhat meg anélkül, hogy halál fenyegetné (Karjalainen 1921: 38). Mi sem természetesebb annál, hogy a mitikus szemmadarakkal hozzuk összefüggésbe, amelyek a föld és az ég, a reális és a mitikus világ között röpködnek ide-oda.

A fent ábrázolt vogul tényállás, amelyet Steinitz még nem ismerhetett, valamint Karjalainen közlései megegyeznek a színjai **/sem wɔj/* 'szemmadár' értelmezéssel. A színjai és katrovozi szövegekben úgy látszik, a jósolni tudó ember lelkét, a szemmadarat, átértelmezték szemzsírrá vagy -vajjá. Arról, hogy ez a népi etimológia pontosan mikor és milyen körülmények között jött létre, csak találgathatunk, de nagyon valószínű, hogy a szemmadárnak a mitológiai koncepciója az utóbbi évszázad során elvesztődött, feledésbe merült.

A Nyikolajeva által feljegyzett szöveg helyes fordítása a következő lenne:

„Valamikor sírva fakad a *põr*-nő két gyermeke: »Nekem a szemmadarát, nekem a szemmadarát!« A *põr*-nő azt mondja a gyermekeinek: »Hagyjátok abba, hagyjátok abba! Ez egy öreg szemmadár; ebben a házban még élnek fiatal növendék szemmadarak (t. sz.), azokat egyétek meg egy idő múlva, ne egyétek az öreg szemmadarat. [...] Hej, átkozottak, sírjátok csak (csipogjatok csak), majd megeszem én a ti szemmadaraitokat!«”

A *põr*-nőnek és gyermekeinek azért fáj annyira a foga a *mõs*-család szemmadaraira, mert ezek varázsereje szerintük átruházható. Ezt Kannisto egyik alsó-kondai nyelvmestere igazolja:

„Legalábbis az alsó-kondaiak azt hiszik, hogy az ember átvitelezheti saját magára egy varázsló varázserejét, ha a varázsló halála után a varázsló szemöldökének három szőrét kitepi.” (Kannisto 1958: 410)

Hogy miért volt erre szükségük a minden hájjal megkent *pör*-oknak? Egy további vogul szövegközlés szerint a *pör*-ok a *mős*-okhoz képest nagyon kevés varázserővel voltak megáldva:

„Ha azt akarják, hogy süssön a Nap, akkor a vogulok egy felhős napon felváltva mindkét kezükkel a Nap irányába vakarásznak a levegőben és azt mondják: »Nap-öreg, kapar-kapar! Miért ültél bele az apád mocskos gatyájába?¹⁴ Nincsen falu-nagy szégyened, nincsen város-nagy szégyened?« Ezt a varázslatot sikeresen csak a *mős*-férfi tudja elvégezni; ha a *pör*-férfi próbálkozik vele, csak még jobban elromlik az idő.” (Kannisto 1958: 87)

Ezért volt tehát olyan nagy szükségük a *pör*-nének és gyermekeinek a *mős*-ok szemmadaraira.

3.2.2. Az obi-ugor frátriák eredete

Steinitz szerint a két frátria az obi-ugorok etnogenezisével hozható kapcsolatba (Steinitz 1980: 98 k.). A *mős*-frátriát az ugor néppel azonosítja, amelyet az urál középső és déli részén élő lovasnépnek ír le, ezeknek az önelnevezése **māiś* lehetett. Egy részük délnyugatra vonult; ebből lettek a magyarok. A másik részük pedig összekeveredhetett egy a *por*-frátriával azonosított észak-eurázsiai vadászó és halászó életmódot folytató néppel. Steinitz ezt az elméletet antropológiai megfigyelésekkel támasztja alá, ugyanakkor megemlíti, hogy a vogul etnográfia legjobb ismerője, V. Csernyecov is ezt a nézetet képviseli.

3.2.3. *Manu*(-ša), *mős*, az ikermítosz és a frátriák

3.2.3.1. Vérfertőzés a *mős*-oknál

A vérfertőzés motívuma a *mős*-testvérpárral kapcsolatban is felbukkan. Példa erre egy A. Kannisto által feljegyzett északi vogul mitikus mese (Kannisto 1951: 250 kk.), amelyben a következők történnek:

A *mős*-testvérek együtt élnek, de két külön házban, a férfi az egyikben, a nő a másikban. A férfi vadászni jár, a nő házi munkát végez. Egyszer a nő arra figyel fel, hogy a bátyja nap mint nap valamit farag a házában. Amikor a férfi elmegy vadászni, bemegy a házába, és ott talál a sarokban, a függöny mögött az ágyon egy fából faragott női alakot. – Tudnivaló, hogy az obi-ugoroknál a függöny mögötti padka volt a menyasszony helye. – A fából faragott asszony felsőteste hús-vér, tehát eleven, az öletől lefelé még fa. Az ölébe pedig prémek vannak

¹⁴ Ti. az ég felhőibe.

terítve, úgy néz ki tehát, mintha kézimunkázna. A *mōs*-nő fogja magát, és egy baltával szétvagdálja a fából faragott menyasszonyt, a forgácsot elássa a falu végén a szemétdomb alá, aztán odaül a padkára a helyébe. Az ölébe veszi a prémekeket, ezáltal eltakarja a teste áruló eleven alsó részét, és így várja a bátyját.

Egy idő múlva gyerekük születik, egy kisfiú. Amikor a fiú nagybacska, ki-megy a falu végére, hallja, hogy a szemétdomb alól sírás hallatszik; a fából faragott menyasszony elpanaszolja, mi történt vele. Amint a fiú elmeséli az apjának, mit hallott, az elveri, mert nem hiszi el. De amikor harmadszorra is elmeséli a fiú, odamegy a *mōs*-férfi a falu végére és megtalálja a menyasszonya maradványait. Hazamegy a húgához és megveri, végül agyon is üti, a következőket mondván: „Egyszer a jövőben – azt mondja –, ha Isten megkezdi (tk. megnyitja) az ember életidejét, ne éljen egy a leánytestvérével élő nő és ne éljen egy a fiútestvérével élő férfi együtt [vagyis: leánytestvér és fiútestvér ne éljenek együtt – W. A.]. Isten ne engedje meg!” (Kannisto 1951:254)

Ezzel a (gondolatritmus által kissé eltorzult¹⁵) felkiáltással a *mōs*-férfi kihirdette az exogám házasság parancsolatát.

Az árja tradícióval való párhuzamok feltűnőek: egy középperzsa szövegemlék arról számol be, hogy *Yamī*, a leánytestvér, titokban felvette egy boszorkány ruháját és befeküdt a helyébe a bátyja ágyába, minek következtében gyereket nemzettek; továbbá az is, hogy mind az árja, mind az obi-ugor hagyományban az incestusra a nő hibájából kerül sor, ő az, aki elcsábítja a bátyját.

A vérfertőzés tilalmának motívuma többször is megjelenik a Kannisto által gyűjtött vogul népköltészetben. Egy másik vogul mitikus mesében (Kannisto 1951: 238 kk.) a főhős bagoly képében megy leánykérőbe. Három *mōs*-nőhöz repül és felkéri egymás után a három leányt, hogy becézzessék, kényeztessék. Egyik a másik után kezdi mondani: „Nagybátyátlan nő nagybácsikám!”, „Bátyátlan nő bátyácskám!”, ill. „Anyabátyátlan nő anyabácsikám!”, de a bagoly mindig azt válaszolja: „Nem, *mōs*-nő, ez rossz beszéd! Szépen becézz!” Ez a jelenet háromszor megismétlődik (Kannisto 1951: 239–242), míg végre a legifjabbik rájön, hogyan kell becéznie a baglyot: „Az én sarokvégem fehérecskéje, az én alvópadvégem fehérecskéje, az én világban levő szeretett társam bárcsak te lennél!” Erre felvidul a bagoly: „*Mōs*-nöcském, igen, igen, igen, igen!” A végén a bagoly magával viszi a legifjabbik leányt (Kannisto 1951: 243).

3.2.3.2. Az (obi-)ugor **māñčz/mañčz*: *Manu(-ša)* neve és *Yama* szerepe

Visszatérve a *mōs*-frátria és a *Yama* közötti összefüggésre: az obi-ugor szövegekből kiderül, hogy az obi-ugor mitológiában az ugyancsak indoiráni *ma-*

¹⁵ Az, hogy a *mōs*-fivér itt az egynemű házasság ellen szólna, amint azt a szó szerinti fordításból kiindulva gondolhatnánk, márcsak kontextuális okokból is teljesen valószínűtlen.

nul/manuša eredetű **māñč3/mañč3* személye összevegyült a *Yama* 'iker' személyével: a **māñč3/mañč3* testvérpár neve az indoiráni *manul/manuša*-val (vö. 3.2), a szerepe megegyezik a *Yama*-éval.

3.2.3.3. A vérfertőzés obi-ugor neve és eredete

Az itt tárgyalt vérfertőzést és az ezzel összefüggő jelenségeket az obi-ugorok egy külön kifejezéssel illetik: vog. *jelpəŋ* stb. (amit a következőkben nem fogok tárgyalni) és osztj. Trj. *jim*, Keu. Ni. O *jem*, Kaz. *jem* 'tabu'. Ezzel a szóval a rokonokra és az ugyancsak rokonnak tekintett medvére vonatkozó viselkedési szabályokat illetik, pl. Trj. *jim* 'a meg nem engedett, olyasmi, amit társadalmi és vallási okokból kifolyólag mellőzni kell, vagy amitől óvakodni kell; tilalom; szentség, érinthetlenség'; CastI *jem-wōje* 'medve' tk. érinthetetlen, sérthetetlen állat; *jem*-nek nevezik a medve azon testrészeit is, amelyekhez a nők nem nyúlhatnak hozzá, mint például a medve szíve vagy nyelve; Š *jemat* 'a medve nemi szerve'; Š *jeməŋ* 'szent, sérthetetlen'; a V *jiməl*- ige azt jelenti, hogy 'betartja a (nem vér-)rokon-ságra vonatkozó tabuszabályokat, azaz nem tesz vagy mond olyasmit, ami „megszégyenítő”, tilos”; „szégyenlősködik”, „szégyelli magát”; eltakarja egy idősebb rokon elől az arcát; Kaz. *jemətti xq* 'olyan rokon, aki előtt „szégyenkezni” kell’.

Ami a vokalizmust illeti, Steinitz szerint az ősosztjákban **e*-vel kell számolnunk, ami a keleti osztjákban a szókezdő *j* után *i*-vé fejlődött (Steinitz 1950: 71).

A DEWOS-ban (371) közölt redukált magánhangzójú adatok (DT Tš *jām*-, KoP *jəm* ua.) az ősi osztják **e ~ *ə* (Steinitz 1950: 69 kk.) magánhangzó-változás eredményének tekinthetők.

Véleményem szerint egy további szó is ide tartozik, aminek a 'szent, tabu' jelentésű *jim*, *jem* szóhoz hasonlóan eddig nem volt ismert az etimológiája: V Vj. *jəm-köl* 'ifjabb sógor, ifjabb sógornő', PMu. 24 *jem köl'em* 'a feleségem ifjabb vagy idősebb fiú- vagy leánytestvére', ami a DEWOS-ban külön címszóként szerepel (DEWOS 371). Steinitz így kommentálja: „Nem világos elnevezés, amelyet a nyelvemesterek *jəm* 'jó' és *köl* 'szó, hír'-ből összetett szónak fogtak fel és magyaráltak. Karjalainen egy *köl*-ből származó képzésre gondol, ami a vachi *küli* (*niŋ-küli* 'nő leánytestvére') mellékformája.”

Szerintem ennek a kifejezésnek az első tagja nem a *jəm* 'jó' szó, hanem a fent tárgyalt 'tabu, szent, sérthetetlen, érinthetetlen', amely házassági rokonsággal összefüggő tilalmakkal kapcsolatosan használatos. Emellett szól az északi (PMu.) adat vokalizmusa is.

Ez a szócsalád is összefügg az indoiráni vagy iráni *Yama* (iráni *Yəma*) személyével: a vérfertőzés folytán tisztetét veszített, vétkes *Yəma* nevét vették át az ugorba vagy az obi-ugorba; a név a vétek fajtájának a jellemzése lett, tehát az effajta vétket nevezték *yəm*-szerűnek, *yəm*-inek:¹⁶

¹⁶ Vö. *árulkodó Júdás* (olyannak mondják, aki elárult valakit).

írán. *yámá*- m. vagy *yámeh*- f. → ou. **jəm3*,

ez pedig beépült a magánhangzó-váltakozás rendszerébe: ou. **jəm3* ~ **jem3* (Steinitz 1950: 69 kk.).

A vogulban, mint fentebb említettem, a 'tabu' jelentésben csak a *jelpij* kifejezés használatos. Véleményem szerint talán mégis megtalálható az obi-ugorra feltett **jəm3* folytatása a vogulban is, ha nem is egészen nyilvánvalóan. A szóban forgó osztják és vogul összetett szavakban egyaránt előfordul, formája *nim*-, amelynek a hátterére a következő pontban fogok kitérni.

3.2.3.4. A vérfertőzés tilalmának következményei az obi-ugor folklór szövegek tükrében

Osztják és vogul folklór szövegekből az derül ki, hogy a *moš*-nő nemcsak a fiútestvérével kerül közelebbi viszonyba, hanem egy szellemmel is, pontosabban a *menk* nevű „eleven bálvánnyal” (VNGy I: 0252).

Patkanov a következőképpen számol be erről a szellemfajtáról (1897: 104 f.): „A mesék szerint a *mênk*-ek majdnem olyanok, mint az emberek, csak egy kissé állatias a kinézetük: sűrű szőrzetük, erős hosszú körmük van [...], és emberfölötti fizikai képességekkel rendelkeznek [...]. Mindemellett elég nehéz a felfogásuk és hiányzik belőlük az ember nyílt esze; és ugyanúgy mint az utóbbiak, ők is halandók. [...] Máskülönben az emberek és a *mênk*-ek összetalálkozása nem mindig ellenséges természetű: a mesékben előfordul, hogy az osztjákok a *mênk*-ek beleegyezésével elveszik szép lányaikat feleségül és továbbra is békességben élnek, másrészt viszont a *mênk*-ek is közelebbi kapcsolatba kerülnek az osztják nőkkel.”

Ezeknek a kapcsolatoknak következményei is voltak: egyesek véleménye szerint a medve hősnök és *mênk*-ek, vagy hősök és *mênk*-nők leszármazottja (Patkanov 1897: 125); Munkácsi meg arról a hitről számol be, hogy ebből a viszonyból származnak a békák, a csúszómászók és a medve, valamint olyan lények is, amelyeket szőrös embereknek írnak le. Hogy mi rejlik e „szőrös emberek” mögött, nem világlik ki sem Munkácsi, sem Karjalainen, sem Kannisto, sem Csernyecov mitológiai tárgyú munkáiból.

Ha viszont összefüggésbe hozzuk az obi-ugor információkat az iráni hagyományból tudottakkal, meglepő párhuzamokra bukkanunk. A Bundahišn 12. részéből a következők derülnek ki:

Miután az uralkodói dicsőség ragyogása elhagyta, Jim elvett feleségül egy női démont és hozzáadta feleségül a leánytestvérét egy démonhoz. Az előbbi kapcsolatból két szellem született, ezenkívül a majom, a medve és a hosszú-farkú medve. Az utóbbi kapcsolatból származik a teknősbéka, a béka, a keselyű és más állatfajták, amelyek a zoroaszter vallásban kártékonyak, ill. tisztatlannak számítanak.

Az iráni mítosz tisztátlan állatainak az obi-ugor mitológiában a csúszómászók és rovarok felelnek meg: „Gondatti szerint (51) a vogul néphitben »tisztátlan állatok« a béka, a gyík és a pók, melyeken kívül *χul'-āter* teremtményeinek mondja a rege a vakondokat, gilisztát, szúnyogot, legyet, bögölyt s úgy látszik, általában a csúszó-mászó állatokat (*ñim-virs* [...]).” (VNGy I: 0267)

A csúszómászókat Gondatti följegyzései szerint a *χul'-āter* személyén kívül kimondottan a *mēŋk*-ekkel hozzák kapcsolatba (VNGy I: 285/3: 13). Emellett, mint láttuk, mindkét nép mitológiájában a medve is (t. k.) a testvérek és démonok frigyéből származik, a szőrös, hosszúkörmű emberszerű lény pedig, ha az iráni hagyományban keresünk megfelelőt, nem más, mint a majom. Az a tény, hogy az obi-ugorban megvan a majom fogalma, világosan mutatja az obi-ugorok és irániak kapcsolatainak közeli és intenzív voltát (l. még Widmer 2003b).

A Munkácsi által közölt csúszómászókat jelentő szó szerintem nem más, mint az obi-ugor **jəm3* folytatója; a *ñim*-mel titulált állatok mind tisztátlanok:

ÉV *ñimsər-ēkwā* 'pók' ... ÉO *nimsar-imi* 'spinne' (*imi* 'weib') (VNGy I: 187) „*ñim-virs*: 'всякая негодь (?)', гнусь' (mindenféle utálatos)'. V.ö. *ñimsər-ēkwā* 'pók', továbbá votj. *ñimī*, zürj. *nom* 'szúnyog' és votj. *virīs*, zürj. *vörīs* 'mozgó', mely utóbbiak szerint a *ñim-virs* permi eredete sejtethető.” (VNGy I: 284 k./3: 8)

Az itt feltételezett kapcsolat a permi nyelvekkel egyáltalán nem valószínű: A permi adatok egy ősspermi **nume* vagy *nome* (UEW 710 f.) ill. **neme* (UEW 303) formára vezethetők vissza, amelyből ugyan a **neme* forma hangtani szempontból szóba jöhetne, de az ősspermi nyelvből nincsenek valószínűsíthető jövevényszók az obi-ugor nyelvekben, a zürjén adatok **-o*-ja ill. *-u*-ja pedig aligha eredményezett volna az obi-ugorban palatális hangrendű **ə*-t.

A vogulból adatolt összetett szók, a N *ñimsər-ēkwā* 'pók' (MK 362b) és a N *ñim-virs* 'csúszómászók', első tagja véleményem szerint 'tisztátlant' jelent.

Az előbbivel nyilvánvalóan összefügg a 'pók' osztják megfelelője: Ni. *jīm'sar-*, Š *ñām-sar-*, Kaz. *ñim'sar-*, Sy *ñipsar-*, *nipsar-*, Ber (Ahl.) *jimsar-*, *nimsar-*, O *nim'sār*. Hogy az északi-vogul tovább szegmentálható, kiviláglik az osztják KoP *sārəm-*, vogul T *šärkä-*, K *sirki* ~ *sīrki* ~ *sērkej*, N (Ahl.) *serki* 'pók' megfelelőkből, amelyekben a *sār-* stb. előtag nélkül jelenik meg.¹⁷

A 'csúszó-mászó' szó is valószínűleg összefügg a nyugati osztják (Ni. Š) *ñim-*, Kaz. *Ñim* 'Scheiße, Mist/ровно [szar, trágya]' (DEWOS 1055) szóval, amely mitológiai összefüggésben is használatos: Š *ñimna tįsajəm* 'e. Geschwür hat sich bei mir gebildet [fekélyem nőtt]'. – Ni. Š *ñim-tuj*, Kaz *ñ. -tqj* 'Kobold, Teufel [kóbold, ördög] (Ni); чучело в лесу (Š); в роде черта (Kaz) (DEWOS, i. h.). Hogy a szóban forgó észak-(nyugat-)i osztják és északi vogul szók pontosabban milyen kapcsolatban állnak egymással (etimológiai vagy kölcsönzött megfelelők), az nem egészen világos, a DEWOS szerint a vogul N *ñimsər-ēkwā*

¹⁷ A *-kä* stb. eredetileg 'állat' jelentésű utótagjához l. Widmer (2003a).

'pók' az északi osztjából való jövevénytyszó/kölcsönzés (376), míg a vogul (Szil.) N *ñim-virs* 'csúszómászók' szót etimológiai kapcsolatba hozzák az osztják Ni. stb. *ñim-* 'szar'-ral (DEWOS 1055). Mindkét esetben az adatok első tagja egy obi-ugor **jəm3*-nak felelne meg.

A 'pók' és csúszómászó' szavak szókezdő *ñ*-jéhez l. az 1.1.2. pontot.

4. A kölcsönzések kronológiája

Ha megkíséreljük időrendi sorrendbe helyezni az adatokat, valószínűnek látszik, hogy első lépésként az 'ikrek' kifejezés jutott át a finnugor alapnyelvbe.

Ami a 'jó' és 'tabu, szent, szentség' stb. szokat illeti, nem ennyire világos a helyzet.

Vallástörténeti adatok alapján meg az indoiráni nyelvek tanúsága szerint egyértelműnek látszik, hogy *Yama/Yəma* legelőször pozitív, jóságos istenség szerepét játszotta és hogy a vérfertőzést elfogadták (sőt később bizonyos felekezetek meggyőződése szerint az ideális házasság vérrokonok között kötődött), egy későbbi időszakban viszont már elítélték.

Az árja szövegekben több réteg is egymás fölé épült, több etnikum különböző erkölcsi elképzelése rakódott le és őrződött meg az utókor számára.

Az a tény, hogy az osztják *jəm*-nek nincsen magyar megfelelője, nem mérvadó, hiszen a magyar nép olyan rég felvette a kereszténységet, hogy nem csoda, ha nyelvéből a 'tabu' jelentésű **jəm* szó kiveszett.

Az obi-ugor adatok vokalizmusa viszont arra utal, hogy először a *jəm* 'jó' szót, utána pedig a 'tabu'-t kölcsönözték az indoiráni vagy iráni nyelv(ek)ből:

indoiráni **yamá-* → ugor **jəm3* vagy **jəm3* 'jó',

aztán

korai iráni **yəma-* → obi-ugor **jəm3* (~ **jəm3*) 'tabu'.

5. Metodológiai kérdések

Térjünk vissza az etimologizálás elméleti oldalához. Ha a rövid, „magyarázatmentes” változatot választottam volna, a fentebb írottak a következőképpen nézhetnének ki:

- 1) fi.-md. **jama* 'hézag, rés' ← iir. **jamá-* 'ikrek'
- 2) ug. **jəm3* 'jó'; ou. **jem3* 'tabu, szent' ← (i)ir. *Yama-/Yəma* 'a halál királya'
- 3) ou. *mōś* → (i)ir. *Yəma* és *Manu(ša)*.

Nem valószínű, hogy egy ilyen tartalmú cikk közlését egy komolyabb folyóirat elvállalta volna. Ha nem tértem volna ki a fent felsorolt szavak mitológiai hátterére, feltevéseim teljesen alaptalannak hatottak volna.

Hogyha a fent feltételezett etimológiáknak csak egy eleme is igaz, akkor levonhatjuk azt a következtetést, hogy a kizárólag szótári munkákra alapozó munka a valószínűsíthető etimológiáknak csak egy kisebb részét fedi fel. Nagyon fontos magukkal a szövegekkel foglalkozni és a másodlagos irodalmat – ahova a szótárakat is besorolnám – annak tekinteni, aminek készült: összefoglalásnak.

Ami pedig a többszörös kölcsönzést illeti, amely több neves kutató szerint elvi okokból nem valószínű, véleményem szerint metodológiai szempontból egyáltalán nem kérdéses a nyelvek történetében. Egy nyelv beszélői nem vizsgálják meg a kölcsönzendő vagy kölcsönözhető szavakat aszerint, hogy esetleg egy korábbi fázisban már átvették-e ugyanazt a szót, ill. annak előzményét, akár hasonló, akár más jelentésben. Ezt néhány példával szeretném alátámasztani: Hasonló jelentéssel, de különböző időben átvett déli szláv jövevényszavak a magyar *pap*: „Szláv, közelebről feltehetően déli szláv eredetű” és a *pópa*: „Többszörösen, részben a románból, részben a szerb-horvátból átvett jövevényszó; [...] A szót első ízben a románból vettük át, de a szerb-horváttal érintkező területeken e nyelvből újabb kölcsönzés is történt” (TESz). Jóval nagyobb az eltérés a *paraszt* 'egyszerű; közönséges; földműves' stb. és *próstyа* 'kerítés; Zaun' szavak között. Mindkettő a szláv 'egyszerű' szóból ered, vö. óe. szl. *prostъ*, szb.-hv. *pr`òst* 'egyszerű' stb., l. TESz 102 és 295.

Irodalom

- Bárcei Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1982), A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bartholomae, Christian (1904), Altiranisches Wörterbuch. Trübner, Strassburg.
- Boyce, Mary (1975), A history of Zoroastrianism. Vol. I.: The early period. (Handbuch der Orientalistik, I. Abt., 8. Bd., 1. Abschn., Lief. 2, H.2A.) Brill, Leiden etc.
- Brewster, P. G. (1972), The Incest Theme in Folksong. Helsinki.
- Christensen, Arthur (1916), Reste der Manu-Legenden in der iranischen Sagenwelt. In: Festschrift Friedrich Carl Andreas zur Vollendung des siebzigsten Lebensjahres am 14. April 1916 dargebracht von Freunden und Schülern. Harrassowitz, Leipzig. 63–69.
- Christensen, Arthur (1934), Les types du premier homme et du premier roi dans l'histoire légendaire des Iraniens. IIe partie: Jim. (Archives d'études orientales 14/2.) Norstedt, Stockholm.
- CLI = Schmitt 1989.
- Csernyesov, V. N. [Чернецов, В. Н.] (1939), Фратриальное устройство обско-югорского общества. Советская Этнография 2.

EWAia = Mayrhofer 1986–1992, 1992–1997.

Gondatti, N. L. [Гондатти, Н. Л.] (1888), Следы язычества и инородцев северо-западной Сибири. Москва.

Gulya János (1997), A magyarok önelnevezésének eredete. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.), Honfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest. 85–97.

Hakulinen, Lauri (1979)⁴, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Otava, Helsinki.

Harmatta János (2001), A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. MNy 97: 1–14.

Helimski, Eugene (1997), The southern neighbours of Finno-Ugrians: Iranians or an extinct branch of Aryans („Andronovo-Arians”)? In: Hahmo, Sirkka-Liisa et al. (Hrsg.), Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt. Vorträge des Symposiums aus Anlaß des 30-jährigen Bestehens der finnougistik an der Rijksuniversiteit Groningen 21–23. November 1996. Shaker, Maastricht. 117–125.

Hinz, Walter (1975), Altiranisches Sprachgut in Nebenüberlieferungen. Harrassowitz, Wiesbaden.

Honti, László (1979), Characteristic Features of Ugric Languages (Observations on the Question of Ugric Unity). ALH 29: 1–26.

IEW = Pokorny 1959.

Kannisto, Artturi (1951), Wogulische Volksdichtung. Gesammelt und übersetzt von A. K. M. Liimola (Bearb. und hrsg.) I. MSFOu 101.

Kannisto, Artturi (1958), Materialien zur Mythologie der Wogulen. E. A. Virtanen und M. Liimola (Bearb. und hrsg.) MSFOu 113.

Kannisto, Artturi – Liimola, Matti – Eiras, Vuokko (1982), Wogulische Volksdichtung VII. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI. MSFOu 180.

Karjalainen, K. F. (1921–1922), Die Religion der Jugra-Völker. I–II. (F[olklore] F[ellows] Communications 41; 44.) Helsinki.

Katz, Hartmut (2003), Studien zu den älteren indoiranischen Lehnwörtern in den uralischen Sprachen. Winter, Heidelberg.

Korenych Éva (1972), Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Akadémiai Kiadó, Budapest.

LE = Kannisto – Liimola – Eiras (1982).

Mayrhofer, Manfred (1979), Iranisches Personennamenbuch. I.: Die altiranischen Namen. Akad. der Wiss., Wien.

Mayrhofer, Manfred (1986–1992, 1992–1997), Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen. Erster Teil: Ältere Sprache. I–II. Winter, Heidelberg.

MK = Munkácsi – Kálmán 1986.

Munkácsi Bernát (1892–1902), Vogul népköltési gyűjtemény. I. MTA, Budapest.

Munkácsi Bernát (1921), Vogul népköltési gyűjtemény. II. MTA, Budapest.

Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1986), Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Narten, Johanna (1986), Zum Vokalismus in der Gatha-überlieferung. In: Schmitt, Rüdiger – Skjaervø, Prods Oktor (Hrsg.), Studia grammatica iranica. Festschrift für Helmut Humbach. Kitzinger, München. 257–278.

- Nikolaeva, Irina (1999), *Ostyak Texts in the Obdorsk Dialect*. (Studia Uralica 9.) Harrassowitz, Wiesbaden.
- Nyberg, H. S. (1966 [1938]¹), *Die Religionen des Alten Iran*. Hinrichs, Leipzig.
OA I–IV = Steinitz 1975–1980.
- Oldenberg, Hermann [é. n.], *Die Religion des Veda*. Cotta, Stuttgart.
- PápV V = Vértes 1992.
- Patkanov, Serafim K. (1897), *Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie*. I. Teil: Ethnographische Übersicht. Comm. de l'Académie Imp. des Sciences, St.Petersburg.
- Pokorny, Julius (1959), *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* I. Francke, Bern.
- Riese, Timothy (2001), *Historische Nominalderivation des Wogulischen*. (Studia Uralica 10.) Harrassowitz, Wiesbaden.
- Sauer, Gert (1967), *Die Nominalbildung im Ostjakischen*. (Finnisch-ugrische Studien 5.) Berlin.
- Schmid, Wolfgang P. (1979), Lett. JUMIS, eine sprachwissenschaftliche Nachprüfung. In: *Humanitas religiosa*. Festschrift für Haralds Biezais zu seinem 70. Geburtstag. Dargebracht von Freunden und Kollegen. Almqvist & Wiksell, Stockholm. 261–267.
- Schmitt, Rüdiger (ed.) (1989), *Compendium Linguarum iranicarum*. Reichert, Wiesbaden.
- Sidler, Nikolaus (1971), *Zur Universalität des Inzesttabu*. Eine kritische Untersuchung der These und der Einwände. (Soziologische Gegenwartsfragen N. F. 36.) Stuttgart.
- Steinitz, Wolfgang (1944), *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. (Acta Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis. Series B, Linguistica. I.) Stockholm.
- Steinitz, Wolfgang (1950), *Geschichte des ostjakischen Vokalismus*. Akademie Verlag, Berlin (Finnisch-Ugrische Studien 1).
- Steinitz, Wolfgang (1955), *Geschichte des wogulischen Vokalismus*. Akademie Verlag, Berlin (Finnisch-Ugrische Studien 2).
- Steinitz, Wolfgang (1975–1980), *Ostjakologische Arbeiten*. I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest et al.
- Steinitz, Wolfgang (1980 [1937]), *Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien*. In: Lang, Ewald et al. (szerk.), *Ostjakologische Arbeiten IV: Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie*. Akademie-Verlag, Berlin. 92–107.
- Sundermann, Werner (1989), *Mittelpersisch*. In: Schmitt, Rüdiger (Hrsg.), *Compendium linguarum iranicarum*. Reichert, Wiesbaden. 138–164.
- Vértes, E. (szerk.) (1992), *Pápay József osztják hagyatéka*. Regék és regetőredékek. (Bibliotheca Pápayensis V.) Debrecen.
- VNGy I = Munkácsi 1892–1902.
- VNGy II/3 = Munkácsi 1921.
- Widmer, Anna (2002a), [recenzió:] Nikolaeva, Irina, *Ostyak Texts in the Obdorsk Dialect*. Wiesbaden 1999. (Studia Uralica 9.) FUM 24–25: 243–249.
- Widmer, Anna (2002b), *Augenfett und Zauberkraften? – Der Zaubersack steckt im Detail*. VSUA 57: 369–378.
- Widmer, Anna (2002c), *Indoiranisch–finnisch-ugrische Beziehungen im Spiegel der Mythologie*. In: Blokland, Rogier – Hasselblatt, Cornelius (eds), *Fino-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts*. Proceedings of the Symposium at the University of Groningen, November 22–24 2001. Shaker, Maastricht. 414–427.

-
- Widmer, Anna (2003a), Zur Geschichte des obugrischen „Tiersuffixes”. In: Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.), Ünnepi kötet Honti László tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 388–399.
- Widmer, Anna (2003b), Meister der Integration in der Agonie: die Obugrier. VSUA 63: 117–134.

A vogul rokonságnevek rendszere és morfológiai felépítése

The paper discusses with the kinship terminology in Vogul (Mansi) language. After giving an overview of the research on kinship terms in Finno-Ugric languages the author presents the principles which underlie the formation of the Vogul kinship system. The paper also examines the morphological structure of Vogul kinship terms and their occurrence in recent Vogul texts. Finally the list of Vogul kinship terms collected by the author is presented.

Bevezetés

Írásomban a vogul rokonságnevekkel foglalkozom. A rokonsági viszonyok és a rokonságnevek kutatása jelentős szakirodalommal rendelkezik, melynek kiváló összefoglalását adja Szépe György a magyar rokonsági elnevezésekkel foglalkozó tanulmányában (Szépe 1972: 181). Az egyes uráli nyelvek rokonságneveit vizsgáló tanulmányokat, illetve az egész finnugorságra vonatkozó összegző jellegű munkákat pedig Szíj Enikő említi permi rokonsági terminusokat tárgyaló művében (Szíj 1979: 247–248). Az obi-ugor nyelvek közül az osztják rokonságneveit kutatták részletesebben. A vizsgálat alapjait Karjalainen teremtette meg anyaggyűjtésével és *Wie Ego im Ostjakischen die Verwandten benennt* (1912) című művével (vö. Csepregi 1997: 446). Később számos tanulmány született az osztják rokonsági terminusokról U. Harva, W. Steinitz, N. V. Lukina, N. B. Koškarëva, K. Vavra és Csepregi Márta tollából (Csepregi 1997: 447). A vogul rokonságnevek rendszerét Klara Vavra vizsgálta részletesen (1965, 1966), ezen kívül Boros Erika munkájának (1996) is van vogul vonatkozása, melyben a 'szülő' terminus különböző kifejezési módjait vizsgálja az uráli nyelvekben.

Írásom első részében áttekintem a vogul rokonságnévrendszer felépítését, valamint számba veszem azokat az elveket, melyek szerepet játszottak a rendszer kialakulásában. Ebben a részben egyrészt ismertetem Klara Vavra (1965, 1966) eredményeit, másrészt kiegészítem azokat. A második rész a vogul rokonságnevek morfológiai felépítésével foglalkozik, a harmadik pedig röviden utal arra, hogy milyen rokonságnevek használatosak az újabb vogul szövegekben. Írásomat az általam összegyűjtött rokonságnevek listája zárja.

1. A vogul rokonságnévrendszer felépítése

A finnugor, s még inkább az ugor nyelvek rokonsági rendszerének és rokonságneveinek kutatásában kiemelkedő jelentőségű W. Steinitz tanulmánya, melyben az osztják rokonságneveket mutatja be (Steinitz 1957). Az ezt megelőző, hasonló témával foglalkozó munkák (pl. Karjalainen 1912) ugyanis a biológiai elvet tartották az egyetlen rendező elvnek a rokonságnévrendszer kialakulásában. Steinitz hívta fel a figyelmet arra, hogy bizonyos nyelvek rokonságnévrendszerének megértéséhez az adott nép társadalmi szervezete, szociális viszonyai jelentik a kulcsot (vö. Steinitz 1957: 148).

A vogul rokonságnevek rendszerét – mint említettük – Klara Vavra vizsgálta részletesen (1965, 1966). Korábbi művében Vavra célja a rokonságnév-osztályozás elveinek feltárása volt, valamint azok magyarázata a patriarchális törzsi szervezet szociális viszonyai által, melyek a vogul rokonsági rendszer alapját alkotják (Vavra 1965: 107).

Vavra kimutatta, hogy a vogul rokonságnévrendszer megértésében fontos szerepük van a házassággal kapcsolatos tiltásoknak: a frátriai¹ és törzsi exogámiának,² valamint a levirátus és a szororátus jelenségének. A levirátus a patriarchális társadalmak kötelező vagy javasolt szokása, mely szerint egy férfi elveheti bátyja özvegyét (tulajdonképpen ez kötelessége is, hogy legyen, aki eltartsa az özvegyet és gyermekeit), illetve felesége lánytestvérét. Ez a szokás szerepel a Bibliában is, mint a zsidók közti általános házasodási szabály: „Ha testvérek laknak együtt, és közülük az egyik meghal fiúgyermek nélkül, akkor az elhunynak a felesége ne menjen hozzá idegen férfihoz. A sógora menjen be hozzá, és vegye feleségül, mint sógora. A születendő első gyermek viselje az elhunyt testvér nevét, hogy ne töröljék ki annak a nevét Izráelből” (MTörv 25, 5–6).

A levirátus szokása a pogány magyarok körében is elterjedt volt. „Alapja az a felfogás, hogy az asszony – akit bizonyos értelemben vagyontárgynak tekintettek – férje halála után annak hagyatékához tartozott, és a család, vagy nemzetség ilyen módon kívánta biztosítani a közös vagyon egybentartását, és a gyermekek helyben maradását” (Tringli István nyomán Kristó 1994: 408). Legismertebb példája az, amikor 997-ben Koppány herceg házasságra akart lépni Géza nagyfejedeleme özvegyével, Sarolttal. „Azoknál a népeknél, ahol szokásban volt a levirátus, különös erővel érvényesült a gyermektelen özvegyek esetében, így a magyar szokásjogban is. (...) A levirátus intézménye a magyar társadalomban egészen a legújabb korig fellelhető volt” (Tringli István nyomán Kristó 1994: 408). Ez a szokás számos mai társadalomban is elterjedt, megtalálható egyes

¹ A frátria a két vagy több nemzetséget egybefogó, nagyobb csoport (Márk 1975: 163).

² Exogámiáról akkor beszélünk, ha a házasodási rend a csoporton kívüli párválasztást teszi kötelezővé (Márk 1975: 163).

amerikai indián törzseknél, például az apacsoknál (Jacobs 1999), valamint a Délkelet-Nigériában élő igbo, a Ghánában és Elefántcsontpart délkeleti részén élő akan és a Brazília és Venezuela esőerdőiben élő yanomamo társadalomban is (Schwimmer 2003).

A szororátus szokása szerint egy nő hozzámehet halott férje öccséhez, illetve lánytestvére férjéhez (lánytestvérének halála után, vagy még annak életében, mivel a poligámia is megengedett). A szororátust azért támogatta a társadalom, mert ez a szokás fenntartotta a kapcsolatot a két család – az elhunyt férj, illetve a lánytestvér férjének családja és a feleség családja – között (vö. O'Neill 1997–2003). Ez a szokás általános volt néhány amerikai indián törzsnél a XIX. században, az ausztráliai bennszülötteknél, egyes apacs törzseknél (pl. chiricahua) pedig ma is megtalálható (vö. Britannica Concise Encyclopedia, Jacobs 1999).

A levirátus és a szororátus mellett a vogul rokonságnévrendszer felépítésében lényeges az adott rokonnak az ego³ családja⁴ életében betöltött szerepe is (fontos és kevésbé fontos rokon).

Mindezek alapján a rokonságnevek osztályozása a vogulban a következő elvek szerint történik: 1. a rokon neme; 2. egyenesági⁵ vagy oldalági⁶ rokon; 3. az ego törzséhez tartozó vagy más törzshöz tartozó rokon; 4. a rokon generációja; 5. a rokon egy generáción belüli idősebb/fiatalabb volta (relatív kor) (Vavra 1965: 112–113).

1.1. A rokon neme

Az adott rokon nemét a vogulok figyelembe veszik a rokon megnevezésekor, azaz az elnevezésből azonnal tudni lehet, hogy férfi- vagy nőrokonról van szó. Ez alól két kivételt találunk: az *apiy* és a *kil* rokonságneveket.

Az *apiy* elég bizonytalan terminus, fiatalabb generációbeli vérrokont jelöl, nemtől függetlenül. Jelenthet tehát unokát, unokahúgot/öcsöt (az ego testvérének gyerekeit).

A *kil* szó egyrészt a feleség lánytestvéreit jelöli, másrészt azok férjeit is. Mivel a nembeli megkülönböztetés hiánya – mint említettük – egyáltalán nem jellemző a vogulra (sőt, az ugor nyelvekre általában), Karjalainen úgy vélte, hogy

³ Az ego jelenti az „én-pontot”, melynek szemantikai jegyei a következők: <+élő>, <+ember>, <+beszélő>. Az ego a nem szempontjából általában meghatározatlan (vö. Szépe 1972: 182, Márk 1975: 164).

⁴ A család olyan emberek csoportja, akik vér szerint, házasság vagy törvényes örökbefogadás által rokonságban állnak egymással (Bruner 1997).

⁵ Az egyenesági rokon egy adott ego közvetlen felmenője vagy leszármazottja (Schwimmer 1995–2003).

⁶ Az oldalági rokonok közé egy adott ego testvérei és az ő leszármazottjaik tartoznak, valamint az ego egyenesági felmenőinek és leszármazottainak testvérei (Bruner 1997).

itt két, különböző szóból eredő homoníma egybeeséséről van szó (vö. Vavra 1965: 112). Vavra szerint azonban ez a magyarázat nem meggyőző, szerinte inkább az lehet a jelenség oka, hogy a kevésbé fontos rokonok elnevezése kevésbé differenciált. A feleség lánytestvérének férje ugyanis „lényegtelen” rokon az ego számára (mivel más törzshöz is tartozik), a feleség lánytestvére pedig csak akkor fontos, ha még hajadon, ekkor ugyanis a levirátus miatt potenciális felesége az egonak. Egyébként lényegtelen a rokoni kapcsolat, az csak a férj halálával válik lényegessé (Vavra 1965: 112).

A magyar *szülő*, *testvér*-típusú, összefoglaló, mindkét nemre vonatkozó rokonságneveknek megfelelő terminusok a vogulban többnyire a magyar *ia-fia*, *fia-lánya*-típushoz hasonló összetételek, melyekben mindkét nemű rokon megnevezése szerepel:

śań-as 'szülők' (tkp. 'anya-apa')

śańiy-āśiy 'szülők' (tkp. 'anya-du – apa-du')

jäyi śöki 'szülők' (tkp. 'apa-du – anya-du')

āyi-piy 'gyerek' (tkp. 'lány-fiú').⁷

A 'szülő' fogalmát különbözőképpen fejezik ki a világ nyelvei. Az egyik lehetséges mód szerint az *apa* és az *anya* szavakat egyszerűen egymás mellé teszik, esetleg többes számban vagy duálisban; ezt a kifejezési módot követi a fent említett három vogul terminus is. Gyakori, hogy a *szül* ige valamilyen származéka jelöli a 'szülő' fogalmát, erre is találunk példát a vogulban, igaz, csak egyetlen nyelvjárásban: *nítəp* LM 'szülő' < *níti* 'szül' (vö. Boros 1996: 184).

'Gyermek' jelentésben a fenti összetétel mellett egyéb szavakat is találunk: *nawram*, *koj*, *moxi*, *śis*. A *nawram* szó nemcsak rokoni terminusként használatos, a másik hármat pedig helyenként 'magzat' jelentéssel fordítja Munkácsi (Munkácsi 1892: 289). Ezeknél a terminusoknál szintén nincs nem szerinti megkülönböztetés. A szűkebb családot jelöli a következő, csak Kannisto szövegeiben előforduló kifejezés: *jäyt śökt* (Plur) (tkp. 'apák-anyák') 'a szülők a gyerekeikkel'.

1.2. Egyenesági vagy oldalági rokon

Az egyenesági rokonok nevei a magyar gondolkodásmód számára megszokott elvek szerint alakulnak, a szűk család olyan tagjait, mint *apa*, *anya*, *fia*, *lánya* világosan megkülönböztetik a többi rokontól. Eltérés azonban, hogy az olyan, szintén a szűk családhoz tartozó rokonokat, mint *fiútestvér*, *lánytestvér*, az ugor

⁷ Az ún. összefoglaló összetétel egyébként is jellemző a vogulra, pl. *wōt-piy* ('szél' + 'fiú') 'vihar', *ūj-χul* ('állat' + 'hal') 'állat', *mā-χum* ('föld' + 'ember, férfi') 'ember' (vö. Keresztes 1998: 424).

nyelvek közül csak a magyar különbözteti meg más rokoni kapcsolatoktól, a vogul és az osztják nem:

vog. *kayk*, osztj. *jaj* 'idősebb fiútestvér, az apa öccse, aki az egonál idősebb, az apa fiútestvérenek fia, aki az egonál idősebb, fiútestvér fia, aki az egonál idősebb', hasonlóképpen vog. *āpsī* 'öcs', *uwši* 'nővér', *ēs* 'húg' (vö. Vavra 1966: 222).

Az oldalági rokonok elnevezése a magyar rokonsági rendszertől teljesen eltérő elvek szerint történik. Egy rokonságnév általában nem egyetlen rokont, hanem rokonok egy világosan körülhatárolt csoportját jelöli – ugyanúgy, mint a fent említett, testvéreket megnevező rokonságnevek –, pl. *aki* 'minden, az apa törzséhez tartozó férfirokon, aki az apánál idősebb' (tehát az apa apja, bátyja stb.). Ez az ún. osztályozó rokonsági rendszerek jellemző tulajdonsága (vö. Steinitz 1957: 141).

Bár az egyenesági és az oldalági rokonok megkülönböztetése jellemző a vogulra, előfordulnak olyan rokonságnevek is, melyekben ez a különbség elmosódik, s ezek mind egyenesági, mind pedig oldalági rokont jelölhetnek. Ilyen az *aki*, mely a fent említett mellett a következő jelentésekkel rendelkezik: 'az apa nővérenek férje, az anya bátyja, a férj apja, a férj bátyja'. (Láthatjuk, hogy ez a terminus nemcsak vérrokont, hanem házassági rokont is jelölhet.) Valamint ilyen az *apiγ-apiγ* is, mely jelenthet unokát, de jelölheti a testvér gyerekeit is.

1.3. Az ego törzséhez tartozó vagy más törzshöz tartozó rokon

A törzshöz/nemzetséghez való hozzátartozás vagy hozzá nem tartozás – csakúgy, mint az osztjáknak – a vogul rokonsági rendszernek is az alapja. A szigorúan tiszteletben tartott törzsi exogámia miatt az anya, illetve a feleség törzse idegen törzs volt az ego számára, s azok tagjai távoli rokonnak számítottak, akik nem játszanak különösebben fontos szerepet az ego életében. Saját törzsnek az apa törzse, illetve a nők számára a férj törzse számított, ezzel kapcsolatos az apa és a férj törzséből származó rokonok megegyező elnevezése.

Mivel – mint említettük – a nőági rokonok távolabbi rokonai az egónak, az ego egyértelműen megkülönbözteti az unokatestvéreit aszerint, hogy apja fiútestvérenek gyerekeiről, vagy pedig apja lánytestvéreinek, illetve anyja fiú- és lánytestvéreinek gyerekeiről van szó. (Apja fiútestvéreinek gyerekeit ugyanúgy nevezi, ahogy saját testvéreit.) Láthatjuk, hogy azon kívül, hogy kinek a törzséhez (apa, anya, feleség vagy férj) tartozik az adott rokon, az is fontos, hogy milyen nemű az összekötő rokon (az apa fiú- vagy lánytestvérenek gyerekeiről van szó) (vö. Vavra 1965: 107–108, 1966: 223).

A „saját törzsbeli – idegen törzsbeli” rokon szembeállítás a patriarchális társadalmi szervezeti obi-ugoroknak realisabb, következetesebb, sokkal fontosabb, mint az európai rendszerekbeli „vérrokon – házassági rokon” megkülönböztetés.

1.4. A rokon generációja

Az obi-ugor nyelvek öt nemzedékig veszik számba a rokonokat: G^0 , G^{+1} , G^{+2} , G^{-1} , G^{-2} . Vavra két kivételt említ a vogulból, melyek G^{+2} -nél idősebb, illetve G^{-2} -nél fiatalabb rokont is jelölhetnek: *ōparis* 'az apa apja, nagyapja, dédapja stb', *apijy* 'unoka, dédunoka, ükunoka stb.' (Vavra 1966: 220). Ezeket a kivételeket kiegészíthetjük a következő rokonságnevekkel: LM *ōp-ošam*, K *jāni oos* 'déd-apa', LM *jāni-sāṅka* 'dédanya', K *jəs-jāijy* 'szépapa'.

A generáció figyelembe vétele az egyeneságon fontosabb: ego ugyanazzal a terminussal nevezi meg saját bátyjait és apja öccseit (*kaṅk*), de ettől eltérően hívja saját öccseit (*āpsi*) (vö. Vavra 1965: 113).

Greenberg egyik megállapítása szerint „a more remote generation is always marked as against a less remote generation”⁸ (Greenberg 1966: 73). Ez az univerzálé megnyilvánul például abban, hogy az elsőfokú leszármazottak megnevezésében általában megjelenik a nem szerinti megkülönböztetés, míg a másodfokú leszármazottak esetében már neutralizáció érvényesül, pl. az ainu nyelv egyik dialektusában: *po* 'vkinek a fia', *matne-po* 'vkinek a lánya', *mitpo* 'unoka' (vö. Greenberg 1966: 75). A vogulban nincs neutralizáció a másodfokú leszármazottak megnevezésében sem: *āyi-āyi* 'lányunoka (vki lányának lánya)', *āyi-piy* 'fiúunoka (vki lányának fia)', *piy-āyi* 'vki fiának a lánya', *piy-piy* 'vki fiának a fia'. (Bár létezik összefoglaló, semleges terminus is: *apijy* 'unoka'.)

Greenberg egy másik megállapítása szerint számos példa azt mutatja, hogy a felmenő generációk jelöletlenek az egótól egyforma genealogikus távolságra lévő leszármazott generációkkal szemben (Greenberg 1966: 76). Az első felmenő és az első leszármazott generációt tekintve általánosak az olyan rendszerek, melyekben az első leszármazott generáció jelöltsége a nembeli neutralizációban nyilvánul meg, míg a jelöletlen első felmenő generációban a nem szerinti megkülönböztetés, azaz az 'apa' és az 'anya' terminusok megkülönböztetése univerzális. Ugyanez mondható el a második felmenő és a második leszármazott generációval kapcsolatban (vö. Greenberg 1966: 76, 82). A vogul rokonságnév-rendszer azonban nem ilyen, abban ugyanis mindkét leszármazott generációban érvényesül a nem szerinti megkülönböztetés: *āyi* 'vkinek a lánya', *piy* 'vkinek a fia' (az unokák elnevezéseit lásd fent).

1.5. A rokon egy generáción belüli idősebb vagy fiatalabb volta (relatív kora)

Az egy nemzedéken belüli kor szerinti megkülönböztetés, mely az ugor nyelvek egyik sajátossága, sok más népnél is megtalálható (de például az indoeurópai rokonságnév-rendszerből hiányzik) (vö. Steinitz 1956: 139). Míg azonban a

⁸ Egy távolabbi generáció mindig jelölt egy közelebbi generációval szemben.

magyar csak az ego nemzedékén belül, és csak az egóhoz viszonyítva jelöli a relatív kort, addig a vogul és az osztják az idősebb generációban is, ahol nemcsak az egóhoz, hanem egy egyenesági, összekötő rokonhoz is viszonyít. Például az ego generációjában: vog. *uwši* 'nővér', *ēs* 'húg'; az idősebb generációban: *ākw* 'az anya nővére', *ōñiy* 'az anya húga'.

Greenberg szerint ha a rokonságnév-terminológiában megjelenik a relatív kor szerinti megkülönböztetés, akkor gyakran az idősebb testvéreket jelölő terminusok jelöletlenek a fiatalabb testvéreket jelölőkkel szemben. Ezért gyakori, hogy az idősebb testvérek megnevezésében van nem szerinti megkülönböztetés, míg a fiatalabbakéban nincs (Greenberg 1966: 76–77). A vogulra ez nem jellemző, mivel mind az idősebb, mind pedig a fiatalabb testvérek megnevezésében érvényesül a nem szerinti megkülönböztetés: *uwši* 'nővér', *ēs* 'húg', *kan̄k* 'báty', *āpsi* 'öcs'.

Későbbi munkájában Vavra némileg átalakítja, és a következőképpen bővíti a szempontok számát: 1. vérrokon vagy házassági rokon; 2. a rokon generációja; 3. a rokonság foka; 4. a rokon neme; 5. a rokon relatív kora az adott generációban; 6. az összekötő rokon neme (Vavra 1966: 226).

1.6. Vérrokon – házassági rokon

Mint említettük, a saját törzshöz tartozó rokon – idegen törzshöz tartozó rokon megkülönböztetés sokkal fontosabb az obi-ugorok számára, mint a vérrokon – házassági rokon szembeállítás, de azért ezt az elvet sem hagyják figyelmen kívül a megnevezésnél. A házassági rokonok elnevezésénél jellemző, hogy a férfiak világosan megkülönböztetik idősebb rokonaik feleségeit a generáció és a rokonság foka szerint, míg a fiatalabb rokonok feleségeit egyetlen közös terminussal (*mañ*) jelölik. Ennek a jelenségnek a magyarázata egy olyan, szigorúan tiszteletben tartott szabályban keresendő, mely az osztjákoknál is létezik, és hasonlóképpen tükröződik az osztják rokonságnévrendszerben is. E szabály szerint az asszonyoknak el kell takarniuk arcukat férjük idősebb férfirokonai előtt, akikhez nem is szólhatnak közvetlenül. A férfiak számára ezek a nők (a törzsbeli fiatalabb férfiak feleségei) tabuk, ezért nem kell őket megkülönböztetniük, vagyis mindannyiójukat *mañ*-nak nevezik. Ugyanígy ezek a férfiak a nők számára egyseges csoportot alkotnak, és mindannyiukat (a férj összes idősebb férfirokonát) az *akimojka* terminussal jelölik (Vavra 1965: 109–110).

Vavra nem foglalkozik a sógorság többi tagjának a megnevezésével, adatainak kiegészítésével azonban felállítható a sógorság teljes rendszere. A magyartól eltérően a vogulban a sógornőket és sógorokat is megkülönböztetik, mégpedig többféle szempont szerint. Először is két nagy csoportra oszthatjuk a sógorságot: 1. az ego testvéreinek házastársai; 2. az ego házastársának testvérei.

1. A testvérek házastársait a következőképpen nevezik: LM *ōñiy*, *jäni mañ*, P

is-än, P *ākw* 'a báty felesége', LM *mañ*, *wüskwə mañ* 'az öcs felesége', N *pānt*, *kil* 'a nővér férje', *vāps* 'a hűg férje'.

A terminusokból egyértelműen kiderül az adott rokon neme, valamint az összekötő rokon neme és az egohoz viszonyított kora.

2. A házastársak testvéreinek nevei pedig a következők: ha az ego nő: *aki* 'a férj bátyja', N *lėkw*, *pānt*, *pānt'ukwə*, K *viš-kuš* 'a férj öccse', *ās-āyi*, *ēñk* 'a férj nővére', N *ās-ēñk* 'a férj hűga'. Ha az ego férfi: N *kil* 'a feleség bátyja', KM P *jurs*, N *up-ñawrəm* 'a feleség öccse', LU *ākw*, N *kil* 'a feleség nővére', LU *pōls* 'a feleség hűga'.

A rokonságnevek egyértelműen jelzik az ego nemét, az adott rokon nemét (kivéve a *kil* szót, mely férfi és női rokonra egyaránt utalhat, mint azt a nemek szerinti megkülönböztetés tárgyalásakor már említettük), valamint a rokonnak az összekötő rokonhoz (azaz a házastárshoz) viszonyított korát.

Egyes terminusoknál elmosódhat, illetve összekeveredhet a vérrokonság és a házassági rokonság: az *akimojkə* jelentése, mint említettük: 'a férj törzsébe tartozó összes férfirokon, aki a férjnél idősebb',⁹ ennek párhuzamos megfelelője az *ākwėkwə* 'a férj törzsébe tartozó összes nőrokon, aki a férjnél idősebb'. E definíciókból látszik, hogy az *akimojkə* és az *ākwėkwə* névvel jelölt rokonok lehetnek testvérek, de lehetnek házastársak is (vö. Vavra 1965: 108).

1.7. Az összekötő rokon neme

Az obi-ugor nyelvekben szerepet játszik az apai, illetve anyai ágon történő származás is, vagyis az összekötő rokon neme. Erre Vavra már korábbi munkájában is utalt (l. 1.3.), de még nem vette fel külön szempontként.

Az apai rokonságot kizárólag férfiágon követik ('az apa apja', 'az apa fiútestvérének lánya' stb.), de az apa törzsében is vannak olyan rokonok, akikhez a rokonsági kapcsolat nőkön keresztül „vezet”: az apa lánytestvérének fia, lánytestvér lánya stb. Ezért az apai rokonok között is megkülönböztetik a „tisztán” apai rokonokat, és azokat, akik az apa törzsébe tartoznak, de női vonalon.

Ugyanígy az anyai rokonságot kizárólag nőágon követik, de az anya rokonai közt is vannak olyanok, akiknél az összekötő rokon férfi (Vavra 1966: 221).

Vavra adatait kiegészítve megállapíthatjuk, hogy a vogulban az ego nemzedékében (unokatestvérek) és az idősebb nemzedékekben (nagynénik, nagybácsik, nagyszülők) világosan megkülönböztetik az anyai és az apai rokonokat, bár néhol találunk „réseket” a rendszerben.

Összegyűjtött adataim alapján az unokatestvérek megnevezése az ego nemzedékében apai ágon a következő: *kan̄k* 'az apa fiútestvérének fia, aki az egonál idősebb', *āps̄i* 'az apa fiútestvérének fia, aki az egonál fiatalabb', *pānt* 'az apa

⁹ Ezen kívül a terminus jelentése lehet 'idősebb férfi, bácsi' is.

lánytestvérének fia', *jayayi* 'az apa fiútestvérének lánya', *uwši* 'az apa fiútestvérének lánya, aki az egonál idősebb', *ēs* 'az apa fiútestvérének lánya, aki az egonál fiatalabb', *ēṅk* 'az apa lánytestvérének lánya'.

Anyai ágon kevésbé differenciált a rendszer: *sāsiy* 'az anya fiútestvérének fia', *āṅkwpiy* 'az anya lánytestvérének fia', *nīj* 'az anya fiútestvérének lánya', *āṅkwāyi* 'az anya lánytestvérének lánya'.

A szülők testvérei apai oldalon: *ās-piy* 'apai nagybácsi', *aki*, 'az apa bátyja' *kanḱ* 'az apa öccse, aki az egonál idősebb', *ās-āyi* 'az apa lánytestvére', 'KU KM az apa húga'.

Anyai oldalon érdekes módon differenciáltabb a rendszer: P *śās* 'anyai nagybácsi', *aki* 'az anya bátyja', *sāsiy* 'az anya öccse', LM *ākw*, *anēkwa* 'az anya nővére', *ōñiy* 'az anya húga'. (Bár Vavra szerint az, hogy az *ākw* 'az apa törzsébe tartozó, az apánál idősebb nők' illetve az *ākwekwə* 'a férj törzsébe tartozó, a férjnél idősebb nők' terminusok egyes forrásokban 'az anya nővére' jelentésben szerepelnek, a rendszer újabb keletű megsértése, amely arra az időre megy vissza, mikor a világos megkülönböztetés eltűnésével terminológiai kombinálódott 'az apa nővére' és 'az anya nővére' [Vavra 1965: 110].)

Végül a nagyszülők nemzedéke apai oldalon: LM *ās*, *ōpa*, *ōpariš*, *ōp-anisux* 'apai nagyapa', LU *śāśa*, *śās-ēkwa*, *śāṅkə*, P *śāṅk-oonḱwəskə*, P *śāṅkwə-śūs*, N *śīs-ēkwā* 'apai nagyanya'.

Anyai oldalon: LU P K *ās*, LM *ās-ōjkū*, *oos-anisux* 'anyai nagyapa', N LM LU *anēkwa*, K *ojriś*, LM *śāṅkə*, LM *śāṅkə-jēkwə*, P *śāṅk-oon* 'anyai nagyanya'.

A fenti terminusok mellett vannak olyan rokonságnevek is, melyek nem jelölik, hogy apai vagy anyai ági nagyszülőről van-e szó: LM *ākə* (~ N *aki*), N *ās-jis*, LM *jāni ōpərəś* 'nagyapa', K *jāni-śāṅk*, T *śišā* 'nagyanya'.

1.8. A potenciális rokoni kapcsolat kifejezése

A fent említett elvek figyelembe vétele mellett a vogulnak, mint osztályozó rokonsági rendszernek egy másik jellegzetes tulajdonsága, hogy az ún. európai típusú rendszerekkel ellentétben nemcsak a tényleges, hanem a potenciális rokoni kapcsolatot is jelöli (vö. Steinitz 1956: 146).

Ez a magyarázata annak, hogy a vogulban a *pānt* 'az apa lánytestvérének fia, a lánytestvér fia' mellett jelenti a 'mostohafiú'-t is, az *ēṅk* 'az apa lánytestvérének lánya, a lánytestvér lánya' pedig egyúttal 'mostohalány'-t is, hiszen ha az ego nő, akkor a szororátus miatt lánytestvérének gyerekei egyben az ő lehetséges mostohagyerekei is. (Az ego ugyanis lánytestvérének halála után, vagy akár még testvére életében hozzámehet annak férjéhez.) Ha az ego férfi, számára az *ewləṅ* 'a feleség lánytestvéreinek lánya (a *kil* csoport lányai)' jelent egyúttal 'mostohalány'-t is a levirátus miatt. (Hiszen egy férfi elveheti feleségének lánytestvérét.)

Vavra korábbi művében még arról ír, hogy nem talált párhuzamos terminust, mint pl. *piyləŋ*, de Ahlqvist említ olyan adatokat a déli nyelvjárásból, mint *püvtet*, *piütet* 'mostohafiú' és *ātet* 'mostohalány' (Vavra 1965: 112). Későbbi művében viszont már felveszi a *piyləŋ* terminust 'a feleség lánytestvérének fia' jelentésben (Vavra 1966: 219). Ezeket a következő, a Wogulisches Wörterbuch-ból származó adatokkal egészíthetjük ki: LM *pū-tit* 'mostohafiú'; LM *ooj-tit* 'mostohalány', T *pqu-loχ* 'fogadott fiú'.

Ugyancsak potenciális rokonságot fejez ki a *jayləŋ* 'az anya lánytestvérének férje' 'mostohaapa' jelentésben – és pontosan a lehetséges mostohaapa-funkció miatt olyan fontos ez a csoport az ego számára –, valamint az *ōñiy* 'az anya lánytestvére' jelentésével kapcsolatban jelent még 'mostohaanya'-t is. Ez a jelenség újabb bizonyítéka a levirátus és a szororátus nagy jelentőségének a rokonságnév-terminológiában.

Vavra szerint semmilyen vogul forrásban nincs 'mostohatestvér' jelentésű terminus, bár a levirátus és a szororátus következtében az unokatestvérek bizonyos csoportja mostohatestvérré válhat, apai ágon: *kan̄k*, *āpsi*, *uw̄si*, *ēs*, anyai ágon: *āŋkw̄piy*, *āŋkw̄yi* (Vavra 1965: 111).

Vavra megállapításával ellentétben a Wogulisches Wörterbuch-ban előfordul 'mostohatestvér' jelentésű terminus, igaz, csak egyetlen nyelvjárásból: T *jäu-pqu-loχ*. Szintén a szótárból származnak a következő rokonságnevek: *āŋk-tit*, LM *ūñā* ~ *uni* (~ N *ōñiy*) 'mostoha' (valószínűleg csak 'mostohaanya' jelentésben).

2. A rokonságnevek morfológiai felépítése

2.1. Szóképzés

Adataimban a következő, képzővel ellátott rokonságnevek találhatók (amelyekben már lexikalizálódott a képző):

a) *ewləŋ* 'a feleség lánytestvérének lánya, mostohalány (férfi szempontból)', *jayləŋ* 'az anya lánytestvérének férje, mostohaapa', *piyləŋ* 'a feleség lánytestvérének a fia';

b) LM *ākəras* 'nagybácsi', N *ap̄sirās* 'unokaöcs', *jiyriś* 'lánytestvér', K *ojriś* 'anyai nagyanya', K *ookras* 'anyós', *ōpariś* 'az apa apja, nagyapja, dédapja...';

c) T *jäu-pqu-loχ* 'mostohatestvér, unokafivér', T *jāw-äu-loχ* 'unokanővér', T *pqu-loχ* 'fogadott fiú'.

Az első csoport terminusai – melyek közül az utolsó kettő nyilvánvalóan a *jay* 'apa' és *piy* 'fiú' szavak származéka – egy *-ləŋ* képzővel vannak ellátva, mely azonos formában és funkcióban megtalálható az osztjákban is (*poχləŋ* 'a feleség lánytestvérének fia; mostohafiú', *ewləŋ* 'a feleség lánytestvérének lánya; mostoha-

lány'). E szuffixum a vogulban különösen rokonságnevekben, az osztjákban pedig csak rokonságnevekben használatos toldalék, mely nyilvánvalóan a mostohaviszonyt jelöli, és magyarra a *-féle*, *-szerű* képzőkkel lehetne fordítani. Így tehát a *jaylən* jelentése 'vmiféle/egyfajta apa, apaféle, apaszerű', azaz 'mostohaapa', a *piylən*-é 'fiamféle', tehát 'mostohafiú' (Steinitz 1957: 146, Vavra 1965: 111).

A következő csoport terminusaiban világosan felismerhető a *-riš/-rəs* kicsinyítőképző, s az első kettő valamint az utolsó rokonságnév esetében az alapszó is egyértelmű: LM *ākə* (~ N *aki*) 'nagyapa', *āpši* ~ *apši* 'öcs, unokaöcs', *ōpa* 'az apa apja', T 'a férj apja'. Az K *ojriš* 'anyai nagyanya' alapszáva talán az *āyi* (K *oo* ~ *ōä*) 'lány, vkinek a lánya' lehet, a K *ookrəs* 'anyós' pedig az *ākū* (...) 'N LM az anya nővére', 'LM LU P T anyós (a férj anyja)', 'LU a feleség nővére', 'P a nagybácsi vagy a báty felesége, a feleség anyja' terminussal van összefüggésben a WWb szerint. A *jijriš* 'lánytestvér' alapszáva ismeretlen.

Az utolsó két rokonságnév alapszavai a *jaypiy* 'fiútestvér', a *jäy-āyi* 'lánytestvér' és a *piy* 'fia vkinek' terminusok. A bennük szereplő *-loχ* képző – a jakutot kivéve – mind az ősi, mind a modern török nyelvek egyik leggyakoribb affixuma. A különböző török nyelvekben különböző variánsokban tűnhet fel a magánhangzó-harmónia és az ősi *-l* hasonulása alapján. Használata is igen változatos, de tipikusan kollektív vagy absztrakt jelentésű szavakat képeznek a segítségével, pl. török *güzellik* 'szépség' ~ *güzel* 'szép', tatár *комлык* 'homokos terület' ~ *ком* 'homok'. A toldalékot először tatár szavakkal kölcsönözték, később azonban vogul szavakhoz is hozzáfűzték, pl. TJ *jomaslaχ* 'jóság, szerencse, boldogság' ~ *jomas* 'jó', LM *kumlaχ* 'férfiügyesség' ~ *kum* 'férfi', LM *nājlaχ* 'úrnőség' ~ *nāj* 'úrnő' (vö. Riese 2001: 128–129).

2.2. Szóösszetételek

2.2.1. Rokonságnév + rokonságnév

E csoporton belül további alcsoportokat különíthetünk el:

a) Rokonságnév + rokonságnév jelöletlenül: ez a fajta szóösszetétel a vogul rokonságnevek egyik legjellemzőbb típusa, pl. *ānkwpiy* (*ānkw* 'az anya nővére' + *piy* 'fiú') 'az anya lánytestvérenek fia', *ānkwayi* (*ānkw* 'az anya nővére' + *ayi* 'lány') 'az anya lánytestvérenek lánya'.

Vavra szerint az, hogy e rokonságnevek előtagja az *ānκ* 'anya' szó. arra utal, hogy ezek a terminusok az ősi időkben keletkeztek, mikor a családi viszonyok még nem differenciálódtak, és az anya törzsében a nőket egyetlen terminussal nevezték meg (vagyis az anyát sem különböztették meg a többi nőtől) (Vavra 1965: 111).

A fent említett rokonságnevek konstrukciója teljesen megegyezik a következőkével: *jayayi* (*jay* 'apa' + *ayi* 'lány') 'lánytestvér', *jaypiy* (*jay* 'apa' + *piy* 'fiú') 'fiútestvér'.

E terminusok bizonyos forrásokban 'az apa fiútestvérének fia', ill. 'az apa fiútestvérének lánya' jelentéssel is rendelkeznek, s ez feltehetőleg a *jay* differenciálatlan jelentésére utal: 'az apa törzsebeli férfirokonok (az apa is)' (Vavra 1965: 111).

További példák az ilyen típusú szóösszetételre: *āyāyi* (*āyi* 'lány' + *āyi* 'lány') 'lányunoka (vki lányának lánya)', *āyipi* (*āyi* 'lány' + *pi* 'fiú') 'fiúunoka (vki lányának fia), gyerek', P *āṅk-śās* (*āṅk* 'unokanővér' + *śās* 'apa') 'fiútestvér gyereke', *ās-āyi* (*ās* 'apa' + *āyi* 'lány') 'a férj nővére, az apa nővére', *ās-ēṅk* (*ās* 'apa' + *ēṅk* 'sógornő') 'a férj húga', *ās-pi* (*ās* 'apa' + *pi* 'fiú') 'apai nagybácsi', N *up-nāwrəm* (*up* 'sógor' + *nāwrəm* 'gyerek') 'a feleség öccse', N *vāps-χum* (*vāps* 'vő' + *χum* 'férj') 'sógor'.

b) Az előtag képzett szó: *āsīṅ-pi* ('apa' + *-ṅ* melléknévképző + 'fiú') 'nagybácsi'.

c) Jelezett rokonságnév + jelezett rokonságnév: *sāñiy-āsīy* (Dual) 'szülők, anya-apa', KM *jāyi śōki* (Dual) 'szülők, anya-apa'.

Mindkét terminus dualis-jellel van ellátva, ez a fajta szóösszetétel, mint említettük, a 'szülő' fogalmának egyik lehetséges kifejezési módja. (Ez az úgynevezett kölcsönösségi dualis nemcsak rokonságnevekben fordul elő, hanem különösen gyakori pl. a mesékben: *ēkway-ōjkay ōlēy*. 'Él egy asszony és egy ember.' tkp. 'asszony-du – ember-du él-du').

2.2.2. Rokonságnév + nem rokonságnév

Ezen a csoporton belül is további alcsoportokat különíthetünk el:

a) Az előtag az életkorra utaló 'nagy' vagy 'kicsi' jelentésű melléknév: LM *jāni jāy-ooim* ('nagy' + 'lánytestvér') 'nővérem', K *jāni ooś*, LM *jāni ōpərās* ('nagy' + 'nagyapa') 'nagyapa', K 'dédapa', K *jāni-sāṅk*, LM *jāni-sāṅkə* ('nagy' + 'nagyanya') 'dédanya', K 'nagyanya', P *iś-āin* ('kicsi' + 'anya') 'a báty felesége', LM *wūs-jāy-ooj* ('kicsi' + 'lánytestvér') 'húgom', LM *wūskwə jāu-pū* ('kicsi' + 'fiútestvér') 'öcs', *mān-āpsī* ('kicsi' + 'öcs') 'öcs'.

Szintén az életkorra utal az előtag a következő példában: K *jos-jāiy* ('ösi, öreg' + 'apa') 'szépapa'.

b) Az előtag képzett vagy képzetlen főnév: N LM *pērnaṅ āṅkw* ('kereszt' + *-ṅ* melléknévképző + 'anya') 'keresztanya', N LM *pērnä-jāi* ('kereszt' + 'apa') 'keresztapa'.

c) Az utótag az *ekwə* 'idős asszony' illetve az *ojkə* 'idős ember' jelentésű szó: ez a fajta szóösszetétel nagyon jellemző a vogul, s általában az ugor rokonságnevekre: *ākwekwə* 'a férj apjának lánytestvére, a férj apja fiútestvérének a felesége, a férj anyjának lánytestvére, a férj anyja fiútestvérének a felesége', *aki-mojkə* 'a férj apja, a férj nagyapja, a férj apjának bátyja, a férj apja nővére, a férj anyjának bátyja, a férj anyja nővére, a férj anyja'.

Ezek a rokonságnevek nagyobb tiszteletet fejeznek ki, mint az egyszerű terminusok, s a hangsúlyozott tisztelet e formulája egyúttal kevésbé szívélyes és nyílt, sokkal hivatalosabb attitűdöt fejez ki a férj rokonaival szemben (a vérrokonokhoz viszonyítva) (Vavra 1965: 108).

További példák: *ās-ōjkā* ('apa' + 'idős ember') 'nagybácsi, az anya apja', *śās-ēkwa* ('apa' + 'idős asszony') 'az apa anyja', LM *śāṅkə-jēkwə* ('nagyanya' + 'idős asszony') 'az anya anyja', N *up-ōjkā* ('apa/após' + 'idős ember') 'após'.

d) Az utótag a korra utal: N *ās-jis* ('apa' + 'ősi, öreg') 'nagyapa'.

e) Az utótag egyéb főnév: *āṅk-tit* ('anya' + *-tit*) 'mostoha', LM *ooj-tit* ('lány' + *-tit*) 'mostohalány', LM *pū-tit* ('fiú' + *-tit*) 'mostohafiú', *man-jor* ('meny' + *jor*) 'egykori meny, ha újra férjhez ment', *vāps-jor* ('vő' + *jor*) 'egykori vő, ha újra megnősült', N *vāps-por* ('vő' + *-por*) 'vő'.

A WWb az *āṅk-tit* 'mostoha', LM *ooj-tit* 'mostohalány' és LM *pū-tit* 'mostohafiú' terminusokat a *tit* 'fa töve; torkolat' szócikkben említi. Kannistonál szintén szerepel egy *tit* szó 'törzs, gyökér, torkolat' jelentéssel, valamint egyetlen nyelvjárásban (közép-kondai) létezik egy *tīt* 'kisgyerek' jelentésű szó is, a fenti terminusok utótagja talán e szóval lehet kapcsolatban.

A WWb a *vāps-por* 'vő' terminust a *wāps* 'vő, sógor' mellett a *-por* 'szív, has' szócikknél is említi. A szótár tanúsága szerint a közép-lozvai nyelvjárásban a *-por* morféma kicsinyítő elemként szerepel, melyet a tatárból vettek át. A *porəṅ* 'kedves' szó is arra utalhat, hogy esetleg valamiféle kedveskedő jelentés tulajdonítható a *-por* utótaggal ellátott rokonságneveknek.

Az utolsó előtti két terminus utótagja talán a *jor* 'nyom, hely' szóval lehet kapcsolatban.

3. Rokonságnevek előfordulása újabb vogul szövegekben

Megvizsgálva a *Лыума cepунoc* c. újság néhány számát megállapítható, hogy a gazdag vogul rokonságnév-rendszernek csak néhány, a magyar gondolkodásmód szerint is alapvető rokoni viszonyt kifejező elemét használják az újságcikkekben.

A szülők megnevezése szinte kizárólag az *oma* 'anya', *ā'ta* 'apa' terminusokkal történik, pl.: „*Ом а м наме Евдокия Елесеевна ос а тям наме Константин Кириллович*” 'Anyám neve Jevdokija Jeleszejevna, apám neve Konsztantyin Kirillovics.' (1998/02.14: 3). (A vogul újságból származó példákat saját fordításomban teszem közzé.)

Az *ēkwa* és az *ōjka* terminusokkal nevezik meg a férjet és a feleséget, a családot pedig orosz jövevényszóval. Az *āyi* 'vkinek a lánya' és *piṅ* 'vkinek a fia' rokonságnevek – kicsinyítőképzővel (*-riś*) vagy anélkül – nagyon gyakran előfordulnak. Pl.: „*Ты семья яныг: кит а ги ос нила пыг рись экваг* –

ойкаг оньсег.” ‘Ez a család nagyon nagy: két lánya és négy fia van a feleségnek-férjnek’ (1998/02.14: 2).

A testvérek viszonyított kor szerinti megnevezése használatos a cikkek tanúsága szerint. Pl.: „Ман семьявт атыяврам олыс. Кимныгыг хотталь сятсыг. Ань ман хурум лылынгыг олэв: ам, Кирилл кангкум ос Лена йигрисюм. Лена увсим ойкатэ ёт Пупписумыт олсыг.(...) Кирилл кангкум экватэ Кимкьясуй павылныл олы.” ‘A családukban öt gyerek volt. Két fiú meghalt (valahová belépett). Most hárman vagyunk: én, Kirill bátyám és Léna nővérem. Léna nővérem a férjével Puppiszum-ban volt. (...) Kirill bátyám felesége Kimkjaszuj faluból való’ (1998/02.14: 3). „Матрёна Павловна увсияге Прасковья ос Татьяна канганэ Роман, Матвей ос Гоша, а нситэ Иосиф хотлын вармаль порат атыяныл тув вуйвес.” ‘Matrjona Pavlovna asszony nővéreinek, Praszkovjának és Tatyjának, bátyjainak, Románnak, Matvejnek és Gosának, öccsének, Joszifnak az apját a háború idején elvitték’ (1998/02.14: 4). „Авдотья яныг увсим тот школат ханисьтахты, маньнув эсюм лаглэ агмыл емтыс, нульницат хуи”. ‘Avdotyja nővérem (nagy nővérem/lánytestvérem?) ott iskolában tanul, kisebb húgom (lánytestvérem?) lába beteg lett, ő kórházban fekszik’ (1992/08.08: 2).

A nagyszülőket a *śas-ēkwa* ‘nagyanya’ és *akimojkə* ‘nagyapa’ szavakkal nevezzik meg, az általam vizsgált anyagban tehát nem volt jellemző az anyai és az apai nagyszülők megkülönböztetése: „Акватэртн сясекватэн палт ти рагатыс.” ‘Egyszer csak a nagymama felé estek (ti. az unokák)’ (1989/02.11: 2).

Az egyéb rokonságnevek közül a következőkre találtam példát:

„Мань тагыл Ирина Степановна матум акиянэныл ос акванэныл нумись потрыт, мойтыт оц эргыт хунтлыс.” ‘Irina Sztyepanovna kiskorától kezdve vidám beszédeket, meséket, énekeket hallott öreg nagybátyjaitól és nagynénjeitől’ (1992/08.08: 1). „Тит Наталь энгкум саммылттовем, тав ам ляпам ёхты, лави: – Мань сасыгкве, колын сяр татлан хультыс, юв хайтэн.” ‘Natalj unokahúgom/unokatestvérem észrevesz, odajön hozzám, és mondja: – Kis bácsikám/unokaöcsikém, a ház teljesen üres maradt (?), szaladj haza’ (1992/08.08: 2). Ez a példa azért különösen fontos, mert egymáshoz viszonyított rokoni kapcsolatot mutat be. Nem derül azonban ki, hogy az *ēŋk* ‘az apa lánytestvérenek lánya’ vagy ‘lánytestvér lánya’ jelentésben szerepel-e, illetve hogy a *sāsiy* ‘az anya fiútestvére’ vagy pedig ‘az anya fiútestvérenek fia’ jelentéssel bír, vagyis hogy *ēŋk* és *sāsiy* között unokahúg-nagybácsi (külön generáció) vagy pedig unokatestvéri (azonos generáció) viszony van.

Vizsgálatom természetesen nem ad teljes képet arról, hogy mely rokonságneveket használják még ma is, hiszen csak néhány újság szolgált forrásul. A teljes kép megrajzolásához, illetve a valós helyzet feltárásához sokkal több, friss nyelvi anyag vizsgálatára lenne szükség.

Összegzés

Összegzésként a vogul rokonságnévrendszerről elmondhatjuk, hogy – az osztjákhhoz hasonlóan – szociális alapokon, mégpedig a patriarchális nagycsalád életén nyugvó osztályozó rendszer. A rokonságnevek általában nem egyetlen rokont, hanem rokonok egy jól meghatározható csoportját jelölik, és a tényleges rokoni kapcsolatok mellett a potenciális kapcsolatokat is jelzik. A rokon elnevezésénél figyelembe veszik a rokon nemét, generációját és az adott generáción belüli relatív korát, a rokonság fokát, az összekötő rokon nemét, valamint azt, hogy az adott rokon vérrokon-e vagy nem, és a törzshöz tartozik-e vagy nem. A magyarral összevetve a vogul nagyobb számú kategóriát fejez ki, de kisebb rendszerességgel, előfordul ugyanis, hogy létezik terminus a rokonok egy bizonyos biológiai csoportjára, de a szimmetrikus csoportra nem.¹⁰ A rokonságnevek kialakulásában nagy szerepet játszik a törzsi/nemzetségi exogámia valamint a szororátus és a levirátus.

A vogul rokonságnevek morfológiailag szóképzés, vagy gyakrabban szóösszetétel útján keletkeztek. A szóösszetételek közül a legjellemzőbb típus az, amelyben két rokonságnév alkotja az összetételt jelöletlenül; emellett számos példát találhatunk arra a típusra is, melyben az összetétel egyik tagja rokonságnév, a másik tag pedig valamilyen, az életkorra utaló szó.

Megvizsgálva a rokonságnevek újabb szövegekben való előfordulását megállapíthatjuk, hogy a számos rokonsági terminus közül csak néhány, alapvető viszonyt kifejező rokonságnév jelenik meg az újságcikkekben.

A vogul rokonságnevek listája

Az adatok összegyűjtésének alapja a Wogulisches Wörterbuch (WWb) volt, ezért az innen származó adatok forrását külön nem jelöltem. A rokonságnevek a szótárban Kálmán Béla által (szögletes zárójelben) megadott alakban, tehát szoszvai nyelvjárásban szerepelnek, ahol van ilyen alak. Ahol nincs, ott a Munkácsi Bernát által feljegyzett északi alakot közlöm, ha nincs északi adat, akkor a következő nyelvjárásból származó alak szerepel. A nyelvjárások sorrendje: N (északi), LM (közép-lozvai), LU (alsó-lozvai), P (pelimkai), K (kondai), T (tavdai). Ritkán előfordul az N helyett a So (szoszvai), és Sy (szigvai) valamint a K helyett KO (felső-kondai) és KM (közép-kondai) (vö. Munkácsi – Kálmán

¹⁰ Ez természetesen nemcsak a vogulra jellemző, a finnben például két külön terminussal jelölik az apai (*setä*) és az anyai (*eno*) nagybácsit, míg 'nagynéni' jelentésben csak egyetlen szó (*täti*) használatos. Hasonló példát találunk a szölkup narymi nyelvjárásában, ahol a következő három rokonságnév megvan: *negäi* 'vki lányának a fia', *negane* 'vki lányának a lánya', *igäi* 'vki fiának a fia', de nincs terminus 'vki fiának a lánya' jelentésben. (Bár ez utóbbi példánál a terminus hiánya eredhet a vizsgált adatok kis számából is, vö. Márk 1975: 170)

1986: 19). Kannistónál a fent említetteken kívül a következő nyelvjárások találhatók: KU (alsó-kondai), LO (felső-lozvai), TJ (janicskovai), TČ (csandiri), VN (észak-vagilszki), VS (dél vagilszki). A WWb szócikkéből – mivel az elsődleges cél a jelentések összegyűjtése volt – a bőséges alakváltozatokból csak az elsőt közlöm, a többire (...) jelzés utal. Mivel a nyelvjárások tipográfiai feltüntetése a WWb-ben nem egységes, a nyelvjárások rövidítését egységesen zárójel nélkül adom meg, a WWb-ben használt rövidítéseket átvéve. Ha nincs nyelvjárás-megjelölés, akkor az adat az északi nyelvjárásból származik, és a többi nyelvjárásban is megtalálható, de ezekre az alakváltozatokra csak a fent említett (...) jelzés utal. A szavak jelentését a WWb alapján egyszerűsítve és korszerűsítve adom meg. A jelentés előtt megadott nyelvjárás-megjelölés azt jelzi, hogy az adott jelentés csak a jelölt nyelvjárásban van meg. Eredet-megjelölés (pl. < osztj.), egyéb megjegyzés (pl. Dem.) csak abban az esetben szerepel az adattárban, ha a forrás is tartalmaz ilyet.

A WWb-ből származó adatokat összevetem több forrással is, a források sorrendje a következő: Wogulische Volksdichtung, Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI. (KLE), Klara Vavra két tanulmánya (1965, 1966) (KV), Мансийско–русский и русско–мансийский словарь (RK), a szentpétervári Herzen Intézet vogul nyelvtanárának, D. V. Geraszimovának adatai (DG). Azokat a forrásokat, melyekben a rokonságnév ugyanolyan vagy szűkebb jelentéssel szerepel, zárójelben közlöm a WWb-ből származó jelentésmegadás után. Ha a rokonságnév valamelyik forrásban a WWb-től eltérő vagy bővebb jelentéssel található meg, akkor a zárójelben lévő forrásmegjelölést (pl. KV) a nyelvjárás-megjelölés követi (ahol található ilyen), s ez után következik a többletjelentések megadása. A jelentésmegadás elején álló „id.” jelzés arra utal, hogy az adat az új forrásban is rendelkezik az addig közölt (a WWb-ből származó) jelentéssel vagy jelentésekkel (is).

Ha az adat nem a WWb-ből származik, akkor azt a Kálmán Béla-féle átírás szerint közlöm (Kálmán 1989: 35). A rokonságnevet a forrás megjelölése követi zárójelben, utána következik a nyelvjárás-megjelölés (ha az adott forrásban szerepel ilyen), majd pedig a jelentés(ek) megadása.

A~Ā~Ä~Ǟ

āyi (...) 'lány, vkinek a lánya' (KLE, KV, RK, DG)

āyi-āyi (...) 'lányunoka (vki lányának lánya)' (KV)

āyi-piγ (...) 'fiúunoka (vki lányának fia), gyerek'; (KLE) TJ TČ 'gyerek'; (KV) 'fiúunoka (vki lányának fia)'

āk-anšux LM P (l. aki, anšux) 'após', P 'sógor'

ākäm-ookwäm LM (l. aki) 'nagybácsim és nagynéném'

ākərəs LM (l. aki) 'nagybácsi'

aki (...) 'nagybácsi (az apa öccse és az anya bátyja), sógor (a férj bátyja), idősebb férfi', LM 'nagybácsi, após, nagyapa', LU 'a férj bátyja', P 'az apa fiú-

testvére', K 'a férj apja és bátyja'; (KLE); (KV) 'az apa apja, az apa bátyja, a férj apja, a férj bátyja, az apa nővérének férje'; (RK) 'nagyapa, az apa bátyja'; (DG) 'az apa apja, apai nagybácsi'

akim-ās N (l. *aki*) 'bácsikám'

akim ōjka N (l. *aki*) 'bácsikám'; (KV) 'a férj apja, a férj nagyapja, a férj apjának fiútestvére, a férj anyjának apja, a férj apja nővérének férje, a férj anyjának fiútestvére, a férj anyja lánytestvérének a férje'

ākum-ēkwā N (l. *ākw*) 'nénemasszony, nagynéni'; (RK, DG) 'nagyanya'

ākw (...) N LM 'az anya nővére', LM LU P T 'anyós (a férj anyja)', LU 'a feleség nővére', P 'a nagybácsi vagy a báty felesége, a feleség anyja'; (KLE) 'id.', LO 'nagyamama, nagynéni, néni (idősebb nő megszólítása), az apa apjának nőtestvére', P 'a férj nővére'; (KV) 'az apa nővére, az apa bátyjának felesége, az anya nővére, a férj anyja'; (RK, DG) 'nagynéni'

āña ~ *añakwā* (KV) 'anya'

añēkwa (...) N LM LU 'nagyanya, az anya anyja', LM 'az anya nővére, a báty felesége'; (KV), (RK), (DG) 'az anya anyja'

āñs N 'apa, öreg'

añsux (...) 'öreg, bácsi, férj' (KLE)

āñk (...) 'lány, menyecske, fiatalasszony'; (KLE) 'id., anya, feleség, keresztanya, komaasszony'

añkanaj (KLE) P 'meny'

āñkəkwa N (l. *āñk*) 'lány, menyecske, fiatalasszony'

āñk-āñkw P (l. *āñk*) 'unokanővér'

āñk-oo P (l. *āyi*) 'fiútestvér lánya'; (KLE) P 'nőtestvér lánya'; (DG) 'unokanővér (anyai ágon)'

āñk-ookw P (l. *ākw*) 'fiútestvér lánya'

āñkpiy (...) (KLE) 'a nagynéni fia, a lánytestvér fia'; (RK, DG) 'unokafivér (anyai ágon)'

āñk-šāss P (l. *āñkw*, *šās*) 'fiútestvér gyereke'; (KLE) P 'vki lányának fia'

añk-šiškam LM (l. *āñkw*) 'anyácskám'

āñk-tit (...) (l. *āñkw*) 'mostoha'

āñkw (...) 'anya' (KV)

āñkwāyi (KV) 'az anya lánytestvérének lánya'

āñkwpiy (KV) 'az anya lánytestvérének fia'

apa (RK) 'báty' (DG)

āpə-pū LM (l. *piy*) 'unokaöcs (testvér fia)'

āpiy (...) 'unokaöcs (testvér gyereke), unoka'; (KLE) KM 'az öcs fia vagy lánya', LO 'a hűg fia vagy lánya'; (KV) 'unoka, unokaöcs, unokahűg (a testvér gyereke)'; (DG)

āpsi (...) (<ostj.) 'öcs, unokaöcs (testvér gyereke)'; (KLE); (KV) 'öcs, az apa

fiútestvérének fia, aki az egónál fiatalabb, az apa öccse, aki az egónál fiatalabb, fiútestvér fia, aki az egónál fiatalabb'; (RK) 'öcs'

āpsāyikwe (KLE) So (Dem.) 'húg'

āpsī-oojəm LM (l. *āyi*) 'az öcs lánya'

apšīrās N (l. *āpsī*) 'unokaöcs (testvér gyereke)'

ās (...) 'apa, apai nagyapa'; (KLE) 'id.', So 'idős ember'; (KV, RK, DG) 'apa'

ās (...) LUP K 'anyai nagyapa', T 'nagyapa' (KLE)

ās-āyi (...) 'a férj nővére, az apa lánytestvére'; (KLE) KU KM 'az apa húga'; (DG) 'a férj nővére'

ās-ēŋk N 'a férj húga'

ās-jīs N 'nagyapa'

ās-ōjkā N 'nagybácsi'; (KV, RK, DG) 'az anya apja'

ās-piγ (...) (l. *ās*, *piγ*) 'az apa fiútestvére'

āsīŋ-piγ (l. *ās*) 'nagybácsi'

āŋa (амя) (RK, DG) 'apa'

E~Ē

ēkwa (...) 'asszony, feleség' (KLE, RK); (DG) 'nagynéni'

ēkwaiγ-ōjkāiγ N 'férj és feleség'

ēkw-ās N (l. *ās*) 'férj és feleség'; (KLE)

ēŋk (...) 'sógornő (a férj nővére)'; (KLE); (KV) 'az apa lánytestvérének lánya, lánytestvér lánya, a férj húga, a férj fiútestvérének lánya, mostohalány (női szempontból)'; (DG) 'unokahúg (a testvér gyereke)'

ēs (...) 'húg'; (KV) 'az apa fiútestvérének lánya, aki az egónál fiatalabb, az apa húga, aki az egónál fiatalabb, fiútestvér lánya, aki az egónál fiatalabb'; (RK) 'húg, az apa húga, unokahúg (a szülő testvérének gyereke), aki az egónál fiatalabb'; (DG) 'húg, unokanővér'

ewlən (KV) 'a feleség lánytestvérének lánya, mostohalány (férfi szempontból)'

X

χum (...) 'ember, férfi, férj' (KLE, KV, RK)

χūs (KLE) KU 'sógor'

I~Ī

ijpiγiis (уһныгpusь) (Dem.) (DG) 'fiútestvér'

iš-āŋ P (l. *wūs*) 'a báty felesége'; (KLE) 'fiatalasszony (?), unokahúg (?), keresztanya (?), sógornő (?)'

iš-nē P (...) (l. *wūs*) 'lány'

J

jaγ (...) 'apa' (KLE, KV, DG)

jāγ-āyi (...) (l. *jaγ*) 'lánytestvér'; (KLE); (KV) 'id., az apa fiútestvérének lánya'; (RK, DG) 'lánytestvér'

jäyi söki (KLE) KM (Dual) 'apa-anya'
jayləŋ (KV) 'az anya lánytestvérének férje, mostohaapa'; (DG) 'mostohaapa'
jaypiy (...) (l. *jay*, *piy*) 'fiútestvér'; (KLE) 'id., báty'; (KV) 'fiútestvér. az apa
 fiútestvérének fia'; (RK, DG) 'fiútestvér'
jäyt sökt KM (Plural) (KLE) 'a szülők a gyerekeikkel'
jäi-ooiŋs(t) LM (...) (l. *äyi*) 'lánytestvérek'
jäi-puiŋs LM (...) (l. *jay*) '(fiú)testvérek' (KLE)
jäi-pū-šiškəm LM (l. *piy*) 'öcsikém'
jäişiškəm LM (Dem) (l. *jay*) 'apuka'
jänəŋ-jäu-pū LM (l. *piy*) 'báty'
jäni jäy-ooi LM (l. *äyi*) 'nővér'
jäni maŋ LM (l. *maŋ*) 'a báty felesége'
jäni ooŋ K (l. *ās*, *janiy*) 'nagyapa, dédapa'
jäni öpərəŋs LM (l. *janiy*) 'nagyapa, dédapa'
jäni-sänk K (l. *janiy*) 'nagyanya'
jäni-sänkə LM (l. *sänkə*) 'dédanya'
jap (...) 'nagybácsi', K 'báty'; (KLE) KU KM KO 'báty'
jäu-pəu-lox T (l. *jay*, *lox*, *piy*) 'mostohatestvér, unokabáty, unokaöcs'
jäw-äu-lox (l. *lox*) 'unokanővér'
jēkw-aŋšuχ LU (...) (l. *ēkwa*) 'férj és feleség' (KLE)
jēkwi-khummi LM (l. *ēkwa*) 'férj és feleség'
jīyriŋs (KLE) So LO 'húg'; (DG) 'lánytestvér'
jos-jäiy K (l. *jay*) 'szépapa'
jurs (...) (<tatár) 'sógor, a feleség fiútestvére'; (KLE) KM P 'a feleség öccse, a
 feleség fiútestvérének fia'

K

kaŋk (...) 'nagybácsi (az apa öccse), báty'; (KLE) 'id.', So 'id., idősebb unoka-
 fivér'; (KV) 'báty, az apa öccse, aki az egónál idősebb, az apa fiútestvérének
 fia, aki az egónál idősebb, fiútestvér fia, aki az egónál idősebb'; (RK) 'báty,
 nagybácsi (az apa öccse)'; (DG) 'báty, apai nagybácsi'
kaŋ (...) 'öcs, unokaöcs'; (KLE) 'öcs', P 'az öcs fia', TJ 'fiútestvér fia, lánytest-
 vér fia'; (KV) 'öcs, fiútestvér fia, aki az egónál fiatalabb'; (RK) 'öcs'
kāšīŋs (l. *kaŋ*) 'fiútestvérek (öcs és báty)' (KLE)
kəyŋsi (кызси) (RK) 'báty'
kil N 'sógor (a feleség bátyja. a nővér férje), sógornő (a feleség nővére)'; (KV)
 'a feleség lánytestvére, a feleség lánytestvérének férje'
koj~koi N 'magzat, gyermek'
kwäl (KLE) KM 'férfi, férj'

L

lēkw 'a férj öccse'

M

mań (...) 'meny, menyasszony', LM P K T 'id., ángy, a fiatalabb testvér felesége'; (KLE) KU, KM 'az ego fiának felesége, az öcs felesége, a férj öccsének felesége, a feleség öccsének felesége'; (KV) 'az ego fiának felesége, az öcs felesége, az apa (az egónál fiatalabb) öccsének felesége, az apa fiútestvére fiának (aki az egónál fiatalabb) felesége, a férj húga, a férj öccsének felesége, fiatalabb vérrokon felesége'; (RK) 'meny, sógornő'

māń-āpsī N (l. *māń*) 'öcs'

māń-īšikəm LM (l. *māń*) 'húgocskám'

mań-jor N (l. *mań*) 'egykori meny, ha újra férjhez ment'

mań-nē N (l. *nē*) 'meny' (KLE)

moχi N 'magzat, gyermek, poronty'

N

nē (...) 'nő, feleség' (KLE, KV, RK)

nēiy-χummiy (...) (l. *nē*) 'férj és feleség'

nē-χum (KV) 'férj-feleség'

nē-ākum N (l. *nē*) 'nénémasszony (idősebb sógornő)'

nīj (KV) 'az anya húga, az anya fiútestvérenek lánya'; (RK, DG) 'az anya húga'

nōploχtoləp-nī (l. *nē*) T 'nászasszony'

Ń

ńāwram (...) 'gyerek' (KLE, KV, RK)

ńitəp LM (l. *ńiti*) 'szülő'

ńusəm N 'nász <a házastársak valamelyikének apja a másik házastárs szülei számára>, nászrokon'; (KLE) So 'id, az ego gyereke házastársának fiútestvére, fiú-vagy lánytestvér házastársának apja, fiú-vagy lánytestvér házastársának fiútestvére'; (DG) 'távoli rokon'

ńusəm-āyi (l. *ńusəm*) 'a férj illetve a feleség lányrokona'

ńusəm ēkwa (DG) 'nászasszony, a feleség nővére'

ńusəm-nāk (l. *ńusəm*) 'nászrokon'

ńusəm-nē (l. *ńusəm*) 'nászasszony'

ńusəm ōjka (DG) 'nász <a házastársak valamelyikének apja a másik házastárs szülei számára>, a feleség nővérenek a férje'

ńūp (...) 'násznép, nászrokon (a vő rokonai)'; (KLE) TJ TČ KU 'sógor'

ńūp-ańsux (l. *ańsux*, *ńūp*) P 'nász <a házastársak valamelyikének apja a másik házastárs szülei számára>'

ńūp-oo P (l. *āyi*, *ńūp*) 'nászasszony'

ńūpińś (...) (l. *ńūp*) 'egymásnak nászai'

ńūsminiś (l. *ńusəm*) 'nászok'

O~Õ

ōjka (...) 'öregember, férj'; (KLE) 'id., férfi'; (RK) 'férfi, férj'

ojmaχ (...) (<tatár) 'rokon'

ojriš K 'anyai nagyanya'

oma N 'anya' (KV, RK, DG)

onip N 'anyós, napa'; (KLE); (KV) 'a feleség anyja, a feleség fiútestvérének felesége'

ōniy (...) 'ángy', N LM K 'az anya húga', N 'az apa öccsének a felesége', LM 'mostoha', LU 'nagynéni', P 'az anya testvérének a felesége', K T 'a báty felesége'; (KLE) KU KM 'az apa öccsének felesége, az anya öccsének felesége', So KU VS 'az apa bátyjának felesége', P 'sógornő', So KU VN VS 'mostohaanya'; (KV) 'az anya húga, az apa öccsének a felesége, a báty felesége, az apa fiútestvére fiának, aki az egónál idősebb, a felesége, az anya fiútestvérének lánya, mostohaanya'; (DG) 'mostohaanya, meny'

ooj-tit LM (l. *āyi*) 'mostohalány'

ookraš (...) (l. *ākw*) K 'anyós'

ookw-ēkwā P (l. *ākw*) 'a férj anyja'; (KLE) So 'nagynéni, néni'; (KV) 'a férj apjának lánytestvére, a férj apja fiútestvérének felesége, a férj anyjának lánytestvére, a férj anyja fiútestvérének felesége, az anya nővére'; (RK) 'nagymama, idős asszony'

ooñ-jēkwā LM (l. *ēkwā*) 'az anya nővére'

oonkw-ākāt (l. *aki*, *ākw*) LM 'az anya fiútestvérei'

oos-añsux LM (l. *ās*, *añsux*) 'az anya apja'

oosām-pou-oā K (l. *piy*) 'unokanővér'

oosām-pou-pou K (l. *piy*) 'unokafivér (testvér fia)'

ōpa (...) 'nagyapa', T 'a férj apja'; (KLE) 'nagyapa'; (KV, RK, DG) 'az apa apja'

ōp-āyi N (l. *ōpa*) 'unokanővér'

ōpariš (...) (l. *ōpa*) 'nagyapa, dédapa'; (KV) 'az apa apja, nagyapja, dédapja...'

ōp-añsux LM (l. *añsux*, *ōpa*) 'az apa apja'; (KLE) 'nagyapa'

ōpəl' N (? <osztják) 'atya, apácska'

ōp-ōšām LM (l. *ōpa*) 'dédapám'

ōr N LM (elavult) 'rokon'; (KLE) K 'apa'

P

pānt (...) 'sógor (a nővér férje, a férj öccse), nagybácsi'; (KLE) KU KM 'a nővér férje, az apa lánytestvérének férje', KU 'az anya húgának férje', So 'a férj öccse, lánytestvér fia'; (KV) 'a férj öccse, az apa lánytestvérének fia, lánytestvér fia, a férj fiútestvérének fia, mostohafiú (női szempontból)'; (RK, DG) 'unokaöcs (a testvér gyereke), unokafivér'

pānt'ukwā N (l. *pānt*) 'a férj öccse'

pāp P 'báty'

pęntkom KM (KLE) 'sógor'

pęrnaŋ āŋkw N LM (l. *pęrnaŋ*) 'keresztanya'

pęrnä-jäi N LM (l. *pęrna*) 'keresztapa' (KLE)

pęrnaŋ-ās N (l. *pęrnaŋ*) 'keresztapa'

piγ (...) 'fiú, vkinek a fia' (KLE, KV, RK, DG)

piγ-āyi (...) (l. *piγ*) 'vki fiának a lánya' (KV)

piγlāŋ (KV) 'a feleség lánytestvérének a fia'

piγ-piγ (...) (l. *piγ*) 'vki fiának a fia' (KV)

pōls (...) (< tatár) (ritka) 'sógornő (a feleség lánytestvére)', LU 'a feleség húga'

pōs K (...) 'sógor', K 'a feleség fiútestvére', T 'sógor, ha a feleségek testvérek'

pou-loχ T 'fogadott fiú'

prāt VN (KLE) 'fiútestvér'

puxŋi-āŋkw (...) (l. *āŋkw*) 'bába; rokon v. ismerős asszony, aki az újszülött köldökét elköti, és akit keresztanyafélének tartanak'

pū-tit LM (l. *piγ*) 'mostohafiú'

R

rounə LM (l. *rōwi*) 'rokon' (l. *rōwi*)

rounə-khum (l. *χum*, *rōwi*) LM 'rokon (férfi)'

rounə-nē LM (l. *nē*, *rōwi*) 'nőrokon'

rūt (...) 'nemzetség'; (RK, DG) 'rokon, rokonság'

rut χum (DG) 'férfi-rokon'

rut nē (DG) 'nő-rokon'

S~Š

sāsiγ (...) N LM LU K 'anyai nagybácsi, az anya öccse', P 'unokafivér'; (KV)

'az anya fiútestvére, az anya fiútestvérének fia'; (RK) 'anyai nagybácsi';

(DG) 'anyai nagybácsi, unokafivér (anyai ágon)'

sestrā VN (KLE) 'lánytestvér'

Š~Č

šākwə KM (KLE) '?'anya'

šāŋ (...) N LM 'anya' (KLE, KV, RK)

šāŋ-ās (RK) 'szülők'

šāŋiγ-āsiγ (KV) 'szülők, anya-apa'

šās (...) 'apa', P 'az anya fiútestvére'; (KLE) VN 'apa'

šās (RK) 'unokanővér, másodunokanővér apai ágon'

šāša (RK) 'az apa anyja'

šās-ēkwa (...) (l. *šās*) 'az apa anyja' (KLE, KV, RK, DG)

šāŋkə LM (...) 'nagyanya, az anya anyja', LU 'az apa anyja'

šāŋkə-jēkwə LM (l. *šāŋkə*) 'az anya anyja'

šāŋk-ooŋ P (l. *ōŋiγ*, *šāŋkə*) 'az anya anyja'

šāŋk-ooŋkwəskə P (l. *šāŋkə*) 'az apa anyja'

śāṅkwə-śūs P (l. *śīśi*) 'az apa anyja'

śīśi (...) N LM LU P 'anya', N LM P 'magzat, gyermek, ifjú'; (KLE) 'anya'

śīs-ēkwä N (l. *śīśi*) 'az apa anyja'

śīsənai (KLE) P 'meny'

śīśikwə N (l. *śīśi*) 'gyermekecske'

śök K 'anya' (KLE)

śūsä LM (...) (l. *śīśi*) LM 'anya', T 'nagyanya'

T'

t'äl P (...) (<orosz) 'apa'

t'älä T (<orosz) 'nagybácsi'

U~Ü

ūṅk (...) 'nagybácsi'

up (...) (? <osztják) 'ipa, após, sógor'; (KV) 'a feleség apja, a feleség fiútestvére'; (RK, DG) 'após (a feleség apja), a feleség bátyja'

up-ñāwram N (l. *ñāwram*, *up*) 'a feleség öccse'

up-ōjkä N (l. *up*) 'após'

ūp 'nagynéni (az anya öccsének a felesége), ángy (a férj bátyjának a felesége)'; (KLE) P 'a férj öccsének felesége', LO 'az apa apjának lánytestvére', LO So 'az anya öccsének a felesége'; (KV) 'az anya fiútestvérenek a felesége, az anya fiútestvére fiának a felesége'; (RK) 'meny, sógornő, az anyai nagybácsi felesége'

uwśi N 'nővér'; (KV) 'id., lánytestvér lánya, aki az egonál idősebb, a férj nővére, az apa húga, aki az egonál idősebb, az apa fiútestvérének lánya, aki az egonál idősebb, fiútestvér lánya, aki az egonál idősebb'; (RK) 'nővér, nagynéni (az apa húga, aki az egonál idősebb)'; (DG) 'nővér, apai nagynéni'

Ü

ūsūñña (KLE) LU 'az apa lánytestvére'

V~W

wāps (...) 'vő, vőlegény, sógor (a hűg férje)'; (KLE); (KV) 'vki lányának a férje, lánytestvér férje, az apa fiútestvére lányának a férje, az apa hűgának a férje'; (DG) 'vő, sógor (a nővér vagy a hűg férje)'

wāps-ḡum N (l. *wāps*) 'sógor'; (KLE) LO 'vőlegény', So 'vő'

wāps-jor N (l. *wāps*) 'a korábbi vő, ha újra megnősült'

wāps-por N (l. *-por*, *wāps*) 'vő'

wīs-kuś (l. *wūs*) K 'a férj öccse'

voont K 'asszony, feleség'

wūs-jäy-ooj LM (l. *āyi*) 'hűgom'

wūs-kärkwə LM (...) (l. *wūs*) 'gyerek' (KLE)

wūskwə jäu-pū LM (l. *piy*) 'öcs'

wūskwə mañ LM (l. *mañ*) 'az öcs felesége'

Irodalom

- Biblia (1975), A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.
- Boros Erika (1996), A 'szülő' kifejezése a nganaszan nyelvben. *NéNy* 37: 183–191.
- Britannica Concise Encyclopedia. <http://www.britannica.com/ebc/article?eu=395414&query=proxy&ct=genl>
- Bruner II, Gordon C. (1997), The Family. <http://www.siu.edu/departments/coba/mktg/courses/mktg305/lectures/family/tsld001.htm>
- Csepregi Márta (1997), Adalékok a szurguti osztják rokonságnevek kérdéséhez. *MNy* 93: 446–451.
- Greenberg, Joseph H. (1966), *Language Universals*. Mouton & Co., The Hague – Paris.
- Jacobs, James Q. (1999), Post-Contact Social Organization of Three Apache Tribes. <http://www.jqjacobs.net/southwest/apache.html>
- Karjalainen, Kustaa Fredrik (1912), Wie Ego im Ostjakischen die Verwandten benennt. *FUF* 13: 207–295.
- Kálmán Béla (1989), *Chrestomathia Vogulica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keresztes, László (1998), Mansi. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York.
- Korenchy Éva (1970), *Ara 'Bruder der Mutter'*. *NyK* 72: 423–430.
- Kristó Gyula (főszerk.) (1994), *Korai Magyar Történeti Lexikon* (9–14. század). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Liimola, Matti – Eiras, Vuokko (1982), *Wogulische Volksdichtung. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI*. MSFOu 180.
- Луима Серипос 1989/02.11, 02.25, 03.11, 04.08, 05.09, 05.20, 06.10, 07.22; 1992/04.07, 07.11, 08.08, 09.19; 1993/04.10, 06.19; 1998/02.14.
- Márk Tamás (1975), A szamojéd rokonságnevekről. *NyK* 77: 162–174.
- Munkácsi Bernát (1892), *Vogul Népköltési Gyűjtemény*. II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1986), *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- O'Neil, Dennis (1997–2003), Sex and Marriage: An Introduction to The Cultural Rules. Regulating Sexual Access and Marriage. Marriage Rules: Part II. http://anthro.palomar.edu/marriage/marriage_4.htm
- Riese, Timothy (2001), *Historische Nominalderivation des Wogulischen*. Studia Uralica 10. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- Rombangyejeva, Je. I. – Kuzakova, Je. A. [Ромбандеева, Е. И. – Кузакова, Е. А.] (1982), *Мансийско-русский и русско-мансийский словарь*. Просвещение, Ленинград.
- Schwimmer, Brian (1995–2003), Kinship and Social Organization. An Interactive Tutorial. <http://www.umanitoba.ca/anthropology/tutor/marriage/levirate.html>
- Steinitz, Wolfgang (1957), A finnugor rokonsági elnevezések rendszere. *NyIOK* 10: 321–334.
- Szépe György (1972), A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése. *ÁNyT* 8: 181–199.

- Szíj Enikő (1979), A permi rokonságnevek rendszeréről. I. A kérdőíves anyaggyűjtés eredményei. NyK 81: 247–272.
- Szíj Enikő (1980), A permi rokonságnevek rendszeréről. A kérdőíves anyaggyűjtés és eredményei II. NyK 82: 149–172.
- Szíj Enikő (1981), A finnugor rokonságnév-kutatás forrásairól, módszereiről és némely eredményeiről. NyK 83: 371–382.
- Vavra, Klara (1965), Principles of Classifying the Names of Relationship in Mansi. SFU 1965: 107–115.
- Vavra, Klara [Вавра, Клара] (1966), Семантический анализ терминов родства угорских языков. SFU 1966: 217–226.

A magyar *H*-féle hangok optimális elemzése^{*}

This paper discusses the possible analyses of the behaviour of [h], [ɦ], [x] and [χ] in Hungarian. In a rule-based, derivational framework, [ɦ] and [χ] are clearly derived from [h] and [x], respectively, and therefore the main issue is how to account for the distribution of [h] vs. [x]. Two types of analyses are possible: one that assumes two separate underlying segments, /h/ and /x/, and thus misses the generalisation that the two segments are in complementary distribution. The second kind of approach claims that [h] and [x] come from the same underlying segment: this type of analysis can be further divided into two subtypes depending on whether the common underlyer is claimed to be /h/ or /x/. Besides, the behaviour of these segments in voice assimilation is also discussed: they trigger but do not undergo that process. Siptár and Törkenczy (2000) suggest that by assuming a filter that disallows surface voiced dorsal fricatives, the desired result is obtained.

While such a filter is an *ad hoc* device in rule-based theories, it is an organic part of a solution in Optimality Theory which argues that both /h/ and /x/ (as well as /ɦ/ and /χ/, for that matter) may occur in the input and the constraint hierarchy must be such that they should always select well-formed output candidates as optimal regardless of the input. As a result of Lexicon Optimisation, non-alternating forms will have /h/ or /x/ (or /ɦ/ or /χ/) in their underlying representation depending on (i.e., identical with) the output forms while alternating forms may have underlying /h/ or /x/ (or /ɦ/ or /χ/) as selected by an alternation sensitive version of Lexicon Optimisation. Finally, the treatment of the behaviour of these segments in voice assimilation is quite simple in Optimality Theory if we assume a constraint prohibiting voiced dorsal fricatives that, interacting with the ones suggested by Petrova et al. (2001) to account for voice assimilation in general, is able to select the actual surface form as optimal in all cases.

1. Bevezetés

Ebben a dolgozatban a magyar *H*-típusú szegmentumok, a [h], a [ɦ], a [x] és a [χ] viselkedését fogjuk leírni kétféle elméleti keretben: először kiválasztjuk a legmegfelelőbb elemzést, amelyhez a szokásos szabály-alapú, levezetési keretben el lehet jutni, majd ezzel szembeállítunk egy lehetséges optimalitás-elméleti megoldást.¹

^{*} A jelen tanulmány alapjául szolgáló kutatást részben az OTKA D 042210 sz. támogatása tette lehetővé. Köszönetünket fejezzük ki Rebrus Péternek, Törkenczy Miklósnak és Blaho Sylviának a témakörben velünk folytatott tartalmas beszélgetéseikért. A tanulmány közvetlen (angol nyelvű) előzményei Siptár – Szentgyörgyi (2002) és Szentgyörgyi – Siptár (s. a.).

¹ Ugyanezt a kérdéskört k o r m á n y z á s f o n o l ó g i a i keretben elemzi Szigetvári (1998a);

Az optimalitáselmélet keretében (Prince – Smolensky 1993, McCarthy – Prince 1995) a fonológia nem alkalmaz semmiféle szabályokon alapuló leveztést és nem definiál semmilyen közbülső (tehát a szótári szint és a felszíni fonológiai ábrázolás, azaz a bemenet és a kimenet közötti) szintet. Egy optimalitáselméleti nyelvtan három fő összetevőből áll: a *s z ó t á r* ból, amely (egyéb információk között) a nyelv valamennyi szavának/morfémájának mögöttes fonológiai ábrázolását tartalmazza; az úgynevezett *g e n e r á t o r* ból, amely minden bemenő alakot kimenet-jelöltek (egymással versengő, lehetséges kimenetek) egy végtelen halmazára képez le, valamint egy *k i é r t é k e l ő* komponensből, amely ezen lehetséges kimenetek közül kiválaszt egyet, az úgynevezett *o p t i m á l i s* *a l a k* ot, amely az adott bemenetnek megfelelő valóságos kimenet lesz. Az értékelőt rangsorba állított *k o r l á t o k* (megszorítások) alkotják; ezek a korlátok az Univerzális Grammatikához tartoznak abban az értelemben, hogy minden emberi nyelv pontosan ugyanazokat a korlátokat tartalmazza; amiben az egyes nyelvek eltérnek egymástól, az a korlátok *r a n g s o r o l á s a*. A korlátok *á t h á g h a t ó k*, ami azt jelenti, hogy a kimeneti alak megsérthet bizonyos megszorításokat, ám ez még nem teszi az adott alakot feltétlenül vesztesébe ebben a versenyben.

A korlátoknak két fő típusa különböztethető meg: vannak *j e l ö l t s é g i* *k o r l á t o k*, amelyek azt írják elő, hogy a kimeneti alakok kizárólag jelöletlen (a lehető legegyszerűbb) elemekből álljanak (pl. „minden elülső magánhangzó kerekítetlen” = nincsenek elülső kerekített magánhangzók; ez láthatólag olyan korlát, amelyet számos optimális magyar alak áthág, tehát amely a magyarban a rangsorban eléggé alul helyezkedik el), valamint *h ű s é g i* *k o r l á t o k*, amelyek a bemenet valamilyen megváltoztatását büntetik (pl. „minden bemeneti szegmentumnak meg kell, hogy feleljen valamely kimeneti szegmentum” = törölni tilos; ez sem áthághatatlan a magyarban).

A kimeneti jelölteknek a korlátok segítségével történő értékelését úgynevezett *t á b l á k* ban szemléltetjük, amelyeknek az első oszlopában felsoroljuk a (releváns) jelölteket, s amelyekben a többi oszlop egy-egy korlátnak felel meg, mégpedig balról jobbra rangsor szerint elhelyezve, kezdve a legmagasabbra rangsorolt (releváns) korláttal. Csillaggal jelöljük azt, ha valamely jelölt áthágja az érintett korlátot, felkiáltójellel pedig azt, ha ez a korlát-áthágás végzetes, vagyis olyan, amelynek következtében az adott jelölt a versenyben ettől kezdve nem vesz részt. A tábláknak azokat a részeit, amelyek már nem érdekesek, mert az érintett jelölt már kiesett a versenyből, árnyékolás jelzi a szemléletesség kedvéért. Jobbra mutató kezecske jelzi az optimális jelöltet, azt az alakot, amely a valóságos kimeneti alak lesz:

(1)

	KORLÁT ₁	KORLÁT ₂
alak ₁		*
alak ₂	*!	

Az (1) táblában a második alak (alak₂) áthágja a magasabbra rangsorolt korlátot (KORLÁT₁), és így veszít. Az első alak hiába hágja át az alacsonyabb rangú korlátot, mégis ez lesz az optimális kimenet.

Ha minden jelölt egyaránt áthág vagy tiszteletben tart valamely magasabbra rangsorolt korlátot, a döntés továbbadódik a következő korlátnak, ahogyan a (2) és (3) tábla mutatja:

(2)

	KORLÁT ₁	KORLÁT ₂
alak ₁	*	
alak ₂	*	*!

(3)

	KORLÁT ₁	KORLÁT ₂
alak ₁		
alak ₂		*!

Mivel az optimalitáselmélet egyik fontos alapelve, az „alapgazdagság” (Richness of the Base) következtében mindenféle elképzelhető alak lehetséges bemenetnek számít, a korlátokat és azok rangsorát úgy kell felállítani, hogy az értékelés során a bemenettől függetlenül, minden esetben a helyes (valóságos) – vagy legalábbis a nyelvben lehetséges, jólformált – kimenet bizonyuljon optimálisnak. Emiatt az sem lehetetlen, hogy két különböző mögöttes alak értékelése során fonetikailag azonos optimális kimenetekhez jutunk. Ilyenkor a *lexikon optimalizálása* ként ismert eljárás során választjuk ki, melyik bemeneti formát tekintjük az igazinak: mindig azt, amelynek esetében a kimenethez kevesebb és alacsonyabb rangú korlát áthágásával lehet eljutni. Ezt mutatja a (4) és (5) tábla, ahol feltesszük, hogy az alak₁ és az alak₃ fonetikailag megegyezik egymással:

(4)

1. bemenet	KORLÁT ₁	KORLÁT ₂
alak ₁		
alak ₂	*!	

(5)

2. bemenet	KORLÁT ₁	KORLÁT ₂
alak ₃	*	
alak ₄	*	*!

Látható, hogy a két különböző bemeneti alakból kiindulva két nyertes jelöltünk lesz, az alak₁ és az alak₃, amelyek azonban – feltevésünk szerint – fonetikailag megegyeznek egymással. A lexikon optimalizálása ekkor azt diktálja, hogy a (4)-beli bemeneti alak legyen az érintett szó mögöttes ábrázolása, mert a két nyertes jelölt közül az ehhez tartozó alak₁ az, amely nem hág át egyetlen releváns korlátot sem, s így bizonyos értelemben „közelebb” van a maga bemene-téhez, míg az (5)-beli bemenethez tartozó alak₃ áthágja a magasabbra rangsorolt KORLÁT₁-et.²

A tanulmány felépítése a következő lesz: a 2. pontban bemutatjuk a *H*-féle szegmentumok eloszlását és lehetséges ábrázolását. A 3. pontban három levezetési elemzést mutatunk meg, egy olyat, amelyben a /h/ és a /x/ egyaránt tagja a mögöttes mássalhangzókészletnek, egy olyat, amelyben minden *H*-féle hang /h/-ra megy vissza, és egy olyat, amelyben minden szóban forgó alakban mögöttes /x/ van. A 4. pont a levezetési elemzések néhány hátrányos vonására hívja fel az olvasó figyelmét, az 5. pedig összefoglalja a *H*-féle hangok viselkedését a zöngésségi hasonulás tekintetében. A 6. pontban megmutatjuk, mennyiben előnyösebb a kérdés optimalitáselméleti megközelítése a levezetéseknél, a 7. pontban pedig elemzésünket kiterjesztjük a zöngésségi hasonulásos jelenségekre. A 8. pontban levonjuk a tanulságokat.

2. A *H*-féle hangok eloszlása

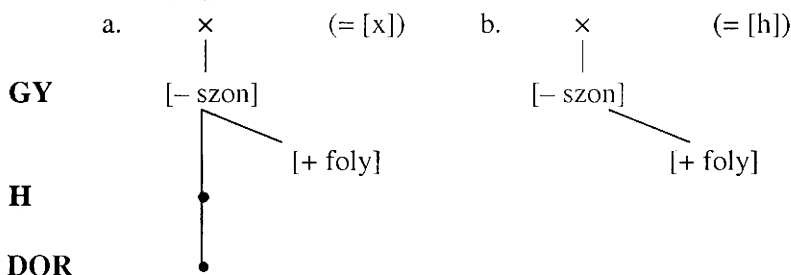
A mai magyarban összesen négyféle „*H*-típusú” hang van: a zöngétlen glottális [h] (*hó*), a zöngés glottális [ɦ] (*ruha*), a zöngétlen veláris [x] (*doh*), valamint ennek kissé előrébb képzett változata, a [χ] (*pech*), amelyet olykor tévesen a palatális [ç]-vel szoktak azonosítani (vö. *lépj* [le:pç]; a kérdésről l. Lotz 1965, 1976). Ezek közül a [h] és a [x] közötti különbség fonológiai is releváns; e két hangtípus eloszlásáról, fonológiai elemzéséről lesz szó az alábbiakban. A zöngés [ɦ] a glottális [h] zengőhang után (ezen belül intervokalikus helyzetben) megjelenő fonetikai változata (l. Bakó 1937, Laziczus 1937, és az ottani hivatkozásokat), a *pech*-beli előrébb képzett veláris [χ] pedig ugyanúgy viszonyul a *doh*-belihez, mint pl. a *fék* [k]-ja a *fok* [k]-jához, vagyis a közöttük levő apró fonetikai különbség fonológiai érdektelen.³

² Az elmélet részletesebb magyar nyelvű ismertetése megtalálható Rebrus 2001-ben.

³ Legalábbis egy levezetési elmélet keretei között, ahol ez utóbbi változatok pontos megvalósítására vonatkozó információ az ún. fonetikai implementáció területére utalható. A jelen tanulmány második felében, ahol a *H*-féle hangok optimalitáselméleti elemzésére kerül sor, már nem tekinthetünk el a négyféle kimenet egyikétől sem; ennek okait majd ott részletezzük.

Egyelőre tehát a *hó*-féle [h]-ra és a *doh*-féle [x]-ra korlátozzuk a figyelmünket.⁴ (Dőlt nagy *H* betűvel utalunk a kettőre együtt mindaddig, amíg el nem döntöttük: ugyanazon mögöttes mássalhangzó két felszíni változatáról, vagy a magyar mássalhangzórendszer két külön tagjáról van-e szó.) Fonológiai ábrázolásuk a (6) ábrán látható, ahol **GY** = gyökércsomópont, **H** = helycsomópont, **DOR** = dorzális csomópont (ez jelöli a veláris képzési helyet), a [– szon] és a [+ foly] a szokásos értelmükben szerepelnek (az autoszegmentális fonológiáról általában: Durand – Siptár 1997: 126–153 és az ott idézett irodalom; az itt követett jegygeometriai modellről l. Siptár – Törkenczy 2000: 7–9). A [h] esetében a képzési helyre utaló elem hiánya jelzi azt, hogy ezt a hangot a szájüregen kívül, a hangrésben képezzük.

(6) A kétféle *H* ábrázolása

Szótagzárlatban a *H* vagy törlődik (pl. *méh* [me:], *cseh* [tʃɛ]), vagy pedig (6a) alakban jelenik meg (pl. *jacht*, *technika*, *ihlet*, *Ahmed*; *doh*, *potroh*, *sah*, *Allah*, *padisah*, *sarlach*, *almanach*, *moloch*, *eunuch* stb.) A hosszú *H* mindig (6a) alakú, vagyis veláris réshang, akár elágazó szótagzárlatban áll (*pech*, *cech*, *Bach*, *krach*, *fach*), akár egy szótagzárlat és egy rá következő szótagkezdet között oszlik meg (*peches*, *Bachot*). Egyébként azonban a szótagkezdetben álló *H* mindig (6b) alakú, vagyis a hangrésben képzett réshang (*hó*, *ruha*, *konyha*).⁵ Hogyan adhatunk számot minderről?

3. Az eloszlás derivációs alapú elemzése

Vegyük először a [tʃɛ] ~ [tʃɛfek] váltakozást! Egy $\emptyset \sim X$ váltakozás esetén (vagyis ha valami a semmivel, önnön hiányával váltakozik) elvben mindig két-

⁴ A 2–3. pont anyagának különféle korábbi változatait l. Siptár (1998, 2001a: 41–50, 2001b: 400–404).

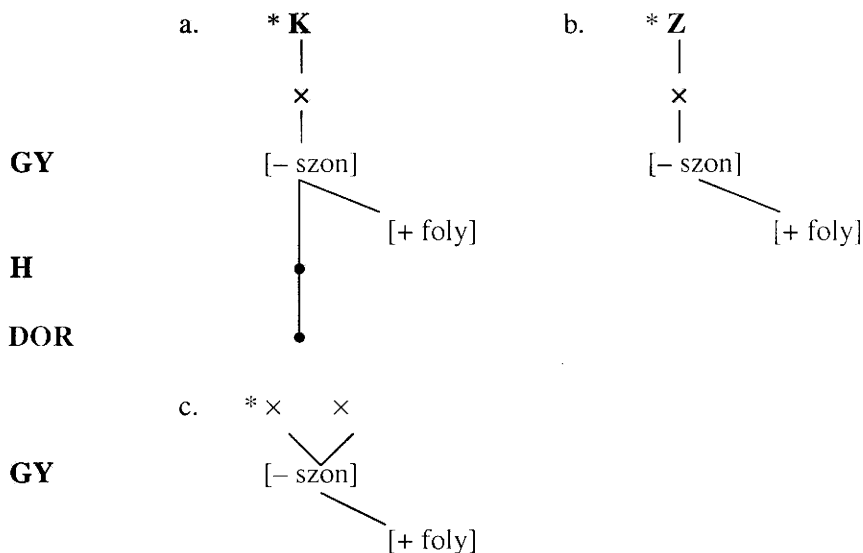
⁵ Újabb spektrografikus vizsgálatok szerint a *hív*, *hisz*-féle példákban a [h]-hoz erős preveláris ([x] típusú) zörej társul(hat) a rá következő felső nyelvállású, előlképzett magánhangzó hatására (másodlagos artikulációként); Gósy Mária személyes közlése. Ettől a komplikációtól a jelen tanulmányban eltekintünk.

féle lehetőség merül fel: a törlés és a betoldás. Az utóbbi megoldás esetén azt mondhatnánk, hogy a *cseh* és a *doh* *H*-ja egyszerűen azért viselkedik más-más módon, mert a szótári ábrázolásban a *doh*-ban van *H*, a *cseh*-ben pedig nincs. A *cseh*-féle szavakban ekkor magánhangzóval kezdődő toldalék előtt működésbe lépne egy *H*-betoldó szabály, amely a kialakuló szótagkezdetbe természetesen (6b) alakú [h]-t toldana be, pl. *csehül*, *csehek*. Csakhogy ez a megoldás több okból is előnytelen. Először is a magánhangzóra végződő szavak túlnyomó többsége esetében nincs ilyen betoldás: **kávéhok*, **faluhek*. Ezt még meg lehetne oldani úgy, hogy a *H*-betoldás úgynevezett a p r ó s z a b á l y lenne, amely csak olyan szavakon megy végbe, amelyek a szótárban külön meg vannak jelölve (vagyis a *cseh* szóhoz tartozna egy „alkalmazd a *H*-betoldást” megjelölés, a *káv*é szóhoz meg nem). De van ennél nagyobb nehézség is. Az egyetlen mássalhangzóból álló toldalékok a magánhangzóra végződő tövekhez kötőhang nélkül csatlakoznak (*káv*é-t, *káv*é-k), vagyis a *H*-betoldásnak ilyen toldalékok esetén nem teljesülne az a feltétele, hogy a betoldás helyét magánhangzónak kell követnie. Ráadásul a „*cse*” esetében még az alsó magánhangzó megnyúlásával is számolnunk kellene (l. Nádasy – Siptár 1994: 67–70; Siptár 2001a: 73–87), vagyis a megjósolt alak **csét*, **csék* lenne (mint *kefét*, *kefék*). A *cseh*-féle szavak tehát, ha a szótári alakjukban magánhangzóra végződnének, kivételesen mentesülnének az alsó magánhangzó megnyúlása alól, az egyetlen mássalhangzóból álló toldalékok elé kivételesen kötőhangzót kívánnának, majd pedig kivételesen betoldának eléje egy [h]-t. Ezt a háromféle kivételességet a legegyszerűbben úgy jelezhetjük, hogy az érintett szavak szótári alakjának végén felteszünk egy *H*-t. Vagyis a betoldásos megoldás nem járható út.

Ha viszont a törlés mellett maradunk, meg kell mondanunk, miért van egyes szavakban törlés (*cseh*), másokban meg miért nincs (*doh*). A hagyományos fel fogás szerint a *H*-végű szavak esetében a törlés a szabályos eset, s ahol nem megy végbe, az kivétel (rosszabb esetben „nem is magyar szó”). Azonban először is jóval több szó viselkedik a *doh* módjára, mint a *cseh* módjára, és ha új szó kerül a nyelvbe (kölcsonzéssel vagy pl. mozaikszóként: *MÉH*, *BAH*, *APEH*), ez a *doh*-félékhez csatlakozik, nem pedig a *cseh*-félékhez: a kettő közül a *doh*-féle a t e r m é k e n y minta. Másodszor: a *cseh*-félék esetében jelentős ingadozás tapasztalható: hagyományosan a *juh*, *pléh*, *céh*, *düh*, *rüh*, *oláh*, *éh*, *keh*, *tereh* szavak mind a törlődő *H*-s osztályba tartoznak, de mindegyikük erősen ingadozik és legtöbbjük esetében a *doh*-féle viselkedés, vagyis a törlés elmaradása látszik felülkerekedni (vö. Gósy – Kovács 2003). Így tehát nem kerülhető el az a következtetés, hogy a *H*-törlés aprószabály: azok a szavak a kivételesek, amelyeken végbemegy, nem pedig azok, amelyek elkerülnek. Ám azt, hogy ezt a *H*-törlő szabályt hogyan is kellene pontosan megfogalmaznunk, majd csak akkor tudjuk eldönteni, ha megvizsgáltuk a *hó*-féle és a *doh*-féle *H* eloszlásának kezelését.

Erre nem is kétféle, hanem egyenesen háromféle megoldás kínálkozik. Az első megoldás szerint két különböző mögöttes szegmentumról, vagyis a mássalhangzókészlet két egymástól független tagjáról van szó. Furcsa eloszlásukról ekkor a következő „szűrők” (tiltó megállapítások) segítségével adhatnánk számot (**K** = szótagkezdet, **Z** = szótagzárlat, × = az időzítési tengely egy-egy eleme, amelyből rövid hangnak egy, hosszú hangnak kettő van):

(7) Melyik *H* hol nem fordul elő?

(Szótagkezdetben nem állhat [x] (kivéve ha egyben szótagzárlatban is áll, vagyis hosszú); szótagzárlatban nem állhat [h]; a hosszú *H* nem lehet glottális, akár elágazó szótagzárlatban, akár zárlat + kezdetben fordul elő.)

Ennek a megoldásnak az lenne az előnye, hogy a *cseh*-félékben „ingyen” kapnánk a törlést: mindössze annyit kellene feltételeznünk, hogy a szótarban (kivételesén) *hó*-féle *H* van bennük, amely csak akkor tud a felszíni kiejtésig eljutni, ha toldalékolás révén szótagkezdetbe kerül (*csehek*), egyébként (*cseh*, *csehben*, *Csehország*, *cseh ellenzék*) – mivel a (7b) miatt szótagzárlatba nem kerülhet – egyáltalán nem tartozhatna szótaghoz, és így „árván” maradva semmilyen érzékelhető hatással nem lenne a fonetikai megvalósításra (vagyis a kiejtésben nem jelenne meg).

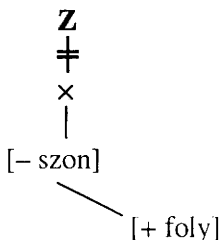
A fenti megoldásnak azonban számos jelentős hátránya is volna. Először is, a *cseh*-félék maroknyi csapatát leszámítva kiegészítő eloszlás van a kétféle *H* között, ami azt jelenti, hogy azokban a helyzetekben, amelyekben egyikük

előfordul, a másíku soha (és viszont: azokban a helyzetekben, amelyekben a másíku előfordul, az egyíku soha). Ebből az következik, hogy nincs és nem is lehet két olyan szó, amelyeket kizárólag az különböztet meg egymástól, hogy az egyikben (6a), a másíku pedig (6b) alakú *H* áll (ugyanazon a helyen). Vagyis a kétféle *H* eloszlása megjósolható, s mint ilyennek, nem a szótárban a helye, hanem – levezetési keretben – fonológiai szabályban kell megfogalmazni. Ráadásul váltakozás is van a kétféle *H* között (pl. *doh* [x] ~ *dohos* [h]). Tehát mindenképpen szükség van a nyelvtanban olyan szabályra, amely az egyiket a másíku előállítja (levezeti), ennél fogva a két külön szótári ábrázolást feltételező megoldás teljesen feleslegessé válik.

A második és a harmadik megoldásban az a közös, hogy csak egyféle *H*-t tétel fel a szótárban (vagyis azt mondja, hogy a kiejtésben megjelenő kétféle *H* ugyanannak a mögöttes szegmentumnak a kétféle felszíni megvalósítása, attól függően, hogy milyen helyzetben áll). De vajon melyik *H*-ból vezessük le a másíku?

Tegyük fel, hogy a szótárban minden *H* (6b) alakú, vagyis a hangszalagok között képzett, helyelem nélküli változat: /h/. Ekkor egy olyan szabályra van szükségünk, amely betold egy **DOR** csomópontot minden olyan *H*-ba, amely szótagzárlatban áll (valamint a /h/-törlés aprószabályára, amely ezt megelőzően törli a *cseh*-féle szavak /h/-ját, ha szótagzárlatba kerül). Fogalmazzuk meg az említett két szabályt!

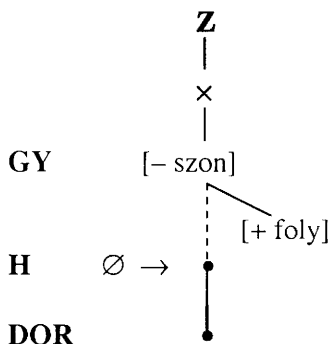
(8) /h/-törlés

(A szótagzárlatban álló, helycsomópontot nem tartalmazó folyamatos mássalhangzók – a megjelölt szavakban – időzírtési pontjukkal együtt törlődnek.)⁶

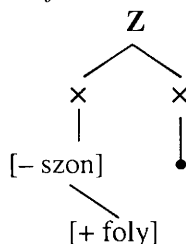
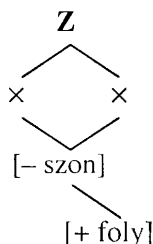
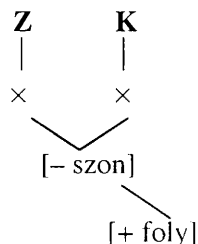
⁶ A törlésnek azért kell az *x*-et is eltüntetnie, mert a /h/-törlés soha nem jár pótlányúlással (pl. [tʃenek], nem pedig [tʃ:nek]): ez az utóbbi lehet a *cseinek* szó *l*-törlésen átesett változata, de nem lehet a *csehnek* szó kiejtése).

(9) /h/-erősödés I.

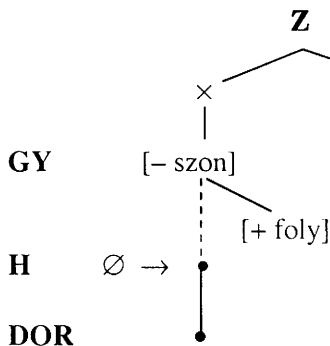
(A szótagzárlatban álló /h/-ba betoldódik a velaritás ábrázolása.)

Ezzel azonban még nincs minden megoldva. Egy (9) alakú szabály betoldja a velaritás ábrázolását például a *doh*, *potroh*, *almanach*, illetve az *ihlet*, *technika* szavakba, de semmit sem mond a *jacht* szóról, amelyben elágazó zárlat van, a *pech*, *krach*-féle szavakról, amelyekben szintén elágazó zárlat van, de mindkét ágát /h/ tölti be, valamint a *peches*, *krachok*-félékről, amelyek hosszú /h/-ja megoszlik a zárlat és a rá következő kezdet között. Ezt a három helyzetet ábráztuk (10) alatt: látható, hogy a (9) szabály egyikre sem illik rá.

(10) a. *jacht*b. *pech*c. *peches*

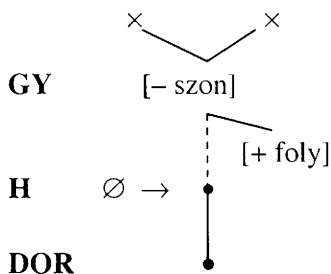
Ezért szükségünk van egy (11) alakú kiegészítő szabályra a (10a) helyzet megoldásához, valamint egy (12) alakúra, amely a (10b–c) esetekben alkalmazható.

(11) /h/-erősödés II.

(Az elágazó szótagzárlat első pozíciójában álló /h/-ba betoldódik a velaritás ábrázolása.)

(12) /h/-erősödés III.

(Minden hosszú /h/-ba betoldódik a velaritás ábrázolása.)

Ennek a megoldásnak az az előnye, hogy azoknak a szegmentumoknak, amelyeknek több változata van, általában a szótagkezdeti változatuk szokott lenni a szótagi ábrázolásuk, és ebből vezetődnek le a szótagzárlati változatok (például a /j/ alapváltozata a *jó*-beli [j] zengőhang, ebből vezetjük le a *dobj*-beli [j] és a *lopj*-beli [ç] – zöngés, illetve zöngétlen – zörejhangozt, l. Siptár 2001c).⁷

A (8)–(12) szerinti megoldás legfontosabb hátrányai a következők: először is felettébb bonyolult, a törlésen kívül háromféle erősödési szabályra van hozzá szükség. Másodszor pedig önkényes: miért éppen **DOR** csomópontot toldunk be? (Miért éppen velárisáá erősödik⁸ a /h/, miért nem, mondjuk, dentálissá?) És vajon honnan vesszük ezt a **DOR** csomópontot?⁹ A fonológiai leírásban általában csak akkor folyamodunk egy ilyen „légbőlkapott” elem betoldásához, ha sem terjedéssel, sem lekapcsolással, sem semmilyen más módon nem lehet megoldani a dolgot. Itt terjedésről nyilván nem lehet szó – de ha lekapcsolással meg tudjuk úszni, az sokkal jobb, mint a fenti, amúgy is igen bonyolult elemzés.

Éppen ez a korábban kilátásba helyezett harmadik megoldás lényege. Eszerint minden *H* alapjában véve (6a) alakú, vagyis /x/ (a szótárban). Ez a /x/ szótagkezdetben elveszíti a velaritását, l. a (13) szabályt,¹⁰ szótagzárlatban pedig

⁷ Ez azonban nem szükségszerűen van így: például a /v/ szótagkezdeti és szótagzárlati változata egyaránt egy harmadik, semleges ábrázolásból vezethető le (l. Siptár 1996).

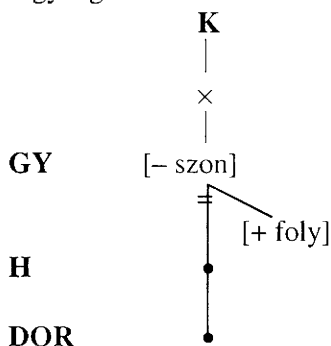
⁸ Egyáltalán: miért erősödik a /h/ éppen s z ó t a g z á r l a t b a n, amely a nyelvekben általában gyengülési, nem pedig erősödési pozíció szokott lenni?

⁹ Ha minden ide tartozó példában hául képzett magánhangzó lenne, mint a *doh* szóban, azt mondhatnánk, hogy a **DOR** csomópont eiről a hátul képzett magánhangzóról terjed az utána álló /h/-ra. Azonban az olyan esetekben, mint *ih/let*, *pech*, *technika* – ahol a magánhangzó **KOR**, nem pedig **DOR** csomóponttal rendelkezik –, a **DOR**-nak szó szerint a semmiből kell jönnie.

¹⁰ Ez tipikus – számos nyelvben megfigyelhető – g y e n g ü l é s i (lenizációs) folyamat, amely – legalábbis egyes esetekben – tipikus gyengülési helyeken, intervokális pozícióban következik be (l. Harris 1997). Azonban meg kell jegyeznünk, hogy s z ó k e z d ő és mássalhangzó utáni szótagkezdetben is végbemegy, ahol egyáltalán nem jellemző a lenizáció. Ez ugyanannyira problematikus, mint az alternatív elemzésben a szótagzárlatban történő erősödés.

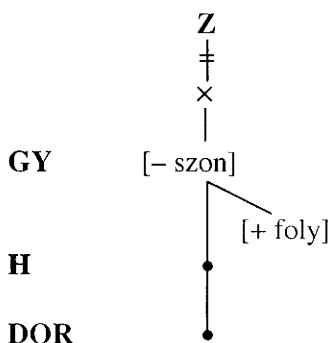
nem történik vele semmi, illetve – a *cseh*-féle, kivételes szavakban – teljesen törlődik (időzítési pontjával együtt), l. a (14) szabályt:¹¹

(13) /x/-gyengülés

(A teljesen szótagkezdetben álló /x/-ból törlődik, illetve lekapcsolódik a velaritás ábrázolása.¹²)

(14) /x/-törlés

(A szótagzárlatban álló veláris folyamatos mássalhangzók – a megjelölt szavakban – időzítési pontjukkal együtt törlődnek, illetve lekapcsolódnak és ezért nem valósulnak meg.)

Ez a megoldás tehát a legjobb (legegyszerűbb, legkevésbé önkényes), ezért – bármilyen meglepő is – ezt kell választanunk. Összefoglalva: a palatális terü-

¹¹ Alternatív megoldásként azt is mondhatnánk, hogy a *cseh* típusú morféimáknak két-két mögöttes alakjuk van, vagyis egy mássalhangzóra végződő és egy magánhangzóra végződő allokáció. A közöttük való választás ekkor morfológiai jellegű lenne. Ezt a megoldást javasolja Siptár – Törkenczy (2000: 276).

¹² E szabály nem-alkalmazása hosszú /x:/-ra, vagyis a (10c) alatti konfigurációra, az úgynevezett *gemináta-változtathatlanság* jelenségének az esete (l. Siptár – Törkenczy 2000: 276–277 és az ott idézett irodalmat). Mivel a szabály kifejezetten hivatkozik az időzítési tengelyre, kimerítően értelmezendő, vagyis nem alkalmazható olyan bemenetre, amelyben a szegmentális tartalom a szabályban megadottnál több időzítési ponthoz kapcsolódik és/vagy egyszerre áll szótagzárlatban és szótagkezdetben. Ezt a kellemes mellékhatást is a javasolt megoldás előnyeként könyvelhetjük el.

letnél hátrább képzett magyar mássalhangzók mindegyike, tehát a /k/ és a /g/ mellett a *H* (tehát most már: /x/) is **DOR** csomóponttal rendelkezik (vagyis veláris). Ez a helycsomópont azonban szótagkezdetben törlődik, miáltal glottális [h] (illetve adott esetben [ɦ]) jön létre: *ha, hátha; ruha, konyha; csehek*. Minden más esetben megmarad a mögöttes ábrázolás (*doh, technika, peches*), kivéve néhány szóban (*cseh, méh*), ahol az egész /x/ törlődik, ha ennek híján szótagzárlatba kerülne.

4. A levezetési elemzés hátrányai

A *H*-féle szegmentumok levezetési elemzésével kapcsolatban felmerülő problémák két csoportra oszthatók. Az elsőbe sorolható hátrányok általános, elméleti jellegűek, míg a második típusúak maguknak a fenti megoldásoknak felróható, egyedi hiányosságok.

Ami az általános elméleti problémákat illeti, itt azokra a megfontolásokra utalunk, amelyek eredetileg elvezettek a nem-levezetési elméletek megjelenéséhez. Ezek között megemlíthető az a kérdés, hogy lehetséges-e olyan levezetési elemzés, amely kizárólag szabályokból áll, vagy pedig elkerülhetetlen, hogy az ilyen elemzés vegyesen tartalmazzon szabályokat és megszorításokat. Így például a Kötelező Kontúrelv (OCP) vagy a morfémaszerkezeti feltételek megsértésének megszorításként (áthághatatlan korlátként) szerepelnek a klasszikus generatív eszköztárban, vagyis gyanítható, hogy kizárólag szabályokból álló fonológiát el lehet ugyan képzelni, de a gyakorlatban nem lehet megvalósítani. Ha azonban szabályokra és megszorításokra egyaránt szükség van, hogyan lehet korlátozni ezek együttműködésének, egymásra hatásának lehetséges módjait? Egy ilyen (vegyes) elmélet tagadhatatlanul túl erős, azaz számos lehetséges, de nem előforduló nyelvtan létezését képes megjósolni. Az optimalitáselmélet más utat kínál: azt mondja, hogy a nyelvtan kizárólag korlátokból (megszorításokból) áll, s hogy ezek a korlátok egymáshoz képest rangsorolva vannak; ilyenformán a szabályok és a megszorítások közötti egymásra hatás kérdése fel sem merül.

Egy másik fontos elméleti probléma a közbülső ábrázolások kérdése: mivel egy szabályokra épülő nyelvtanban számos szabály van, ezek megfelelő rendezésével bármilyen eredményt ki tudunk hozni, amelyet csak akarunk, azaz a szabályok külsődleges (extrinszikus) rendezésének lehetősége már önmagában is túlzottan erős leíró eszköz. Minthogy az optimalitáselméletben a nyelvtan közvetlen bemenet–kimenet eszköz, azaz olyan, amelyben nincsenek közbülső ábrázolások, ezt a problémát is sikerrel elkerüli.

Továbbá, az úgynevezett szabály-összeesküvésekről¹³ is felettebb nehéz számot adni egy szabály-alapú elméletben, ahol a szabályok szerkezeti leírása, vagyis az a helyzet, ami az alkalmazásukat kiváltja, valamint a szerkezeti változás, vagyis annak a meghatározása, hogy mi történik, hogyan oldódik meg a nemkívánatos helyzet, ugyanazon szabály részeit alkotják. Másfelől az optimalitáselmélet a különböző szabályok efféle funkcionális egységét egyszerű és elegáns módon képes megragadni: a változtatást kiváltó korlát csak megjelöli a nemkívánatos konfigurációt, de az már más korlátoknak és ezek egymáshoz viszonyított rangsorolásának a dolga, hogy kiválasszák a legjobb (vagy legalábbis a lehető legjobb, azaz optimális) megoldást.

Ami pedig a fenti levezetések elemzésekkel kapcsolatos egyedi problémákat illeti, ezek egy részét menet közben már említettük: ha két mögöttes szegmentumot veszünk fel, /h/-t és /x/-t, akkor szem elől tévesztjük azt az általánosítást, hogy a felszíni [h] és [x] kiegészítő eloszlásban van egymással. Ha viszont feltételezzük, hogy minden felszíni *H*-féle hang mögött /h/ áll, három különálló erősödési szabályra lesz szükségünk egymástól alig eltérő környezetekben: nem-elágazó zárlatokban (*doh*), olyan elágazó zárlatokban, amelyeknek az első eleme [x] (*jacht*), és olyan zárlatokban, amelyek hosszú [x:] -t (*krach*) vagy egy hosszú [x:] első felét (*krachok*) tartalmazzák. A harmadik elemzés, amely mögöttes /x/-val számol, ugyancsak nehézségekbe ütközik. Bár ez a megoldás egyszerűbb az előző kettőnél, meglehetősen intuícioellenes, mivel azoknak a nem-alternáló töveknek a száma, amelyek [h]-t tartalmaznak (*hegy*), nagyságrendekkel nagyobb, mint az alternáló töveké, amelyek hol [x]-t, hol [h]-t (vagy [h]-t) tartalmaznak (*doh* ~ *dohos* [dox] ~ [dohoʃ]) és azoké a nem-alternáló töveké, amelyek mindig [x]-t tartalmaznak (*jacht*), együttvéve.

Egy további bonyodalom a *H*-típusú szegmentumok különleges viselkedése a zöngésségi hasonulással kapcsolatban. Erre térünk rá a következő pontban.

5. A zöngésségi hasonulás és a *H*-félék viselkedése

A magyarban nem állhat egymás mellett két, zöngésség tekintetében egymástól eltérő zörejhang (l. Ritter 2000 és az ott idézett irodalmat). A szó eleji más-

¹³ A szabály-összeesküvések vagy előretekinő globális szabályok régi keletű problémája, amelyet először Kisseberth (1970) azonosított, az optimalitáselmélet létrejöttének egyik alapmotivációja volt. Szabály-összeesküvésnek azt a helyzetet nevezzük, amelyben „látszólag egymástól független szabályok konspirálnak egy közös cél elérése érdekében. Klasszikus példája ennek a yokuts nyelv yawelmani dialektusa, ahol mássalhangzó-törlő és magánhangzó-betoldó szabályok esküsznek össze egy maximálisan CV(C) szótagszerkezet érdekében. Az ilyen jellegű derivációs megszorítások nem illenek bele egy szabály alapú elméletbe, viszont prototipikus esetei azon jelenségeknek, melyek megoldására egy megszorítás alapú elmélet” a legalkalmasabb (Polgárdi 1998: 121).

salhangzó-kapcsolatok közül azok, amelyeknek egyik tagja sem zengőhang, mindig teljes egészükben zöngétlenek:¹⁴

(15) Szó eleji zörejhang + zörejhang kapcsolatok

sport, stop, skála, szpáhi, sztár, sztyeppe, szkíta; pszeudo, xilofon, szfinx

A magánhangzók között álló vagy szó végi zörejhang-kapcsolatok vagy végig zöngétlenek, vagy végig zöngések:

(16) Szó belsejében és szó végén előforduló zörejhang-kapcsolatok

- a. **pitypang, puszpáng, ráspoly; szeptember, bukta, kaftán, asztal, este; kesztyű, ostya; sapka, patkó, butykos, cafka, deszka, táska, kocka, bocskor; klopfol, bukfcnc, aszfalt, násfa; kapszula, taxi; tepsi, taksa, nátha; répcce, vakcina; kapszol; kopt, akt, szaft, liszt, test, yacht [xt]; Detk, Batyk, maszk, barack, Recsk; copf; gipsz, keksz; taps, voks; Apc, Szakcs**
- b. **rögbi, azbeszt; labda, Magda, bovdn, gazdag, rozsdá; mezszye; izgul, pezszy; udvar, fegyver, özvegy; kobzos, madzag, lagzi; habzsol; smaragd, kezd, pünkösöd [3d], kedv, edz**

Azok a jövevéyszavak, amelyek eredetileg eltérő zöngésségű zörejhang-kapcsolatot tartalmaztak, vagy amelyeknek az írásmódja ilyen kapcsolatot sugall, automatikusan igazodnak ehhez a mintához:

(17) Zörejhang-kapcsolatot tartalmazó jövevéyszavak

- a. **abszolút [ps], obstruens [pʃ], abcúg [pts], abház [ph], Buddha [th], joghurt [kh]**
- b. **futball [db], Macbeth [gb], matchbox [d3b], Updike [bd], anekdota [gd], afgán [vg]**

Toldalékoláskor a tövégi zöngés zörejhang zöngétlenné válik, ha a toldalék zöngétlen zörejhanggal kezdődik, és megfordítva: a tövégi zöngétlen zörejhang zöngéssé válik, ha a toldalék zöngés zörejhanggal kezdődik:

(18) Példák a zöngésségi hasonulásra

- a. **rabtól [pt], kádtól [tɪ], ágytól [ct], melegtől [kt], szívótól [ft], víztől [st], garázstól [ʃt], bridzstől [tʃt]**

¹⁴ Ezúttal eltekintünk a /v/ viselkedésétől; l. Szentgyörgyi 2000a, Ritter 2000. Siptár – Törken-
czy 2000: 298–305.

b. kalapban [b:], kútban [db], fűttyben [jb], zsákban [gb],
széfben [vb], részben [zb], lakásban [zb], ketrecben [dzb], Bécsben [dzb]

Ez a hasonulás tehát jobbról balra hat, mégpedig iteratív módon (*piünkösdtől* [ɟdt] → [ɟtt] → [ʃtt] (→ [ʃt]), *lisztből* [stb] → [sdb] → [zdb]) és nemcsak toldalékoláskor, hanem összetételhatáron és szóhatáron át is működésbe lép (*rabszolga* [ps], *nagy kalap* [ck]), mindaddig, amíg szünet nem állja az útját (a fonetikai részletekkel kapcsolatban vö. Gósy 1998, Jansen – Toft 2002).

A zengőhangok nem vesznek részt a folyamatban: nem zöngétlenednek (*szemtől, büntől, toronytól, faltól, őről, szájtól*) és nem zöngésítenek (*kalapnak, kútnak, fűttynek, zsáknak, széfnak, résznek, másnak, perecnek, csúcsnak*); természetesen a morféma belsejében (*ajtó, szoknya*), illetve összetételhatáron és szóhatáron keresztül sem (*szempilla, kis lakás*).

Két olyan mássalhangzó van, amely a szabály működése szempontjából felemásan viselkedik. Az egyik a /v/, amelyen végbemegy a hasonulás (*szívtől* [ft]), de amely nem zöngésíti az előtte álló zörejhangot: *hatvan* [tv], *[dv]; l. Szentgyörgyi (2000a). A másik a *H* (azaz a *H*-féle hangok csoportja), amely viszont éppen fordítva: zöngétleníti az előtte álló zörejhangot: *adhat* [th], viszont nem zöngésedik, ha utána zöngés zörejhang áll (*barkochba, dohból, eunuchgárda, Allah dicsősége*).¹⁵

A *H* ilyen viselkedésének levezetési keretben többféle magyarázata adható. Ha 3. alatt kifejtettek ellenére a mögöttes ábrázolást /h/-nak vennénk és a [– msh] jegyértékkel jellemeznénk,¹⁶ akkor úgy zárhatnánk ki a /h/-t a zöngésségi hasonulás lehetséges célpontjai közül, hogy a szabály bemenetét a [+ msh, – szon] szegmentumokra korlátoznánk. Azonban e szegmentum glottális megvalósítása, amint a 3. pontban láttuk, soha nem fordul elő mássalhangzó előtti helyzetben; veláris megvalósítása, a [x] az, amely előfordul, viszont ellenáll a zöngésítésnek. Csakhogy ez a veláris [x] már semmiképpen nem mondható [– msh]-nak. A helyzet többféleképpen megoldható, de egyik lehetőség sem túlságosan szívderítő. Az egyik az lenne, hogy a /h/-erősödést (a fenti (9) szabályt) a zöngésségi hasonulás utánra rendeznénk, miáltal ez a szabály ellentáplálná a zöngésedést.¹⁷ Egy másik lehetőség az lenne, hogy a zöngésségi hasonulást nem korlá-

¹⁵ Újabb spektrografikus vizsgálatok szerint nincs kizárva, hogy az ilyen helyzetű [x] gyors beszédben, fakultatív módon mégis zöngésedjék (Gósy Mária személyes közlése). A probléma további részletes vizsgálatot igényel; a jelen tanulmányban eltekintünk tőle. Mindenesetre az efféle zöngésedés, ha valóban létezik, nem vehető egy kalap alá a többi zöngétlen zörejhang kategorikus és kötelező zöngésségi hasonulásával.

¹⁶ Ez fonetikailag eléggé kézenfekvő lenne, amennyiben a [+ msh] jegyértéket úgy definiáljuk, hogy „a réshangokéval legalább megegyező szűkület a s z á j ü r e g b e n” (l. Durand – Siptár 1997: 45).

¹⁷ Miután mindkét érintett szabály posztlexikális, ez a rendezés nem következne semmiből; stipulálnunk kellene.

toznánk a [+ msh] szegmentumokra, és (elvben legalábbis) hagynánk, hogy a /h/ is elszenvedje. Például Zsigri (1994, 1998) azt javasolja, hogy ezt tegyük, de mégis mentesítsük a [x]-t a zöngésedés alól a „fonetikai idézetek” fogalmának bevezetése révén. Rámutat, hogy a nyilvánvalóan nem magyar zöngétlen zörejhangok (zöngés magyar környezetbe helyezve) nem zöngésednek, pl. *Bath-ba* [θb], *[ðb], mintha „be lennének csomagolva” vagy „idézőjelben állnának”. Ezután azt állítja, hogy minden [x]-végű magyar szó pontosan ilyen természetű, és ezért áll ellen a magyar fonológia szabályainak, ezúttal a zöngességi hasonulásnak. Ez az ötlet teljesen rendben lenne, ha a [x]-végű szavak valóban ritkák és nyilvánvalóan (mind) idegen szavak lennének. Azonban, mint láttuk, ez távolról sincs így. Ezért más megoldást kell választanunk. Siptár – Törkenczy (2000: 79) azt javasolja, hogy vezessünk be egy szűrőt, amely egyszerűen kimondja, hogy a [ɣ] a magyarban sem a szótárban, sem a felszíni ábrázolásokban nem fordulhat elő. Ez a megoldás nem túl elegáns, de megteszi, amit várunk tőle: a zöngességi hasonulás szabályából elhagyhatóvá teszi a [+ msh] kikötést, ami szabályrendezés nélkül – és különösen ha a mögöttes szegmentum /x/, nem pedig /h/ – amúgy is hasztalan lenne ott, mégis megakadályozza, hogy a nyelvtanunk [ɣ] hangot generáljon.¹⁸ Egy ilyen szűrő levezetési keretben teljesen ad hoc eszköznek számít; de az optimalitáselméletben, amelyre most már rátérünk, egészen rendjén való, éppenséggel a korlátok egyik alaptípusát, a jelöltségi korlátokat képviseli.

6. A *H*-féle hangok viselkedésének optimalitáselméleti elemzése

Amint láttuk, levezetési keretben a *H*-féle hangok viselkedésének többféle elemzése lehetséges, és ezen elemzések némely pontjai egy ilyen elmélet keretei között ad hoc megoldásnak számítanak. Azonban a nyelvtan nem-levezetési elméletei éppen ebben térnek el a levezetésesektől: a jelölt szegmentumok vagy szegmentumtípusok felszíni előfordulását büntető korlátok szerves részét képezik az optimalitáselméleti elemzéseknek. Ennélfogva optimalitáselméleti keretben teljesen másféle megoldások válhatnak lehetővé, mint eddig. Éppen ezt fogjuk most bemutatni, részben Siptár – Szentgyörgyi (2002) és Szentgyörgyi – Siptár (s. a.) nyomán haladva. Előbb azonban két megjegyzést kell tennünk.

Először is, az eddig vizsgált [h] és [x] mellett innentől a [ɦ]-t és a [χ]-t is figyelembe fogjuk venni, tehát a négy *H*-féle hangot egyenrangú kimenetekként kezeljük. Ennek az az oka, hogy egy optimalitáselméleti fonológiában nincs ún. fonetikai kivitelező modul, amelynek működésére a fonológiai levezetést követően

¹⁸ Lásd még Szigetvári 1998a-t, ahol a probléma részletes tárgyalása és egy, a fentiekől teljesen eltérő megoldási javaslat is található.

kerülhetne sor, hiszen fonológiai levezetés sincs, és nem is lehetnek a nyelvtan egyes részei egymáshoz képest rendezve. Tehát nem mondhatjuk azt, hogy a fonológiában elegendő a [h]-val és a [x]-val foglalkozni, a másik két *H*-féle hangot pedig majd elintézi a fonetikai kivitelezés. Sőt, még csak azt sem mondhatjuk, hogy előbb foglalkozzunk csak a [h] ~ [x] eloszlásával, és majd később pontosítsuk, hogy mikor jelennek meg ezek [h], illetve [x] alakban. Egy optimalitáselméleti elemzésben nincs előbb és később, csak bemenetek vannak és kimenetek, közöttük nincs semmiféle közbülső ábrázolási szint.

Másodszor, ahogyan már az 1. pontban jeleztük, az alapgazdagság elve miatt a bemeneti alakok semmiféleképpen nem lehetnek korlátozva. Másképp fogalmazva, a szótárban bármiféle bemenő alakok előfordulhatnak. Következésképp a korlátoknak és azok rangsorának úgy kell felállítva lenniük, hogy jólformált kimeneteket válasszanak ki, akármilyen is a bemenet.

Induljunk ki a (7) alatti szűrőkből, fordítsuk le őket optimalitáselméleti (tehát elvben áthágható) korlátokra. Látni fogjuk, hogy (7c)-nek nem kell külön korlátot megfeleltetnünk, mert a benne foglalt általánosítás beépíthető a (7a)-nak megfelelő korlátba, (19)-be. (7b) optimalitáselméleti megfelelője (20) lesz:

(19) *KEZDET-x Zöngétlen dorzális réshang nem állhat szótagkezdetben (kivéve, ha az előtte álló szótagzárlathoz is társítva van).¹⁹

(20) *ZÁRLAT-h Glottális réshang nem állhat szótagzárlatban.²⁰

Ez a két korlát kimondja, hogy melyik hang hol nem állhat, azonban arról egy szót sem szólnak, hogy milyen javító eljárást kell alkalmazni ahhoz, hogy [x] vagy [x̥] ne álljon kezdetben, [h] vagy [h̥] pedig ne álljon zárlatban. Ezt a korlátok rendszerének más tagjai fogják elvégezni:

(21) MIND Minden bemeneti szegmentumnak van megfelelője a kimenetben (törölni tilos).

(22) CSAK Minden kimeneti szegmentumnak van megfelelője a bemenetben (betoldani tilos).

¹⁹ Itt két dolgot meg kell jegyeznünk. Először is: ennek a korlátnak meg kell engednie, hogy [x] álljon a szótagkezdetben, ha ez az [x] egy hosszú [x:] második fele: ezt mondja ki a zárójeles rész. Másodszor: figyeljük meg, hogy ez a korlát nemcsak a veláris [x] kezdetbeli előfordulását tiltja, hanem ennek előrébb képzett változatát, a [x̥]-ét is, amely ugyancsak nem fordul elő kezdetben (leszámitva ismét a gemináták második felét). Itt feltételezzük, hogy mindkét érintett réshang rendelkezik a **DOR** jeggyel, de ezen kívül a [x̥]-t még egy **KOR** (koronális) jegy is jellemzi, amely az előtte álló előképzett magánhangzóval közös (l. Szentgyörgyi – Siptár s. a.).

²⁰ A (19)-hez hasonlóan a (20)-beli korlát is kétféle szegmentumra vonatkozik: a zöngés és zöngétlen glottális réshangok zárlatbeli előfordulását egyaránt tiltja.

- (23) HŰ(hely) Az egymásnak megfelelő bemeneti és kimeneti szegmentumok azonos képzési helyűek.
- (24) * γ Zöngés dorzális réshang nem fordul elő.
- (25) * χ Zöngétlen dorzális réshang nem fordul elő.

A felsorolt korlátok rangsorolása a következő (l. Siptár – Szentgyörgyi 2002):

- (26) * γ , *KEZDET- χ , *ZÁRLAT-h, MIND, CSAK >> HŰ(hely) >> * χ

Tegyük fel először, hogy a *H*-féle hangok szótári ábrázolása egységesen / χ /, tehát a (6a) szerinti (ez volt az a feltevés, amelyen a 3. pontban legjobbnak bizonyult levezetéses elemzés is alapult). Később látni fogjuk, hogy az értékelő a valószínűségi felszíni alakokat fogja kiválasztani a bemenet alakjától függetlenül. Ezután majd a lexikon optimalizációja, pontosabban annak változásérzékeny verziója (Inkelas 1994) segítségével fogjuk kiválasztani a legmegfelelőbb szótári ábrázolásokat.

(27)	/dox/	* γ	*KEZ- DET- χ	*ZÁR- LAT-h	MIND	CSAK	HŰ(hely)	* χ
a.	φ dox							*
b.	do $\acute{\chi}$						*!	*
c.	doh			*!			*	
d.	doh			*!			*	
e.	do				*!			
f.	do.ho					*!		

(28)	/dox+to:l/	*KEZ- DET- χ	*ZÁR- LAT-h	MIND	CSAK	HŰ(hely)	* χ
a.	φ dox.to:l						*
b.	do $\acute{\chi}$.to:l					*!	*
c.	doh.to:l		*!			*	
d.	doh.to:l		*!			*	
e.	do.to:l			*!			
f.	do.ho.to:l				*!		

A fenti két táblában²¹ a zöngétlen veláris réshangot tartalmazó jelölt bizonyul

²¹ A (27)-ben a teljesség kedvéért megmutatjuk a * γ korlát elhelyezkedését, de a továbbiakban mindaddig eltekintünk e korlát feltüntetésétől a táblákban, amíg a zöngésségi hasonulás jelenségére át nem térünk; addig ugyanis minden szóban forgó jelölt tiszteletben tartja ezt a korlátot (illetve olyan jelölteket, amelyek áthágnák, nem veszünk szemügyre, mivel a tárgyalt jelenségek szem-

optimálisnak. Mindkét esetben a magasra rangsorolt pozicionális jelöltségi korlát, a *ZÁRLAT-h áthágása okozza a (c) és a (d) alak kiesését, míg az (e) és (f) esetében a szintén magasra rangsorolt hűségi korlátok, a törlést tiltó MIND, illetve a betoldást tiltó CSAK áthágása bizonyul végzetesnek. Az (a) és (b) alakok közötti különbség mindkét táblában abból áll, hogy a (b) előrébb képzett velárist tartalmaz hátul képzett magánhangzó után, ami nyilvánvalóan nem helyénvaló. Az ilyen alakokat a HŰ(hely) korlát segítségével zárjuk ki, mivel egy olyan **KOR** helyelem van bennük, ami a szótári alak /x/-jában nincs benne. A *pech*-féle szavak kezeléséhez azonban szükségünk lesz egy olyan korlátra is, amely előlképzett magánhangzó után lehetővé teszi az ilyen előrébb képzett velárisok megjelenését:

- (29) KÖZÖS(hely) A veláris mássalhangzók osztoznak az őket megelőző magánhangzók **KOR** jegyében.²²

Az alábbi két táblában azt látjuk, hogy a (29) korlát bevezetésével elérhetjük, hogy mindkét féle veláris esetében a kívánt eredményt kapjuk. Ehhez arra van szükség, hogy a KÖZÖS(hely) korlát a HŰ(hely) fölé legyen rangsorolva, máskülönben semmilyen hatást nem lenne képes kifejteni:

(30)

/dox/	*KEZD- x	*ZÁRL- h	MIND	Közös(hely)	Hű(hely)	*x
a. $\text{d}^{\text{h}}\text{ox}$						*
b. do $\acute{\text{x}}$				*!	*	*
c. doh		*!			*	
d. do h^{h}		*!			*	
e. do			*!			

(31)

/pex:/	*KEZD- x	*ZÁRL- h	MIND	Közös(hely)	Hű(hely)	*x
a. pex:				*!		*
b. $\text{p}^{\text{h}}\text{e}\acute{\text{x}}$:					*	*
c. pe h^{h} :		*!*			*	
d. pe h^{h} :		*!*			*	
e. p e^{h}			*!*			

Most térjünk rá a kétféle glottális variáns kérdésére, amelyek közül a zöngés [h]

pontjából nincs jelentőségük). Helytakarékoság céljából a továbbiakban rendszerint eltekintünk a CSAK korlát és az ezt a korlátot áthágó alakok feltüntetésétől is.

²² Ezt úgy kell érteni, hogy ha a megelőző magánhangzónak van **KOR** jegye (előlképzett), akkor ez a **KOR** jegy a veláriszhoz is társítva van (mint másodlagos képzési hely); ha nincs, akkor természetesen a veláriszhoz sem tartozik **KOR** jegy.

jelenik meg szonoránsok között (azaz szonoráns mássalhangzó és magánhangzó, illetve két magánhangzó között).

(32)	/dox+Vʃ/ ²³	*KEZD- x	*ZÁRL- h	MIND	Köz(hely)	HŰ(hely)	*x
a.	do.xoʃ	*!					*
b.	do.ʃoʃ	*!			*	*	*
c.	⊗ do.hoʃ					*	
d.	⌘ do.ɦoʃ					*	
e.	do.oʃ			*!			

Amint a (32) táblából látható, eddig bevezetett korlátaink nem képesek egyértelműen kiválasztani az optimális jelöltet, ha a /x/ két magánhangzó között áll: a (c) és (d) alak egyaránt csupán a HŰ(hely) korlátot hágja át, mivel a mögöttes veláris réshang elveszti bennük a hely-jegyét.²⁴ Nyilvánvaló, hogy kell lennie még egy korlátnak, amely szerepet játszik ebben az esetben.

Figyeljük meg a mögöttes /x/ és a két optimális kimenet közötti különbséget: (32d) nem csupán abban különbözik a bemenettől, hogy hiányzik a hely-jegye, hanem zöngéesség tekintetében is: míg a bemenet zöngétlen, a neki megfelelő [ɦ] zöngés, ami nyilvánvalóan a HŰ(zöng) korlát áthágása:

(33) HŰ(zöng) Az egymásnak megfelelő bemeneti és kimeneti szegmentumok azonos zöngéességűek.

Igaz, hogy ez a korlát megszüntetné a döntetlent, csak éppen a rossz irányban: (32c)-t hozná ki optimális kimenetnek, miközben a valóságban ebben a hely-

²³ A toldalék magánhangzójának felszíni minősége részlegesen megjósolható az utolsó tömágánhangzó minősége alapján, vagyis a magánhangzó-harmóniát érintő korlátok segítségével (l. pl. Ringen – Vago 1998; Szentgyörgyi 2000b). Itt nem foglalkozunk az érintett magánhangzónak sem a minőségével, sem azzal a kérdéssel, hogy része-e a bemenetnek, vagy betoldott magánhangzó.

²⁴ A szomorú arcoska a táblában azt jelzi, hogy az érintett jelöltet, amely nem a helyes kimenet, a korlátok kiválasztják, mint optimálisat (a jelen esetben döntetlen állás alakul ki a (d) jelölttel, a valódi kimenettel).

Megjegyzendő, hogy egy esetleges *[dosoʃ] vagy *[dofɔʃ] kimenet is döntetlen eredményt adna a (32c) és (32d) kimenetekkel, ami, ha lehet, még súlyosabb probléma, mint a táblában látható bizonytalanság. Erre itt annyit mondhatunk, hogy a HŰ(hely) valójában egy korlátszalag összefoglaló rövidítése; e család tagjai legalábbis a HŰ(dor), a HŰ(kor) és a HŰ(lab) korlátok, amelyek rendre a dorzális, a koronális és a labiális képzési hely tekintetében mondanak ki hűségi követelményt. Mármost – /doxoʃ/ bemenet esetén – a helyes [dofɔʃ] kimenet csak a HŰ(dor) korlátot hágja át, mivel hiányzik belőle a **DOR** hely-jegy; ezzel szemben a *[dosoʃ] áthágja a HŰ(dor) és a HŰ(kor), a *[dofɔʃ] pedig a HŰ(dor) és a HŰ(lab) korlátot egyaránt, mivel belőlük egyrészt hiányzik a **DOR**, másrészt belőlük került egy **KOR**, illetve **LAB** hely-jegy is, ezért e két utóbbi alak mindenképpen veszít a (32)-beli versenyben, függetlenül a három korlát egymás közötti rangsorolásától.

zetben a zöngés glottális réshang jelenik meg. Ezt leírásunkban úgy érhetjük el, ha Petrova et al. (2001) nyomán felállítjuk a következő korlátot:

- (34) PASSZÍV ZÖNGE A zengőhangok között álló glottális zörejhangok zöngések.²⁵

Nyilvánvaló, hogy a PASSZÍV ZÖNGÉnek a HŰ(zöng) fölé kell rangsorolva lennie ahhoz, hogy bármilyen hatása lehessen:

(35)

/dox+Vʃ/	*KEZD -x	*ZÁRL -h	MIND	Köz (hely)	HŰ (hely)	*x	PASSZ ZÖNG.	HŰ (zön)
a. do.xoʃ	*!					*		
b. do.ʃoʃ	*!			*	*	*		
c. do.hoʃ					*		*!	
d. ʃdo.hoʃ					*			*
e. do.oʃ			*!					

Ily módon a két glottális réshang közötti verseny a (d) alak javára dől el, annak a jelöltnek a javára, amelyben zöngés glottális van.

Ugyanez a korlát-hierarchia más szegmentumot választ ki ugyanebben az intervokalikus helyzetben, ha a bemeneti szegmentum hosszú. Ez azért van így, mert a *KEZDET-x környezetfüggő jelöltségi korlát csak akkor bünteti a szótagkezdetben álló veláris réshangot, ha nem előzi meg az előtte lévő zárlatban álló veláris réshang:

(36)

/pɛx:+Vʃ/	*KEZD -x	*ZÁRL -h	MIND	Köz (hely)	HŰ (hely)	*x	PASSZ ZÖNG.	HŰ (zön)
a. pɛx.xɛʃ				*!		*		
b. ʃpɛx.xɛʃ					*	*		
c. pɛh.hɛʃ		*!			*		*	
d. pɛʃ.hɛʃ		*!			*			*
e. pɛ.hɛʃ			*!		*			*

A (c) és (d) jelölt ezúttal kiesik a versenyből, mivel zárlatban álló glottális réshangot tartalmaz, az (e) pedig a MIND korlát áthágása miatt. Ahhoz, hogy ezt az esetet a MIND korlát áthágásának minősíthessük, ezt a korlátot úgy kell értel-

²⁵ Ez a korlát Petrova et al. (2001) megfelelő korlátjának szűkített változata. Az eredeti korlát minden zörejhangerre vonatkozik és a gégetevékenység jellemzésére szolgál azokban a nyelvekben, amelyekben [tág hangrés]-kontraszt (hehezetes/nem hehezetes szembenállás) található zöngésségi (zöngés/zöngétlen) szembenállás helyett. A korlát segítségével Petrováék meg tudják magyarázni, hogyan lehetséges, hogy még az ilyen nyelvekben is vannak a felszínen zöngés zörejhangok.

meznünk, hogy ne csupán teljes szegmentumok törlését tilalmazza, hanem minden olyan eset e korlát áthágásának számítsa, amelyben egy mögöttes időzítési pont és/vagy egy mögöttes gyökércsomópont eltűnik. Mivel (36e)-ben a gemináta egyik mögöttes időzítési pontja nem jelenik meg a felszínen, ezen értelmezés alapján ez az alak áthágja a MIND korlátot. Az (a) és a (b) alak egyaránt velaris réshangot tartalmaz; ezek közül a KÖZÖS(hely) azt választja ki, amelyben a megelőző elől képzett magánhangzóval közös **KOR** jegye van a réshangnak. Így a (b) alak lesz az optimális kimenet.

Most térjünk át a *H*-törlő tövekre, arra a kivételes osztályra, amelynek tagjai a *H*-féle hang nélkül jelennek meg a felszínen, hacsak nem követi őket magánhangzóval kezdődő toldalék.

(37)

/tʃɛx/	*KEZD -x	*ZÁRL -h	MIND	Köz (hely)	HÜ (hely)	*x	PASSZ ZÖNG.	HÜ (zöng)
a. tʃɛx				*!		*		
b. ⊗ tʃɛx̥					*	*		
c. tʃɛh		*!			*			
d. tʃɛɦ		*!			*			*
e. tʃɛ			*!					

Mint látható, eddigi korlátaink nem képesek kiválasztani a megfelelő kimeneti alakot a (37) táblában. Pontosan ezt is vártuk, mivel – amint a 3. pontban megjegyeztük – a *H*-törlő tövek a szótárban megjelölt, kivételes tőtípust képviselnek. Az optimalitáselméletben az efféle kivételes szótári elemek kezelésére rendelkezésre álló eszköz a korlátok átrangsorolása. Figyeljük meg, hogy az (e) alak, a valóságos kimenet, csupán a MIND korlátot hágja át, mivel benne a mögöttes /x/-nak nincs felszíni megfelelője. Ha most e kivételes tövek esetében a *x korlátot a MIND fölé rangsoroljuk,²⁶ akkor az (e) alak kerül ki győztesen a versenyből. Tehát arra jutottunk, hogy a *H*-törlő tövek a szótárban a következő átrangsorolás jelzését viselik:

(38) A *H*-törlő tövek meg vannak jelölve a *x >> MIND átrangsorolásra.

Ily módon most már a helyes felszíni alakot választja ki a korlátok (átalakított) rangsora:

²⁶ Ilyen esetekben általában a helytelenül kiválasztott alak által áthágott korlátok közül a *legmagasabb rangú* kell a helyes felszíni alak által áthágott korlát fölé rangsorolni. A (37b) által áthágott legmagasabb rangú korlát nem a *x, hanem a HÜ(hely); mivel azonban az ide tartozó példák között hátul képzett magánhangzót tartalmazók is vannak (*juh, oláh*), amelyek ugyanígy viselkednek, a MIND fölé rangsorolandó korlát nem lehet a HÜ(hely), hanem csak a *x.

(39)	/tʃɛx/	*KEZD -x	*ZÁRL -h	*x	MIND	KÖZ (hely)	HŰ (hely)	PASSZ ZÖNG.	HŰ (zöng)
a.	tʃɛx			*!		*			
b.	tʃɛx̃			*!			*		
c.	tʃɛh		*!				*		
d.	tʃɛfi		*!				*		*
e.	☞ tʃɛ				*				

Az eddigiekben tehát azt láttuk, hogy korlátaink minden esetben sikeresen meg tudják jósolni a felszíni alakot, ha feltesszük, hogy a mögöttes ábrázolás minden esetben /x/-t tartalmaz. Az alapgazdagság miatt azonban más mögöttes *H*-féle hangot tartalmazó bemenetek létezése sem zárható ki, mivel a szótári ábrázolásokra semmiféle megszorítás nem érvényes. Így tehát egyfelől meg kell mutatnunk, hogy korlátrendszerünk a helyes kimeneti alakokat választja ki akkor is, ha a mögöttes ábrázolás valamilyen más *H*-féle hang, másfelől kezdenünk kell valamit azzal a problémával, hogy több bemenet is fonetikailag azonos kimeneti alakokhoz vezet. Ekkor a lexikon optimalizálásának váltakozásérzékeny változatához kell folyamodnunk (Inkelas 1994), hogy megállapíthassuk: végül is milyen szótári ábrázolásuk van az egyes esetekben a *H*-féle hangoknak. Nézzük először a fenti első kérdést.

Az alapgazdagság elve miatt nemcsak /x/, hanem /h/, /fi/ és /x̃/ is előfordulhat bármely mögöttes ábrázolásban. Nézzük meg néhány példán, hogy mi történik ilyenkor:

(40)	/doh/	*KEZD- x	*ZÁRL- h	MIND	Közös (hely)	HŰ (hely)	*x
a.	☞ dox					*	*
b.	dox̃				*!	**	*
c.	doh		*!				
d.	dofi		*!				
e.	do			*!			

(41)	/pɛfi:/	*KEZD- x	*ZÁRL- h	MIND	Közös (hely)	HŰ (hely)	*x
a.	pɛx:				*!	*	*
b.	☞ pɛx̃:					**	*
c.	pɛh:		*!*				
d.	pɛfi:		*!*				
e.	pɛ			*!*			

(42)

/dox+Vʃ/	*KEZD -x	*ZÁRL -h	MIND	KÖZ (hely)	HŰ (hely)	*x	PASSZ ZÖNG.	HŰ (zön)
a. do.xoʃ	*!				*	*		
b. do.ʃoʃ	*!			*		*		
c. do.hoʃ					**		*!	
d. do.ʃoʃ					**			*
e. do.oʃ			*!					

Látható, hogy korlátaink a valóságos felszíni alakot választják ki mindenféle (nem kivételes) tő esetében, mivel a legmagasabbra rangsorolt korlátok (beleértve az itt nem feltüntetett *ʏ korlátot is) mind jelöltségi korlátok (kivéve a MIND-et). Ennek következtében a bemeneti *H*-féle hangot változtatva nem történik semmi különös: a jelöltek vagy valamelyik jelöltségi korlátot hágják át, s ekkor mit sem számít, hogy pontosan mi is a bemenet, vagy pedig a MIND korlátot, amit (az ebben a tanulmányban tárgyalt jelenségekörben) optimális jelölt soha nem hág át, a *H*-törő tövek esetét kivéve, amelyekre a következő táblában vetünk egy pillantást:

(43)

/tʃɛh/	*KEZD -x	*ZÁRL -h	*x	MIND	KÖZ (hely)	HŰ (hely)	PASSZ ZÖNG.	HŰ (zöng)
a. tʃɛx			*!		*	*		
b. tʃɛ́			*!			**		
c. tʃɛh		*!						
d. tʃɛh̃		*!						*
e. tʃɛ				*				

Ahogy a (43) tábla mutatja, a bemeneti szegmentum megváltoztatása ebben az esetben sem okoz különbséget az értékelés menetében. Az első négy jelölt áthágja a legmagasabbra rangsorolt jelöltségi korlátok valamelyikét – ne feledjük, hogy ezen tövek esetében érvényes a *x >> MIND átrangsorolás –, míg az optimális jelölt csak az ezekhez képest lejjebb rangsorolt MIND korlátot hágja át, és így győz. Ezek után a hűségi korlátok áthágásainak pontos eloszlása (ami a bemenettől függően más és más) már mit sem számít. Terjedelmi okokból nem mutatjuk be az összes tőtípus kombinációját az összes bemeneti *H*-féle hanggal; amint a fentiekből kiderülhetett, az eredmény mindig ugyanaz lesz, függetlenül attól, hogy melyik *H*-féle hangot választjuk a szótári ábrázoláshoz.

De akkor honnan tudjuk, hogy a szótári ábrázolások milyen *H*-féle hangot tartalmaz(za)nak? Mind a négy szóba jöhető mögöttes ábrázolás pontosan ugyanahhoz az optimális kimenethez vezet (pontosabban szólva a négyféle optimális kimenet fonetikailag nem különböztethető meg egymástól). Ilyen esetekben a lexikon optimalizálásához folyamodunk: ez olyan eljárás, amelynek

során összevetjük az egymással megegyező optimális jelölteket és kiválasztjuk közülük a legjobbat: az ehhez tartozó bemenet lesz a helyes mögöttes alak.

(44)

	*KEZD -x	*ZÁRL -h	MIND	KÖZ (hely)	HŰ (hely)	*x	PASSZ ZÖNG.	HŰ (zöng)
a. <i>/jɔxt/</i>						*		
jɔxt						*		
b. <i>/jɔxt/</i>								
jɔxt					*!	*		
c. <i>/jɔht/</i>								
jɔxt					*!	*		
d. <i>/jɔft/</i>								
jɔxt					*!	*		*

A (44) tábla olyan nem-alternáló, nem kivételes tövet mutat (*jacht*), amelyben *H*-féle hang van zárlatpozícióban, hátulképzett magánhangzó után, s amely mindig (tehát bármely bemenet esetén) rendes veláris [x]-val valósul meg. Látható, hogy a négy különböző mögöttes alakból létrehozott, fonetikailag megegyező optimális jelöltek kissé eltérnek egymástól abban, hogy milyen alacsonyabbra rangsorolt korlátokat hágnak át, illetve tartanak tiszteletben. Ennek következtében az a kimenet nyer, amelyik a legközelebb áll a maga bemenetéhez, vagyis az (a) alak, amely teljes mértékben hűséges a bemenethez.

Ugyanez történik akkor is, ha más nem-alternáló alakokat veszünk szemügyre: a lexikon optimalizálása mindig azt a jelöltet választja ki, amelyben a bemenet és az optimális kimenet megegyezik. Vagyis az *ihlet* [ixlet] mögöttes ábrázolása /ixlet/, a *ha* [hɔ] mögöttes ábrázolása /hɔ/ és a *noha* [nofɔ] mögöttes ábrázolása /nofɔ/ lesz.²⁷ Ezt most csak a legutóbbi alakra vonatkozólag mutatjuk be; az olvasó meggyőződhet róla, hogy a többi esetben is ez az eredmény jön ki.

²⁷ Az optimalitáselmélet szemszögéből tehát nem számít, hogy a négy hang strukturalista szemmel egyetlen fonéma négyféle allofónja, vagy hogy klasszikus generatív keretben ugyanabból a mögöttes alakból kellene levezetnünk mind a négyet, mivel az eloszlásuk megjósolható. Ebben a vonatkozásban tehát az optimalitáselmélet felszínközelibb, kevésbé absztrakt elméletnek bizonyul, mint az említett korábbi elméletek, ami azért – valljuk be – némileg meglepő eredmény.

(45)

a. /noxɔ/	*KEZD -x	*ZÁRL -h	MIND	KÖZ (hely)	HŰ (hely)	*x	PASSZ ZÖNG.	HŰ (zöng)
noɦɔ					*!			*
b. /noʁɔ/								
noɦɔ					*!*			*
c. /noɦɔ/								
noɦɔ								*!
d. /noɦɔ/								
noɦɔ								

Lássuk most az alternáló töveket, amelyekben több különböző *H*-féle hang jelenhet meg a felszínen, a környezettől függően. Ebben az esetben össze kell hasonlítanunk az optimális jelölteket az összes lehetséges környezetben.

(46)

a. /dox/	*KEZD -x	*ZÁRL -h	MIND	KÖZ (hely)	HŰ (hely)	*x	PASSZ ZÖNG.	HŰ (zöng)
dox						*		
do.ɦoʃ					*			*
dox.to:l						*		
b. /doʁ/								
dox					*	*		
do.ɦoʃ					**	*		*
dox.to:l					*	*		
c. /doh/								
dox					*	*		
do.ɦoʃ						*		*
dox.to:l					*	*		
d. /dofi/								
dox					*	*		*
do.ɦoʃ						*		
dox.to:l					*	*		*

A (46) tábla a lexikon optimalizálásának változásérzékeny verzióját mutatja egy *H*-féle hangra végződő, nem kivételes *tő* (*doh*) esetében. Egy ilyen *tő* háromféle környezettípusban fordulhat elő: követheti szünet, magánhangzóval kezdődő toldalék, vagy mássalhangzóval kezdődő toldalék. Ezeket példázza a (46a–d) három-három sora. A (46a) az optimális jelöltek értékelését mutatja abban az esetben, ha a mögöttes ábrázolás veláris réshangot tartalmaz; a (46b) a fonetikailag velük megegyező jelölteket mutatja előrébb képzett veláris réshangot tartal-

mázó mögöttes ábrázolás esetén. A (46c) és a (46d) ugyanezt mutatja zöngétlen, illetve zöngés glottális réshangból származtatott optimális alakok mellett. Látható, hogy az utóbbi két eset optimális jelöltjei összesen kétszer-kétszer hágják át a Hű(hely) korlátot, a (46b)-beliek összesen négyszer, míg a (46a)-beliek összesen csupán egyszer. Ennek alapján az eljárás a (46a)-beli mögöttes ábrázolást választja a tő szótári alakjául.

Most pedig nézzünk egy kivételes, *H*-törlő tövet mindezen lehetséges környezetekben. Ne feledjük, hogy ezekre a tövekre továbbra is érvényes a **x >> MIND* átangrosorolás (Cs = CSAK; M = MIND):

(47)

a. /tʃɛx/	*KEZD -x	*ZÁRL -h	Cs	*x	M	KÖZ (hely)	HŰ (hely)	PASSZ ZÖNG.	HŰ (zöng)
tʃɛ					*				
tʃɛ.ɦɛk					*		*		*
tʃɛ.tø:l					*				
b. /tʃɛx̥/									
tʃɛ					*				
tʃɛ.ɦɛk					*		**		*
tʃɛ.tø:l					*				
c. /tʃɛh/									
tʃɛ					*				
tʃɛ.ɦɛk					*				*
tʃɛ.tø:l					*				
d. /tʃɛɦ/									
tʃɛ					*				
tʃɛ.ɦɛk					*				
tʃɛ.tø:l					*				
e. /tʃɛ/									
tʃɛ									
tʃɛ.ɦɛk			*						
tʃɛ.tø:l									

A (47) tábla eredménye eléggé meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy az irodalomban általában azt találjuk, hogy a *H*-törlő tövek mögöttes ábrázolása vagy magánhangzóra végződik, vagy zöngétlen glottális réshangra (a **3.** pontban magunk is az utóbbi mellett érveltünk az előbbi feltevés ellenében). Igazság szerint levezetési keretben fel sem merül, hogy /ɦ/ is lehetne az ilyenek szótári alakjában (vagy egyáltalán a szótárban). A mi elemzésünkben azonban a lexikon optimalizálásának váltakozásérzékeny verziója egyértelműen azt az eredményt adja,

hogy az ilyen tövek mögöttesen zöngés glottális réshangra végződnek. Ez azért van így, mivel az ilyen tövek felszíni alakja vagy semmilyen *H*-féle hangot nem tartalmaz (l. a tábla első és harmadik környezettípusát, ahol a tövet szünet vagy mássalhangzóval kezdődő toldalék követi), vagy pedig zöngés glottális réshangot (ha magánhangzóval kezdődő toldalék követi). Figyeljük meg azt is, hogy az (e) jelölt, amelynek esetében a mögöttes ábrázolásban nincs *H*-féle hang, azért bizonyul szuboptimálisnak, mert a CSAK korlát, amelyet az átrangsorolás nem érintett, és amely ilyenformán a legrangosabb korlátok egyike maradt, ezáltal feljebb került a rangsorban, mint a MIND; és bár az első négy esetben a MIND kétszer-kétszer van áthágva, míg az utolsó esetben a CSAK csupán egyszer, ez az egyetlen korlát-áthágás mégis végzetesnek bizonyul.

Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy a *H*-féle hangokra végződő nem kivételes tövek mögöttesen veláris réshangot, míg a *H*-törlő tövek mögöttesen zöngés glottális réshangot tartalmaznak. Mint fentebb láttuk, a nem-alternáló tövek mindig ugyanazt a szegmentumot tartalmazzák mögöttesen, mint a felszínen. Így tehát a lexikon optimalizálása révén sikerült minden olyan tönek, amely *H*-féle hangot tartalmaz, megállapítanunk a mögöttes ábrázolását. Most térjünk rá az utolsó feladatra, amely még előttünk áll: a *H*-féle hangok zöngességi hasonulással kapcsolatos viselkedésének leírására.

7. A *H*-féle hangok és a zöngességi hasonulás az optimalitáselméletben

A fentiekben láttuk, hogy szükségünk van egy olyan korlátra, a * γ -ra, amely az ezt a szegmentumot tartalmazó jelöltek kizárására szolgál (l. (24)). Az eddigi táblákban ez a korlát általában nem szerepelt, mivel a szóban forgó jelöltek úgysem hágták volna át. De egyébként is, ez az egyik legmagasabbra rangsorolt korlát, és azok a jelöltek, amelyek áthágják, mindig szuboptimálisak lesznek. Mindazonáltal, amint a következőkben látni fogjuk, ez a korlát központi szerepet játszik a magyar zöngességi hasonulás egyik furcsaságának, a *H*-féle hangok ezzel kapcsolatos felemás viselkedésének optimalitáselméleti elemzésében.

Ezt az elemzést a zöngességi hasonulás Petrova et al. (2001)-féle kezelésére alapozzuk. Az idézett szerzők szerint a magyar zöngességi hasonulás a (48)–(52) korlátok segítségével írható le, ha ezek a korlátok az (53) szerint vannak rangsorolva.²⁸ Ezek a korlátok helyesen jósolják meg az összes felszíni alakot, kivéve a /v/ és a *H*-féle hangok esetét, amelyek aszimmetrikus módon viselkednek, amint az 5. pontban láttuk: az előbbi csupán elszenvedi a zöngességi hasonulást, de soha nem okozza, míg az utóbbiak okozzák, de sosem szenvedik el.

²⁸ A (48) korlát már szerepelt fentebb (33) alatt, itt csupán megismételjük az olvasó kedvéért.

- (48) HŰ(zöng) Az egymásnak megfelelő bemeneti és kimeneti szegmentumok azonos zöngésségűek.
- (49) HŰ(zöng.presz) A zengőhang előtt álló, egymásnak megfelelő bemeneti és kimeneti szegmentumok azonos zöngésségűek.²⁹
- (50) HŰ(zöng.végső) A szóvégi helyzetű, egymásnak megfelelő bemeneti és kimeneti szegmentumok azonos zöngésségűek.
- (51) KÖZÖS(zöng) Az egymással szomszédos zörejhangok azonos zöngésségűek (közös zöngésségi specifikációjuk van).
- (52) *ZÖZÖ Nincs zöngés zörejhang.

(53) KÖZÖS(zöng), HŰ(zöng.presz) >> HŰ(zöng.végső) >> HŰ(zöng) >> *ZÖZÖ

A KÖZÖS(zöng) legfelülre rangsorolásának eredményeképpen zörejhangkapcsolatokban mindig végbemegy a zöngésségi hasonulás (ha a bemenetben nem volt azonos a kapcsolat tagjainak zöngéssége). Másfelől a pozicionális hűségi korlátok együttes hatására mindig a zengőhang előtti vagy szó végén álló zörejhangnak, vagy egyszerűbben szólva mindig a kapcsolat jobbszélső zörejhangjának kell hűségesnek lennie mögöttes zöngésségi értékéhez.³⁰ Tehát a jobbszélső zörejhang indítja el a hasonulást, amely ily módon regresszív és iteratív lesz. A további korlátok, a HŰ(zöng) és a *ZÖZÖ alacsonyra vannak rangsorolva és alig játszanak szerepet az alábbiakban (bár egymáshoz képest vett rangsoruk az alábbi (54) táblában mégis némi fontossággal bír).

Nézzük, hogyan viselkednek a *H*-féle hangokra végződő szavak a Petrova et al. (2001) szerinti korlátrangsor alapján, ha a tövet zöngés zörejhanggal kezdődő toldalék követi! Ahhoz, hogy helyes eredményt kapjunk, a rangsorba be kell illeszteniünk a jelen dolgozatban már használt korlátok közül a * γ és a *ZÁRLAT-h korlátot, mégpedig mindkettőt a KÖZÖS(zöng) fölé rangsorolva:

²⁹ Itt zengőhangon a magánhangzókat és a szonoráns mássalhangzókat együttesen kell érteni; a „presz” a „preszonoráns” (zengőhang előtt álló) rövidítése.

³⁰ Figyeljük meg, hogy a szóvégi zörejhang csak akkor lesz hűséges a mögöttes alakjához, ha ezzel nem kerül konfliktusba a KÖZÖS korlát követelményeivel, vagyis ha a következő szó nem vele ellentétes zöngésségű zörejhanggal kezdődik, vagy nincs következő szó. Erről a KÖZÖS(zöng) és a HŰ(zöng.végső) fenti rangsorolása gondoskodik.

(54)

/dox+bən/ ³¹	*γ	*ZÁRL- h	Közös (zöng)	HÜ (zöng.presz)	HÜ (zöng)	*ZÖZÖ
a. dox.bən			*			**
b. doh.bən		*!	*			**
c. doy.bən	*!				*	***
d. dox.pən				*	*!	*
e. dofi.bən		*!			*	***

Ebben a táblában a (c) alak áthágja az egyik legmagasabbra rangsorolt korlátot, amely a zöngés veláris réshangok megjelenését tilalmazza. A (b) és (e) jelölt glottális réshangot tartalmaz zárlatpozícióban, s így áthágja a *ZÁRLAT-h korlátot, ennél fogva kiesik. Az (a) és (d) alakok tiszteletben tartják a két legmagasabbra rangsorolt korlátot, de áthágják a következő kettő egyikét: az (a)-ban eltérő zöngésségű zörejhangek állnak egymás mellett, míg a (d)-ben egy magánhangzó előtt álló zörejhangek zöngéssége változott meg. Miután ez a két korlát nincsen egymáshoz képest rangsorolva, ezek az áthágások döntetlent eredményeznek; itt jut szóhoz a következő korlát. A HÜ(zöng) az (a) alakot támogatja, amelyben az egymásnak megfelelő bemeneti és kimeneti szegmentumok zöngéssége azonos, míg a (d)-ben változás történt (s minden olyan alak, amely áthágja a HÜ(zöng.presz) korlátot, értelemszerűen az általános HÜ(zöng)-öt is áthágja). Így tehát, helyesen, az (a) alak lesz az optimális kimenet.

A következő tábla a *H*-törlő tövek viselkedését mutatja mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt. A *x >> MIND átrangsorolás továbbra is érvényes:

(55)

/tʃɛfi+tø:l/	*γ	*ZÁRL- -h	*x	MIND	Közös (zöng)	HÜ (zöng presz)	HÜ (zöng)	*ZÖ ZÖ
a. tʃɛx.tø:l			*!				*	
b. tʃɛh.tø:l		*!					*	
c. tʃɛγ.tø:l	*!				*			*
d. tʃɛfi.dø:l		*!				*	*	**
e. tʃɛ.tø:l				*				

Az (55) tábla azt mutatja, hogy a *H*-törlő tövekből kiesik a *H*-féle hang (konkrétan a [fi]) bármiféle mássalhangzó előtt, így zörejhangek előtt is, a *x >> MIND átrangsorolás következtében. Az (55c) áthágja a *γ jelöltségi korlátot; a

³¹ A toldalék magánhangzójának mögöttes minőségével itt nem foglalkozunk. Ringen és Vago (1998) szerint mögöttesen /ɛ/ van benne, mivel mindig ez a változat jelenik meg, ha a toldalék töként szerepel, pl. *bennem*, *benned*. Megjegyzendő, hogy csak a releváns korlátokat tüntettük fel a táblában.

(b) és a (d) a *ZÁRLAT-h korlátot, az (a) pedig az ezúttal magasra rangsorolt **x*-korlátot. Így az (e) alak marad a győztes.³²

Az utolsó hátralévő teendőnk, hogy megmutassuk: az eddig felépített korlátrangsor lehetővé teszi azt is, hogy a *H*-féle hangok kiváltsák a zöngésségi hasonulást:

(56)	/la:b+hoz/	* <i>γ</i>	*KEZD -x	MIND	KÖZÖS (zöng)	HÜ (zöng presz)	HÜ (zöng)	*ZÖZÖ
a.	la:b.hoz				*!			**
b.	la:p.hoz						*	*
c.	la:b.ɦoz					*!	*	**
d.	la:b.xoz		*!		*			**
e.	la:b.ɣoz	*!				*	*	***
f.	la:boz			*!				**

Az (56d)–(56f) alakok áthágják a három legmagasabbra rangsorolt releváns korlát egyikét, és így kiesnek. Az (56c) a toldalékkezdő mássalhangzó zöngésítésével próbálja elkerülni a KÖZÖS(zöng) áthágását, ezzel viszont áthágja a HÜ(zöng. presz) korlátot. Végül az (a) és (b) jelölt csupán a tövégi zörejhang zöngésségében tér el egymástól. Az (a) alak, amely *[bh] kapcsolatot tartalmaz, áthágja a KÖZÖS(zöng) korlátot, következésképp a (b) alak nyer a maga zöngétlen kapcsolatával.

8. Befejezés

Ebben a tanulmányban a magyar *H*-féle hangok viselkedését elemeztük előbb levezetési, majd optimalitáselméleti keretben. Bár a három levezetési elemzés, amelyet bemutattunk, képes volt leírni, bizonyos mértékig meg is magyarázni e szegmentumok viselkedését, mindegyiküknek volt valamilyen hiányossága, nem beszélve a levezetési elméletekkel szemben felhozható általános ellenérvekről. Másrészt a 6–7. pontban bemutatott optimalitáselméleti elemzés számot tudott adni mindazokról a jelenségekről, amelyeket a négy *H*-féle hang viselkedése felvet: a négy hang eloszlásáról, a [x] ~ [ɦ] váltakozásról (*doh* ~

³² További lehetséges vesztes kimenetek lennének: *[tʃex.tø:l], amely az (a)-hoz hasonló értékelést kapna (és még a KÖZÖS(hely) korlátot is áthágná); *[tʃɛfi.tø:l], amelynek értékelése (b)-hez hasonló (de még áthágná a KÖZÖS(zöng) korlátot is); *[tʃɛɣ.dø:l], amely a (c)-hez hasonló, csak a KÖZÖS(zöng) helyett a HÜ(zöng.presz) korlátot hágná át; *[tʃex.dø:l], amely a **x* korlát áthágása miatt esne ki, de áthágná még a KÖZÖS(zöng) és a HÜ(zöng.presz) korlátot is; és így tovább. A nyertes mindenképp az (56e) alak maradna.

dohos), a *H*-törlő tövekről (*cseh*), valamint a zöngésségi hasonulásban mutatott felemás viselkedésükről – anélkül, hogy ésszerűtlen feltevésekbe bocsátkozott volna. Ezt egy olyan korlátrangsor segítségével értük el, amelyben általános jelöltségi korlátok (pl. *x, *y), pozicionális jelöltségi korlátok (pl. *KEZDET-x, *ZÁRLAT-h) és hűségi korlátok (pl. HŰ(hely), MIND, CSAK) egyaránt szerepeltek. A *H*-törlő tövek kivételes osztályát egyszerűen két korlát átrangsorolásával tudtuk megragadni (*x >> MIND), ami az optimalitáselméletben a kivételek kezelésének egyik legkézenfekvőbb módja. A *H*-féle hangoknak a zöngésségi hasonulásban játszott szerepét ugyancsak új korlátok bevezetése nélkül meg tudtuk oldani: a Petrova et al. (2001) javasolta korlátokat (amelyeket számos nyelv, köztük a magyar, zöngésségi hasonulási jelenségeinek megragadására állítottak össze) csupán ki kellett egészítenünk az általunk fentebb már amúgy is bevezetett korlátokkal, és az egyesített rangsor immár képes volt leírni a *H*-félék felemás viselkedését.

A lexikon optimalizálásának váltakozásérzékeny verziója segítségével arra a következtetésre jutottunk, hogy a *H*-féle hangra végződő nem kivételes (de váltakozást mutató) szavak mögöttesen veláris /x/-ra végződnek, a *H*-törlők pedig zöngés glottális /ɦ/-ra. Ezeken kívül pedig minden nem-váltakozó szóban pontosan az a *H*-féle hang van mögöttesen is, ami a felszínen: a *hát*-ban /h/, a *tehát*-ban /ɦ/, a *jacht*-ban /x/, az *ihlet*-ben pedig /x/. Ilyenformán az optimalitáselméleti elemzés konkrétabbnak, felszínközelibbnek bizonyult bármely alternatív lehetőségénél, legyen az strukturalista vagy generatív.

Irodalom

- Bakó Elemér (1937), Hányféle *h* hang van a magyarban? MNy 33: 31–38.
- Durand, Jacques – Siptár Péter (1997), Bevezetés a fonológiába. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária (1998), A zöngésségi hasonulás a spontán beszédben. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszéd kutatás '98*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 1–21. Újra megjelent: Gósy – Menyhárt 2003: 34–47.
- Gósy Mária – Kovács Magdolna (2003), Nyelvi tudatosság, norma és rendszerkényszer a *h* esetében. Nyr 127: 439–455.
- Gósy Mária – Menyhárt Krisztina (szerk.) (2003), *Szöveggyűjtemény a fonetika tanulmányozásához*. Nikol, Budapest.
- Harris, John (1997), Licensing inheritance: An integrated theory of neutralisation. *Phonology* 14: 351–370.
- Inkelas, Sharon (1994), The consequences of optimization for underspecification. Rutgers Optimality Archive [ROA-40-1294, <http://rucss.rutgers.edu/roa.html>].
- Jansen, Wouter – Toft, Zoë (2002), On sounds that like to be paired (after all): An acoustic investigation of Hungarian voicing assimilation. *SOAS Working Papers in Linguistics* 12: 19–52.

- Kisseberth, Charles W. (1970), On the functional unity of phonological rules. *Linguistic Inquiry* 1: 291–306. Magyarul: A fonológiai szabályok funkcionális egységéről. In: Siptár 1989: 65–82.
- Laziczius Gyula (1937), A zöngés *h* kérdése. *MNy* 33: 305–310.
- Lotz, John (1965), The coronal-prepalatal voiceless fricatives in Hungarian. In: *Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung*. Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag am 28. Februar 1965 dargebracht. Akademie-Verlag, Berlin. 252–256.
- Lotz János (1976), A magyar mássalhangzók néhány problémája. In: Lotz János: *Szönettkoszorú a nyelvről*. Gondolat Kiadó, Budapest. 96–108.
- McCarthy, John – Prince, Alan (1995), Faithfulness and reduplicative identity. In: Beckman, Jill – Dickey, Laura – Urbanczyk, Susan (szerk.), *UMOP 18: Papers in Optimality Theory*. GLSA, Amherst, Mass.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter (1994), A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 42–182.
- Petrova, Olga – Plapp, Rosemary – Ringen, Catherine – Szentgyörgyi Szilárd (2001), Constraints on voice: an OT typology. Előadás az Utrecht Typology Workshopon.
- Polgárdi Krisztina (1998), Levezetett környezeti jelenségek és az optimalitáselmélet. *ÁNyT* 19: 121–136.
- Prince, Alan – Smolensky, Paul (1993), *Optimality Theory: Constraint interaction in generative grammar*. Technical Report 2, Rutgers University Center for Cognitive Science. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Rebrus Péter (2001), Optimalitáselmélet. In: Siptár 2001d: 77–116.
- Ringen, Catherine O. – Vago, Robert (1998), Hungarian vowel harmony in Optimality Theory. *Phonology* 15: 393–416.
- Ritter, Nancy A. (2000), Hungarian voicing assimilation revisited in Head-Driven Phonology. In: Alberti Gábor – Kenesei István (eds), *Approaches to Hungarian 7. Papers from the Pécs conference*. JATEPress, Szeged. 23–49.
- Siptár Péter (szerk.) (1989), *Modern fonológiai szöveggyűjtemény 1. Szemelvények a generatív fonológia irodalmából*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Siptár Péter (1996), Mi a magyar /v/? In: Terts István (szerk.), *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól*. JPTE, Pécs. II. kötet: 262–270.
- Siptár Péter (1998), A *H*-féle hangokról. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.), *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE, Budapest. 174–179.
- Siptár Péter (2001a), *Aszimmetriák a magyar fonológiában*. Habilitációs értekezés, ELTE, Budapest.
- Siptár Péter (2001b), Három felemás magyar mássalhangzó. *MNy* 97: 385–404.
- Siptár Péter (2001c), Egy jottányi fonológia. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszédkutatás 2001*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 1–16. Újra megjelent: Gósy – Menyhárt 2003: 84–95.
- Siptár Péter (szerk.) (2001d), *Szabálytalan fonológia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Siptár, Péter (2002), *Chapters from the segmental phonology of Hungarian*. MTA doktori értekezés, Budapest.
- Siptár, Péter – Szentgyörgyi, Szilárd (2002), *H* as in Hungarian. *ALH* 49: 427–457.

- Siptár, Péter – Törkenczy, Miklós (2000), *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford.
- Szentgyörgyi Szilárd (2000a), A magyar /v/ és a zöngésségi hasonulás az optimalitáselméletben. In: Szécsényi Tibor (szerk.), *LingDok I. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. JATEPress, Szeged. 42–56.
- Szentgyörgyi, Szilárd (2000b), Lowering: the interaction of phonology and morphology in Hungarian. Ph.D. értekezés. SZTE, Szeged.
- Szentgyörgyi, Szilárd – Siptár, Péter (s. a.), Hungarian *H*-type segments in Optimality Theory. In: Piñón, Christopher – Siptár, Péter (eds), *Approaches to Hungarian 9. Papers from the Düsseldorf conference*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szigetvári, Péter (1998a), Why [h] is not voiced. In: Cyran, Eugeniusz (ed.), *Structure and interpretation: Studies in phonology*. Folium, Lublin. 287–301.
- Szigetvári Péter (1998b), Kormányzás a fonológiában. *ÁNyT* 19: 165–213.
- Szigetvári Péter (2001), Szótagtalan fonológia. In: Siptár 2001d: 37–75.
- Zsigri Gyula (1994), *Magyar mássalhangzószabályok*. Ph.D. értekezés. JATE, Szeged.
- Zsigri, Gyula (1998), /h/ and /v/ in Hungarian voicing assimilation. In: Casper de Groot – Kenesei István (eds), *Approaches to Hungarian 6. Papers from the Amsterdam conference*. JATEPress, Szeged. 89–100.

Nyelvi és beszédbeli rendellenességek a nyelvtudomány történetében

The paper gives an overview of the research conducted in the field of speech and language disorders throughout the history of language sciences. Until the emergence of modern linguistics the primary aim of researchers was to get acquainted with speech and language disorders in view of describing them. From the era of structuralism the primary aim has moved to hypothesis testing and validating linguistic theories. Aphasia, signing of both healthy and aphasic deaf patients, disordered course of language acquisition, oesophageal speech and fluency disorders have been the preferred topics. The outcome has been a better and more complete understanding of the structure of human language and of its functioning in the transmission of information.

1. Bevezetés

Nem kíván különösebb érvelést annak kijelentése, hogy a nyelvtudomány történetében az ép nyelv megismerése volt mindig is az elsődleges cél, amelyhez képest a rendellenes nyelvi jelenségek vizsgálata csakis másodlagos lehetett. Ha szigorúan tekintjük, a nyelvi, beszédbeli rendellenesség definíció szerint nem fér bele a nyelvészeti elméletalkotásba, mivel a ködbevesző kezdetektől a 19. század végéig tartó klasszikus nyelvészetben kimondatlanul, a 20. századot megjelölő strukturalizmusban, majd pedig Chomsky generatív nyelvelméletében kimondva a letéteményes az ideális beszélő/hallgató, a „normális” ember, aki a klasszikus nyelvészetben a nyelvközösség hallgatólagosan elfogadott normái szerint képes a közléseit létrehozni és mások közléseit értelmezni, a modern nyelvészetben pedig az intuíciói alapján képes dönteni a szabályok által generált mondatok elfogadhatóságáról. Márpedig a nyelvi képességekben mutatkozó bármilyen rendellenesség megfosztja a vele élő attól, hogy ideális beszélő/hallgató legyen, s a tőle elvárt nyelvi viselkedést nyújtani tudja. Ez a szemlélet abban is tükröződik, hogy a rendellenes nyelvi jelenségek megnevezése túlnyomórészt az erősebb mértékre utaló *a-* és a gyengébb mértékre utaló *disz-* fosztóképzőkkel történik, pl. *afázia/diszfázia*, *agrammatizmus/diszgrammatizmus*, *anartria/diszartria*, *alália/diszlália*, *alexia/diszlexia*.

Kifejtetlen formában, a tapasztalati tudásban a nyelvi képességek és ezek funkciójának zavarai értelmeződnek rendellenességeként, amelyek rendellenes nyelvhasználatban jutnak kifejezésre. Zavart lehet a nyelv rendszere a maga egészében vagy valamely komponensében, de zavart lehet az egyébként ép nyelvi rendszer kivitelezése a létrehozás folyamatában, valamint észlelése és megértése a feldolgozás folyamatában. Ezeket az eltéréseket, ismét csak implicit módon, az különbözteti meg a köznyelvi normától való egyéb lehetséges eltérésektől – például nyelvjárási beszéd, kevert nyelvű beszéd, trágár beszéd, jogi nyelvhasználat –, hogy a háttérükben olyan előidéző ok mutatható ki, amely miatt az érintett nyelvhasználók nem képesek váltani az egymás mellett élő nyelvi változatok (stílusok, regiszterek) között.

Elvileg a nyelvtudományt két szempontból érdekelheti a fogyatékoság témaköre. Az egyik szempont a nyelvi rendellenesség megismerését célnak tekintti, amelyhez alapként az ép nyelv ismerete szolgál. A másik vizsgálati szempont abból a kutatói igényből fakad, amely rendellenes jelenségeken kívánja kipróbálni különféle nyelvi modellek helytállóságát. Az a leírás minősül ugyanis teljesebbnek, amelyik számot tud adni patológiás nyelvi jelenségekről is. Ez a szemlélet a nyelvi rendellenességet eszköznek tekintti, amelynek a segítségével lehetővé válik ép és nem ép nyelvi jelenségekre egyaránt jellemző, közös törvényszerűségek megismerése, illetve a rájuk vonatkozó hipotézisek tesztelése.

A kutatás a világban sokáig a fogyatékoságot célnak tekintő megközelítéssel folyt, hiszen egyfelől nemigen voltak elméleti tételezések, amelyeknek a helytállóságát bizonyítani kellett volna, másfelől a nyelvi rendellenességek kiküszöbölése, vagy legalább enyhítése gyakorlati szükségszerűségként merült fel. Mindehhez a magyar nyelv esetében még hozzájött az a hátráltató tényező, hogy – mint közismert – egészen 1844-ig a latin és a német volt Magyarországon a hivatalos nyelv, olyannyira, hogy az értelmiség és az arisztokrácia még a magánbeszélgetéseiben is a latint és a németet használta (Bárczi 1966). A nyelvi fogyatékoság vizsgálatát eszköznek tekintő megközelítés valójában csak a 20. század első felében, a strukturalizmus kialakulásával lép fel, és olyan mértékben erősödik, amilyen mértékben erősödik a nyelvészeti közgondolkodásban a teóriázás. Kiteljesedése a 20. század második felét meghatározó generatív nyelvelméletben és a belőle ihletet merítő rokon irányzatokban érhető tetten. Ez a történeti sorrend voltaképpen meg is felel a dolgok logikájának, hiszen ahhoz, hogy a rendellenes nyelvi jelenségeket elméletek tesztelésére használjuk, behatóan kell ismernünk őket, ehhez pedig le kell őket írni nyelvészetileg.

A rendellenes nyelvi jelenségek közül – amint erre főként Vértess O. András hiánypótló forráskutatásaiból (l. alább) rálátásunk van – időrendben a legkorábban a beszéd kivitelezésével és a hallásfogyatékosággal kapcsolatos rendellenességek jelentek meg, hiszen ezek valamilyen mértékben hozzáférhetők a köz-

vetlen szemlélet számára, ugyanakkor a nyelvi struktúrák a közvetlen tapasztalat számára hozzáférhetetlenek. Ezzel magyarázható, hogy a vizsgálódások jelentős részben és huzamos ideig a fonetikán belül maradtak.

2. A fogyatékoság mint téma a klasszikus nyelvészetben

A beszéd- és hallásbeli rendellenességekre már a hangírás kialakulása (i. e. 8–7. század) előtt is felfigyeltek, mivel a némaság, a dadogás és némely hangnak a szokásostól eltérő kiejtése a nem szakember számára is nagyon feltűnő. A hangírást időben megelőző fogalomjelölő írás korából – a középső egyiptomi birodalom idejéből – adat is van az „akadozva beszélés”, a dadogás fogalmának ismeretére. Hogy a beszédbeli rendellenességek észrevérese, sőt megfigyelése nem ment ritkaságszámba, azt bizonyítja a selypleány népmesei motívumának világszerte nagy elterjedtsége is (Vértes 1980: 20). 1535-ben héber nyelvészeti munkájában Bibliander Theodorus leírja a selypek sajátos hangját: az interdentális *s-t* (Vértes 1950: 4).

A 16. század elején Temesvári Pelbárt a beszédhibák első, jelentős hazai tárgyalója. Külföldi előzmények nyomán különbséget tesz a beszédhiba anatómiai és funkcionális oka között; az utóbbiként megemlíti a diszpozíciót, a szokást és a gyengeséget; elfogadja azt a nézetet is, amely szerint a „süketnéma” – szemben a hallónémával – azért nem beszél, mert nem hall, s így meg sem tanulhatta a beszédet; ez azért is nevezetes, mert a reneszánsz és a 17. század orvostudományában a „süketnémaság” okának a *nervus acusticus* és a *nervus facialis* együttes sérülését tartották (Vértes 1980: 25, 27).

A 16. sz. vége felé és a 17. században sokasodnak a siketoktatás megoldásán fáradozó, s eközben a beszéd és a hallás összefüggésein gondolkodó szakemberek. Közéjük tartozik a spanyol Pedro Ponce, aki az 1570-es években, az uralkodó orvostudományi felfogással szemben, arra gondolatra jutott, hogy a siketeket a mozgásérzetek begyakorlásával hangos, artikulált beszédre lehet tanítani (Gombocz 1909: 247–249). Korszakalkotó gondolatában nem nehéz felfedezni a kiesett beszédfunkciók pótlására szánt, csak a legutóbbi évtizedekben kifejlesztett eszközök működési elvét, a biológiai visszacsatolást, 'biofeedback' (Kassai 1982). John Wallis angol matematikus sem pusztán a nyelv iránti érdeklődésből foglalkozott a hangképzés kérdéseivel és a hangok rendszerezésével, hanem a siketoktatás és a beszédhiba-javítás céljai is vezették, amint erre 1661-ben megjelent könyvének előszavából rálátunk: „Miután pedig a hangok képzését [...] alaposabban tanulmányoztam, nemcsak honfitársaim közül tanítottam meg némelyeket egyik-másik betűnek hangját tisztán és könnyen kiejteni, amit nehézkesen vagy hebegve ejtettek ki, hanem több külföldit is [...] Csak azt mutattam meg,

milyen helyzetbe kell hozni a beszélőszerveket a hangok kiejtésénél, vagy hogyan kell megjavítani a nehézkességet, akár szervi hibából, akár rossz szokásból ered az. Sőt megtanítottam két, süketsége miatt némát beszélni” (idézi Vértes 1950: 5–6). Nyilván mindez fontos mértékben segítette őt hozzá ahhoz, hogy a fonológia kialakulását 270 évvel megelőzve észrevegye, hogy a magánhangzórendszer tagjait végtelen számú ejtésváltozatból kell elvonni. A rendszeres percepciók kutatásokat pedig kerekén 300 évvel megelőzve tárgyalta a beszéd-megértés kialakulását, fejlődését és a fül szerkezetét, s jelentette ki, hogy „a hallás szükséges a nyelv vezetésére és ellenőrzésére” (Gombocz 1909: 254). Az a megfigyelése is sokáig ismeretlen maradt, hogy a különböző nyelvközösségek tagjai eltérő artikulációs bázissal rendelkeznek.

A 18. század meghatározó polihisztorának, Kempelen Farkasnak több köze van a nyelvi fogyatékoság témaköréhez, mint azt a köztudat tartja, hiszen fölfedezéseivel, a beszélőgépét is leíró könyvével (*Mechanismus der menschlichen Sprache*, 1791) – szerény hangú előszava szerint – gyógyító pedagógiai célt kívánt szolgálni: „Összegyűjtött felismeréseimnek minden haszna, minden érdeme legfeljebb csak abban van, hogy általuk néhány süketnémának beszélni tanítása megkönnyíthető, valamint a hibás beszédű emberek egy részének kiejtése az én útmutatásaim alapján megjavítható” (Kempelen 1989: 35). Könyvében majdnem minden mássalhangzó tárgyalása után egy-egy kis fejezetben a vele kapcsolatos hibás ejtésekkel is foglalkozik; a műnek nem egy helye tanúskodik arról is, hogy a beszédhibák javítását a gyakorlatban is művelte. S a fent idézett nemes céllal eltervezett beszélőgépének építése közben a beszéd képzéséről és észleléséről olyan alapos ismereteket szerzett és tett közzé könyvében, amelyek 1856-ban Brückét, a kiváló fiziológust a következő nyilatkozatra készítették: „Kempelen olyan physiológiai hangtant hagyott ránk, amely, az igaz, hogy későbben itt-ott kiegészítettett és néha javítottatott is, de amely oly szilárdul volt megalapítva, hogy valamennyi későbbi kutatásoknak eddig is szolgáltatta, ezután is fogja szolgálatni a legbiztonságosabb alapépitményt” (idézi Lindner 1870: 357). Beszélőgépét bizony tekinthetjük az augmentatív és alternatív kommunikáció¹ előfutárának, s egyben a mai mesterséges beszéd-előállító rendszerek tudományos előzményének (Tarnóczy 1984). Ide kívánczik annak megemlézése is, hogy egy vak zongoraművész számára az írógép megjelenését megelőző sajtógépet szerkesztett (Vértes 1950: 11), tehát – mai szóhasználattal élve – elkötelezett volt a fogyatékoságügy iránt.

Tudományosan tekintve Kempelen már a 18. század végén alkalmazta a 20. század 50-es éveiben kidolgozott, szintézissel történő analízisnek nevezett módszert (analysis by synthesis), hiszen megfigyeléseinek helyességét

¹ „Az érthető beszéd hiánya következtében súlyosan károsodott kommunikatív funkció átmeneti vagy tartós pótlására szolgáló kommunikációs rendszerek csoportja” (Kálmán 2001: 59).

az általa szerkesztett beszélőgépen nagyrészt ki is próbálta. Sőt, beszélőgépeinek építése során a beszéd megértésével kapcsolatban is figyelemreméltó eredményekre jutott, amelyek azonban mintegy 150 évig folytatás nélkül maradtak a tudományszakban (Gósy 1984: 43). Megsejtette például a beszédhangok közötti átmeneti szakaszoknak az észlelésben játszott szerepét, amire a legmodernebb eszközökkel dolgozó kutatók csak 1950 körül kezdtek figyelni. Jóval Saussure előtt megérzi a nyelv és a beszéd közti különbséget. Arra is rámutat, hogy a beszédhang mint természeti folyamat eredménye nem lehet azonos a leírt jel mint emberi találmány szimbólumrendszerével, azaz kimondja a lényegi különbséget a beszédhang és az azt leíró betű között. Ez pedig azért nem triviális, mert az írott nyelvnek a nyelvészet klasszikus korszakában juttatott privilegiált hely miatt (vö. Szépe 1969) a betű \neq hang különbség sokáig a nyelvész szakemberek számára sem volt nyilvánvaló. Még Jacob Grimm, a neves 19. századi német történelvi nyelvész sem vett tudomást arról, hogy az élő hang nem azonos a holt betűvel (Fodor 2001: 45). *Deutsche Grammatik* című német történelmi nyelvtanában a hangokról szóló fejezetnek a *Buchstaben* ('A betűkről') címet adta.

Kempelen nyelvészeti ismereteinek a megalapozottságáról és magas színvonaláról magából a könyvből bizonyosodhatunk meg. Ennek első két fejezetében ugyanis a nyelvről való gondolkodás akkor divatos kérdéseire, tehát mibenlétére, eredetére, az ősnyelvekre, illetőleg az alapnyelvekre vonatkozó, rendkívül figyelemreméltó nézeteit fejti ki, melyek azt bizonyítják, hogy a Mechanismus nyelvfilozófiai, általános és magyar nyelvészeti, sőt nyelvtipológiai szempontból is rendkívül fontos mű (Balázs 1984: 11). Témánk szempontjából pedig rendkívüli jelentőségű, hogy a nyelv eredetével kapcsolatban Kempelen éppen a siketek jelelését figyelve jutott arra a meggyőződésre, hogy a nyelv keletkezésének egyik forrása feltétlenül a rámutatás, a *g e s z t u s n y e l v* lehetett: Párizsban de l'Épée abbé, Bécsben Storch siket tanulói az ő jelenlétében pusztán jelbeszéddel a legelvonatabb dolgokról is a legsodálattaméltóbb készséggel tudtak beszámolni. S ugyanez a tény annak kijelentését is motiválta Kempelennél (1989: 49), hogy „a nyelvet nem feltétlenül a Teremtő adta nekünk” – ahogyan azt akkor többen gondolták –, „hanem az emberek fokozatosan találhatták ki”, s ezzel hivatalosan is melléáll a nyelv emberi eredetét hirdető herderi álláspontnak (Balázs 1984: 13). Mert ha a gesztusnyelvet – mint ő is tapasztalta a siket tanulóknál – szükség esetén az ember napjainkban bármikor képes létrehozni, ezt a fejlődés kezdeti szakaszán is megtehetette: „Ha ugyanis kézjelekkel a szem számára ki lehetett találni egy nyelvet, semmi sem szól az ellen, miért nem lehetett volna hangokkal a fül számára is kitalálni egy nyelvet, és az egyiket ugyanúgy, mint a másikat, továbbfejleszteni” (Kempelen 1989: 49). A siketek szájról olvasási készségét megtapasztalva ébredt rá arra is, hogy a beszéd feldolgozásában a hallási mellett a látási ingereket is felhasználjuk: „szemünk a fülünkkel egyidejűleg fogja fel a

szavakat, s amit fülünk nem fogott fel, azt a szemünk pótolja” (Kempelen 1989: 52). Megfigyeléseinek eredményeit haszonnal tudta kamatoztatni a siketek jávára, amikor bécsi intézetük igazgatójával, Josef May-jal együtt dolgozott a siketoktatás fonetikai alapján (Vértes 1980: 88).

A siketoktatásnak köszönhető az első magyar nyelvű fonetika, Simon Antal 1808-ban közzétett *Igaz Mestere* is. Ebben Simon részletesen leírja a beszédhangok kiejtését, s néhány esetben új betűket is javasol annak érdekében, hogy a betű neve és kiejtése közötti különbséget csökkentse.

A beszédhibáknak és a nyelvtörténetben megfigyelhető hangváltozásoknak a párhuzamba állítása már Kalmár Györgynek a magyar nyelvről írott, *Prodromus* ('Hírnök') című, 1770-ben megjelent művében megtörténik; megjegyzéseinek egyike egy azóta kiveszett magyar beszédhiba emlékét őrzi. Megemlíti ugyanis, hogy a pöszén beszélő magyar gyermekek és felnőttek egy része az *r* hangot *l'*-lel, más része *l*-lel helyettesíti. Az *l'* (írásban *ly*) azóta kiveszett a magyar köznyelvből, így a hibás beszédűek az *r*-et más hanggal helyettesítik. Ebből pedig az a következtetés adódik, hogy a hibás beszéd is változik történetileg (Vértes 1950: 10). A tételezett párhuzam kérdésével programszerűen az újgrammatikus irányt képviselő Balassa József foglalkozik, s két cikket is szentel neki (1909, 1940). Ezekben párhuzamba állítva az eredmény szempontjából egymáshoz hasonló hangváltozásokokat és beszédhibákat azt bizonygatja, hogy a nyelvi változások, legalább részben, ugyanolyan képzési mechanizmusoknak tudhatók be, mint amelyek a beszédhibákat, a hibás ejtést előidézik, különösen, ha az centrális (idegi) eredetű. A magyar hangtant tudománnyá avató monográfiájában (Balassa 1886), majd ennek jelentősen átdolgozott változatában (Balassa 1904) külön fejezetben és nagyon korszerűen tárgyalja a beszédhibákat, amelyeknek a két dátum között a magyar elnevezéseiről is értekezik (Balassa 1900). A beszédhibák tudományos meghatározását és a korábbinál finomabb osztályozását félszáz évvel később Vértes O. András (1956) végezte el. Munkájában már támaszkodott a modern fonológiai felismerésekre, s ezek alapján különböztette meg azokat a beszédhibákat, amelyeknél az eltérés a fonéma határain belül marad, azoktól, amelyeknél az eltérés más fonémaosztályba való kerülést idéz elő. Ez utóbbi típust a *para*-elótaggal látta el, s ezzel lehetővé vált a fonetikai és a fonológiai háttérű beszédhibák elkülönítése.

A 19. század közepének kiváló tudósegénisége, Szilágyi János nevéhez fűződik az első magyar beszédjavító értekezés A' Selypségről (sic) címmel. A beszédhibák tanulmányozása – amint írja is – azzal a haszonnal járt a szerző számára, hogy elmélyítette magyar fonetikai ismereteit: „A' kis gyermekek az ő fellyebb [...] leírt selypes gagyogások által némelly nevezetes igazságokra vezérelnek bennünket. Elsőben is értésünkre adják, hogy a' mi Eleink hibásan vették fel a' gy hang jegyzésére a' g és y jeleket, a' d és y (melly *j* helyett van) vagy *dy* helyett” (idézi Vértes 1980: 161–162).

A 20. század elején Sarbó Artúrnak a beszédről írott szintézise (1906) a kor színvonalán tárgyalta a rendellenes beszéd elméleti és gyakorlati vonatkozásait, s a beszédmegértés tekintetében szoros kapcsolatot állapított meg a beszédképzéssel. Ez a felismerés fél évszázaddal később a beszéd megértés motoros elméleteként ismertté vált, az amerikai Liberman és munkatársai (1963) nevéhez kötődő teóriában kapott magyarázó erőt.

3. A fogyatékoság mint téma a modern és posztmodern nyelvészetben

A 20. századdal kibontakozó modern nyelvészetet teljes mértékben a nyelvi struktúra megismerésének, modellezésének az igénye hatotta át. Az eredmény – különösen a század második felében, a Chomsky-féle generatív nyelvelmélettel kapcsolatosan – olyan meglepő, szinte sokkoló volt mind a nyelvésztaársadalom, mind a társszakmák képviselői számára, hogy hatalmas lendülettel és több oldalról indult meg az első hallásra tarthatatlan teóriák tartópilléreinek és állításainak a tesztelése mind az ép, mind a zavart nyelvhasználatban, legfőképpen azonban a nyelvelsajátítás folyamatában, hiszen Chomsky érvelésének egyik sarokköve éppen az elsőnyelv-elsajátítás folyamata. Az empirikus adatok szintjén független evidenciákat kerestek a kutatók az elméleti tételezések ellen, hiszen ekkor már nem a bizonyítás volt az érvényesség legfőbb kritériuma, hanem a falszifikálhatóság. Egy elmélet addig marad érvényben, amíg nincsenek ellene felhozható bizonyítékok (Popper 1978). Nyelvészek, orvosok, pszichológusok, logopédusok egyre gyakoribb együttműködése nyomán az 1970-es években felsejlik a *patolingvisztika*, magyar elnevezéssel klinikai nyelvészet horizontja. A nyelvi és beszédbeli rendellenesség témaköre fórumot kap a nyelvészeti szakmai eseményeken, bekerül a nyelvészeti folyóiratok rovatainak sorába és a kézikönyvek fejezetei közé, megjelennek ilyen profilú folyóiratok (például 1972-ben a *Sign Language Studies*, 1987-ben a *Clinical Linguistics and Phonetics*) és kézikönyvek (például 1981-ben a programadó *Clinical Linguistics* David Crystaltól, 1989-ben a *Linguistics in Clinical Practice* Kim Grundy-tól, 1988-ban a *Theoretical Linguistics and Disordered Language* John Ball-tól). 1991-ben megalakul saját nemzetközi tudományos társaságuk, az *International Clinical Phonetics and Linguistics Association* (ICPLA), 2000-ben pedig konferenciát rendeznek Pádo-vában *Linguistic Theory, Speech and Language Pathology* címmel, amelynek előadásai a *Current Issues in Linguistic Theory* sorozat 227. köteteként meg is jelennek (Fava 2002).

A vizsgált kórképek között kitüntetett helyen szerepel az afázia, a siketség nyelvi következményei, a jelnyelvi afázia, a nyelvelsajátításban mutatkozó specifikus nyelvi sérülés (*specific language*

impairment), a William szindróma. Áttekintésemben is főként ezekkel foglalkozom, de kitérek más, kevésbé a fókuszban álló körképekre is, mint amilyen a súlyos fokú látási fogyatékoság és az autizmus.

3.1. Az afázia nyelvészeti kutatása

A nyelvészet az afáziakutatásban azt a feladatot tűzte maga elé, hogy nyelvészeti szempontból feltárja az afáziás beszédjelenségek sajátosságait, azaz leírja, hogy melyek a nyelv mint önálló rendszer károsodásának rendszerfüggő sajátosságai, vagyis a nyelv struktúrájából adódóan milyen meghatározottságok jellemzőek a patológiás beszédre (Herman – Szentesi-Szépe 1995: 78, Szépe J. 2000b: 21).²

Az afázia jelensége iránti érdeklődéssel a 20. század előtti nyelvészeti munkákban nemigen találkozhatunk, hiszen az uralkodó nyelvészeti irányzat – a történeti összehasonlító nyelvészet – nem tette lehetővé a szinkrón síkon, önálló rendszerként vizsgálendő afáziás beszéd kutatását, hiába írta meg Broca és Wernicke az afáziás beszédzavarokról korszakalkotó megállapításait több évtizeddel korábban. Ahhoz, hogy a nyelvészet számára egyáltalán kérdésként merüljön fel az afázia jelensége, a Saussure által kimunkált nyelvészeti strukturalizmus, annak is elsősorban a Prágai Nyelvész Kör néven ismertté vált, funkcionális szemléletű műhelye, valamint az analitikus szemléletű amerikai deszkriptív iskola teremtette meg az alapot. A strukturalista afáziakutatás kettős célt tűzött maga elé. Egyrészt olyan „afáziás grammatikákat” akart alkotni, amelyekből levezethető az afáziás beszéd. Ennek a célkitűzésnek az a hipotézis áll a háttérében, hogy minden afáziás betegnek önálló, rá jellemző nyelvi rendszere van. A koncepció feltételezi, hogy a sérülés nyomán létrejövő kompenzáció a károsodott grammatikát rendszerében szervezi újjá: a rendszer bizonyos elemeinek megváltozik a funkciója, új értéket kapnak az eredeti rendszerhez képest. A másik cél az, hogy a strukturalista nyelvészeti irányzat patológiás jelenségekkel igazolja a különböző nyelvi modellek helytállóságát.

Afáziás jelenségek leírására a strukturalista nyelvészet eredményeit a maguk tiszta, steril formájában elsőként Roman Jakobson (1941) alkalmazta, s megmutatta, hogy az általános nyelvészet milyen alapvető kérdései vetődnek fel és nyerhetnek megoldást a patológikus nyelvállapotok elemzése útján (Herman 1970: 129). Elméletében a nyelvi elemek között univerzális összefüggéseket (implikációs szabályokat) tételez fel, valamint kimondja a nyelvelsajátítás és az afáziás nyelvleépülés közötti tükrölvét, amelynek értelmében az anyanyelv

² A kutatástörténet rövid összefoglalásának alapja Herman 1970, Herman – Szentesi-Szépe 1995, valamint Szépe J. 2000b: 21–42, a nem rendszeres említések korai történetére pedig lásd Fromkin 1997.

elsajátításának menete pontosan tükörképe a nyelv afáziás károsodás következtében végbemenő leépülésének. Maga a tükörelv már a 19. század tudományosságában felvetődött, például Freudnál is (Berko Gleason 1982: 351), de nyelv tudományi megfogalmazást Jakobson elméletében nyert. A Jakobson utáni funkcionális szemléletű afáziakutatás túlnyomórészt az általa deduktív úton felállított kategóriákat vizsgálja empirikusan, s teszi ezeket árnyaltabbá. A legfontosabb – Jakobson feltevésének ellentmondó – eredmény az, hogy az afáziának még nyelvészeti szempontból sincsenek tiszta formái: a kombináció (produkció) és a szelekció (feldolgozás) zavara, habár eltérő mértékben, egyidejűleg van jelen a patológiás beszédben (Herman – Szentesi-Szépe 1995: 81; Szépe J. 2000b: 25). E kutatások közös hibája, hogy a klinikai tipológiából indultak ki, s ehhez próbáltak nyelvészeti elkülönítő kritériumokat találni ahelyett, hogy egy szigorúan nyelvészeti kritériumok alapján felállított tipológia lett volna a kiindulás.

Alapelveinek megfelelően az amerikai deszkriptív irányzat (vö. Péter 2001) – elsősorban arra kíváncsi, hogy milyen disztribúciós szabályszerűségeket nyílvánulnak meg az afáziás nyelvi struktúrák, és hogyan jellemezhetők ezek kvantitatív eszközökkel. Fonológiai tekintetben fontos felismerésük, hogy az afáziás fonémahelyettesítésekben részt vevő elemek csupán kevés jegyben térnek el egymástól, azaz minél közelebb vannak egymáshoz a fonémarendszerben, annál nagyobb eséllyel fordulnak elő egymás helyett. A szókészlet vonatkozásában a vizsgálatok kimutatták, hogy a szavak elérhetősége és használatbeli gyakoriságuk között egyenes arányosság figyelhető meg.

Az 1960-as években a Chomsky-féle transzformációs generatív nyelv szemlélet – a maga mentalizmusával – az afáziakutatásban is fordulatot hoz. Ennek eredményeként kialakul a neurolingvisztika, amely vizsgálataiban a nyelvészeti adatok mellett pszichológiai és neurológiai tényezőket is figyelembe vesz. A neurolingvisztika a grammatikát működő mentális rendszernek tekinti, s mechanizmusáról a diszfunkciók tanulmányozásával kíván ismereteket szerezni. Az afáziás beszédzavarokat is hol a kompetencia, hol a performancia zavaraként értelmezi. Már ez a megközelítés jellemző Jakobson 1963-as tipológiájára, amelyben Lurija klinikailag meghatározott neuropszichológiai kategóriáit igyekezett nyelvészeti tipológiának megfeleltetni. A kutatásokból egyebek mellett kiderült, hogy (1) a spontán beszédben nem használt nyelvtani elemek az afáziás személy nyelvi rendszerében megvannak, sőt kísérleti helyzetben elő is hívhatók, (2) az afáziás beszélő grammatikája távolról sem koherensen működő, újjászervezett grammatika, mint Jakobson kezdetben tételezte, hiszen javításai során a beszélő közelíteni igyekszik az ép rendszernek megfelelő alakhoz, (3) megerősítést nyert az a jakobsoni tétel, amelynek értelmében a jelölt struktúrák sérülékenyebbek, mint a jelöletlenek, (4) a gyermeknyelv és az afázia között tételezett tükörelv nem tartható minden további nélkül.

Az 1970-es, 1980-as években a generatív ihletésű nyelvészeti afáziakutatások nagyjából együtt haladtak a pszicholingvisztikaiakkal: előbb az elmélet alapfogalmainak – felszíni és mélyszerkezet, transzformációk, kompetencia és performansia – pszichológiai realitását kutatták, majd a kognitív pszichológiai megközelítést vették alapul, amely a nyelvi kompetenciát nem a nyelv absztrakt ismeretének, hanem műveletrendszernek, az aktuális nyelvi teljesítmény mögött álló, azt biztosító mechanizmusnak fogja fel.

Az 1990-es évektől a kutatásokat a *s z i n t a x i s k ö z p o n t ú s á g* jellemzi, ennek értelmében a legszélesebben vizsgált témakör az agrammatizmusban megjelenő szintaktikai és morfoszintaktikai károsodások. Emellett hangsúlyosan kutatják a mentális lexikon szemantikai szerveződését és aktiválását, a fonológiai szint szerepét a mentális lexikonhoz való hozzáférésben, az afáziások artikulációs és percepciók károsodásait, a két- és többnyelvű afáziás beszélőkben a nyelvek egymás közötti viszonyait, végül az eddig kevésbé kutatott – mert nem dominánsnak tekintett – jobb agyfélteke részvételét a nyelvi funkciókban. Jellemző ezekre a kutatásokra, hogy a korábbi gyakorlattal szemben jóval ritkábbak bennük az általános érvényre igényt tartó hipotézisek és az ezekre adott válaszkísérletek. A figyelem inkább egy-egy részproblémára irányul, és a vizsgálat részmegállapításokra törekszik, emiatt rendkívül nehéz a szerteágazó kutatásokban tisztán látni. Ez a helyzet egyenes következménye annak, hogy ahogyan haladt előre a kutatás, úgy derült fény arra, hogy rendkívül nagyok az egyéni különbségek a nyelvi funkciók lokalizációjában és működésében egyaránt, mégpedig nemcsak az afáziás populációban, hanem az egészségesben is (Bánréti 1997: 12). Emiatt már a nyelvelsajátításra irányuló kutatásokból is eltűntek a kezdeteket jellemző erős állítások, s átadták helyüket egy kontinuum szemléletnek (Bates et al. 1995) Feltehető azonban egy másik ok is a mozaikszerűsége. Ez pedig az, hogy a generatív nyelvelmélet, mint fentebb jeleztük, számos változást élt meg a standard elmélet megfogalmazása óta; csak a legutoljára, 1992-ben megfogalmazott, úgynevezett Minimalista Programnak is három újabb változata készült el (1995-ben, 1998-ban és 1999-ben). Ennek pedig szükségszerű következménye, hogy az újabb verzió többet is érvénytelenít a korábbi változatokban fogant eredmények közül.

Szerkezeténél fogva a magyar nyelv különösen alkalmas arra, hogy a nyelvi képességek szelektív megőrzésének-elvesztésének eseteit vizsgálják rajta. Morfoszintaktikai eszközökben gazdag lévén, fontos adalékokkal szolgálhat például a Broca-afázia vezető tüneteként értelmezett agrammatizmussal kapcsolatban, amely a nyelvtani elemek elhagyásában, helyettesítésében vagy felesleges használatában jelentkezhet. De ugyanilyen revelatív a megértésben gátolt Wernicke-afáziásoknál is az esetragokhoz és egyeztetési toldalékokhoz való hozzáférés vizsgálata, ezen keresztül pedig a mondatmegértés alakulása. A kérdéskörben

végzett vizsgálatok azt találták, hogy:

- 1) mondatalkotási kísérletben mind a Broca-, mind a Wernicke-betegek sokkal inkább elhagytak, semmint helyettesítettek vagy feleslegesen használtak ragokat (MacWhinney – Osman-Sági 1991),
- 2) Broca-afáziások korlátozott mértékben bár, de mondatfeldolgozásaikban tudtak támaszkodni az esetragokra és az egyeztetési toldalékokra, míg Wernicke-afáziások képtelenek a morfológiai jelölőket feldolgozni (MacWhinney – Osman-Sági 1997),
- 3) megértési kísérletben a tárgyrag mint értelmezési támpont felhasználhatósága erősen romlik a magyar Broca-, de különösen Wernicke-afáziásoknál, szerepét átveszi a szórend, valamint a „nem élő” szemantikai jegy (MacWhinney et al. 1991),
- 4) a töváltozatokat mutató főnevek produkciójában a hibák zöme szűk érvényességi körű, kevésbé produktív töveknél következik be (például *var-júl/varjak*), mivel az afáziás beszélők a legáltalánosabb hatókörű alapszabályt alkalmazzák (Dressler et al. 1996),
- 5) a morfológiai összetettségnek és az argumentumok számának növekedésével erősen csökken a betegek által produkált igék száma (Kiss 1997),
- 6) az igéhez való hozzáférés kardinális fontosságú a vonzatokhoz való hozzáférés szempontjából (Bánréti 1997: 34–35; Bácsi 2002: 47), márpedig az afáziásnak ez nehezen megy (Osmanné 1998), továbbá a mondatfeldolgozás annál nehezebb a Broca-afáziás számára, minél specifikusabb, finomelemzést igénylő nyelvtani információhoz kell hozzáférnie. Az ehhez való hozzáférést ugyanis a lelassult feldolgozó/elemező modul nem teszi lehetővé (Bánréti 1994–1995, 1997). És hogy valóban a modul a felelős, nem pedig a nyelvi reprezentáció sérült, arra abból van rálátásunk, hogy a betegek kommentálják a nehézségeiket, elmondják, milyen grammatikai szerkezetek feldolgozására képtelenek (Bánréti 1997: 51; Bácsi 2002: 45), vagyis a metanyelvi tudásuk ép és működőképes,
- 8) megerősítést nyert, hogy a Chomsky-féle Minimalista Program keretében fogant, Hagiwara nevéhez kötődő magyarázatkísérlet a szintaktikai fa metaszésének az afáziás szintakszissal való összefüggéséről (Bánréti 1997: 19–20) a nyelvspecifikus jelenségekre – alanyi/tárgyas igeragozás, grammatikai módjelölés – vonatkozó kiegészítésekkel működőképes a diagnózisban, s még a terápia kimunkálásában is segítheti a szakembert (Bácsi 2002),
- 9) a mentális lexikon elemeinek előhívhatósága eltéréseket mutat szófajok szerint, továbbá az élő/élettelen, absztrakt/konkrét, perceptuális/nem perceptuális kategóriákhoz való tartozás szerint csakúgy, mint egyéb csoportosítások lehetőségei szerint (Osmanné 1995, 1998),

- 10) fonológiai szinten Szépe Judit kutatásai (1998, 2000a, 2000b, 2000c, 2002) felszínre hozták: a fonémikus parafáziák (helyettesítések) háttérében az húzódik meg, hogy a beteg jóval kevesebb információhoz fér hozzá anyanyelve hangalakjának megfelelő létrehozásához és feldolgozásához, mint amennyire szüksége lenne, következésképpen „információs térszűkítéssel” él, azaz egyszerűsítő műveletekkel kompenzálja a hiányos hozzáfért. A két leghatékonyabb egyszerűsítő műveletnek a szekvencián belül működő harmónia-folyamatok és a tagolási határjelzéseknek a redundanciát növelő kiemelése bizonyult,
- 11) fonetikai szinten egy beteg beszédprodukciónak a vizsgálatából – összhangban más nyelvekre irányuló kutatási eredményekkel – az derült ki, hogy az afáziás artikulációs zavarok egyik elsődleges fontosságú tényezője az időzítés (Gósy – Osmanné 1994–1995).

3.2. Ép és afáziás siketek jelnyelvének nyelvészeti kutatása

Kempelen Farkas kivételével, akinek – mint korábban láttuk – módja volt meggyőződni az ellenkezőjéről, a siketek jelelésére sokáig úgy tekintettek, mint egy kezdetleges, tökéletlen kommunikációs módra, amely nem meríti ki a nyelv fogalmát, nem mutatja fel annak kritériumait. Ez a helyzet a világban lényegében 1960-ig változatlan volt, ekkor azonban Stokoe (1960) úttörő kezdeményezése nyomán megindultak a jelnyelvre irányuló nyelvészeti kutatások, hogy bebizonyítsák: a jelnyelv is nyelv, illetve felderítsék, milyen nyelv is a jelnyelv (Fischer 1974; Klima – Bellugi 1979; Bellugi 1980; Supalla – Newport 1978; Siple 1982; Deuchar 1984; Liddell – Johnson 1989).

Ha nyelv, vajon ugyanazon az univerzális grammatikán alapszik-e, mint amelyet a beszélt nyelvek alapjául a generatív nyelvelméletben feltesznek? Nem meglepő, hogy próbaköként a nyelvi univerzálék szolgáltak. Amikor ugyanis Greenberg és mások az 1960-as években elkezdték az univerzálékutatást, illetve a nyelvtipológiai kutatásokat, a figyelem kizárólag a beszélt nyelvre irányult. Néhány nyelvet megvizsgálva feltártak olyan tulajdonságokat, amelyek valamennyi vagy a legtöbb vizsgált nyelvben megvoltak, s ezeket általánosították a nyelvre (Greenberg 1966). A jelnyelvkutatókban felvetődött a kérdés, vajon a jelnyelvben is megvannak-e ezek az univerzálék. Ha ugyanis kiderül, hogy megvannak, nem tartható tovább az a hiedelem, amelyik szerint a jelnyelv primitív kommunikációs mód, amely nem tesz eleget a nyelvvel szemben támasztott tudományos kritériumoknak. Fischer (1974) vizsgálatából az derült ki, hogy az univerzálék tekintetében a beszélt nyelvhez képest az egyedüli különbség a kivitelezésben elvárt vokális és a feldolgozásban elvárt auditív üzemmód hiánya, amelyek helyett a

jelnyelvben gesztikuláris-vizuális üzemmód működik. De, mint alább kiviláglik, ez a különbség nem tartozik a nyelv lényegéhez. Egyéb tekintetekben a siketek által használt jelnyelv tökéletesen ugyanazokkal a sajátosságokkal rendelkezik, mint a hangzó nyelv (Bellugi 1980; Supalla – Newport 1978; Siple 1982). Ebből következően például a különböző országokban élő siketek ugyanúgy nem értik meg egymás jelnyelvét, mint a hallók a számukra idegen nyelveket, továbbá ha egy siket felnőttkorban tanul meg egy másik jelnyelvet, azt ugyanúgy akcentussal jeleli, mint ahogy a halló az idegen nyelvet beszéli (Szabó 2003).

A fentiekből logikusan következett egy másik kérdés. Annak alapján ugyanis, hogy a beszélt (hangzó) nyelv esetében a létrehozásért felelős agyi terület a beszéd kivitelezését végző mozgatóközpont mellett található, a beszéd feldolgozását végző agyi terület pedig a hallóközpont mellett helyezkedik el, az következik, hogy a jelnyelv esetében a nyelvi központ a térben megvalósuló gesztikuláris-vizuális üzemmóddért felelős jobb féltekében volna lokalizálható: a vizuális-téri természetű jelek feldolgozását végző agyi területnek a látásközpont közelében, a kézjelek kivitelezését végző központnak pedig a kéz és kar mozgását végző központ közelében kellene lennie. A kérdésre a választ bal- és jobbfélteke-sérült siket afáziás személyek kognitív irányultságú nyelvészeti vizsgálata hozta meg az elmúlt 20 év folyamán (Poizner et al. 1987; Hickok et al. 1998; Hickok – Bellugi 2001). Az eredmény magukat a kutatókat is meglepte. Először arra derült fény, hogy a siket afáziások jelnyelvi tevékenységükben ugyanolyan deficitet mutatnak, mint a hallók: a közülük folyamatosan és grammatikusan jelelők közlése tartalmilag nem volt koherens, illetőleg igen nehézkesen kialakított, agrammatikus jelhasználat mellett mások jelelésének a feldolgozása, megértése sikeres volt. Ezt a felismerést követte az az előzetes várakozásnak meg nem felelő eredmény, hogy mindkét típusú deficit esetében az agysérülés a bal féltekét érintette, mégpedig ugyanazoknál a területeknél, amelyek a hasonló deficitet mutató hallóknál sérülnek: a jelnyelv megértésében mutatkozó deficit a Wernicke-régióhoz kötődött, a kivitelezésében mutatkozó deficit a Broca-régióban volt kimutatható. Mindebből adódik a fontos következtetés: a nyelv reprezentációja független a csatornától, amelyen keresztül működik. A következtetés bizonyítást is nyert a jelnyelvi afáziák röviden vázolt vizsgálatával. A hangzó nyelvi afáziák vizsgálatával ugyanis eldönthetetlen az a kérdés, hogy a motoros afáziában vajon mi gátolja a kivitelezést: maguknak a kivitelezést végző szerveknek a mozgatósi zavarra vagy tisztán a nyelvi kódolásé. A jobbfélteke-sérült jelnyelvi afáziások vizsgálatából egyértelműen kiderült, hogy kiválóan tudtak tárgyakat lerajzolni, tehát nem a kéz- és karmozgató izmok beidegzésével volt baj, hanem egyértelműen a kézjelek produkcióját irányító nyelvi kóddal.

3.3. A nyelvelsajátítás rendellenességei

Az 1950-es évek előtti gyermeknyelvi kutatások közös jellemzője, hogy áttételesen vonatkoztak magára a nyelvre. A nyelvelsajátítás vizsgálatától a kutatók ugyanis – összhangban a nyelv általános vizsgálatával – elsősorban a nyelveredetre, a filogenetikus nyelvfejlődés menetére, a nyelvi változások rugóira (19. század utolsó harmada), valamint a kognitív fejlődés és a tanulási folyamat mi-
benlétére (20. század első fele) reméltek választ (Blumenthal 1970: 79–86). Chomsky fellépésével végre magának a nyelvnek mint rendszernek az elsajátítása került a figyelem előterébe, s a generatív nyelvelmélet igazolására, illetőleg cáfolására irányuló igyekezetben kerültek a látóterbe a nyelvelsajátításbeli rendellenességek is. Rövid idő alatt hatalmas méretű empirikus anyag halmozódott fel, amely fokozatosan szétfeszítette az elméleti kereteket, és az 1970-es években jelentős szemléleti változást hozott a nyelvelsajátítás kutatásában. A szemléletváltozás sajátos szempontokat is előírt: (1) a kompetencia szintaktikai komponensének egyoldalú kutatását ki kell egészíteni a pragmatikai és a szemantikai komponens vizsgálatával, (2) a nyelvelsajátítást társadalmi-kommunikációs kontextusban kell vizsgálni, azaz figyelembe kell venni a gyermeket érő környezeti hatásokat és a gyermeknek a környezetre gyakorolt hatását egyaránt, (3) a nyelvfejlődést a kognitív fejlődéssel párhuzamosan, nem annak alárendelve kell vizsgálni, (4) fel kell deríteni az észlelés szerepét a nyelvelsajátításban, (5) át kell értékelni, újra kell értelmezni a nyelvelsajátítás „veleszületett” struktúráit (Waterson – Snow 1978: XX–XXV; Berko Gleason 1985: 23–26).

Ebben a légkörben, a nyelvelsajátítás normális menetének megismerésével párhuzamosan folytak a nyelvfejlődés normálistól eltérő menetére irányuló, a nyelvi rendszer különböző szintjeit érintő kutatások is. Előnyt élveztek és élveznek ma is azok a nyelvfejlődési rendellenességek, amelyek elsődlegesnek mondhatók, azaz nem következményei más fejlődési rendellenességeknek, mint amilyen az értelmi fejlődés elmaradása, a korai agyi sérülés vagy a pszichés károsodás. Kivételt – csakúgy, mint a felnőttnyelvben – a teljes vagy részleges hallási fogyatékoság képezett, hiszen ennek jelentősége a beszéd és vele a nyelv kiépülésében vitathatatlanul alapvető.

A fonetikai/fonológiai szintet illetően a fonológia klasszikus elméletétől kezdődően valamennyi egymást követő és újabban egymás mellett élő elméletét kipróbálták a kutatók a beszédhangok létrehozásában eltéréseket mutató gyermekek beszédanyagán (Leonard 1995). Ezek a kutatások felszínre hozták, hogy az idősebb gyermekeknél megfigyelt, fonológiai fogyatékoság összefoglaló terminussal illetett beszédjelenségek lényegében megegyeznek az anyanyelvüket tanuló fiatalabb gyermekek által produkált jelenségekkel, azoktól csak igen kevés ponton térnek el (szokatlan hibázások, a környezeti nyelvben nem

létező hangok produkciója, lassú szótanulás). Mivel pedig az ilyen gyermekek általában a többi nyelvi szinten is nehézségeket mutatnak, ki lehet mondani, hogy a fonológiai fogyatékoság lassítja és gátolja a felsőbb szintek kiépülését, amelyek belőle építkeznek. A nyelvész haszna e vizsgálatokból az, hogy a paraláliák, a parafáziák és egyéb kóros jelenségek elemzése rávilágít a hangrendszer tagjainak egymás közti viszonyaira, kölcsönös függőségeikre, beszédhang és fonéma kapcsolatára. A magyar eseteknek egy korai, a klasszikus fonológia elméleti keretében végzett nyelvészeti vizsgálatából kiderült például, hogy az *ü* és az *ö* között van kölcsönös helyettesíthetőség, ugyanakkor az *e*-t és az *o*-t az *ö* nem helyettesítheti, őt azonban helyettesítheti az előző két magánhangzó (V. Kovács et al. 1971). Ez az eredmény teljesen egybevág azzal a közismert fonológiai nézettel, amelyik szerint a labiopalatális magánhangzók komplexebbek, mint akár a palatálisok, akár a labiálisok, hiszen egyszerre tartalmazzák e két jegyet.

Az alaktant (morfológia) és a mondattant (szintaxis) egybefogó nyelvtan tekintetében különös figyelem illette és illeti meg a specifikus nyelvi sérülést (SNYS), (specific language impairment – SLI), a magyar gyógypedagógiában járatos elnevezéssel diszfáziát. Vizsgálata a nyelvészek számára azért jelent kihívást, mert ha igaz az, amit a szélesebb szakmai közhiedelem tart, hogy tudniillik a nyelvi képesség saját zavaráról van szó a többi képesség épsége mellett, ez a kórkép kitűnő alkalmat nyújt az univerzális nyelvtan velűnkszületettségeinek tesztelésére. Ha ugyanis a szabályokat és reprezentációkat tartalmazó rekeszekből (templátumokból) álló univerzális nyelvtan önálló modulként tényleg velűnk születik – amint azt a generatív nyelvelmélet valamennyi eddigi modellje állítja –, akkor a specifikus nyelvi sérülést az univerzális nyelvtan valamelyik rekeszében mutatkozó deficittel lehetne/kellene magyarázni, ha pedig a magyarázat adekvátnak bizonyul, ez egyben a hipotézis érvényét jelenti. A vizsgálatok nyelvészek, pszicho- és neurolingvisták közreműködésével a legkülönbélebb elméletek keretében folytak és egyre nagyobb lendülettel folynak (Fletcher – Ingham 1995; Pléh 2003: 474–475; Fava 2002). A legkorábbi vélekedések szerint a diszfázia legfeltűnőbb jegye a grammatikai elemek szegényes használata, ami annál feltűnőbb, minél gazdagabb valamely nyelv ezen elemekben: elmaradnak vagy helytelenek az igevégződések, az esetjelölők, az egyeztetést megvalósító elemek, a névelők stb. Ezért a vizsgálatok főként a morfológiára irányultak. Később kiderült, hogy baj van az ige és vonzatszerkezete használatával, sőt a szórenddel is, tehát szintaktikai deficit is fennáll. Újabban már fonológiai deficitekre is fény derül (Bortolini – Leonard 2000), legújabban pedig arról is szólnak kutatások, hogy az egyéb, nem nyelvi képességekkel sincs minden rendben (Stojanovik et al. 2002). Nem egyszerű azonban feltárni, hogy mi húzódik meg a háttérben. Hiszen lehet szó arról, hogy nem megfelelően reprezentálódtak a morfo-

lógiai elemek a mentális nyelvtanban, tehát deficitese a nyelvtudás. De lehet szó arról is, hogy a morfológiai tudás megfelelő, csupán a mondatépítő szerepben való használata nem megfelelő, tehát szintaktikai zavarról van szó. És szóba jöhet még a helytelen formát előidéző okként a hozzáférés zavara is.

A különböző nyelvekre – angol, német, holland, svéd, japán, olasz, héber, inuktitut stb. – vonatkozó vizsgálatok tapogatózó eredményeit egymás mellé téve annyi mindenesetre kiviláglik, hogy a legtöbb baj az ige morfológiájával és vonzatszerkezetével van. Ezt egy esettanulmányban Vinkler és Pléh (1995) a magyarra is demonstrálta. Közös nevezőnek látszik a szórendi tévesztés is azokban a nyelvekben, amelyekben a ragozott ige kötelezően második elem a mondatban (német, holland, svéd). Mindez azonban még nagyon kevés ahhoz, hogy választ adjunk a kutatásokat elsősorban motiváló dilemmára. Ehhez, úgy tűnik, szemléletet kell váltani, s az erős modularitás helyett az enyhített modularitás feltevéséből kiindulni (Rybárová 2002).

Nem kisebb kihívást jelent a nyelvi képességek moduláris természetének tesztelése szempontjából a genetikai okokra visszavezethető Williams-szindrómával (WSZ) élő gyermekek vizsgálata, akiket a specifikus nyelvi sérülést mutató gyermekek ellenpólusainak tekintenek, mivel kognitív képességeik alacsony szintjéhez képest – átlagos IQ-juk ≈ 50 – nyelvi képességüket igen jónak mondják, ez pedig a nyelvnek a kogníciótól való függetlenségét bizonyítja (Cromer 1988; Pinker 1991), és elvezet a nyelvi gén feltételezéséhez (Pinker 1994). A vizsgálati eredmények azonban nem adnak okot optimizmusra, mert kiderült, hogy a Williams-szindrómás gyermekek morfoszintaktikai képességei deficiteseek, mégpedig annál inkább, minél alacsonyabb a mentális életkoruk (Karmiloff-Smith 1997; Volterra et al. 1996). Sőt, amikor szélesebb kutatási perspektívában, egyszerre vizsgálták a WSZ-gyermekek nyelvi, kognitív és kommunikatív teljesítményét (Stojanovik et al. 2002), kiderült, hogy a nyelvi tesztekben az átlag alatt 1–5 pont különbséggel teljesítettek a megengedett 0,85-höz képest, alig valamivel a szintén vizsgált, hasonló életkorú diszfáziás gyermekek átlagai felett, s ez súlyos problémákra utal mind a receptív, mind a produktív nyelvtanban. A vizsgálatba bevont 8–12 éves gyermekek a narratív feladat megoldása során is 3–4 éves szinten teljesítettek a nyelvi komplexitást jól mérő alárendelt mondatok használatában és a narratívájukba belefoglalt információ mennyiségében. Röviden: nyelvi produkciójuk általában összhangban van kognitív teljesítményükkel. Hogy miért keltik mégis azt a benyomást, hogy jók a nyelvi képességeik, erre a kutatók azt a választ adják, hogy azért, mert az ezt a képességet mérő feladatban elért mutatóik szerint kiemelkedően jó a társalgási készségük, szinte soha nem tévednek a nyelv szociális használatában, s ez, úgy tűnik, a valós idejű nyelvfeldolgozásban a partner számára elfedi grammatikai hiányosságaikat (uo. 238). Ez az eredmény összhangban is van a szindrómára

ugyancsak jellemzőnek tartott jó szociális kognícióval (Karmiloff-Smith et al. 1995). A magyarral kapcsolatban egy elkezdett longitudinális vizsgálat első eredményeiről tudósít Lukács, Racsmány és Pléh (2001). Vizsgálatukban azt a vélekedést járják körül, miszerint a WSZ-személyeket ép morfoszintaktikai rendszer és abnormális mentális lexikon jellemzi, ez utóbbinak az a sajátossága, hogy – ellentétben a normál populációra jellemzővel – több ritka szót produkál, és nem mutat összefüggést a szógyakorisággal, viszont feltehetően jól működő fonológiai rövid távú memória van a háttérben. 15 fős mintájukban 13,2 év átlagos életkorú, 5,9 és 19,6 éves kor közötti gyermekek és fiatal felnőttek fonológiai rövid távú memóriáját mérték, majd elvégeztettek velük egy gyakori és ritka szavak előhívására konstruált képmegnevezési tesztet, valamint a nagy változatosságot mutató főnévi allomorfia és a téri kifejezések ismeretét firtató Pléh – Palotás – Lőrík-féle próbát (2002). Előzetes eredményeik részben megerősítik a kurrens téziseket, részben ellentmondanak azoknak. Így például a mentális lexikon vonatkozásában a vélekedéstől eltérően a szavak előhívásában a gyakoriságnak ugyanolyan fontos szerepe volt a WSZ-személyeknél, mint a kontrollesoport tagjainál, ugyanakkor a vélekedéssel megegyezően a ritka szavak tekintetében a WSZ-mintába tartozók jobb teljesítményt nyújtottak, mint ép társaik. A verbális rövid távú memóriát illetően fontos, a sejtéseket alátámasztó eredmény, hogy terjedelme közvetlen összefüggést mutat a jobb lexikai és morfológiai tudással. A morfológiai tudást vizsgálva az derül ki, hogy – az eddigi elemzésekkel és megfigyelésekkel összhangban – a WSZ-személyek túlszabályosítják a kivételeket, tehát úgy kezelik őket, mintha szabályos formák lennének, ami egyáltalán nem vall jó szintű morfológiai tudásra. A vizsgálatnak e tanulmány szempontjából a legfontosabb hozadéka annak a lehetőségnek a felvetése, hogy a munkamemória terjedelme összefügg a nyelvtani tudással: korlátozhatja annak hatékony működését, de akár meg is akadályozhatja kiépülését (Lukács et al. 2001: 265–266).

Az értelmileg akadályozott gyermekek két jól elkülöníthető csoportját a genetikai ártalomra visszavezethető Down-szindrómával (DSZ) élők, illetve a más ok miatt akadályozottak alkotják. Nyelvelsajátításuk menetének megismerése fontos adalékokat nyújthat a nyelv és a megismerés viszonyának tárgyában folytatott vitához. Chapmannek a nyelvelsajátítás kézikönyve számára írt összefoglalása (1995) azonban csak a Down-szindrómára vonatkozik. A DSZ-személyek nyelvtudásáról összefoglalóan elmondható, hogy általában megfelelő mentális életkoruknak. Kommunikatív viselkedésük is e szerint alakul, sőt társalgási készségük kifejezetten jónak mondható, és ugyanolyan releváns információkat kódolnak közléseikbe, mint a mentális koruknak megfelelő kontrollgyermekek, csak közléseik nyelvi megformálása marad el az utóbbiakétól. Ez pedig azért van így, mert a beszéd létrehozásának és észlelésének-megértésének fejlődésében nincs párhuzamosság, aminthogy mindkét folyamaton belül elkülönülten fejlődik

náluk a lexikon és a szintaktikai modul. A fonológiai fejlődés indulása korai és a tényleges életkornak megfelelő, hároméves kortól azonban a fejlődés elmaradást mutat, s már csak a mentális korról tart fenn párhuzamot. A lexikai fejlődés kezdete csak a mentális életkor szerint alakul úgy, mint a normál gyermekeknél, a folyamata azonban megegyező, sőt az Átlagos Mondathossz (ÁM)³ tekintetében az azonos mentális korú kontrollgyermekekhez képest változatosabb a DSZ-gyermekek szóhasználata. A későbbi fejlődés szintén párhuzamot mutat az azonos mentális korú gyermekekével, de a szavak narratív irányultságú használata elmarad azok teljesítményétől. A morfoszintaxis fejlődése a mentális kornak megfelelően indul és úgy is folytatódik, atipikus jegyek nélkül. Ami az észlelés-megértést illeti, öt-éves életkorig a mentális kor szerint normálisan alakul, a serdülőkortól kezdve azonban a nyelvtani feldolgozás tekintetében elmaradás, a lexikon tekintetében ezzel szemben jelentős fejlődés tapasztalható. Chapman (1995) szemlájéből még az is kiderül, hogy – az értelmileg más ok miatt akadályozott gyermekekkel való összehasonlításban – az iskoláskorú DSZ-gyermekek beszédében a normális fejlődést kísérő fonológiai tévesztések (törlés, egyszerűsítés, zárhangúsítás stb.) száma jóval magasabb, emiatt beszédük kevésbé érthető, valamint hogy az ÁM-mutató tekintetében is szignifikáns elmaradást mutatnak társaikhoz képest.

Magyar DSZ-gyermekek morfológiai tudásának alakulásáról Pléh (2000) ad számot röviden Vaszilóné Radványi Katalin (1994) felmérése alapján, amelyet a szerző 10–13 éves, 30–60 közötti IQ-val jellemezhető, értelmileg akadályozott gyermekek bevonásával végzett, közöttük 13 volt DSZ, a többinél az akadályozottság hátterében vegyes etiológia állt. A vizsgálat a névutók és a ragok használatára, valamint a főnévi allomorfiára irányult, eszköze a már említett Pléh – Palotás – Lörík-féle vizsgálati eljárás (2002) volt. Véggkövetkeztetése az, hogy az értelmileg akadályozottaknak különleges nehézségei az alaktannal nincsenek. Ahol gondjaik vannak a morfémákkal, azok kognitív megalapozásra vezethetők vissza. Ezen az általános következtetésen belül még megemlítendő, hogy a DSZ-gyermekek teljesítménye mindenben alacsonyabb volt, mint a vegyes etiológiát mutató gyermekeké. Ennek pedig azért van jelentősége, mert Chapman összefoglalójából (1995: 662) az is kitűnik, hogy bár a két csoportnál azonos a rövid távú memória terjedelme, a DSZ-gyermekek lassabban dolgozzák fel a bejövő beszédjeleket, mint nem DSZ társaik, s ez csökkenti a memória megtartó képességét. Ez az eredmény, ha összevetjük Lukács et al. (2001) fentebbi felvetésével, finomítja azt azzal a mozzanattal, hogy a lassúbb információfeldolgozás és az erre fordított fokozott figyelem negatívan befolyásolja a rövid távú memória terjedelmének kihasználását.

³ Mean Length of Utterance: a közlések morfémákban mért átlagos hosszúsága. A nyelvelsajátításra irányuló kutatásokban ezzel a mutatóval fejezik ki a nyelvi fejlettséget. Kidolgozója a kutatásoknak zsinórmértékül szolgáló Roger Brown (1973).

A nyelvi képesség és az agyműködés közötti összefüggések megismeréséhez fontos pontokon járulhat hozzá a születés előtt vagy alatt (pre- vagy perinatálisan) szerzett agysérüléseknek a nyelvfejlődésben tetten érhető következményeinek vizsgálata. Az ilyen gyermekeken végzett kutatások ugyanis annnyival adnak többet a nyelvészetnek, mint az afáziás felnőttek vizsgálatai, hogy lehetőséget kínálnak a nyelvi képességek kialakulatlan féltekei dominanciaviszonyok és nagyfokú kérgi plaszticitás mellett történő alakulásának *in vivo* követésére. És habár a vonatkozó kutatások száma még csekély, Eisele és Aram (1995) áttekintő összefoglalásában máris fontos eredmények fogalmazódnak meg. Az egyik az, hogy minden tekintetben kések a nyelvfejlődés. Egy másik az, hogy – a nagyfokú kérgi plaszticitás ellenére – a kialakuló nyelvi kompetencia deficites, hiszen az ÁM tekintetében másfél és 8 éves kor között mind a bal, mind a jobb féltekés sérült gyermekek szignifikáns elmaradást mutattak spontán nyelvhasználatukban életkori kontrolljaikhoz képest. A spontán beszédanyag finomabb elemzése azután felszínre hozta azt is, hogy a felnőttekhez képest igen jelentős javulás ellenére nincs tökéletes kompenzáció a féltekék között, mint korábban gondolták, hiszen a jobb féltekés sérült gyermekek jóval jobban teljesítettek, mint a bal féltekés sérültek. Utóbbiak jóval kevesebb – akár helyes, akár helytelen – egyszerű és összetett mondatot produkáltak, kevesebb alárendeléssel, ige és segédigéje közötti cserével, kiegészítendő kérdéssel és nyelvtani viszonyjelzéssel. A bal vagy a jobb hemiszférium kiirtását elszenvedett gyermekek vizsgálata szintén azt az eredményt hozta, hogy összetett mondatok, jelentésükben és nyelvtanilag hibás mondatok és véletlen szósorozatok ismétlésében – a megértés viszonylagos épsége mellett – a bal féltekéjüket elvesztett gyermekek teljesítettek rosszabbul. A hibázás különösen nagy volt azoknál, akik nem tudták értelmezni a megfordítható (aktív/passzív szerkezetű) mondatokat. A jobb féltekés sérült gyermekeknek a jelentés értelmezésével kapcsolatos nagyobb nehézségei ugyanakkor arra vetnek fényt, hogy ennek a féltekének fontos szerep jut a szemantikai fejlődésben. Mindezek alapján az a szerzők végkövetkeztetése, hogy a nyelv teljes körű elsajátítása kezdettől fogva feltételezi mindkét félteke épségét. A végkövetkeztetést megelőzően azonban tesznek egy meglepő kijelentést: ahhoz, hogy a kisgyermek a felnőttéhez hasonló afáziás tüneteket produkáljon, nem szükséges, hogy a sérülés pillanatában működőképes nyelvtudással rendelkezzen. A bizonyítékok, amelyekre támaszkodnak, saját klinikai megfigyeléseik, amelyek szerint a pre- vagy perinatálisan károsodott bal vagy jobb féltekés sérült csecsemők nyelvi tevékenysége kezdettől fogva pontosan olyan jegyekkel jellemezhető, mint a felnőtteké: hibás mondatprodukció, dadogásszerű elakadások, fonémikus és szemantikus parafáziák, gyors, halandzszerű beszéd stb. Amennyiben ez a kijelentés kellő bizonyítást nyer, revidálni kell az afáziáról kialakított közkeletű meghatározást, amelyik szerint az afázia a megszerzett nyelvi képesség agysérü-

léshez köthető deficitje. De érdemes elgondolkodni azon is, vajon nem arról van-e szó, hogy a nyelv tényleg a feltételezett, csak rá jellemző biológiai programozás szerint, a saját útját bejárva alakul ki.

A súlyos fokban látási fogyatékos (vak és aliglátó) gyermekek nyelvvelsajátítása azért lehet érdekes kutatási terület a nyelvész számára, mert rámutathat arra, hogy egyfelől milyen úton jut a nyelv birtokába, másfelől milyen minőségű nyelv birtokába jut az érintett abból kifolyólag, hogy a nyelv feldolgozásában kimaradnak számára a vizuális csatorna által vételezhető jelek: a látható artikulációs mozgások és a beszédet kísérő, ahhoz szorosan hozzá tartozó, különböző információkat közvetítő nonverbális jelzések (gesztusok, mimi-ka). Aki Budapestről Pécsre vonatozik, az tapasztalhatja, hogy ha nincs bekapcsolva a világítás, a környezetében beszélgető utasok abbahagyják a beszélgetést, amikor a vonat az egymást követő alagutakon halad át. mert megszűnik közöttük a szemkontaktus, amely fontos kelléke a verbális interakciónak. Ugyanilyen fontos szerepe van a szituációnak, amelyre a nyelvi közlésnek mind a megszerkesztésében, mind az értelmezésében támaszkodunk, s amelynek az elemei a látásában érintett személy számára szintén hozzáférhetetlenek vagy hiányosan hozzáférhetők. A vonatkozó vizsgálatokból kiderült, hogy az ilyen gyermekek-nél jóval hamarabb megjelenik a beszéd, mint látó társaiknál, hiszen a tapintáson kívül ez az egyetlen médium köztük és a világ között (Perez-Pereira – Conti-Ramsden 1999; Peters 1987). Ezt a beszédet azonban az jellemzi, hogy a gyermek utánzással hozza létre, anélkül, hogy értené, mit mond. Ismétli a hozzá intézett közléseket a szükséges grammatikai változtatások nélkül, összetett mondatokat mond vissza, amikor a nyelvi fejlettsége ezt még nem teszi lehetővé. Stratégiája abban foglalható össze, hogy „előbb mondd, aztán elemezd”. Az észlelése és a rövid távú memóriája ugyanis korán rááll a számára egyedül fogható auditív jelekre (Roder et al. 2000, 2001, 2002), ezért képes megjegyezni elemzés nélkül a legkülönbébb közléseket, amelyeket aztán társalgási válaszként használva a környezetével folytatott interakcióban lépésről lépésre haladva elemez, s lassanként hozzáfér az elsajátított akusztikai jelsorozat nyelvtani szerkezetéhez és jelentésszerkezetéhez is. Lényegében véve „túlادagolva” alkalmazza a normális nyelvvelsajátításban is igen fontos tanulási és társalgási funkciókat megvalósító utánzást (Réger 1986).

Amikor Kanner (1943, 1946) tudományosan leírta a gyermekkori autizmust, a leírásban központi helyet kapott a nyelvi, nyelvhasználati deficit (a némaságtól az echolálián keresztül a megkésett beszédig), valamint a környezettel való kapcsolatteremtés és -tartás hiánya vagy alacsony szintje. Valójában a vezető tünetként számon tartott nyelvi fogyatékos-ságot is sokáig ez utóbbi deficit következményének tekintették, mondván, hogy aki elhatárolja magát a beszélő környezettől, az megfosztja magát a környezettel folytatott verbális interakciók-

ból megtanulható nyelvi és nem nyelvi ismeretektől (Fay – Mermelstein 1982). A következtetés tökéletesen helytálló, hiszen a kialakuló nyelvtudás fontos mértékben függ a gyermek körül hangzó és hozzá intézett beszéd mennyiségétől és minőségétől (Réger 1985, 1990; Rollins – Snow 1998). Mostanra azonban kezd nyilvánvalóvá válni, hogy az autistát jellemző rossz szociális kogníció is következmény, éspedig a beszédfeldolgozás zavarainak a következménye (Siegal – Blades 2003). Az auditív percepció zavarai és az ezzel összefüggő figyelmi-integrációs zavarok miatt az autista gyermekek nehezen vagy egyáltalán nem tudják feldolgozni az akusztikai jelben kódolt nyelvi információt, így nem épül ki megfelelően a nyelvtudásuk, ez viszont elejét veszi bármilyen verbális interakció kezdeményezésének (Deruelle – Rondan 2003; Bara et al. 2001). Ugyanakkor az echoláliás verbális tevékenység finomabb nyelvészeti elemzése felfedte, hogy az utánzott szekvenciákat a gyermek – prozódiai változtatásokkal – releváns társalgási válaszként képes alkalmazni, amikor például egy eldöntendő kérdésre a kérdés szegmentális tartalmának a megismétlésével, de a kérdő dallam kijelentőre való változtatásával ad választ (Paccia – Curcio 1982). Ez a stratégia egyébként teljesen bevett a normális nyelvelsajátítás kezdeti szakaszában is, amikor a kisgyermek még nem képes pl. a kérdésben foglalt, egyes szám második személyű igét a válaszában első személyűre változtatni, de a változatlan formájú igét kísérről kijelentő dallamból a felnőtt kihallja az adekvát választ: *Kérsz? Tész.* (Kassai 1990). Az ilyen típusú társalgási válaszok aránya az autisták echoláliás tevékenységén belül elérheti akár a 45,8%-ot is (Paccia – Curcio 1982: 45), ami ellentmondani látszik a szociális izoláció feltevésének. Végső elemzésben az autizmus vizsgálatából a nyelvészet számára az a felismerés adódik, hogy az auditív észlelés fragmentáltsága megakadályozhatja az univerzális nyelvtanból a környezeti nyelv elemeinek és szabályainak megfelelő kimunkálását, ez a deficit pedig negatívan befolyásolhatja az autista személy szociális készségeinek és kommunikatív szándékainak alakulását.

3.4. Beszédbeli rendellenességek

Beszéd és nyelv különállását a leghitelesebben a hallónéma-ság vizsgálatával lehet dokumentálni, azaz azzal az állapottal, amely akkor áll fenn, amikor az érintettek megfelelően hallanak, de a beszédhez szükséges mechanizmusok nem vagy csak részlegesen adóttak náluk, következésképpen vagy egyáltalán nem tudnak beszélni, vagy csak igen korlátozottan, a környezet, olykor a közvetlen környezet számára is alig érthető módon. Az ő esetükben elvileg nincs akadálya annak, hogy a nyelvi kompetencia kiépüljön, de a kiépült nyelvtudás számára kimenetről kell gondoskodni. Ezt teszi a már említett augmentatív és alternatív

kommunikáció, amely a meglévő beszédet megsegítve vagy a hiányzó beszédet pótolva a legkülönbözőbb kommunikációs módokat aknázza ki a képkommunikációtól a legmagasabb szintet jelentő, számítógéppel generált mesterséges beszédig (Blackstone 1986; Reichle et al. 1991; von Tetzchner – Martinsen 2000). A jobbára segítő szándékkal, az egyénre szabott kommunikációs mód megtalálása vagy kidolgozása érdekében folyó kutatásokból egyre határozottabban kiderül, hogy – mint személyesen is volt alkalmam megtapasztalni – például a tökéletes mozgásképtelenség sem akadályozza annak, hogy az agyban akár két nyelv tudása is reprezentálódjon. A világon az egyik legelterjedtebb alternatív kommunikációs mód a *Bliss* jelképnyelv, amely Magyarországon is teret nyert (Kálmán – Kassai 1987; Kassai 1987; Kálmán 1989), és már a mesterséges beszédre történő átfordítása is megoldódott (Olaszy et al. 1994).

A beszédképesség részleges elvesztését kompenzálja az úgynevezett nyelvőcső beszéd. A gégefő hiányában a nyelvőcső peremével létrehozott különleges beszédmód vizsgálata igen korai a hazai fonetikában, hiszen Balassa már 1918-ban tanulmányt szentelt a kérdésnek, Sáfrán és Szende (1972) pedig a legmodernebb beszédkutatási eljárásokkal vizsgálódott. Az eredmények arra világítanak rá, hogy milyen mértékű összerendezettség szükséges az artikulációs szervrendszer elemei között, valamint hogy milyen fizikai értékek között kell megvalósulnia a beszédnek ahhoz, hogy még érthető legyen a beszédpartner számára.

A beszéd folyamatosságának ismert zavarai, a *hadarás* és a *dadogás* performanciazavarok, a beszéd kivitelezésének zavarai, tehát nem kell feltétlenül együtt járniuk nyelvtudásbeli deficittel. Ezt a kérdést azonban nyelvészetileg még kevésbé kutatják. Ha fonetikailag elemezzük a két beszédhibát, az elemzés felfedi, mennyire fontos összetevője a beszédnek az időzítés, hogy az elemek egymáshoz képesti arányai ne boruljanak fel, s megmaradjanak a nyelvi rendszer működése szempontjából fontos megkülönböztetések (Kassai – V. Kovács 1978, 1979a, 1979b, 1991). Újabban, a magyarra vonatkozóan, Lajos Péter és Lőrök József (2002) kívánta vizsgálni a dadogással kapcsolatban azt a hipotézist, amelyik szerint a dadogás a nyelvi kifejezőképesség nehézségei miatt alakulna ki (Bernstein Ratner 1997). A főként a dadogás kialakulására és mibenlétére vonatkozó szakirodalmat bemutató szemléljükből nagyon változatos kép bontakozik ki a dadogók nyelvi fejlettségével kapcsolatban. Vannak, akik alacsonyabb szintű képességeket találtak, mások nem találtak különbséget a nem dadogó gyermekekhez képest. Abban viszont egyértelműek a kutatások, hogy iskoláskorú dadogó és nem dadogó gyermekek nyelvi teljesítménye között nincs különbség, ami, ha helyesen értelmezzük, arra mutat, hogy kisebb korban valóban lehetnek egyenetlenségek a dadogó gyermekek nyelvi fejlettségében. Hipotéziseik között Lajos és Lőrök (2002) is a megkésettiséget és a nyelvi képességek gyengébb voltát jelölik meg. Ám vizsgálatukból – amelyben részben a magyar gyógypedagóg-

giában bevezetett, részben e munkálat számára kidolgozott módszerekkel szereztek adatokat 15 dadogó és 15 nem dadogó óvodás aktív és passzív szókincséről, morfológiai tudásáról, mondat- és szövegalkotási képességeikről, valamint rövid idejű verbális emlékezetükről, hallási megkülönböztető képességükről, metanyelvi tudásukról, s mindezt kiegészítették egy szülői kérdőívvel – az derült ki, hogy valójában nincs értékelhető különbség a két csoport teljesítménye között, sőt két feladatban (mondatalkotás, hallási megkülönböztető képesség) a dadogók bizonyultak jobbnak.

4. A nyelvtudománynak a nyelvi rendellenességek kutatásából adódó felismerései

Amint az már az egyes nyelvtudományi irányzatok időszakában végzett kutatásokra vonatkozó fejtegetésekből kiderült, a nyelvi és beszédbeli rendellenességek vizsgálata fontos pontokon segítette hozzá a nyelvészeket a nyelv szerkezetének, e szerkezet belső hierarchiájának, a nyelvi elemek kölcsönös feltételezettségének jobb megismeréséhez, de hozzásegített az absztrakt nyelvrendszer létrehozását és feldolgozását végző mechanizmusok szerkezetének és működésének a jobb megértéséhez is. Így például a siketek jelnyelvére és nyelvhasználatára vonatkozó kutatások nyomán szükségesnek látszik a nyelvnek az eddigénél jóval absztraktabb, a működését biztosító csatornára való utalás nélküli meghatározása, hiszen kiderült, hogy a nyelvi reprezentáció működése független az ezt biztosító csatornától. Amikor azonban erre utalás történik, az eddigi gyakorlattól eltérően a beszélt és az írott modalitás mellé, velük egyenrangúan, fel kell venni a jelelt modalitást, sőt az augmentatív és alternatív kommunikációt megvalósító valamennyi modalitást, amely képes az üzenetet célba juttatni, illetőleg értelmezni. A mondottakból egyenesen következik annak kijelentése is, hogy a siket állampolgárnak nem természetes létezési módja a hangzó nyelv, ez számára csakis második nyelv lehet, amelyet jól-rosszul elsajátít, vagy egyáltalán nem sajátít el, ha erre a képességei nem adóttak. Ugyanakkor éppen a jelnyelven folyó nyelvhasználat beható vizsgálata még élesebb megvilágításba helyezi azt a paradoxont, hogy miközben a kompetencia performanciává válása független az alkalmazott csatornától, a kompetencia kiépülése az agyban drámai mértékben függ a csatorna megfelelő kiválasztásától és működésének a hatásfokától. Ám ha ezekkel minden rendben van, még mindig számolni kell egy további feltétellel, ez pedig a feldolgozandó nyelvi anyag (input) megléte, ami – úgy tűnik – elengedhetetlen feltétele a nyelv elsajátításának. Vegyük sorra ezeket a kívánalmakat visszafelé haladva! (1) A modernkori „farkasgyermek” vizsgá-

latából tudjuk, hogy ha legkésőbb kamaszkorig nem kerül a gyermek beszélő környezetbe, azaz nem jut feldolgozható beszédanyaghoz, nem fogja megtanulni az emberi nyelvet, mert elvész az erre vonatkozó genetikai képessége (Curtiss et al. 1974; Fromkin et al. 1974; Curtiss 1977). Az sem mindegy azonban, hogy mennyi és milyen szerkezetű input feldolgozására van lehetősége a nyelvet tanuló kisgyermeknek. Köztudott, hogy az állami gondoskodásban nevelkedő gyermekeknél nem alakul ki a nyelvi képesség olyan szinten, mint a családban nevelkedő gyermekeknél, mert kevés a személyre szóló input. De Réger Zita kutatásaiból (1985, 1990) azt is tudjuk, hogy a társadalmi-gazdasági szempontból halmozottan hátrányos helyzetű családokban nevelkedő kisgyermek is nyelvi hátrányban vannak előnyösebb társadalmi-gazdasági körülmények között növekedő társaikhoz képest. (2) A következő szinten az a kérdés, hogy az input megfelelően elérhető-e a nyelvet tanuló számára. A látási fogyatékosnál például szóba sem jöhet vizuális feldolgozást igénylő input, ezért a környezet részéről kompenzációs stratégiák alkalmazására van szükség a szinte kizárólag hangzó nyelven adott input célba juttatásához. Ugyanígy, az auditív csatorna elérhetetlensége miatt, pusztán a látható nyelvi információra támaszkodva, a siket és súlyos fokban hallási fogyatékos személyek nyelvi kompetenciája nem alakul megfelelően, ha idejük nagy részében hangzó beszéd feldolgozására kényszerülnek. Az ilyen gyermekek nyelvrejlődése akkor optimális, ha kezdettől fogva elegendő mennyiségű és minőségű jelelt inputot kapnak, amelyre támaszkodva felépíthetik mentális nyelvtanukat. Ha és amennyiben a feldolgozás számára elérhető az input, a bonyolult folyamat legkülönbözőbb pontjain még mindig adódhatnak működési elégtelenségek, kapacitászavarok, amelyek folyamánként lyukak keletkezhetnek a kompetenciában. (3) Végül maga a tanulandó nyelv is számos módon befolyásolja, hogy mennyire képes a kisgyermek elsajátítani. Például minél átláthatóbb a szerkezete, annál jobb a tanulhatósága; minél komplexebben történik a funkciók formai kifejezése, annál nehezebben tanulhatók meg ezek a kifejezések; minél kiemelkedőbbek a nyelvi jelenségek a percepció számára, annál hibátlanabb az elsajátításuk és így tovább. A kutatási különbségeket semlegesítve ez lehet a magyarázata a nyelvközi összehasonlításokban tapasztalt, hibázási mintázatban mutatkozó változatosságnak: a nyelvi zavarok megnyilatkozásai a különféle nyelvekben jelentős mértékben tükrözik az illető nyelvet.

Fontos módszertani felismerés következett a nyelvészek számára abból a tapasztalatból, hogy a nyelvi tevékenység különféle formáiban – spontán beszéd, visszamondás, narratíva, társalgás stb. – különféle teljesítményeket nyújthatnak a vizsgált személyek. Ebből következően a károsodás hitelesebb nyelvi profiljának megrajzolásához minél többféle feladatban meg kell őket vizsgálni.

5. Konklúzió

Remélhetőleg a még oly vázlatos körképből is kiderült, hogy a nyelvi és beszédbeli rendellenességek vizsgálata – ahogyan Herman (1970: 124) az afáziával kapcsolatosan előre jelezte – nemegyszer az ép nyelv megismerésének fő útja. Szerepe kicsit fogható ahhoz, amelyet a fekete dobozhoz hasonló észlelési folyamat kísérletes vizsgálatában a beszéd gépi úton történő előállítása jelentett a kutatók számára. Az eljárás lényege az, hogy a mesterséges előállítás során tettség szerint változtathatók a beszédjelenségeket alkotó fizikai összetevők értékei, ennek megfelelően meglehetősen jól követhető, hogy a hallgató reakciójának változása milyen fizikai változás eredményeként következett be, tehát a különböző tényezők percepciók hatását közvetlenül mérni lehet. Az analógia, persze, nem tökéletes, hiszen a nyelvi és beszédbeli rendellenességek esetében a változást nem a kutató idézi elő, mindazonáltal ezek az eltérések jó lehetőséget nyújtanak a nyelvvel kapcsolatos elképzeléseink szélesebb körben való kipróbálására, mintegy az emberi nyelv határainak a kitapintására.

Ugyanakkor a nyelvésznek, ha nem kizárólag eszköznek tekinti a patológikus jelenségek vizsgálatát saját szubjektív szaktudományos céljainak elérésére, hanem e jelenségek objektív megismerésére és leírására vállalkozik, s ráadásul hosszabb távra szóló eredményeket kíván elérni, akkor – klinikai nyelvészeti körökben a folytonosan változó teóriák alapján végzett munka zsákutcái nyomán kifomálódott vélemény szerint – a nyelvi, beszédbeli rendellenességeket érdemes egyetlen teória melletti elkötelezettség nélkül, általánosabb perspektívában szemlélnie (Perkins – Howard 1995: 12–13). Jó példa erre a Crystal et al. által 1976-ban kiadott, *The Grammatical Analysis of Language Disability: A Procedure for Assessment and Remediation* című könyv, amely közreadja a teóriasemlegesen kidolgozott, azóta széles körben használt LARSP (Language Assessment, Remediation and Screening Procedure) tesztet. A nyelvészeti érv pedig az, hogy „minden létező nyelvelmélet csak parciális nyelvelmélet” (Kiefer 2000: 158).

Irodalom

- Bácsi János (2002), A szintaktikai fa metszése magyar anyanyelvű afáziás és diszfáziás betegek beszédprodukcióiban. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 2: 43–53.
- Balassa József (1886), A phonetika elemei, különös tekintettel a magyar nyelvre. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Balassa József (1900), A beszédhibák magyar elnevezése. *Gyógypedagógiai Szemle* 10: 203–205.

- Balassa József (1904), Magyar fonétika. A hangok és a beszéd fiziológiai elemzése. Franklin Társulat, Budapest.
- Balassa József (1909), Fonétikai kérdések 3. Beszédhibák és hangtörvények. Nyelvtudomány 2: 116–124.
- Balassa József (1918), Beszéd gégefő nélkül. Nyelvtudomány 6: 117–126.
- Balassa József (1940), Beszédhibák és nyelvtörténet. Nyr 69: 33–37.
- Balázs János (1984), Kempelen Farkas emlékezete. Magyar Fonetikai Füzetek 13: 11–21.
- Ball, John M. (1988), Theoretical Linguistics and Disordered Language. Croom Helm, London.
- Bánréti Zoltán (1994–1995), Modularitás a mondatfeldolgozásban. NyK 94: 159–178.
- Bánréti Zoltán (1996), Neurolingvisztikai problémák. In: R. Molnár Emma (szerk.), Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Kiadó, Szeged. 27–40.
- Bánréti Zoltán (1997), Megjegyzések a neurolingvisztikáról. In: Uő. (szerk.), Nyelvi struktúrák és az agy. Corvina, Budapest. 7–56.
- Bara, Bruno G. – Bucciarelli, Monica – Colle, Livia (2001), Communicative Abilities in Autism: Evidence for Attentional Deficits. Brain and Language 77: 216–240.
- Bárczi Géza (1966), A magyar nyelv életrajza. Gondolat, Budapest.
- Bates, Elizabeth – Dale, Philip – Thal, Donna (1995), Individual Differences and their Implications for Theories of Language Development. In: Fletcher, Paul – MacWhinney, Brian (eds), The Handbook of Child Language. Blackwell, Oxford. 96–151.
- Bellugi, Ursula (1980), The Structuring of Language. Clues from the Similarities between Signed and Spoken Language. In: Bellugi, Ursula – Studdert-Kennedy, Michael (eds), Signed and Spoken Language. Biological Constraints on Linguistic Form. Deerfield Beach/FL – Dahlem Konferenzen Winheim – Verlag Chemie, Basel. 115–140.
- Berko Gleason, Jean (1982), Converging Evidence for Linguistic Theory from the Study of Aphasia and Child Language. In: Obler, Loraine K. – Menn, Lise (eds), Exceptional Language and Linguistics. Academic Press, New York – London. 347–356.
- Berko Gleason, Jean (1985), Studying Language Development. In: Berko Gleason, J. (ed.), The Development of Language. Merill Publishing Company, Baltimore. 1–34.
- Bernstein Ratner, Nan (1997), Linguistics and Perceptual Characteristics of Children at Stuttering Onset. Abstract. Proceedings of the 2nd World Congress on Fluency Disorders. 3–6.
- Blackstone, Sarah (1986), Augmentative Communicaton. An Introduction. American Speech-Language-Hearing Association, Rockwill, MD.
- Blumenthal, A. L. (1970), Language and Psychology. Wiley & Sons, New York – London – Sidney.
- Bortolini, Umberta – Leonard, Laurence B. (2000), Phonology and Children with Specific Language Impairment. Status of Structural Constraints in two Languages. Journal of Communication Disorders 33: 131–150.
- Brown, Roger (1973), A First Language. The Early Stages. M.I.T. Press, Cambridge/MA.
- Chapman, Robin S. (1995), Language Development in Children and Adolescents with Down Syndrome. In: Fletcher, Paul – MacWhinney, Brian (eds), The Handbook of Child Language. Blackwell, Oxford. 641–663.

- Cromer, Richard F. (1988), *The Cognition Hypothesis Revisited*. In: Kassel, S. F. (ed.), *The Development of Language and Language Researchers*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale/NJ. 223–249.
- Crystal, David – Fletcher, Paul – Garman, Michael (1976), *The Grammatical Analysis of Language Disability. A Procedure for Assessment and Remediation*. Edward Arnold, London.
- Crystal, David (1981), *Clinical Linguistics*. Springer Verlag, Vienna.
- Curtiss, Susan (1977), *Genie. A Psycholinguistic Study of a Modern-day „Wild Child“*. Academic Press, New York.
- Curtiss, Susan – Fromkin, Victoria A. – Krashen, Stephen – Rigler, David – Rigler, Maria (1974), *The Linguistic Development of Genie*. Lg 50: 528–554.
- Deruelle, Charlotte – Rondan, C. (2003), *Autisme: un monde de détails*. Science et Vie 222: 133–139.
- Deuchar, Marguerite (1984), *British Sign Language*. Henley – Routledge – Kegan Paul, London – Boston – Melbourne.
- Dressler, Wolfgang U. – Stark, W. – Pons, J. – Kiefer, Ferenc. – Kiss, Katalin – Mészáros, Éva (1996), *Cross language analysis of German and Hungarian speaking Broca aphasics' processing of selected morphophonological and morphological features. Working Papers in the Theory of Grammar*. ELTE, FLP – Research Institute for Linguistics, HAS, Budapest. 1996.
- Eisele, Julie A. – Aram, Dorothy M. (1995), *Lexical and Grammatical Development in Children with Early Hemisphere Damage. A Cross-sectional View from Birth to Adolescence*. In: Fletcher, Paul – MacWhinney, Brian (eds), *The Handbook of Child Language*. Blackwell, Oxford. 666–689.
- Fava, Elisabetta (2002, ed.), *Clinical Linguistics. Theory and Applications in Speech Pathology and Therapy*. John Benjamins, Amsterdam.
- Fay, David – Mermelstein, Rebecca (1982), *Language in Infantile Autism*. In: Rosenberg, Sheldon (ed.) *Handbook of Applied Psycholinguistics*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ. 393–428.
- Fischer, Susan D. (1974), *Sign Language and Linguistic Universals*. In: Rohrer, C. – Ruwet, Nicolas (eds), *Actes du colloque Franco-Allemand de grammaire transformationnelle. II*. Niemeyer, Tübingen. 187–204.
- Fletcher, Paul – Ingham, Richard (1995), *Grammatical Impairment*. In: Fletcher, Paul – MacWhinney, Brian (eds), *The Handbook of Child Language*. Blackwell, Oxford. 603–622.
- Fodor István (2001), *Mire jó a nyelvtudomány? 2., átdolg. kiad.* Balassi Kiadó, Budapest.
- Fromkin, Victoria A. (1997), *Some Thoughts about the Brain/Mind/Language Interface*. *Lingua* 100, 3–27. [Magyarul: Gondolatok az agy, az elme és a nyelv közti kapcsolatokról. In: Bánréti Zoltán (szerk.), *Nyelvi struktúrák és az agy*. Corvina, Budapest. 59–90.]
- Fromkin, Victoria A. – Krashen, Stephen – Curtiss, Susan – Rigler, David – Rigler, Maria (1974), *The Development of Language in Genie. A Case of Language Acquisition beyond the „Critical Period“*. *Brain and Language* 1: 81–107.
- Gombocz Zoltán (1909) *Fonétikai kérdések I. Nyelvtudomány* 2: 241–257.

- Gósy Mária (1984), A magyar beszédpercepció kutatásának állomásai Kempelen óta. *Magyar Fonetikai Füzetek* 13: 43-46.
- Gósy Mária – Osmanné Sági Judit (1994–1995), Az időzítési minták torzítása egy afáziás beteg spontán beszédében. *NyK* 94: 179–199.
- Gósy Mária (szerk.) (1994), *Beszédkutatás '94*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Greenberg, John (1966), *Universals of Language*. M.I.T. Press, Cambridge/MA.
- Grundy, Kim (1989), *Linguistics in Clinical Practice*. Taylor & Francis, London – New York – Philadelphia.
- Herman József (1970), Afázia-kutatás és nyelvelmélet. *ÁNyT* 7: 123–137.
- Herman József – Szentesi-Szépe Judit (1995), Az afáziakutatás nyelvészeti perspektívái. *ÁNyT* 18: 77–90.
- Hickok, Gregory – Bellugi, Ursula – Klima, Edward S. (1998), *The Neural Organisation of Language. Evidence from Sign Language Aphasia*. *Trends in Cognitive Sciences* 2: 129–136.
- Hickok, Gregory – Bellugi, Ursula – Klima, Edward S. (2001), *Sign Language in the Brain*. Harvard University Press, Cambridge/MA.
- Hickok, Gregory – Bellugi, Ursula (2001), *The Signs of Aphasia*. In: Berndt, R. S. (ed.), *Handbook of Neuropsychology. Language and Aphasia*. 2nd ed. Elsevier, Amsterdam.
- Jakobson, Roman (1941), *Aphasie, Kindersprache und allgemeine Lautgesetze*. Uppsala, Almqvist & Wiksell. [Angolul: *Child Language, Aphasia and Phonological Universals*. The Hague, Mouton, 1968. Magyarul: *A gyermeknyelv hangtörvényei és a fonológia*. In: Jakobson, Roman (1969), *Hang – Jel – Vers*. Gondolat, Budapest. 74–90.]
- Jakobson, Roman (1963), *Toward a Linguistic Typology of Aphasic Impairments*. In: Reuck, A. V. S. de – O'Connor, M. (eds), *Disorders of Language*. Little, Brown & Co., Boston/MA. 21–41. [Magyarul: *Az afázia tipológiája*. In: Jakobson, Roman (1969), *Hang – jel – vers*. Gondolat, Budapest. 186–208.]
- Kálmán Zsófia (1989), *Kommunikáció Bliss-nyelven*. Bliss Alapítvány, Budapest.
- Kálmán Zsófia (2001), *Augmentatív kommunikáció*. In: Mesterházi Zsuzsa (szerk.), *Gyógypedagógiai Lexikon*. ELTE GYFK, Budapest. 59.
- Kálmán Zsófia – Kassai Ilona (1987), *Bliss jelképszótár. Másokat Segítő GT*, Budapest.
- Kanner, Leo (1943), *Autistic Disturbances of Affective Contact*. *Nervous Child* 2: 217–250.
- Kanner, Leo (1946), *Irrelevant and Metaphorical Language in Early Infantile Autism*. *American Journal of Psychiatry* 103: 242–245.
- Karmiloff-Smith, Annette (1997), *How Intact is „Intact”?* *Child Development* 68: 246–262.
- Karmiloff-Smith, Annette – Klima, Edward S. – Bellugi, Ursula – Grant, J. – Baron-Cohen, Simon (1995), *Is there a Social Module? Language, Face Processing and Theory of Mind in Individuals with Williams Syndrome*. *Journal of Cognitive Neuroscience* 7: 196–208.
- Kassai Ilona (1982), *A hangkutatás eszközei a beszédterápiában*. *A Magyar Fonetikai, Foniátriai és Logopédiai Társaság Tájékoztatója* 1: 5–9.
- Kassai Ilona (1987), *A Bliss-nyelv nyelvtana*. In: Kálmán Zsófia – Kassai Ilona (szerk.), *Bliss jelképszótár. Másokat Segítő GT*, Budapest. 14–39.
- Kassai Ilona (1990) *Prozódiai elemek a nyelvelsajátításban*. Kandidátusi értekezés. Kézirat.

- Kassai, Ilona – V. Kovács, Emőke (1978), Cluttering as a Type of Communication Disorder. Preliminary Report. ALH 28: 115–119.
- Kassai Ilona – V. Kovács Emőke (1979a), A hadaró beszéd dallama. Magyar Fonetikai Füzetek 3: 93–100.
- Kassai Ilona – V. Kovács Emőke (1979b), A hadaró beszéd tempója és szünetei. Budapest, A Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Évkönyve 9: 253–257.
- Kassai Ilona – V. Kovács Emőke (1991), A magánhangzók időtartamviszonyai hadaró beszédben. In: V. Kovács Emőke (szerk.), Szemelvények a hadarás témaköréből. Tankönyvkiadó, Budapest. 101–112.
- Kempelen Farkas (1989), Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélő-gépének leírása. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. [Eredeti kiadás: Kempelen, W. von (1791), Mechanismus der menschlichen Sprache nebst der Beschreibung seiner sprechenden Maschine. J. V. Degen, Wien.]
- Kiefer Ferenc (2000), A nyelvtudomány néhány tudományelméleti-módszertani kérdése. In: Máté András (szerk.), Tertium non datur. Válogatott logikai metodológiai tanulmányok 1984–1990. Osiris, Budapest. 123–171. [Első megjelenés: 1985]
- Kiss, Katalin (1997), The effect of verb complexity on agrammatic aphasics sentence production. ALH 44: 43–73.
- Klima, Edward S.– Bellugi, Ursula (1979), The Signs of Language. Harvard University Press, Cambridge/MA.
- Lajos Péter – Lőrök József (2002), A dadogás mint a nyelvi képességek funkciójának zavara. Gyógypedagógiai Szemle, Különszám: 94–105.
- Leonard, Laurence B. – Eyer, Julia A. (1995), Deficits of Grammatical Morphology in Children with Specific Language Impairment and their Implications for Notions of Bootstrapping. In: Morgan, James L. – Demuth, Katherine (eds), Signal to Syntax. Bootstrapping from Speech to Grammar in Early Acquisition. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah/NJ. 427–447.
- Leonard, Laurence B. (1995), Phonological Impairment. In: Fletcher, Paul – MacWhinney, Brian (eds), The Handbook of Child Language. Blackwell, Oxford. 573–602.
- Liberman, Alvin M. – Cooper, F. S. – Harris, Katherine S. – MacNeilage, Peter F. (1963), A Motor Theory of Speech Perception. Stockholm Speech Communication Seminar, II., D3. Speech Transmission Laboratory, Royal Institute of Technology, Stockholm.
- Liddell, Scott K. – Johnson, Robert E. (1989), American Sign Language. The Phonological Base. Sign Language Studies 64: 195–277.
- Lukács, Ágnes – Racsmány, Mihály – Pléh, Csaba (2001), Vocabulary and Morphological Patterns in Hungarian Children with Williams Syndrome. A Preliminary Report. ALH 48: 243–269.
- MacWhinney, Brian – Osman-Sági, Judit (1991), Inflectional Marking in Hungarian Aphasics. Brain and Language 41: 165–184.
- MacWhinney, Brian – Osman-Sági, Judit – Slobin, D. I. (1991), Sentence Comprehension in Aphasia in two Clear Case-marking Languages. Brain and Language 41: 165–183.
- MacWhinney, Brian – Osman-Sági, Judit (1997), Agreement processing in Hungarian aphasics. ALH 44: 73–86.

- Menn, Lise – O'Connor, M. – Obler, Loraine K. – Holland, Audrey L. (eds) (1995), , Non-fluent Aphasia in a Multilingual World. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Olaszy Gábor – Kálmán Zsófia – Olaszi Péter (1994), A BLISSVOX – beszélő kommunikációs rendszer. In: Gósy 1994: 228–236.
- Osmanné Sági Judit (1994), A beszédmegértés vizsgálata afáziás betegeknel. In: Gósy 1994: 121–139.
- Osmanné Sági Judit (1995), A belső lexikonhoz való hozzáférés módjai és zavarai afáziás betegeknel. *ÁnyT* 18: 147–164.
- Osmanné Sági Judit (1998), Szófelismerési zavar elemzése afáziás betegeknel. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszéd kutatás '97. Szófonetikai vizsgálatok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 142–168.
- Paccia, Jeanne M – Curcio, Frank (1982), Language Processing and Forms of Immediate Echolalia in Autistic Children. *JSHR* 25: 42–47.
- Perez-Pereira, Maria – Conti-Ramsden, Gina (1999), *Language Development and Social Interaction in Blind Children*. Psychology Press, Hove/UK.
- Perkins, Michael – Howard, Sarah (1995), *Principles of Clinical Linguistics*. In: Perkins, Michael – Howard, Sarah (eds), *Case Studies in Clinical Linguistics*. Whurr Publishers, London. 10–35.
- Péter Mihály (2001), Strukturális fonológia. In: Siptár Péter (szerk.), *Szabálytalan fonológia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 9–36.
- Peters, Ann M. (1987), The Role of Imitation in the Developing Syntax of a Blind Child. *Text* 7: 289–311.
- Pinker, Steven (1991), Rules of language. *Science* 253: 530–535.
- Pinker, Steven (1994), *The Language Instinct*. Morrow, New York. [Magyarul: A nyelvi ösztön. Typotex, Budapest. 1998]
- Pléh Csaba (2000), A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 951–1020.
- Pléh Csaba (2003) *Pszicholingvisztika*. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 425–478.
- Pléh Csaba – Palotás Gábor – Lőrök József (2002), *Nyelvfejlődési szűrővizsgálat (PPL)*. Akadémiai Kiadó, Budapest. [Kéziratként 1991 óta használatban van.]
- Poizner, Howard – Klima, Edward S. – Bellugi, Ursula (1987), *What the Hands Reveal about the Brain*. M. I. T. Press, Cambridge/MA.
- Popper, Karl (1978), *A tudományos kutatás logikája*. Európa, Budapest.
- Reichle, J – York, J. – Sigafoos, J. (1991), *Implementing Augmentative and Alternative Communication*. Paul H. Brooks, London – Toronto – Sidney.
- Réger Zita (1985) *Beszámoló a „Halmazottan hátrányos helyzet és a nyelvi fejlettség” című, folyamatban lévő kutatási projektum néhány eredményéről*. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből. I: 87–118.
- Réger Zita (1986), A gyermeknyelvi utánzás kutatása a pszicholingvisztikában. Egy új szempont. *Pszichológia* 6: 93–134.
- Réger Zita (1990), *Utak a nyelvhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Röder, Brigitte – Rosler, Frank – Neville, Helen J. (2000), Event-related Potentials during Auditory Language Processing in Congenitally Blind and Sighted People. *Neuropsychologia* 38: 1482–1502.
- Röder, Brigitte – Rosler, Frank – Neville, Helen J. (2001), Auditory Memory in Congenitally Blind Adults. A Behavioral Electrophysiological Investigation. *Cognitive Brain Research* 11: 289–303.
- Röder, Brigitte – Stock, O. – Bien, S. – Neville, Helen J. – Rosler Frank (2002), Speech Processing Activates Visual Cortex in Congenitally Blind Humans. *European Journal of Neuroscience* 16: 930–936.
- Rollins, P. R. – Snow, Catherine E. (1998), Shared Attention and Grammatical Development in Typical Children and Children with Autism. *J. Child Lang* 25: 653–673.
- Rybárová, Dušana (2002), SLI and modularity. Linguistic and Nonlinguistic Explanations. In: Fava, Elisabetta (ed.), *Clinical Linguistics. Theory and Applications in Speech Pathology and Therapy*. John Benjamins, Amsterdam. 213–227.
- Sarbó Artúr (1906) *A beszéd összes vonatkozásaiban, különös tekintettel a gyermekkorra*. Athenaeum, Budapest.
- Sáfrán Antal – Szende Tamás (1972), Gége nélküli beszéd. (A nyelöcsőbeszéd élettani és akusztikai sajátosságai) *Nyr* 96: 212–222.
- Siegal, Michael – Blades, Mark (2003), Language and auditory processing in autism. *Trends in Cognitive Sciences* 7: 378–380.
- Siple, Patricia (1982), Signed Language and Linguistic Theory. In: Obler, Loraine K. – Menn, Lise (eds), *Exceptional Language and Linguistics*. Academic Press, New York – London. 313–338.
- Stavrakaki, Stavroula (2002) A-bar Movement Constructions in Greek Childen with SLI. Evidence for Deficits in the Syntactic Component of Language. In: Fava, Elisabetta (ed.), *Clinical Linguistics. Theory and Applications in Speech Pathology and Therapy*. John Benjamins, Amsterdam. 131–153.
- Stojanovik, Vesna – Perkins, Michael – Howard, Sarah (2002), The Language/Cognition Interface. Lessons from SLI and Williams Syndrome. In: Fava, Elisabetta (ed.), *Clinical Linguistics. Theory and Applications in Speech Pathology and Therapy*. John Benjamins, Amsterdam. 229–245.
- Stokoe, William C. (1960), *Sign Language Structure. An Outline of the Visual Communication Systems of the American Deaf*. Studies in Linguistics, Occasional Papers 8. University of Buffalo Press, New York.
- Supalla, Ted – Newport, Elissa L. (1978), How many Seats in a Chair? The Derivation of Nouns and Verbs in American Sign Language. In: Siple, Patricia. (ed.), *Understanding Language through Sign Language Research*. Academic Press, New York. 91–132.
- Szabó Mária Helga (1997), Nyelv-e a siketek jelnyelve? *Fejlesztő Pedagógia* 8/1: 41–46.
- Szabó Mária Helga (1998a), Siketek magyar nyelvi hibáinak elemzése. *Fejlesztő Pedagógia* 9/6: 50–54.
- Szabó Mária Helga (1998b), A siketség alkalmazott nyelvészeti vonatkozásai. *Modern Nyelvtudomány* 4: 28–33.
- Szabó Mária Helga (1999a), Lokalitás, perspektíva, akcióminőség a jelnyelvekben. *NyK* 96: 232–246.

- Szabó Mária Helga (1999b), Magyar siketek magyar nyelvi kompetenciájának vizsgálata. *Medicina et Linguistica* 5: 87–97.
- Szabó Mária Helga: (szerk.) (2003), A jelnyelv helyzete a kutatásban, az oktatásban és a mindennapi kommunikációban. PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola – SINOSZ, Budapest – Pécs.
- Szépe György (1969), A nyelvészeti diszciplínák és a kommunikációkutatás. In: Szecskő Tamás – Szépe György (szerk.), *Nyelv és kommunikáció. II. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont*, Budapest. 127–157.
- Szépe Judit (1998), Fonológiai folyamatok magyar anyanyelvű afáziások szegmentális paraafáziáiban. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszédkutatás '98. Beszéd, spontán beszéd, beszédkommunikáció*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 94–103.
- Szépe Judit (2000a), A fonológiai kontrasztfenntartás elve afáziások közlésfolyamataiban. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszédkutatás 2000*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 100–110.
- Szépe Judit (2000b), Fonémikus paraafáziák magyar anyanyelvű afáziások közlésfolyamataiban. PPKE Magyar Nyelvészeti Intézet, Piliscsaba.
- Szépe Judit (2000c), Fonológiai információhiányt áthidaló stratégiák szerepe és változatai afáziások közléseiben. *NyK* 97: 223–236.
- Szépe Judit (2002), Szekvenciaszervezési stratégiák a hangsorépítés devianciái mögött: fonotaktikai sajátosságok a nyelvbotlás jelenségeiben. In: Fóris Ágota – Kárpáti Eszter – Szűcs Tibor (szerk.), *A nyelv nevelő szerepe. A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye*. Lingua Franca Csoport, Pécs. 269–274.
- Tarnóczy Tamás (1984), Kempelen Farkas beszélőgépe és a mai beszédösszeállító berendezések. *Magyar Fonetikai Füzetek* 13: 22–32.
- Tetzchner von, Stephen – Harald Martinsen (2000), *Introduction to augmentative and alternative communication*. Whurr Publishers, London – Philadelphia.
- V. Kovács Emőke – G. Szabó Anna – Szépe György (1971), *Logopédia, kommunikáció és nyelvészet*. *NytudÉrt* 75: 41–53.
- Vasziikóné Radványi Katalin (1994), *Értelmi fogyatékos gyermekek nyelvi fejlődése*. Budapest, ELTE BTK. Szakdolgozat. Kézirat.
- Vértés O. András (1950), *Bevezetés a fonetikába*. Főiskolai jegyzet. Állami Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, Budapest.
- Vértés O. András (1956), A beszédhibákról. *Nyr* 80: 343–354.
- Vértés O. András (1980), *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vértés O. András (1988), A magyar fonetika és logopédia történetének rövid kronológiája. In: Vinczéné Bíró Etelka (szerk.), *A magyar beszédgyógyítás 100 éve*. Művelődési Minisztérium, Budapest. 17–26.
- Vinkler, Zsuzsanna – Pléh, Csaba (1995), A Case of a Specific Language Impaired Child in Hungarian. In: Kovačević, Melitta (ed.), *Language and Language Communication Barriers*. Hrvatska Sveučilišna Naklada, Zagreb. 131–158.
- Volterra, Virginia – Capirzi, C. – Pezzini, G. – Sabbadini, L. – Vicari, S. (1996), Linguistic Abilities in Italian Children with Williams Syndrome. *Cortex* 32: 663–677.

Waterson, Nataly – Snow, Catherine (1978), Forword. In: Waterson, Nataly. – Snow, Catherine (eds), *The Development of Communication*. Whiley & Sons, Chichester – New York – Brisbane – Toronto. V–XXX.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RÉDEI KÁROLY

Még egyszer a permi accusativusról

The author surveys the development of accusative forms in Permian in terms of a critical assessment of the literature.

1. Az uráli/finnugor nyelvek többesjeleivel az utóbbi években több írásomban is foglalkoztam (Rédei 1981a: 210–219, 1981b: 97–105; 1996: 260–264). Honti László kollégám ennek a témának szinte könyvterjedelmű tanulmányt szentelt (1997: 1–126). A dolog természetéből következően tudományos eszmecsereért folytattunk egymással. Véleményünk a lényegi egyezéseken túl több ponton eltér egymástól. Ezekbe a kérdésekbe itt és most nem óhajtok belebocsátkozni.

Honti László említett dolgozatában (1997: 79–82) és az Accusativus a permi nyelvekben (Honti 2000: 140–146) című cikkemre írott válaszában (Volt-e az uráli/finnugor alapnyelvben nem egyes számban accusativus? 2003: 76–83) a PU **t* többesjel folytatóihoz sorolja a zürj. *te/de*, ózürj. *dī*, votj. *tij/dij* accusativusragokat is. Minthogy Honti gondolatmenetét, pontosabban bizonyító eljárását Emel'janovra és Serebrennikovra hivatkozva tárja elénk, én is illőnek és indokoltnak gondolom, ha a fenti accusativusi elemek eredeztetésére vonatkozó nézetüket, ill. annak sommáztatát itt idézem. Emel'janov: „В вот. языке, как и в черем., можно находить также следы и ф.-уг. суффикса мн. ч. -*t*, FgrSpr. 58, а именно в форме винительного пад. мн. числа имен в Г. наречии: *iž* овечка - *ižjost ut'kaško*” [‘a juhokat keresem’] (Emel'janov 1927: 127); „Когда-то в пермских языках было *m*-овое множественное число например, коми-зыр. *kerkat* ‘дома’ *vōrət* ‘леса’ и т.д. формы винительного падежа множественного числа могли предположительно звучать как *kerkate*, *vōrəte* [vōrəte]” (Serebrennikov 1963: 42).

Mielőtt ezen állítások megítéléséhez fognánk, a szakirodalom és a permi accusativusról írott saját cikkem (Rédei 2000: 140–146) alapján röviden, szinte csupán utalásszerűen bemutatom a permi accusativusi alakokat: a) zürjén: abszolút (határozatlan) névragozás: *∅* (határozatlan tárgy), *es* (határozott tárgy). Az *e* PU **m* accusativusragra vezethető vissza (**m* > PP **ε* > zürj. *e*, votj. *e*), az

s determinatív szerepű Px3Sg. b) Birtokos személyjeles (határozott) névragozás. Az idetartozó alakok közül csak az egyes szám 2. személyű *te/de*, őzürj. *dj* és egyes szám 3. személyű *se* alakokról szólok. Ezek *t*, *d* eleme az egyes szám 2. személyű *t*, *d*, valamint a 3. személyű *s* birtokos személyjellel azonos (a ragvégi *e* az **m* lekopása után vált accusativusraggá). – Votják: a) abszolút (határozatlan) névragozás: (egyes szám) \emptyset (határozatlan tárgy), *e* (ritkán), *ez*, *jez*. A határozatlan tárgy kifejezésére a többes számban is \emptyset morféma szolgál: *šuteckom dirja užasjos krasnoj ugolokijn gazetjos, žurnaljos ližžo* 'pihenés alatt a dolgozók a vörös sarokban újságokat, folyóiratokat olvasnak' (Gramm. 1962: 94); (többes szám) határozott tárgy: É Besz. Középső (egy része) *ti/tā*, *dj/dā*, D, Középső (déli része) *iz*, *āz*.

Az *e*, *ez*, *jez* eredetére vonatkozóan l. a zürj. *es* alatt mondottakat. A *ti/tā*, *dj/dā* látszólag a többes szám 2. személyű birtokos személyjellel azonos, pl. *valdij* 'a ti lovatok', *kaliktij* 'a ti népetek' (eredetéről alább lesz szó). Az *iz*, *āz* accusativusrag az egyes szám 3. személyű birtokos személyjeltől keletkezett, pl. *valez* 'az ő lova', *niłiz* 'az ő leánya'. b) Birtokos személyjeles (határozott) névragozás: Acc.: egyes szám 1. *me*, 2. *te/de*, 3. *se/ze* stb. Ezek birtokos személyjel *m*, *t/d*, *s/z*) + accusativusrag kapcsolatából keletkeztek (vö. zürjén).

2. Honti tévedésének egyik forrása Emel'janov helytelen preszuppozíciója, miszerint a votj. *ti/tā* stb. a PU/PFU **t* többesjeltől származik. A permi nyelvek anyaga alapján a votj. *ti/tā*, *dj/dā* többes accusativusragok hangalakilag a többes birtokos személyjelekkel mutatnak egyezést (*valdij* 'lovatok', *kaliktij* 'népetek', *valjostij* 'lovaitok', *kalikjostij* 'népeitek'). Ez az egyezés azonban csupán látszat. Köztudott ugyanis, hogy determinatív szerepben a permi nyelvekben az egyes szám 2. és 3. személyű birtokos személyjelek használatosak. Ugyanígy van más nyelvekben is (pl. obi-ugor nyelvek). Tudjuk, hogy az *e* magánhangzót tartalmazó votják szuffixumok magánhangzója a többes számban az esetek többségében – olykor az egyes számban is – *i* hangra változik. Pl.: *vale* 'lovam', *valed* 'lovad' (*niłij* 'leányom', *niłid* 'leányod') – *valmij* 'lovunk', *valdij* 'lovatok', *valjosij* 'lovaim', *valjosid* 'lovaidd', *valjosmij* 'lovaink', *valjostij* 'lovaitok'; *gurte* 'a faluba' – *gurtjosij* 'a falvakba'; *valen* 'lóval' – *valjosin* 'lovakkal'. Vö. még *mijn* 'megy': jövő idő többes szám *mijnom(i)*, *mijnodi*, *mijnosi* (~ zürj. P *munam(e)*, *munate*, *munase*). A példák számát tovább növelhetnénk. Ennek alapján valószínűnek gondolom, hogy a votj. *ti/tā*, *dj/dā* többes accusativusragok az egyes számú *te/de* accusativusrag többes számi allomorfjai (*jostij*, *ostij* stb.). A D és Középső (déli része) nyelvjárásokban *iz/āz* a határozott tárgyeset ragja, amely ugyancsak a *jos/os* többesjel után fordul elő. Ez az egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel vezethető vissza. Következésképpen velejéig elhibázott a *ti/tā* stb. tárgyjelölőket a *jos/os* + *ti/tā* szerkezetből kiszakítva többesjelnek tekinteni. A *ti/tā* többesi accusativus, de csak ebben a morfológiai szerkezetben az.

A zürj. *te/de* többes accusativusszá való előléptetése a közismerten hipotézisgyártó, bár egyébként kiváló finnugrista, B. A. Serebrennikovtól származik (l. a fenti idézetet tőle). Serebrennikov a nominativusi *kerkat* 'дома', *vōrat* 'леса' és accusativusi *kerkate*, *vōrate* alakokat csillag nélkül közli. Tőlem rakhatott volna akárhány csillagot is eléjük, ezen adatok valóságereje általuk semmit sem nöött volna. Serebrennikov azzal bizonyít, amit bizonyítania kellene, ti. a **t* többesjel ősspermi kori meglétét. A PU **t* többesjel nyomai azonban a permi nyelvekben nem mutathatók ki. Ezzel persze nem állítom azt, hogy a korai ősspermiben nem lehetett meg a **t*, de nem bizonyítható, ezért e feltevés az üres hipotézisek világába sorolható. A Serebrennikov által rekonstruált *kerkate* és *vōrate* mai zürjén folytatói *kerkate*, *verte*. Ám ezek sohasem jelenthettek 'házakat', 'erdőket', hanem 'házadat, a házat', *verte* 'erdődet, az erdőt'. A zürj. *te/de* (és persze a 3. személyű *se* is) kizárólag egyes számú birtokos személyjeles, ill. határozott tárgyra utal. Ezen morféma-aknak többes accusativusi értelme csupán a *jas*, *jez*, *ez* stb. többesjelek után lehet. A permi accusativusról írott dolgozatom, továbbá a zürjén nyelv- és szövegpublikációk példái egytől egyig az itt mondottakat tanúsítják akár szövegkörnyezettel – ám hozzáértő permista számára – akár szövegkörnyezetből kiragadva is a *te/de* a *jas* stb. többes szám jele nélkül csak egyes számú tárgyat jelölhet. Ily módon – persze a birtokos személyjelezéssel való rokonsága miatt is – képtelenség azt feltenni, hogy a zürj. *te* stb. a PU **t* többesjel folytatója volna.

3. Külön kell szólnunk ózürj. *dī* accusativusráról: ez többes számú személyes névmások (többes genitivusi tő) és a *jas* többesjel után fordul elő: ózürj. *mijandī* 'minket', *tijandī* 'titeket', *užemjazdī* 'az elhunytakat'. Hangsúlyozni szeretném itt is, hogy nem a *dī*, hanem az előtte álló többesi névmástó vagy a többesjel utal a többes számra (a *dī* elemről lentebb még lesz szó). Egyes északi nyelvjárásokban személyes névmásokban és a *jez* többesjel után ugyanebben a pozícióban a *te/de*, azaz az egyes számú tárgyat jelölő Px2Sg fordul elő ebben a szerepben: I *mijante* 'minket', *tijante* 'titeket', Ud *ošjezde viavni munini* 'medvéket ölni mentek' (Rédei 2000: 141, 143).

Csúcs Sándor (2003: 54–62) a votj. *tī*, ózürj. *dī*, zürj. *te/de* tárgyrat **te/*tī* alakban rekonstruálja és Honti nyomán a PU **t* többesjelre vezeti vissza. Úgy vélekedik, hogy a *te/tī* „csak többes számban volt használatos” (57). Csúcs állítása több tévedést is tartalmaz. A két formát nem szabad egymással összekeverni: a *te/de*, *te* a zürjénben egyes és (többesjel után) többes számi tárgyat jelölhet, de csak a zürjénben, a *tī/dī* a votjákban többesi tárgyat jelöl és csak a többes szám után állhat. A kettő (zürijén + votják) csak eredetükre nézve függenek össze egymással (l. fentebb). Az ózürj. *dī* összekapcsolható a votj. *tī/dī* formával. Ennek megértéséhez röviden fel kell vázolnunk a korai ősspermi birtokos személyjelezést a zürj. *jas* ~ votj. *jos*, *os* többesjel létrejötte előtt. Két közeli rokon nyelv

esetében ez a belső rekonstrukció módszerével nem ütközik nehézségekbe. Az egyszerűség kedvéért csupán a 2. személyű alakokkal foglalkozom. Tehát: **vóliđ* 'lovad' → z. *velīđ*, votj. *valed* (de *niłīđ* 'leányod'); **völdi* 'lovak' → z. **velđi*, votj. *valđi*; **vólniđ* 'lovaid' → z. *velniđ*, votj. **valniđ*; **vólniđi* (< *-dīk*) 'lovaitok' → z. **velniđi*, votj. **valniđi*. Az új többesjel (*jös* > z. *jas*, *jēz*, *ēz* stb., votj. *jos*, *os*) kialakulása után ez a rendszer felbomlott és a következő paradigmásmasorok jöttek létre: z. *velīđ*, votj. *valed* 'lovad' (*niłīđ* 'leányod') – z. *velniđ*, votj. *valđi* 'lovak'; z. *veljasīđ*, votj. *valjosīđ* 'lovaid' – z. *veljasniđ*, votj. *valjostī* 'lovaitok'. A paradigmásmasor bizonyos tagjai a nyelvből eltűntek: zürj. **velđi* (Ø), votj. **valniđ* (Ø), z. **velniđi* (Ø), votj. **valniđi*.

Ily módon világossá válik számunkra, hogy az ózürj. *mijandī*, *tijandī*, *užem-jazdī* -*dī* eleme ennek a régebbi paradigmarendszernek a maradványa. Accusativusi (határozott tárgyat jelölő) funkciója többesi tövekhez járulva a Px2Sg. alakból (*te/de* > *ti/dī*) jól megérthető (l. még alább).

A votj. *iz/iz* (D, Középső déli része) accusativusrag determinatív funkción keresztül a Px3Sg alakból eredeztethető (l. fentebb). Csúcs (i. m. 56) szerint ez az accusativusi *ez* alakváltozata. Az *ez* > *iz* hangtani viszony éppenséggel elképzelhető volna. De ennek a magyarázatnak két nehézsége is van. 1) az *iz/iz* a *ti/tā* alakhoz hasonlóan csak Px lehet; 2) ennél súlyosabban esik a latba az a tény, hogy az accusativusi *ez*-nek a birtokos személyjelezésben *ze/se* (egyes számi tárgy, Px3Sg), *zes/ses* (többes számi tárgy, Px3Pl) alakjai vannak. Az accusativusi *ez* Csúcs által posztulált *iz* változatát a votják nyelvtanok nem ismerik.

Mind a votj. *iz*, mind pedig a *ti/tā* eredete csak a birtokos személyjelek és a determinálás összefüggésében tárgyalható és fejthető meg. A mondottak alapján nyilvánvaló, hogy Csúcsnak sem sikerült a votj. *ti/tā*, *dī/dā* alakokat a PU **t* többesjeltől megmagyaráznia.

4. Sajnálom, hogy Honti László kollégám beleesett a B. A. Serebrennikov által nolens-volens állított csapdába. Nem a mindenáron való vitatkozás ingere készítetett a válaszcikk megírására, hanem a tudományos igazság keresése és feltárása. Kár volna a kutatást és a kutatókat Emel'janov és Serebrennikov maga korában is idejétmúlt, valószínűtlen hipotézisével félrevezetni.

Postscriptum

Jelen dolgozatom elkészülte után jelent meg Csúcs Sándornak „A votják tárgyról” című cikke (2003b: 126–136), ily módon ennek eredményeit ezen cikk írásakor már nem tudtam figyelembe venni. Mondattani elemzéseivel és végkövetkeztetéseivel egyetértek, így azokra nem térek ki. Ellenvetéseim – miként fenti dolgozatomban is – bizonyos morfológiai kérdések magyarázatára vonatkoznak.

Ezeket persze Csúcs, minthogy cikkem később íródott, még nem ismerhette meg. Észrevételeim:

1) 126–127. l.: „Az *-ez/-iz* rag [vagyis a tárgyrag] alakilag megegyezik a gyakran determinánsként használt egyes szám harmadik személyű birtokos személyraggal” (126). Ez nem egészen így van. A korábbi szakirodalom alapján én azt a nézetet fogadtam el és fejlesztettem tovább, hogy a votj. *-ez* ~ *zürj.* *-es* tárgyrag *e/e* elemében PU **-m* accusativusrag enyészett el (Wichmann 1923–1924: 159kk.; Uotila 1933: 220–221; Rédei 1988: 382–383, 2000: 140kk.) Az *iz/âz* elemű tárgyrag ugyan az egyes szám 3. személyű birtokos személyjellel azonos, de ez csak az *os/jos* töbesjel után fordulhat elő (l. fentebb). Accusativusi szerepben a votják nyelvtanok és szöveggözelemények szerint egyes számban csak az *ez* lehetséges, az *iz* soha. Egyes szám 3. személyű birtokos személyjelleként bizonyos tötípusokban az *ez* mellett és/vagy helyett *iz* áll: *valez* 'lova', de: *nijiz* 'leánya', *luliz* 'lelke' (Gramm. 1962: 82). Ez a sajátos, ám logikus disztribúció az oka annak, hogy egyesek a két morfémát – az accusativust és a birtokos személyjelet összekeverik. Tehát: Px3Sg *-ez/-iz*, AccSg *-ez*, AccPl (*-os/-jos* töbesjel után) *-ti/-tâ*, *-iz/-âz*.

2. 132: „A *-ti* ragos alak csak a töbesjel után fordul elő... Ez a tény megerősíteni látszik azt a feltevést, hogy ez a rag történetileg az eredeti töbes tárgyrag folytatója.” Ennek a vélekedésnek velejéig elhibázott voltát fentebb (2–4.) részletekbe menően tárgyalom.

Irodalom

- Csúcs Sándor (2003a), A tárgy a permi nyelvekben. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), Budapesti Uráli Műhely III. Uráli TÁRGYaló. 2002. január 10–12. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 54–62.
- Csúcs Sándor (2003b), A votják tárgyról. NyK 100: 126–136.
- Емельянов, А. И. [Емельянов, А. И.] (1927), Грамматика вотяцкого языка. Ленинград.
- Gramm 1962 = [Перевошиков, П. Н.] (гл. ред.) (1962), Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология. Ижевск
- Honti László (1997), Numerusprobleme. FUF 54: 1–126.
- Honti László (2003), Volt-e az uráli/finnugor alapnyelvben nem egyes számban accusativus? In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), Budapesti Uráli Műhely III. Uráli TÁRGYaló. 2002. január 10–12. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 76–83.
- Rédei Károly (1981a), Monikon tunnukses uralilaisessa ja suomalais-ugrilaisessa kantakielessä. CIFU VI. 6: 210–219.
- Rédei Károly (1981b), Töbesjelek a PU–PFU alapnyelvben. NyK 83: 97–105.

- Rédei Károly (1988), Geschichte der permischen Sprachen. In: Sinor, Denis (ed.), The Uralic Languages. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 351–394.
- Rédei Károly (1996), A protouráli *t többesjel eredete. In: Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. JATE, Szeged. 260–264.
- Rédei Károly (2000), Accusativus a permi nyelvekben (A PU *t többesjel kérdéséhez) NyK 97: 140–146.
- Rédei Károly (2001), Der Akkusativ in den permischen Sprachen (Zur Frage des PU Pluralsuffixes *t. FUM 23: 149–155.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1963), Историческая морфология пермских языков. Издво. Академии Наук СССР, Москва.
- Uotila, T. E. 1933, Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. MSFOu 65.
- Wichmann, Yrjö (1923–1924), Zur permischen Grammatik. FUF 16: 146–163.

*

* *

Jancsó Katalin 1976 februárjában került a Nyelvtudományi Intézet uráli (finnugor nyelvek) osztályára gépírói beosztásban. Ezenkívül közreműködött az Új Magyar Tájszótár munkálataiban is. Hamarosan beletanult a finnugor osztályon készülő UEW etimológiai szócikkeinek gépelésébe, nyomda alá készítésébe. Nem feladatom, hogy az 1976-tól eltelt időben az intézetben végzett munkájáról szóljak. Jancsó Katalin 1976-tól kezdődően mind a mai napig végezte és végzi a magyar, angol, német és orosz nyelvű cikkeim és könyveim gépelését. Nem kell hangsúlyozni, hogy milyen nehéz a finnugor és egyéb nyelvi adatokat tartalmazó dolgozatokat nyomdakész formába önteni. Jancsó Katalin ezt a munkát mindenkor igényesen és magas színvonalon teljesítette. Kedves Katika! Sok éves fáradságos, színvonalas és hűséges munkáért e helyen fejezem ki őszinte hálámat. Remélem, hogy együttműködésünk ezután is folytatódni fog. Ennek reményében köszönet eddigi együttmunkálkodásunkért.

Rédei Károly

Szófejtések*

The etymologies of the following words are discussed: 342 Vogul *siymaj* 'beautiful'; 343 Vogul-Ostyak *por* 'the name of an exogamous group'; 344. Ostyak *kašan* 'each, every'; 345. Ostyak *tōwəλ* 'stern, poop'; 346. Ostyak *vantas-*, *-aš-*, 'to fight (with sy)'; 347. Zyrian *ežes* 'door'; 348. Zyrian *kabackej jegar* 'drunkard, pub-crawler'; 349: Zyrian *lamba* 'with hanging ears (dog)'; 350. Mordvin *čud'i-ved'* 'river'.

342. Vogul *siymaj* 'szép; schön (?)'

A vog. Szo *siymaj* 'schön (?)' szót Steinitz (DEWOS 1299) ?-lel az ismeretlen jelentésű osztj. *sujmaj*, *suimaj*, *siumaj* stb. szóval egyeztetette. Az osztják szó a folklórban a *nem* 'Name' és *sij* 'Ruf' parallelkifejezéseként ismeretes. A két szónak csak akkor lehet köze egymáshoz, ha jelentésük 'schön', 'berühmt' avagy ehhez hasonló lehetett (l. Widmer 2000: 157). A *-maj*, *-mij*, *-maj* gyakori denominális és deverbális névszóképző a vogulban és az osztjákban (Sauer 1967: 35–36; Riese 2001: 90–91).

Amennyiben a vog. *siymaj* jelentése 'szép'; 'schön' (volt), akkor a *siy-* tő egyeztethető a következő szócsaláddal: finn *siva* 'hübsch, nett, niedlich', *siveä* 'tugendhaft, sittsam; hübsch, sauber, schön'; osztj. (KT 835) V *siŋ*, Trj. *siŋ* 'Schönheit', V *siikəŋ* 'schön, hübsch (Mensch)' < *siwa* 'sauber' FU (UEW 481).

343. Vogul–osztják *por* 'frátriaelnevezés; Name einer der beiden Phatrien'

1. Minden vogul és osztják tagja egy-egy nemzetségnek és egyúttal beletartozik a két exogám frátia (*moš*, *mońš-* ~ *por*) valamelyikébe. A népmesék és -mondák tanúsága szerint a *moš* frátriára a jó, okos, művelt tulajdonságok jellemzőek, ezzel szemben a *por* testesíti meg a gonosz, ostoba, műveletlen emberi vonáso-

* „Szófejtések” című sorozatom néhány etimológiája másutt jelent meg. Ezeket besorolva cím szerint és a forrás feltüntetésével itt adom meg: 334. Magyar *hizs* 'glauben': Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére. FUD 8/2001: 501–504; 335. Zürjén *ten* 'neulicgh, unlängst, gestern', 336. Osztják *mōxa* 'früher': Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére. Fenno-Ugrica Pázmániensia I/2003: 202–205; 337. Magyar *ró* 'einkerben', Osztják 338. *ši rūwŋ* 'danach, dann', 339. Zürjén *už-jez* 'Schuld, Anleihe', 340. Cseremisiz *mardež* 'Wind'. 341. Lapp *boares* 'alt': Ünnepi könyv Honti László tiszteletére.

kat. A *moš* (*mošs-*) < **mašs* az ugor etnogenézis fontos szava. Ezen frátria tagjai alkotják az ugarság kulturálisan magasabb (mondhatnánk: előkelőbb) komponensét. Bizonyára ez volt az ugorok ősi neve: osztj. V *maht*’, I *moht*’, O *maš* ’Name der einen ostj. Phratric; vog. T *māhčī*, AK *mōšs*, P *māšs*, Szo *maši* ’vogul’, KL *māšs* ’a vogulok és osztjokok közös népeve; gemeinsamer Volkname der Wogulen und Ostjaken’; m. *magy-*: *magyar* ’Ungar’ (UEW 866–867).

A másik frátria, a *por* valamely északeurázsiai halász-vadász törzs neve lehetett. Erre utalhat az amerikanoid antropológiai (csukcs) típus előfordulása a voguloknál és az osztjokoknál. Az obi-ugor nemzetségi rendszerre vonatkozóan I. Černecov 1949; Steinitz 1980: 92–107. A továbbiakban a *por* frátriánév etimológiájáról szólok. Az ide vonatkozó nyelvi adatok: vog. (Černecov – Černecova 1949) *por mahum* ’фратрия пор’, (WWb) É KL *por* ’a vogulok egyik nemzetségének neve; Name einer wog. Sippe’; osztj. (DEWOS 1195–1196) V Vj Trj Ko Kr C *pār-*, Ni Šerk Kaz Szin *pōr-*, O *pār-* ’Name einer der beiden Phratrien, in denen die nordostj. exogamen gentes od. Sippen zusammengefaßt sind’. – A vog. *por* esetleg az osztjából való átvétel (DEWOS i. h.).

2. Véleményem szerint az obi-ugor **pār* egyős- vagy óiráni **para* ’távoli, idegen, ellenséges; fern, fremd, Fremder, Feind’ alak átvétele lehet, vö. óind *pārah* ’ferner, jenseitig, früher, später, fremd, feindlich’. aw. *para-* ’später, entfernter, höher, ném. *fern* stb. (Mayrhofer 2: 214–215). Jelentéstani szempontból tehát ’idegen, ellenség; fremd, Fremder, Feind’ → ’frátriaelnevezés; Name einer (ursprünglich fremden) Phratric’. Hasonló jelentésváltozás mehetett végbe a következő szócsaládban is: **orja* ’Sklave’ FP → finn *orja* ’Sklave, Sklavin’ stb.? < (korai) ősarja: óind. *ārya-* ’Arier’ stb. (UEW 721). A FP-ben a következő jelentésváltozás mehetett végbe: ’arischer Fremdling (aus dem Süden)’ → ’?Gast’ → ’Sklave, Diener’ → ’Verwandte(r) (durch die Ehe)’.

3. Munkácsi (1910: 0287–0288) és rá hivatkozva Steinitz is (1980: 99) megjegyzi, hogy a votjokok a cseremiszeket *por* elnevezéssel illetik: (Munk) Sz K *por* ’cseremis; Tschermisse’, (Wichm–Korh) G M J MU Uf *por* ’Tschermisse’ (M J MU, Uf), Knallen des Frostes (G), *por-vožo* (bei den Südwtjaken) ’ein böser Wassergeist’ (vielleicht zu *por*¹). A votj. *por* ősspermi **pōr* (<előpermi **pār*) alakra vezethető vissza. Ez viszont egy ó- vagy középiráni **para* (> **pārā*) alakból származhat. Jelentése szintén ’idegen, ellenség; fremd, Fremder, Feind’ lehetett.¹

¹ Idézet Gulyától (2003: 82): „...a finn-permi **o* egy (ős)iráni **o*-állapotot, míg az ugor **a* egy (ős)iráni **a*-s forrást reprezentál.” Ez a megfogalmazás valóban „nem több, mint nyelvészíróasztal mellett született spekuláció” (i. h. 80). Az idézetrészt velejéig téves: az indoeurópai (iráni) vokalizmus egyik alaptézise az, hogy az icur. **ē*, **ō*, **ā* triász az árjában egybeesett (*ā*), következésképpen az ősirániban óiráni, középiráni, újiráni folytatásban az indoeurópai vokálisok helyén csupán egyetlen, kettős kvantitású magánhangzóval (*ā* és *ā*) – majd megrövidülve **a* (> *ä*) vokálissal – lehet számolni (Rédei 1986: 22).

344. Osztják *kašəŋ* 'minden; jeder'

Az osztj. (DEWOS 585) VT *käčəŋ* J *käčəŋ*, Ni Šerk Kaz Szin *kašəŋ*, O KoP Kr C *käsəŋ* 'fröhlich, lustig (KoP–O), angenehm (Ni Kaz O); любой (Ni.–O); каждый; jeder (VT DN, KoP Kr Šerk Szin)' melléknevet Steinitz szótárában a Trj J DN DT KoP Kr *káč*, Szog C *káš*, Ni Šerk Kaz Szin *kaš*, O *käs* 'Vernügen, Freude, Lust, Wille' főnév alá sorolta be, ami mindenképpen azt jelenti, hogy etimológiai összefüggésüket kétségtelennek tekintette. Ez valóban így is van rendjén, jóllehet a 'Vernügen, Freude, Lust, Wille' és 'jeder' jelentések viszonya bizonyos magyarázatra szorul. A *käčəŋ* stb. származékban 'tetszés szerinti, tetszőleges' → 'bármely(ik) → 'minden' jelentésfejlődés tehető fel. Ez számos, más nyelvből vett párhuzammal jól megtámogatható. Pl. or. *любой* 1. 'bármilyen, akármilyen', 2. 'bármelyik, akármelyik', vö. *любить* 'szeret' (Vasmer 1979: 77); német *beliebig* 'tetszés szerint(i)', zu *jeder beliebigen* 'Stunde' ~ *lieb* 'kedves, szeretett', *lieben* 'szeret'; lat. *Quisquis-libet* 'akárki' stb., *quālibet* 'amennyi tetszik, akármennyire, ha még annyira is', *quālibet* 'akármerre, akármerre, mindenüvé', vö. *libet* v. *lūbet* 'tetszik' (Finály 1884/1991, Walde – Hofmann 1982). – Az osztj. *käčəŋ*, *kašəŋ* 'jeder' jelentésére bizonyára az or. *каждый*, nyelvj. *кажнүү* 'jeder' is hatott.

345. Osztják *tōwəʌ* 'tatfa; Querholz'

Egy korábbi közleményemben (Rédei 1974: 365) megállapítottam, hogy a vog. (Kann) AL *taɣʔ* 'Querholz (z.B. am Tisch, am Boden des Zubers usw.)' FK *pāsən-towl* 'Querholz am Tisch' (*pāsən* 'Tisch') AK FK Szo *towl-* 'zusammenfügen (mittels eines Querholzes)', osztj. (PD 2577) J *tōwəʌ* 'Querholz im Boot (mit dem die Seitenwände gestützt werden)' a szembeszökő hangtani hasonlóság ellenére nem tartozik a **tuktʰ* 'Querholz, Querleiste (im Boote)' U családjába (→ *toχt* stb. ua., osztj. V *tōɣət* stb. ua.), l. UEW 534. A szétválasztást hangtanilag indokoltam: A „K *toχət* stb. alakban a szóvégi *t* eredeti, ... s így különválasztandó az *ʌ* (< **l*) hangot tartalmazó J *tōwəʌ*-tól.” Idézett cikkemben nem nyilatkoztam a vog. *towl-*, osztj. *tōwəʌ* eredetéről. Most úgy látom, hogy az osztj. V *tōɣət*, Kaz O *toχət* 'Querholz' stb., vog. AK *tōχt*, Szo *tōχət* ua. *t*-jét még az obi-ugorban képzőnek fogták fel és a produktívabb *l* képzővel helyettesítették (az *l* képzőre vonatkozóan l. Sauer 1967: 6kk.). A vog. *towl*, osztj. J *tōwəʌ* szóról legutóbb l. Sipos 2002: 46).

346. Osztyák *vantas-*, *-aś-* [*wāntaś-*] 'verekszik; sich raufen'

Osztyj. (DEWOS 1602) LitKaz *vantas-*, *aś-* 'sich raufen, kämpfen; драться'. – E szót más forrásból nem ismerem.

Talán zürjénből való átvétel: **ven-d-aś-*, vö. (WUo) FV Sz I Ud *ven-* 'bezwingen, bewältigen (FV I Ud), im Disput besiegen', I *vened-* 'bestreiten, anfechten', Sz I *venśi-* 'disputieren, streiten', (Fokos-Fuchs) V *venlaś-* 'miteinander streiten, ringen, zanken, disputieren'.

Az átadó nyelvinek feltehető **vendaś-* formát a zürjénből nem tudjuk kimutatni. Számbajöhető lehetőség, hogy a *vened-* került át a Kaz nyelvjárásba: *wāmat-* (> **wānt-*), amelyhez aztán az osztjákban a visszaható-kölcsönös cselekvés kifejezése céljából a zürjén eredetű, de eredeti osztják szavakban is gyakori *-aś* (< zürj. *-aś-*) kéző járult: **wāntaś-* 'verekszik, harcol; sich raufen; kämpfen'. Az *-aś* képzőre vonatkozóan I. Ganschow 1965: 105–106.

Az első szótagi magánhangzó-megfelelés szabálytalan, de nem példátlan (Toivonen 1956: 132).

347. Zürjén *ežes* 'ajtó; Tür'

A zürj. (WUo) VSz Pecs *ežes*, AV *ežes*, P (selt.) *ežes* 'Tür', (Gen.) KP *užes* ua. félig deetimologizálódott szó. Az *es* utótag önállóan nem fordul elő, de megvan még a következő, ugyancsak elhomályosult összetételt alkotó szóban: (WUo) Pecs Lu Le Ud *iβes*, P *iβes*, I *eβes* 'Tür (Pecs Ud I, Pecs: eines Nebengebäudes); Tor, Pforte (Ud), Zaunpforte (Lu, Le)'. Az utótagként szereplő *es* etimológiai megfelelői: votj. S G *es*, K *ös* 'Tür'; finn *uksi* (*ukse-*) ua.; ?lapp N *uk'sâ* -vs- ua. (lapp < ?finn) (UEW 803).

Az előtag 'ajtó; Tür' értelemben megvan néhány zürjén nyelvjárásban: (WUo) Lu Le *ež* 'Tür', (Fokos-Fuchs) Le *ež* ua., Ud *ež*-dor 'vorderer Teil der Stube', (SrSIK) Ud *ejs*, Lu Le *ež* ua. A szó az ózürjénben *ežes* és *eis*, *ejis* alakokban van meg (Lytkin 1952: 139). Az *eis*, *ejis* formák esetében korábbi *eś* alakot kell feltennünk, amelyből az *ež* zöngésüléssel keletkezett. Az *ejs* (> *ejis*, *eis*) változatban a palatalizált *ś* alkotóelemeire bomlott: *j* + *s*. Vö. (SrSIK) *joś* ~ AV Ud *jojs*, AV *jojis*, Vm *jues*, I *jues* 'отрый, острые'; (uo.) *vośsa* ~ Vm I *voisa*, AV *vojisa*, Ud *vejisa* 'открытый, раскрытый' (I. még WUo 348, 367). Szórványosan *é* > *iž* is van: (Wied) *rož*, *ruž* ~ *ruiz* 'Loch, Öffnung' (Uotila 1933: 167).

Az *ežes*, *ež* elemének távolabbi rokonsága: talán etimológiailag összetartozik a következő szócsaláddal: zürj. Sz *-vož*: *ker-ka-v*. 'Raum vor dem Haus' (*ker-ka* 'Haus'), P *ož* 'Vorderseite, Raum vor etw.', KP *už* 'Vorderraum, Vorderes'; votj. Sz *až*, K G *až*, *až* 'Vorderteil, Vorderraum...'; finn *otsa* 'Stirn' stb.

(KESK). A szócsaládra vonatkozóan – a zürj. *ežes* nélkül – l. UEW 339: **oŋca* 'Vorder-, Vorderes, Vorderteil' FP, ?FU. Az őspirmi alapnyelvre **ož* (> **wož*/**uož*) tehető fel. Ebből a *ž* palatalizáló hatására **ož* (> **wož*/**uož*) fejlődött. A KESK szerint az őspirmire eredeti jelentésként 'передняя, фасадная, дверь; elülső, homlokzatoldali ajtó' tehető fel. Az egyeztetést az teszi bizonytalanná, hogy a (másodlagos) szókezdő *v*-nek az *ežes* szóban semmi nyoma sincs. Talán az **o* > **wo* (> *ō* > *wō*) hangváltozás az *ežes* (< **ōž*-*ós*) szóban egyáltalán nem ment végbe, mivel már nem éreztek összefüggést az *ež* (< **ož* < **ož*) előtag és az *ož* 'Vorderes' szó között.

348. Zürjén *kabackej jęgar* 'iszákos; Trunkenbold'

A címként szereplő zürjén kifejezést a következő forrásokból tudom adatolni: (Wied) *kabaskej jęgar* 'Stammgast in der Schenke', (WUo) Ud *kabackej j.* 'Schimpfw. der oft in der Schenke sitzt', (Fokos-Fuchs) V *kabackej j.* 'Säufer, Trunkenbold; ein ständig in der Schenke Sitzender' (?»Schenken-Georg»), V *kabackej jęgijl'* ua., (SrSIK) SzKr *kabackej jęgar*, Ud *kabackej j.* 'пьяница, алкоголик, пьянствующий по кабакам'.

Ez a jelzős szerkezet oroszból való átvétel: az előtag az or. *кабацкий* 'kocsmai, csapszéki' szóval azonos. Az utótag (*jęgar*) eredete már nem ilyen világos, ám valami módon összefügg az or. *Ežop, Ežopyi* (= *jęgar, jęgorij*) 'Georg', óor. *Jęgorej*, nyelvj. *Jęgor* névvel. Ez a név a zürjénben *jęgor, jęgij, jęgorej* (Wied, WUo, Fokos-Fuchs) alakváltozatokban él. A zürj. *jęgor* alapján orosz nyelvjárási *jęgor* (ejtésben: *jęgar*) alakkal kell számolnunk, melynek a zürjénben hanghelyettesítéssel **jęgar, jęgar* felelhet meg. Nem lehetetlen, hogy a *jęgar* hangalaki fejlődésére a *jęgra* 'obi-ugorok (osztjások és vogulok)' szó is hatott (ez utóbbira vonatkozóan l. KESK).

349. Zürjén *lamba* 'lógó fülű; mit hängenden Ohren'

A zürj. (SrSIK) Ud *lamba* 'вислоухий; lógó fülű, kajla', *lamba pon* 'вислоухая собака; lógó fülű kutya' számomra a megadott szótár Ud nyelvjárása Osztrovo falvából ismeretes. A szóbelseji *mb* és a szóvégi *a* miatt nem tartozhat a zürjén nyelv ősi szókincsébe. Úgyvélem, hogy a *lamba* jurák-szamojéd jövevényszó, vö. (Leht 231) O *lāmpo-tiā* 'mit den Flügeln schlagen', OP *lāmpadā* 'wedeln (z.B. mit dem aus einem Gänseflügel gefertigten Fächer die Mücken vom Gesicht weg)', (Ter) *lāmba* 'движение воздуха, ветер', *lāmba* 'спуститься слететь взмахивая крыльями', 2. 'проникнуть внутрь чума (... о ветре), взмахнуть крыльями (о птице).

350. Mordvin *čud'i-ved'* 'river'.

A folyó neve mordvinul: (Paas) E *lej*, M *läj* 'Fluß, Bach, Schlucht'. E szónak biztos megfelelője van a lappban: N *lække* -**ag-* 'depression, hollow (in terrain), dell, valley' (l. *lākä* 'Tal /eines Flusses/, Vertiefung' FW, UEW 685). Az uráli **joke* 'Fluß' megfelelője lehet a mordvinban a csak tulajdonnévként előforduló E *šov* 'der Fluß Mokscha' (l. UEW 99). A ?-lel idevont cseremisiz szavakról (KH *šov*: *j.-wät* 'fließendes Wasser, Fluß', B *šovän-wüt* 'fließendes Wasser', KH U *šov*- 'fließen, rinnen', UEW 99) Bereczki (1991: 9–11) meggyőzően bebizonyította, hogy ezek egyrészt csuvasból való átvételek (*šov*- 'fließen' < csuv. *šov*- ua.), másrészt részleges tükörfordítások a csuvasból: *šovän-wüt* 'fließendes Wasser' < csuv. *šovän šiv* ua., *šov-wät* 'fließendes Wasser' > csuv. *šov-šiv*. Ugyancsak törökből – bizonyára a bolgár-törökből – való tükörfordítás a m. *folyó*, *folyóvíz* is (Bereczki: i. h. 10–11). A korai ómagyarban megvolt még a **jó* 'Fluß' szó (l. MSzFE, UEW 99).

A mordvin-csuvas (bulgár-török) kapcsolatok szempontjából figyelmet érdemel a következő mordvin szó is: (MdWb) E *čud'i-ved'* E 'Über schwemmung, Fluß' (*čud'e-* 'fließen, rinnen', E *čud'i*, M *šud'i* 'fließend'), (Fischer – Gulya 74) E *tschüdi-wied* 'Fluß'. A mordvin összetétel ugyancsak a csuv. *šovän šiv* 'fließendes Wasser, Fluß' tükörfordítása.

Irodalom

- Bereczki, Gábor (1991), Tschers *šovän-wüt* ~ ung. *folyóvíz* 'Fluß'. In: *Varia Eurasiatica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*. Szeged.
- Černecov, V. N. [Чернецов, В. Н.] (1949), Adalékok az obi-ugorok nemzetiségi szervezetének történetéhez. Budapest.
- Černecov, V. N. – Černecova, I. Ja. [Чернецов, В. Н. – Чернецова, И. Я.] (1949), Краткий мансийско-русский словарь. Москва – Ленинград 1936.
- Finály Henrik (1884/1991). A latin nyelv szótára. Budapest.
- Fischer, Johann Eberhard, *Vocabularium Sibiricum* (1747). Der etymologisch-vergleichende Anteil. *Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia* Bd. VII. Bearb. und hrsg. von János Gulya. Frankfurt am Main etc. 1995.
- Ganschow, Gerhard (1965), *Die Verbalbildung im Ostjakischen*. Wiesbaden.
- Gulya János (2003), Szélgjegyzetek az indoeurópai-finnugor kutatásokhoz. In: *Permistica et Uralica. Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére*. Fenno-Ugrica Pázmányienseia I. Piliscsaba 79–82.
- Lytkin, V. I. – Guljaev, E. S. [Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С.] (1970/1999), Краткий этимологический словарь коми языка. Москва 1970. Переиздание с дополнением. Сыктывкар 1999.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1952), *Древнепермский язык*. Москва.

- Mayrhofer, Manfred (1963), Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Band II. Heidelberg.
- Munkácsi Bernát (1910), Vogul Népköltési Gyűjtemény. II. kötet, második füzet. Budapest.
- Passonen, H. – Donner, Kai (1926), Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten von der Konda und am Jugan. Helsingfors.
- PD = Paasonen Donner 1926
- Rédei Károly (1974), Szófejtések. NyK 76: 364–368.
- Rédei, Károly (1986), Zu den indogermanisch–uralischen Sprachkontakten. Wien.
- Riese, Timothy (2001), Historische Nominalderivation des Wogulischen. Wiesbaden.
- Ter = Tereščenko 1965
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1965), Ненецко–русский словарь. Москва.
- Sauer, Gert (1967), Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin.
- Sipos Mária (2002), Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi I. NyK 99: 7–56.
- Steinitz, Wolfgang (1938, 1980), Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien. Ostjakologische Arbeiten IV, 92–107. Budapest.
- Toivonen, Y. H. (1956), Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF 32: 1–169.
- Uotila, T. E. (1933), Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. MSFOu 65.
- Vasmer, Max (1979) Russisches etymologisches Wörterbuch. Zweiter Band. Heidelberg.
- Walde, A. – Hoffmann J. B. (1982), Lateinisches etymologisches Wörterbuch I–II. Heidelberg.
- Widmer, Anna (2000), Die poetischen Formeln der nordostjakischen Heldendichtung. Wiesbaden.

Mítoszok a magyar nyelv eredete körül*

Ever since the Hungarian language has been written, its genetic affiliation has been a recurring question. The evidence accumulating from the eighteenth century onwards proves that Hungarian belongs to the Uralic family. For the past fifty years, ideas of a more aristocratic and romantic ancestry have flooded bookshops and all forms of media. These ideas are promulgated by people who (1) entirely lack scientific training or (2) are professionals in some branch of science other than linguistics or (3) have received training in linguistics and actively work on one of its subdisciplines. Consequently there are large differences in argumentation and the content of these "theories". Those in groups (1) and (2) tend to make pronouncements on historical and comparative linguistics that show total incompetence, whereas those in (3) tend to be incompetent in specific questions they address and often produce large quantities of pompous misinformation that only serves to deceive the unsuspecting reader. The present paper describes the major characteristics of such works but does not mention the names of their authors because those who are totally untrained do not deserve to be named in a linguistic forum, whereas those who are perhaps justly respected specialists of other fields deserve to be tactfully left unidentified.

0. A magyar ember általában mindenhez ért. Nemcsak a futballhoz, a politikához, a gazdasághoz, hanem tapasztalataim szerint a különféle tudományokban is sokan vélik magukat kompetensnek, mindenekelőtt talán az orvoslásban, a csillogászatban és persze a nyelvészetben is, még hozzá egyenesen a csodatevés szintjén. A különféle médiumok tudományos kérdésekben magukat ugyancsak kellőképpen tájékozottnak vélő munkatársai készségesen biztosítják számukra a közszereplés lehetőségét, és ők maguk is gátlástalanul végzik a népbutítást mind az írott, mind az elektronikus sajtóban, meggyőzően hirdelve a legvadabb téveszméket. Ezzel a jelenséggel találkozunk a csillagjósok, az ufológusok, a vajkások és persze a magyar nyelvvel bűvészkedők esetében is. Még ennél is szomorúbb, hogy bizonyos hatóságok és hivatalok is vagy csak egyes tisztségviselők nyíltan vagy a háttérbe húzódva igyekeznek közpénzen támogatást nyújtani nekik.

* A Magyar Tudományos Akadémián Budapesten 2003. november 13–14-én rendezett „Múlt – Jelen – Jövő. A társadalomtudományok szerepe a változó világban” című konferencián november 14-én elhangzott előadás kissé bővített változata.

1. Maradjunk csak a nyelvtudománynál, közelebből: a magyar nyelv eredetével kapcsolatos hiedelmeknél. Valamikor Zsirai Miklós (1943/1986) eufemistikusan csak „östörténeti csodabogarak”-nak nevezte ezeket. Ezen elképzelések propagálói rendszerint az iskolázottabb emberek közül kerülnek ki, de a társadalom minden rétegében vannak olyanok, akiknek fantáziáját megmozgatják a hangzatos elképzelések. Úgy látom, a nyelvtudományi módszerekre fittyet hányó kutatók három csoportba sorolhatók:

1. abszolút dilettáns nyelvészkedők;
2. tudományos (főleg régészeti és történeti) képzésben részesült személyek, akiknek kellő történeti-összehasonlító nyelvészeti ismereteik nincsenek, s ebben a diszciplínában hályogkovácsként tevékenykednek;
3. nyelvészetet tanult, de a fantazmagóriák világába tévedt kutatók.

Az első csoportban főleg olyanok vannak, akik egyetemi diplomával rendelkeznek, pl. papok, orvosok, mérnökök, jogászok, tanárok(!), akadnak azonban a felsőfokú oktatásnak közelébe sem került megszállottak is; a második csoportban tudományos kutatókat és oktatókat találunk, akik saját szakterületükön esetleg eredményesen tevékenykednek (s a saját szakmájukba orrukát beleütni kívánó dilettánsok téveszméit remélhetőleg semmibe veszik vagy olykor józanul elutasítják); a harmadikban legtöbbször nyelvészeti kutatással foglalkozók vannak, akik vagy nem ismerik a történeti és összehasonlító nyelvészetet, vagy feltűnési viselkedésből mondanak „nagyt”.

Név szerint senkit sem kívánok megemlíteni a tévelygő kortársak közül. Az első csoportban matatgatók közül azért nem, mert csak szakemberek szolgálnak rá arra, hogy nevük megemlíttessék a Magyar Tudományos Akadémián, a második és a harmadik csoportba sorolhatók nevét pedig tapintatból hallgatom el. Kivételt csak akkor teszek, ha a téveszmét terjesztő személy nem szakmabeli és nem magyar. Mindhárom csoport tevékenységéről igyekszem rövid tájékoztatót adni annak érdekében, hogy valamennyire érzékeltessem, sokan milyen szívesen „tévednek” számukra ismeretlen területre, és nyilvánítanak véleményt olyan problémákról, amelyekkel kapcsolatban még kérdéseket sem tudnak feltenni, nemhogy a valós kérdésekre megkeressék a hiteles vagy legalább a valószínű választ.

Nem áll szándékomban olyan magyarázatokkal és adatokkal terhelni az olvasót, amelyek pontos megértése alaposabb nyelvészeti ismereteket igényel. Igyekszem olyan formában ismertetni a téveszmék lényegét és a történeti-összehasonlító nyelvtudomány művelőinek álláspontját, hogy a szakterületet csak kívülről ismerő és értő, ún. művelt nagyközönség számára követhető legyen.

1.1. Anyanyelvünk rokonságának, forrásának keresése évszázadokkal ezelőtt kezdődött. A feltevések között voltak később helyesnek bizonyult sejtések, de sokkal több az olyan hipotézis, amely a „szent” nyelvek közül a héberrel való

rokonság gondolatát igyekezett a kor írni-olvasni tudó társadalmának tudatába plántálni. Ez utóbbiak rendszerint a XVI. századtól tevékenykedett nyelvtanírók közül kerültek ki, mint pl. Sylvester János, Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György. A magyar nyelvtudomány történetének kutatója, Hegedüs József a héber felé fordulást tanulságosan magyarázta: „Szemben [azzal] az általánosnak mondható felfogással, amely szerint a magyar nyelvhasználat kezdeteit (XVI–XVII. század) a héber–magyar nyelvhasználat jellemezte, arra az álláspontra vagyunk kénytelenek helyezkedni, hogy a héber–magyar nyelvhasználat is a XVI–XVII. századi magyar nyelvészeti irodalom alaphangját: a magyar nyelv társtalanságát, az (indo)európai nyelvektől való teljes eltérését és különleges, eredeti jellegét tükrözi sajátos formában” (Hegedüs 1966: 90). A XVII. századtól egy másik irányzat is jelentkezik, ennek képviselői keleti nyelvrokonokat véltek felfedezni a hunok, a szkíták (vö. *szittyá*), az avarok és a törökségi népek nyelvében, de már a finn és a magyar közti rokonság is felvetődött, igaz, eléggé tétován (Hegedüs 1966: 108, 110–113).

1.2. A rokonság keresésének igényét nyilvánvalóan az váltotta ki az egymást követő nemzedékekben, hogy felismerték nyelvünknek a környezetében való elszigeteltségét, társtalanságát. Keserűen eszméltek rá: „egyedül vagyunk a szláv és germán tengerben”. A bús honfiak ezért keresték távoli tájakon beszélt idiómákban, többnyire erősnek és gazdagnak hitt vagy romantikus színben feltűnt népek nyelvében anyanyelvük testvéreit. A XIX–XX. században átszakadt a gát: találtak is félszáznál is jóval többet, amelyek közül csak néhányat említek meg: kínai, japán, sumer, dravida, etruszk, törökségi és indián nyelvek. A finnugor rokonságot nem látva eléggé előkelőnek, az álmodozók minden kontinensen véltek nyelvrokonokat találni, és egyre erősebben gyalázkodó hangnemben igyekeztek elnémítani a „felfedezéseiket” bíráló szakembereket. Ez a „nemes” hagyomány a XX. század második felében érte el tetőfokát.

2. A következőkben az utóbbi kb. ötven évben feltűnt vadhajításokról adok igen rövid áttekintést. Aki alaposabban kíván tájékozódni, annak figyelmébe ajánlom Rédei Károly könyvét (Rédei 2003).

2.1. A nyelvtudományi szempontból képzetlen, de idegen nyelveket akár igen alacsony szinten is ismerő emberek hamar észreveszik, hogy a germán nyelvek (pl. a német és az angol), a szláv nyelvek (pl. az orosz és a lengyel), az újlatin nyelvek (pl. az olasz és a francia) számos ősi (nem csak újabb kori idegen eredetű) szavának hangalakja és jelentése vagy (majdnem) teljesen azonos, vagy legalábbis nagyfokú hasonlóságot mutat. Éppen ezért a semmiféle tudományos tevékenységet nem folytató dilettánsok is elsősorban a szókincs elemeire vetik rá magukat, amikor a magyar és az azzal összekapcsolni, rokonítani kívánt nyelv vagy nyelvek szókincséből szemezgetve állítanak egymás mellé szavakat, és ujjongva teszik közzé „felfedezéseiket”. Néhány példával illusztrálom az ilyen

típusú szóegyeztetéseket, hogy felvillantsam, milyen gazdag fantáziával megál-dott emberek szorgoskodnak ebben a csoportban: m. *fest* ~ tör. *faş* 'közismert, világos, érthető', m. *tök* ~ sum. *dug* 'fazék' (idézi Rédei 2003: 64, 93), m. *szer*, -*szer* (-*szor*, -*ször*) ~ vintu (kaliforniai indián nyelv) *ser*: *s.-panit* 'hat (tkp. 2 × 3)', **ser-λ* *awi* 'nyolc (tkp. 2 × 4)' (Sadovszky 1981: 239). Horribile dictu, egyikük egy folyóiratban azt a véleményét is közreadta, hogy tudományos szempontból semmi kivetnivaló nincs abban sem, ha valaki pl. a hieroglifákkal írt óegyiptomi szövegeket a „magyar nyelv segítségével” olvassa! Az ilyen nyelv-hasonlíttatóknak a nyelvészek adhatnának további ötleteket is; néhány aprósággal most meg is ajándékozom őket, főleg azért, hogy szemléltessem, voltaképpen határtalanok a lehetőségeik újabb és újabb világrengető felfedezéseket tenni: e műkedvelők kinyilváníthatnák pl. a következőket:

(a) a lat. *mel* > ol. *miele* 'méz' a magyarból vagy a finnugorból való, vö. m. *méz* ~ fi. *mesi* (valójában: ol. *miele* < lat. *mel* < < IE **melit-* 'honey' [Buck 1988: 383–384]),

(b) az olasz *tetto* 'háztető' szó a m. *tető* átvétele vagy az ősi magyar–olasz rokonság bizonyítéka (valójában: ol. *tetto* < lat. *tectum* < < IE *(s)*teg-* 'cover' [Buck 1988: 473]),

(c) az olasz *chi* 'ki' kérdő névmás a magyar *ki* átvétele (valójában: ol. *chi* < lat. *qui* < < IE **qwi*),

(d) az olasz névszók jelentős részében használatos többesszámi *i* elem a magyarral vagy egyáltalán a finnugor nyelvekkel való rokonság bizonyítéka (pl. ol. *cavallo* 'ló' ~ *cavall-i* 'lovak', vö. m. *hal* ~ *hala-i*, fi. *kala* 'hal' ~ *kalo-i-ssa* 'halakban', *kalo-i-ssa-nsa* 'hala-i-ban').

A „legmesszebbre” azok jutottak, akik szerint a világ nyelvei a magyarból származnak, s voltaképpen minden nyelvben magyar nyelvi elemek fedezhetők fel. Sikertült „megfejtetniük” pl. középkori latin *hungarus* népnevünknek a tövét is magából a magyarból; eszerint három elemből áll: *hun-g-ar*, ahol az első elem a *hon* 'lakhely, haza' szóval azonos, a *g* a *k* többesszámjelnek a változata, az *ar* pedig az *úr* szóval azonos, tehát a *hungar(-us)* eredeti jelentése ennek értelmében 'hon-ok ura' (idézi Rédei 2003: 107). Egy, a politikában a közelmúltban ismertté vált, jogász végzettségű honfitársunk az interneten is közzétett írásában leszögezte, hogy a finnugristák hazudnak. Azt azonban még neki is sikerült felfedeznie, hogy a jobb ügyhöz méltó buzgalommal nyelvészkedők elmeszüleményei rendkívül tarka egyveleget képeznek, ezért úgy vélte: „tudásuk ... pontosítandó, gyarapítandó. ö s s z e h a n g o l a n d ó” (én ritkítottam; H. L.); ezt azonban éppen olyan reménytelen lenne elvárni, mint megkísérelni egy csapat verebet rávenni egy bizonyos dallam teljesen szinkron elcsiripelésére. Előszeretettel minősítik e nyelvfarigcsálók a magyar nyelv történetével és származásával foglalkozó tudományos kutatókat zsidó-, német- és oroszbérencnek,

nemzetárulónak; felelmegetik, hogy a magyar finnugrisztika művelői közül pl. Hunfalvy Pálnak eredeti családneve Hunsdorfer volt, vagy hogy Budenz József Németországból jött hozzánk, miközben e faj- és nemzetvédők jelentős részének ősei sem feltétlenül a Vereckei szorosnál, nem Árpád népével és nem kb. 1100 évvel ezelőtt érkeztek Magyarország földjére, amiről ugyancsak nem magyar családnevük tanúskodik ékesszólóan. Legtöbbnyire félművelt emberek, akik nem képesek az összegyűjtött információkat feldolgozni, kiértékelni. Egy önmagát „hivatásos igazságkereső”-nek minősítő személy, aki igyekezett nagyobb nyilvánosság elé vinni e fura tanoknak legalább egy részét, az egyik szerzőt így jellemezte: „ugyan nem hivatásos nyelvész, de széleskörű nyelvtudása felhatalmazza megfelelő következtetések levonására”; ezzel az erővel persze bármelyik állattartó magyar parasztember is elvárhatja, hogy zoológusnak tartsuk...

2.2. A második csoportba főleg régészek sorolhatók. Legtöbbjük kacérkodik az első csoportban farigcsálók „eredményeivel”, de azokat igyekeznek a tudományosság látszatát keltő mezbe öltöztetve előadni. Ebbeli igyekezetük azonban semmivel sem emeli termékeiket az imént említett csoportban szorgoskodókéi fölé. Egyikük pl. a krónikák és a régészeti magyarázatok közé ágyazva az iráni nyelvű szkítákat a magyarok rokonaiként állítja be, *asszony* szavunkat egy és ugyanazon írásában nagy bravúrral egyszer sumer, másszor iráni eredetűnek állítja (l. Rédei 2003: 105). Egy másik régész, akinek neve a magyarság régészeti anyagának vizsgálatában tudtommal jól cseng, egy emigráns, ún. „őstörténész” nyomán figyelt fel arra, hogy „a magyarnak olyan hangjai vannak, amelyek ismeretlenek a finnugor nyelvekben”; hát ez igaz, de az is, hogy a többi finnugor nyelv is számos olyan „hangot” ismer, amelyeket sem a magyar, sem a legtöbb rokon nyelv sem ismer, de ennek a nyelvrokonság megítélése szempontjából nincs semmi jelentősége (erre vö. pl. a német, angol, lengyel és orosz hangállomány különbségeit, ám ezek mégis mind rokonok egymással...). Egy harmadik régész azt is tudni véli, hogy „a honfoglaló magyarok... köztörök nyelvet [sic!; H. L.] beszéltek... a honfoglaló magyarok nyelvét a baskírok nyelvével kell rokonnak tartanunk”, de ugyanazon munkájában azt is leszögezte, hogy a magyar nyelv csak azokkal a nyelvekkel rokonítható, amelyeket finnugor és szamojéd nyelvként ismerünk; e kijelentés ismeretében az én kérdésem így hangzik: ennek értelmében vajon a többi finnugor nyelv és a szamojéd nyelvek is törökségi nyelvek lennének?! Meghökkentő, hogy ugyanennek a szerzőnek – aki, mint az imént hangsúlyoztam, régész! – tudomása van finnugor kori katonai akciókról, a had és az uraság intézményéről, a szervezett körülmények közötti többlettermelésen alapuló adóztatásról, továbbá jelentős ugor kori kerti növény- és gyümölcstermesztésről is. Egy kolléga, aki rendszeresen a mai magyar nyelvhasználatról foglalkozik, történeti-földrajzi újdonsággal is képes előrukkolni, ti. az ő ismeretanyagában Magyarország Pannóniával azonos; elsősorban persze

nyelvészeti felfedezéseivel lepi meg az olvasót, pl. azzal, hogy indokolt lenne a magyar nyelv finnugorságát felülvizsgálni, és ő a magyar–török nyelvi párhuzamokra, az állítólagos ősi magyar–japán szavak százaira hivatkozva, ill. az általam az első csoportba sorolt nyelvészkedők nyilatkozatai alapján a magyar nyelvet „sokgyökerűnek” minősíti; egy külföldi elvbarátjával, aki hasonló kvalitású szakember a történeti-összehasonlító nyelvtudományban, egy, az interneten közzétett opusban javasolta a finnugor elmélettel szemben „alternatív elméletek” kidolgozását a magyar nyelv eredetére nézve. Még megjegyzem, hogy ezen „kolléga” oly mértékben számít felkészültnek a történeti-összehasonlító nyelvtudomány, ezen belül is az uralisztika terén, hogy Fejes László kolléga kénytelen volt közhírré tenni ismereteivel kapcsolatban a következőt: „Persze az sem mérvadó adat, ha neves kiadónál, »tévéből ismert nyelvész« szerkesztésében olyan kidolgozott érettségi tételek jelennek meg, melyben a mordvin és a cseremiszi permi nyelvként van felsorolva” (Fejes 2003: 26, 1. jegyzet).

Még ennél is meglepőbb számomra, hogy egy tanítóképző igazgatója(!) egy informatikussal(!) társulva egyik egyetemünk(!) tudományos kiadványában a következő kijelentést tette közzé: „Ne bélyegezzük »szellemi alvilágnak« a mai török vagy sumér rokonságot hirdetőket, főként ne tegye ezt a Magyar Tudományos Akadémia tagja, emlékezve arra, mennyi zűrzavar jelent meg az Akadémia támogatásával, akadémiai kiadványban és az Akadémia égisze alatt a XX. század második felében, köztük a marxizmus és Sztálin nyelvtudományi munkásságának magasztalása, mellettük Saussure mint »visszafejlődés«, Gombocz mint »demoralizáció«, hogy pusztán néhány nyelvészeti példát említsünk, de jókora akadémiai trágyahalom akad a történettudományban és más tudományágakban is... Ne csodálkozzunk, ha a finnugor rokonság ténye sokak tudatában összekötődött az idegen elnyomással és az általa ránk erőltetett butaságokkal” (Bencze – Csébfalvi 2003: 11). Furcsa, hogy a szerzők (akik közül az egyiknek ráadásul lehet némi fogalma a nyelvészetről, ha a történeti-összehasonlító kutatáshoz nem is ért...) az MTA-nak hányják a szemére egy, részben bűnözőkből állt politikai párt tevékenységét, s nem akarják észrevenni, hogy ők éppen olyan trágyahalomot és butaságokat pártolnak, mint amilyenek ellen más vonatkozásban hadakozni látszanak...

Az idesorolt nyelvészeti háttérű kutatók – tudományos szempontból feltétlenül – szintén legfeljebb a félművelt társasághoz tartoznak.

2.3. Végezetül azokról a próbálkozásokról emlékezem meg, amelyek szerzői az uráli (finnugor) nyelvtudomány valamely részterületén, ill. a fonetikában végzett munkájuk révén ismertek. Elképzeléseik egyáltalán nem nevezhetők egybehangzóknak – tehát a sommázóan itt ismertetendő nézetegyvelegnek talán nem minden elemét vállalja mindegyikük! –, de ennek ellenére szorgalmasan idézik egymást, tevékenységüket „forradalom”, „áttörés”, önmagukat „reformerek”,

„ifjú lázadók” címkével látták el (megjegyzem, ez utóbbi elég groteszk önjel-lemzés, hiszen köztük a legfiatalabb a hatodik, a legidősebb pedig a nyolcadik tízest morzsolgatja...), a történeti-összehasonlító uralisztika (finnugrisztika) művelőit pedig „tradicionalisták” minősítéssel díszítették fel.

Legfeltűnőbb tételeik egyike, hogy hajdan szinte egész Európa északi vidékeit finnugor nyelvű népek lakták az Uráltól egészen a brit szigetekig. Tagadják, hogy létezett volna uráli és finnugor alapnyelv, hogy az ezen családba sorolt nyelvek az E. N. Setälä által felállított családfamodell (Setälä 1926: 53–54) szerinti rokonsági viszonyban állnának egymással, illetve hogy azon séma szerint váltak volna ki a hajdani alapnyelvből. Mielőtt továbbmennék, talán indokolt röviden ismertetnem az alapnyelv fogalmát. Alapnyelvnek nevezzük azt a hipotetikus nyelvi rendszert, amelyből a rokon nyelveket eredeztetjük. Így a mai indogermán (vagy indoeurópai) nyelvek az indogermán (vagy indoeurópai) alapnyelvből, az uráli nyelvek az uráli alapnyelvből, a finnugor nyelvek a finnugor alapnyelvből származnak (megjegyzem, hogy a finnugor alapnyelv és a szamojéd alapnyelv is az uráli alapnyelvből vált ki). Az újlatin nyelvek alapnyelve pedig a latin (a vulgáris latin) volt. A reformerek szerint a mai finnugor nyelvek nem az alapnyelvből, hanem egy ún. *lingua francából* keletkeztek. De nem árulják el, mit is értenek e terminus technicuson, legfeljebb kódósítva annyit, hogy a *lingua franca* műszót „modern értelmezésben” alkalmazzák, de hogy ez mi lenne, végülis teljesen homályban marad. Én a *lingua francának* két fő értelmezését ismerem, egyik sem illik az ő teóriájukhoz:

(a) egymás nyelvét nem értő, egymással sűrűn kapcsolatban lévő csoportok rendszerint kettőnél több nyelv elemeiből (szókészletéből) kialakult közvetítő nyelve, amelynek alig vannak szintaktikai szabályai, ha alkalmilag vannak is, azok is bizonyos fokig a beszélő anyanyelvének szabályait követik,

(b) egy létező és teljesen funkcionális idegen nyelvet használnak az egymás anyanyelvét nem értő és nem beszélő csoportok (ilyen értelemben volt *lingua franca* a magyar a történelmi Magyarország népei számára, ekként van használatban a német Európa nagy részében, gyakran az orosz a hajdani Szovjetunió népei közt, vagy legújabban az angol globalizálódó világunkban).

Ha a finnugor nyelvek esetében az első értelmezés mellett döntenének e „reformerek”, akkor pidzsin nyelvről lenne szó, amely kreolizálódhat, azaz egy közösség anyanyelvévé válhat, de teljesen valószínűtlen, hogy a mai finnugor nyelvű népeknek a reformerek szerint szinte az egész Európát benépesítő elődei a földrajzi távolságok ellenére közös pidzsin hoztak volna létre, s a kreolizáció folyamán azonos alaktani, morfológiai eszköztárat alakítottak volna ki; ezzel nem lehetne összhangba hozni a másik nagy eurázsiai nyelvcsaládnak és a miénknek, azaz az indogermán és a finnugor nyelveknek a nagyfokú lexikális, főleg pedig grammatikai különbözőségét (márpedig a kreolizáció során nagyon

használó nyelvi struktúrák jönnek létre), pedig az egyik reformer szerint mindkettő lingua franca volt eredetileg: azt is tudni véli, az északi a vadászok nyelve volt, a déli a földművelőké, az előbbiből jöttek létre a finnugor, az utóbbiból az indogermán nyelvek, az északi őslakosok voltak a „köznép”, míg a déli jövevények az „uralkodó felső réteg”. Ennek a felfogásnak nyelvészeti szempontból nézve szinte minden önmérsékletet nélkülöző változata szerint az alapnyelv ún. nyelvszövetség (Sprachbund) lett volna, megfeledezve arról, hogy a nyelvszövetség nem nyelv, nem kommunikációs eszköz, hanem egy-egy régió nyelveiben esetleg kölcsönhatásként kialakult grammatikai jelenségek rendszere (egy ilyen állításból az is következne, hogy pl. a bolgár, a macedón, a görög, az albán és a román alkotta balkáni nyelvszövetség egy majdani „balkáni nyelvcsalád” tagjainak forrása lehetne, vagyis e nyelvszövetség potenciálisan „balkáni alapnyelv, ősn nyelv” lehetne). A nyelvszövetség fogalma is önkényesnek tűnik némileg, amint Uriel Weinreichnek, a nyelvek közti kontaktusok gyakran idézett kutatójának szavaiból kitűnik: „Yet although the phenomenon is familiar, the term »Sprachbund« is admittedly unsatisfactory. Its fundamental fault is that it implies a unit, as if a language either were or were not a member of a given Sprachbund. But of course a grouping of this sort has no specific a priori criteria; a group of geographically continuous languages may be classified as a Sprachbund ad hoc, with respect to any structural isogloss” (Weinreich 1958: 378–379; én emeltem ki — H. L.). Ha pedig a második értelmezést fogadnák el a reformerek, akkor csak ún. nyelvcsereéről beszélhetnénk, ami pl. a hajdan bolgár-török nyelvű dunai bolgárok esetében történt, akik a ma bolgárként ismert délszláv nyelvre tértek át. A reformerek nyelvtörténetileg képtelen feltevéseiket annak sugallásával szeretnék valószínűsíteni, hogy évezredekkel ezelőtt a nyelvi törvényszerűségek nem voltak azonosak a maiakkal, noha az alapnyelvek beszélői pontosan annak a Homo sapiens sapiens fajnak a képviselői voltak, mint a mai emberek, s a történeti-összehasonlító nyelvtudománynak a paleolingvisztikával is foglalkozó kutatói körében egyöntetű a vélekedés, hogy ezen emberfaj nyelvei a távoli múltban is a ma is ható törvényszerűségek szerint működtek és változtak.

E reformerek kedvelt csúsztatásai közé tartozik, hogy olyan feltevéseket, kijelentéseket is tulajdonítanak a „tradicionalista” finnugristáknak, amelyek azoktól mindig is idegenek voltak. Ezek egyike az alapnyelvvel kapcsolatos. A csúsztatásnak az a lényege, hogy a „tradicionalisták” egységes nyelvállapotot tükröző alapnyelvvel számolnak, és azt teljes mértékben rekonstruálni kívánják, azaz a mai nyelvekből ki akarják következtetni, helyre akarják állítani az alapnyelvnek a teljes, nyelvemlékekkel nem dokumentált rendszerét. Ebben az a legpikánsabb, hogy a nyelvcsaládunk tagjainak és a család történetének megis-

merésén fáradozó generációk tagjai közt nem akadt senki sem, aki ilyen naívságra törekedett volna (ezt magam is igyekeztem még pályám kezdetén világosan megfogalmazni, ld. Honti 1975, 1976)... Ha lemondanánk azon alapnyelvi elemek, sajátosságok rekonstruálásáról, amelyeket a mai nyelvek lehetővé tesz, akkor le kellene mondanunk arról is, hogy felderítsük azokat a nyelvtörténeti folyamatokat, amelyek révén kialakult a mai rokon nyelvek egyedi arculata. Hogy visszatérjek a korábban emlegetett latin nyelv és újlatin nyelvek példájához, megjegyzem, hogy minden nyelvész, aki történeti-összehasonlító kutatásokat végez, tisztában van azzal, hogy a rekonstrukció – egy metaforával élve – az alapnyelvnek legfeljebb a csontvázát képes felvázolni, miként az újlatin nyelvek alapján rekonstruálható latin alapnyelv sem azonos a klasszikus latinnal vagy a vulgáris latinnal a nyelvemlékek által megőrzött verzióival, de azoknak számos vonását mutatja.

A reformerek egyike-másika nagyon szorgalmasan hivatkozik egy olyan munkára (Thomason – Kaufman 1991), amely sokoldalúan vizsgálja a nyelvi kapcsolatok következtében kialakult nyelvi változásokat. Erre is utalva állítják, hogy minden nyelv a nyelvek keveredése révén jött létre, míg a bibliaként használt műben megbízható ismeretanyagra alapozva azt állítják a szerzők, hogy a legtöbb nyelv nem kevert (Thomason – Kaufman 1991: 3). Csak kuriózumként említem meg, hogy az ezen munkát szorgalmasan idézgetők egyike tőlem szerzett tudomást e könyv létezéséről, ezt megelőzően egyikük publikációiban sem találkoztam vele. Ez a megjegyzés csak annyit hivatott bizonyítani, hogy a reformerek szakirodalmi tájékozottsága igencsak esetleges.

E reformerek módszerei tehát radikálisan különböznek a másik két csoportban szorgoskodókéitól: nem holmi primitív, ad hoc jellegű szómagyarázatokat tesznek közzé, hanem hangtani, alaktani, mondattani jelenségeket igyekeznek történetileg úgy értelmezni, mintha azok valamiféle lingua franca tanúi lennének, vagyis a mai rokon nyelvek anyagi és szerkezeti egyezései holmi felderíthetetlen nyelvi kontaktusoknak, kölcsönzéseknek, substratumoknak lennének köszönhetők. Általában nagy bibliográfiára támaszkodva adják elő számtalan fórumon unalomig ismételt magyarázataikat, de forrásaiknak következetesen olyan állításokat tulajdonítanak, amelyeket azok nem tartalmaznak (pl. azt, hogy minden nyelv a nyelvek keveredése révén jött létre). Az uráli nyelvcsalád egyes tagjaiból idézett adatok gyakran hiányosak, tévesek – valójában torzítások. A nyelvi változásokat jóformán csak a nyelvek közti kapcsolatok következményeként kívánják értelmezni, vagyis nem a nyelv létezéséből, állandóan jelenlévő módosulásaiból fakadó természetes folyamatként; az ilyen felfogás vajon milyen bizonyíthatóan idegen nyelvi hatásoknak tulajdonítaná a magyarban bekövetkezett átalakulást a Halotti Beszéd nyelve és a mai magyar nyelv között? Nem véletlen, hogy egy fiatal kolléga, aki Hollandiában, Észtországban és Finn-

országban tanult uralisztikát, „voodoo science” címkét ragasztott a reformerek „œuvre”-jére... (De Smit).

A reformerek a mai balti-finn népek őseinek jó tízezer évvel ezelőtti baltikumi és finnországi megjelenésével számolnak, s ez óhatatlanul a mulatságos módon gerjesztett dáko-román mítoszt juttathatja eszünkbe, vagyis állítólagos elsőbbségükkel kívánják igazolni a jelenleg általuk birtokolt területekhez fűződő felségjogaikat.

Közülük egyesek szívesen hivatkoznak az újabb humángenetikai vizsgálatokra, amelyek Luigi Luca Cavalli-Sforza amerikai olasz kutatónak és munkatársainak a nevéhez fűződnek. E genetikusok összefüggésbe hozzák vizsgálataik eredményeit a nyelvcsaládokkal, így az alapnyelvekkel is (pl. Cavalli-Sforza 1999: 51, 52, még vö. Cavalli-Sforza et al. 2000: 192, 290, 291, 713!, 714) – ellentétben a reformerek ismereteivel, állításaival, akik tagadják az alapnyelvek hajdani meglétét és a rokonként ismert nyelveknek az alapnyelvekből való származását. Ezen genetikusok eljárása, az általuk emlegetett etnikumokról, a rokon nyelvek közti rokonsági fokokról kialakított igen hézagos informáltsága kétségeket ébreszthet a finnugor népeket és nyelveket valamelyest is ismerő olvasóban, hiszen pl. a cseremiszeket az Urál középső részének északi felére helyezik (Cavalli-Sforza et al. 2000: 428), holott a Volga vidékén laknak, a magyarok legközelebbi nyelvrokonaként a finneket ismerik (Guglielmo et al. 1999: 65), azok pedig valójában a Szibéria nyugati részében élő vogulok és osztjákok.

Meg kell említenem Cavalli-Sforza elképzelései kapcsán, hogy Magyarországon is született a genetikára hivatkozó, hasonlóan merész és „nagyívű” ötlet, amely valójában az általam a második csoportba sorolt kutatgatók szellemi termékeinek kategóriájába tartozik. Eszerint „Az ugorok történetével a magyarság őstörténete mintegy 40 ezer év távlatáig vezethető vissza” (Farkas 2002: 46). A hazai nézet szerzője az ugoron nem a tudományban meggyökeresedett fogalmat érti, hanem az uráli népességnek valamilyen arktikus vadászokból álló csoportját, amelynek képviselői a ténylegesen ugor népként ismert magyarokon, vogulokon és osztjákokon kívül szerinte a lengyelek, az ukránok és a horvátok lennének, ill. főleg az Egyesült Államok nyugati partvidékén honos penuti nyelvcsaládba tartozó indiánok is. Ennek a science fiction értékű elképzelésnek expressis verbis megfogalmazott „nyelvészeti” következtetése pedig így hangzik: „Az amerikai ugorok elméletét nyelvészeti kutatás is alátámaszthatja. Az indián nyelvek rendszerében a »penuti« nyelveket az ugor nyelvekkel rokonították. Amerikai tudósok feltételezik, hogy az obi-ugorok egy része Amerikába érkezett, ott szétszóródott (a penut indiánok 3 ezer éve élnek Kalifornia területén)”. Nos, a nyelvészetben jártas, a nyelvi tényeket ismerő és respektáló, képzett szakember ilyesmit nem állított, a történeti-összehasonlító nyelvtudomány művelői ilyen nézetet nem vallanak, ill. ők nem próbálnak pl. kozmogóniai, paleo-

botanikai, mikrobiológiai vagy endokrinológiai elméleteket kovácsolni – legalábbis én ilyenekről nem tudok.

Reijo Norio finn genetikus hozzászólt az amerikaiak vizsgálati eredményeihez és az azokból levont következtetésekhez. Szerinte az ilyen vizsgálatok nem különösebben alkalmasak az európai népek közti rokonság kimutatására (Norio 1998: 26–27, 2000: 137). A reformerek téveszméivel egyébként magam is többször foglalkoztam; aki ezen kérdésekről részletesebben kíván tájékozódni, annak figyelmébe ajánlom a velük foglalkozó terjedelmesebb vitacikkemet (Honti 2002).

A finnugor finnugrista „forradalmárokon” kívül kezembe jutott egy olasz személynek is egy olasz egyetemi hungarológiai kiadványban közzétett cikke (csak ennek a körülménynek az ismeretében merem azt hinni, hogy nyelvészként kívánt megnyilatkozni), amelyben az MTA Nyelvtudományi Intézetében mintegy két évtizednyi munkával készült Uralisches Etymologisches Wörterbuch(!) alapján arra a meghökkentő következtetésre jutott, hogy az uráli vagy finnugor alapnyelv voltaképpen török alapú pidzsin volt, amely nagyobb részt a görög, kisebb részt a latin befolyására jött létre a Fekete-tengertől északra a Kr. u. III. században(!!!). E két nyelvből szerinte kb. száz szó került volna át ebbe az állítólagos pidzsinbe, köztük számos olyan, amelyek előzményei – a tudományos kutatások fényében – minden kétséget kizáróan az uráli vagy a finnugor alapnyelvből öröklődtek a mai magyarba, a finnbe stb., pl. m. *hal* ~ fi. *kala*, m. *fű* ~ fi. *poika*, m. *néz* ~ fi. *näke*-, m. *lesz* ~ fi. *lie*-, m. *van*, *volt* ~ fi. *ole*-. Ez még az előzőleg emlegetett reformereken is túltesz, aligha szükséges bármiféle érdemi kommentárt hozzáfűzni. Hasonló, minden alapot nélkülöző elképzeléseket más, ugyancsak nem finnugor népekhez tartozó, nem finnugrista, hanem általános nyelvészeti képzettségű kutatók tollából is ismerünk.

2.4. Mindhárom csoporthoz tartozókra jellemző, hogy grafománok, az általuk idézett forrásokat változó ízlésük szerint értelmezgetik, nyelvi adatokat, történelmi és egyéb tényeket eltorzítanak (pl. a finnugrisztikában járatlan, ám arról szívesen nyilatkozó személyek a ’kéz’ jelentésű fi. *käsi* szót csak elvétele képesek helyes formában leírni, jobbra *kesi* lesz belőle; egy etimológiaifaragó pedig azt próbálta hihetővé tenni, hogy a Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótárának (TESz) munkatársai el akarták titkolni a magyar szókészlet török eredetű elemeit, és hogy őszerinte a *kor* szót e célból kihagyták ezen nagy etimológiai szótárunkból (de I. TESz 2: 567). A nyelvtudomány munkásai viszonylag ritkán mutatnak rá az első és a második csoportba sorolt naiv nyelvészkedők állításainak képtelen voltára (akik egyébként rendszerint még a magyar helyesírással is igencsak hadilábon állnak), akkor is csak azért, hogy a gyanútlan érdeklődőket megkíséreljék megóvni attól, hogy a primitív csapdákba besétáljanak. Pedig e teóriák kiötlői epedve várják és erőszakosan követelik, hogy a tudományos kö-

rök, különösen a Magyar Tudományos Akadémia foglalkozzon „teóriáikkal”. Általában csak a harmadik, jóval ritkábban a második csoportba sorolt nyilatkozók kapnak reakciókat, kemény kritikákat szakmai fórumokon, természetesen minden következmény nélkül, hiszen a kritikákra általában egyáltalán nem reagálnak, mivel a tudománytalan magyarázatok, feltevések kidolgozói rendszerint megszállottak, vagy ha mégis van részükről valamilyen reakció, akkor szakmai-nak nevezhető vita helyett legfeljebb vádaskodnak, támadó, kioktató hangnemhez menekülnek.

A második és a harmadik csoporthoz sorolható kutatók miatt a szakma emberi szempontból gondban van. A tudomány munkása ugyanis a saját szakterületén esetleg lehet jó szakember, ezért nem szívesen figyelmeztetik az illetőt a nyilvánosság előtt a népi bölcsességre: „suszter, maradj a kaptafánál!”. A nyelvészetben esetleg hasznos tevékenységet is folytatókkal szemben a realitásokhoz ragaszkodó kollégák gyakran elnézőek, hiszen jó kollegiális, sőt esetenként baráti viszony is összefűzi őket, ezért igen óvatos bíráló észrevételeiken átsugárzik az, amit magánbeszélgetések során mentségül elárulnak: „igaz, hogy butaságokat hord össze, de különben rendes ember”; főként idősebb „tradicionalista” kollégáinkra jellemző ez a csak magánbeszélgetésekben és magánlevelezésben megnyilvánuló dohogás, az egyetnemértés kifejezése. „Forradalmár” kollégáink az utóbbi jó tíz évben magyar és külföldi tudományos fórumokon súlyos kritikákat kaptak, a „tradicionalisták” számos kritikai cikkben igyekeztek a „forradalmárokat” a történeti-nyelvészeti alapfogalmak lényegéről felvilágosítani, figyelmüket a legalapvetőbb fontosságú szakirodalomra felhívni – mindhiába... Nagyjából érvényes rájuk is, hogy csak írnak, de nem olvasnak, ill. ha mégis olvasnak, akkor azt olvassák ki forrásaikból, amit szeretnének.

Az sem érdektelen, hogyan viszonyulnak egymáshoz e csoportok. A harmadikba tartozók képviselői alkotják az elitet, az elsőként említett csoport tagjai pedig kétségtelenül a „másként gondolkodók” szellemi proletárjai; e két csoport között egyáltalán nincs kommunikáció. A másodikba tartozók figyelnek le- és felfelé is, a szakmai ismereteket tekintve teljesen intakt nyelvészkedők iránti szimpátiájuk abban is megnyilvánul, hogy gyakran átveszik ötleteiket, akár hivatkozás nélkül is. A történeti-összehasonlító nyelvészetet tanult csodabogár-tenyésztők olykor kritikával, jogos kritikával illetik a legegyszerűbb alapfogalmak ismeretét is nélkülöző bűvészkedők ténykedését, vö. pl. „Az ilyen esetek nem a nyelvtudomány, hanem a tudományszociológia és még inkább a pszichológia kompetenciájába tartoznak. Az érdekes szerzők összekeverik a szabadságot a szabadossággal, ill. a véleményalkotás szabadságát a tudomány megalapozott kutatásokra épülő megnyilatkozásaival”.

3. Nem emlékeztem meg minden nyelvészkedő dilettáns nézeteiről még a második és a harmadik csoportból sem, ugyanis szinte lehetetlen végigtekinteni

az újat és minél feltűnőbbet közzétenni akarók seregén. E csodabogár-tenyésztők rendszerint agresszív módon előadott és feltűnést keltő megnyilatkozásaikkal gyaníthatólag szeretnének valamit kompenzálni, ez a valami pedig talán a siker-élmény hiánya lehet a voltaképpen szakmai munkában.

A szovjet birodalom összeomlása után a véleménynyilvánítási szabadsággal a szabadosság, a felelőtlenség, a szenzációhajhászás is beköszöntött. A nyelvészet terén mindhárom államalkotó finnugor nép hazájában felerősödtek az önmagasztaló dilettánsok hangjai. Annak is megvan az oka, hogy miért éppen ezekben az országokban hágott magasra ez a hangulat. Mindhárom nép szenvedett a kommunizmustól, az észtek és a magyarok a közvetlen orosz megszállástól, a finnek pedig a kínos orosz gyámkodástól. Ettől megszabadulva kompenzációképpen is igyekeznek egyesek nemzetük felsőbbrendűségét propagálni. Ezt igazán szemléletesen adta honfitársai tudtára egy finn kutató, aki hirtelen kényszert érzett kijelenteni a következőt: „A good example of how history can be (re)interpreted is the shift in speculations of where Finns originate from. During the period when the Soviet Union was still very strong and Finnish foreign policy was adjusted to these realities, the story of how Finns came to Finland – told e. g. in the schools – was that the Finns and other Finno-Ugric peoples came from the East and travelled through Russia and settled down in Finland, Estonia and Hungary. Part of the 'family' stayed behind in Russia. Today, as Finland has joined the EU and the Soviet Union no longer exists, history tells us a different story. Finns did not only come from the East but also from the West and are definitely part of the western culture”. A mi esetünkben nyilván annak is döntő szerepe van a délibábos rokonságkeresésben, hogy Trianonban példátlanul porig alázták a magyarságot, és némelyek előkelőbb rokonok keresgélésében próbálnak vigaszt találni.

A magyar nyelv finnugor eredete ellen ágálók rendszeresen a magyar nép honfoglalás előtti történelmére hivatkozva próbálják kikezdeni a tudomány megállapításait; pl. a „törökhitű” dilettánsok azt a nyelvészetileg is kétségtelen tényt igyekeznek eszmefuttatásaik középpontjába állítani, hogy az ősmagyaroknak igen intenzív kapcsolataik voltak török nyelvű népekkel. A józan emberek számára azonban világos, hogy akár a rég-, akár a közelmúltban nyelvileg és kulturálisan a magyarságba asszimilálódott török, német, szláv stb. nyelvű csoportok nem teszik szükségessé, hogy a sajátunkként kezeljük ezen etnikumok történelmét, a magunkénak is valljuk ezek nemzettudatát stb., miként pl. az újlatin nyelvet beszélő franciák sem a kelta vagy a germán nyelvű népekkel éreznek közösséget, hanem saját nyelvük eredete a tudatformáló tényező.

Az előadottak nem abból a szempontból tarthatnak számot érdeklődésünkre, hogy mit mondanak vagy írnak akár a nyelvészetet egyetemi szinten tanult, akár a tanulatlan, sőt: tudatlan nyelvhasználatok, hanem sokkal inkább társadalmi

jelenséggként érdemelnek figyelmet. Talán nem lenne felesleges egyszer időt és fáradságot áldozni e jelenség alaposabb elemzésére is. Úgy vélem, érdemes lenne azt is megfontolni, hogy szakemberek időnként, az eddigieknél gyakrabban, pl. a magyar nyelv hetének rendezvénysorozatai keretében vagy a finnugor népek rendszeressé váló világkongresszusaihoz kapcsolódva előadássorozatokban, népszerűsítő formában adjanak tájékoztatást az uráli/finnugor nyelvrokonság mibenlétéről, a történeti-összehasonlító nyelvtudomány lényegéről, hogy a nagyközönség ne csak a szököárszerűen ömlő ópiumot ismerje meg.

Irodalom

- Balró-Nagy Marianne (2003), Az írástudók felelőssége. NyK 100: 46–63.
- Bencze Lóránt – Csébfalvi Károly (2003), Genetika – számítástechnika – tudásszociológia. Az ugor-török háború új szakasza avagy vége? In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet. 2002. október 16–17. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 7–13.
- Buck, Carl Darling (1988), A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Cavalli-Sforza, Luigi Luca (1999), Geni, popolazioni e lingue. In: Longobardi, Giuseppe (ed.) (1999), Le lingue del mondo. Le Scienze quaderni dall'edizione italiana di Scientific American 108. 46–52.
- Cavalli-Sforza, Luigi Luca – Menozzi, Paolo – Piazza, Alberto (2000), Storia e geografia dei geni umani. Adelphi Edizioni, Milano. (Az eredeti változat: The History and Geography of Human Genes. Princeton University Press, Princeton 1994.)
- Guglielmo, C. R. – Piazza, A. – Menozzi, P. – Cavalli-Sforza, L. L. (1990), Uralic Genes in Europe. American Journal of Physical Anthropology 83: 57–68.
- Fejes László (2003), Még egyszer a finnugor rokonságtudatunkról. Finnugor Világ 8/4: 25–29.
- Hegedüs József (1966), A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. NytudÉrt 56.
- Honti László (1975), On the question of the proto language reconstruction. NyK 77: 125–136.
- Honti László (1976), Az alapnyelvi rekonstrukciók kérdéséről. In: Benkő Loránd – K. Sal Éva (szerk.), Az etimológia elmélete és módszertana. NytudÉrt 89: 131–137.
- Honti László (2002), „Was ihr wollt!” Science fiction und Sprachwissenschaft in den uralistischen Forschungen. In: Helimski, Eugen – Widmer, Anna (Hrsg.), *Wüsa wüsa* – Sei begrüßt! Beiträge zur Finnougristik zu Ehren von Gert Sauer dargebracht zu seinem siebzigsten Geburtstag. VSUA 57: 117–153.
- Itkonen, Esa (1998), Sukupuu ja kontakti. Vir 1998: 96–103.

- Keresztes László (2003), A magyar nyelv eredetkérdései (Eredmények és kihívások a finnugrisztikában). FUD 10: 107–126.
- Laakso, Johanna (1999a), Pohjois-Euroopan väestön alkukysymyksiä kontaktilingvistikan kannalta. In: Fogelberg, Paul (toim.), Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan. Bodrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Suomen Tiedeseura, Helsinki. 53–57.
- Laakso, Johanna (1999b), Voiko väittää mitä vain? Vir 1999: 637–639.
- Norio, Reijo (1998), Was kann die Genforschung über die Finnen aussagen? In: Jahrbuch für finnisch-deutsche Literaturbeziehungen, Mitteilungen aus der Deutschen Bibliothek 30. Deutsche Bibliothek, Helsinki. 23–30.
- Norio, Reijo (2000), Suomi-neidon geenit. Tautiperinnön takana juurillemme johtamassa. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- Rédei Károly (2003), Östörténünk kérdései. Magyar Östörténeti Könyvtár 18. Balassi Kiadó, Budapest.
- Sadovszky, Otto J. (1981), Ob-Ugrian elements in the adverbs, verbal prefixes and post-position of California Wintuan. In: Ikola, Osmo (ed.), CIFU VIII/VI: 237–243.
- Setälä, E. N. (1926), Suomensukuisten kansojen esihistoria. In: Kannisto, A. – Setälä, E. N. – Sirelius, U. T. – Wichmann, Y. (toim.), Suomen suku I. 120–189. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.
- De Smit, Merlijn (2003a), Uralic Linguistics vs. Voodoo Science or The “New Paradigm” on the Uralic Urheimat: Size Does Matter! Internet: www.geocities.com/isolintu/voodoo.html
- De Smit, Merlijn (2003b), Uralics vs. Voodoo. A bibliography. Internet: www.geocities.com/Athens/Avropolis/3093/voodooobibl.htm
- Weinreich, Uriel (1958): On the compatibility of genetic relationships and convergent development. Word 14: 374–379.
- Zsirai Miklós (1943/1986), Östörténeti csodabogarak. In: Ligeti Lajos (szerk.), A magyarság östörténete. Magyarságtudományi Intézet – Franklin / Akadémiai Kiadó, Budapest. 266–289.
- Zsirai Miklós (1952). A modern nyelvtudomány magyar úttörői. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Egy emotív jelentésű igecsoport néhány nyelvhasználati sajátossága

The paper discusses the usage of a group of intransitive emotive verbs. The notion of a negative impact is expressed in most of the verbs belonging to this group. It will be shown that the predicative verbal adverbial constructions of these verbs must be used instead of the finite forms in sentences expressing existing states of emotions in the present. The subject of the predicative verbal adverbial is in the thematic role of an experiencer in these constructions.

1.1. A címben jelzett igecsoporthoz olyan intranszitiv igéket sorolok, mint pl. *felháborodik, elkeseredik, megdöbben*. Mondatbeli viselkedésük egyetlen közös sajátosságára szeretném felhívni a figyelmet, legalábbis kiindulásként egy olyan – más igéktől eltérő – tulajdonságukat emelem ki, amely alapján egy sajátos igei csoport tagjaiként említhetjük őket. Tekintsük ehhez (1)–(3) példáit!

- (1) a. *Felháborodom, hogy elutasították a pályázatodat.
b. Fel vagyok háborodva, hogy elutasították a pályázatodat.
- (2) a. *Elkeseredem, hogy még mindig nem írt.
b. El vagyok keseredve, hogy még mindig nem írt.
- (3) a. *Megdöbbenek, hogy egyikőtök sem ment át a vizsgán.
b. Meg vagyok döbbenve, hogy egyikőtök sem ment át a vizsgán

A példasor a) mondataiban a főmondatok igehasználata helytelen, a b) mondatokban egyértelműen jó. Természetesen a helyesség eldöntéséhez ismernünk kell a szándékolt mondatjelentést, feltételeznünk kell egy beszédhelyzetet (a mondatok kontextusát), ill. jelen esetben példáinktól elvárjuk/elvárhatjuk, hogy felidézzék ezt a beszédhelyzetet, világossá tegyék a szándékolt jelentést (különösebb értelmező megjegyzések nélkül is).

(1)–(3) mondatokban a főmondatok igéje, ill. igei szerkezete a beszéd jelen idejében, a beszélés idején is fennálló, esetleg éppen akkor bekövetkező érzelmi állapotot, állapotváltozást fejez ki (vagy lenne hivatott kifejezni – az a) mondatokban). Az érzelmi állapot, pontosabban érzelmi viszonyulás kiváltó okát mondatainkban a mellékmondat fogalmazza meg, mely adott esetben megjelenhet a főmondati ige szerkezet bővítményeként is: *Fel vagyok háborodva a pályázatod elutasításán*. Az előbbieken leírt jelentés kifejezésére – úgy tűnik – az a)

mondatokban álló jelen idejű, ragozott igei formák nem megfelelőek, nem használatosak. Tehát lazán megfogalmazott jellemzőként azt mondhatjuk: az adott mondatjelentés kifejezésére ebben az igecsoportban a jelen idejű ragozott igealakok (verbum finitumok) szerepét az állítmányi határozói igeneves szerkezet (létige + -va, -ve) veszi vagy veheti át.

1.2. A (4)–(6) mondatok mini párbeszédek, másfajta beszédhelyzetet és mondatformákat mutatnak, s alkalmat adnak további kiegészítő megjegyzésekre.

- (4) a. – Nem fogadták el a pályázatomat.
 – Fel vagyok háborodva.
 (*–Felháborodom. de !: – Csodálkozom. /Sajnálom./Örülök neki.)
- b. – ...
 – Tegnap hallottam, hogy nem fogadták el a pályázatomat. Sejtettem, hogy fel vagyok háborodva.
- (5) – Ma sem jött leveled.
 – Nagyon el vagyok keseredve. (*– Nagyon elkeseredem.)
- (6) – Egyikőnk sem ment át a vizsgán.
 – Teljesen meg vagyok dőbbenve. (*? Teljesen megdöbbenek.)

Az ígék által kifejezett érzelmi megnyilvánulás kezdetére, bekövetkezésére (első megjelenésére) kontextus nélkül nem tudunk következtetni: jelölhetnek éppen bekövetkezett érzelmi állapotot: (4) a), (5), (6); de a kiváltó esemény lehet (közeli)múltbeli is: (4) b). A mondat ekkor is a jelen idejű érvényességet állítja előtérbe, de – a mondatok időszemléletének leírására használt fogalmakkal élve – az eseményidő elválik a beszédidőtől.

1.3. Még egy jelentésmozzanatra kell figyelnünk az (1)–(3) összetett mondatokkal, ill. (4)–(6) párbeszédekkel kapcsolatban. Az érzelemerkifejező igeneves szerkezetek konkrét, már bekövetkezett esetekre, helyzetekre vonatkoznak, szembevető a körülmények egyszerűsége, az általánosítás hiánya. Az előbb lazán megfogalmazott szabály tehát csakis akkor érvényes, ha a csoport igéit ilyen típusú helyzetekben – mintegy aktualizálva, alkalmasszerűen – használjuk. Ha a csoport igéit tartalmazó mondatok általános érvényűek, ill. a valamely kiváltó ok hatására bekövetkező érzelmi-indulati állapotváltozást általános érvényűen akarjuk megfogalmazni, vagy jelen van a rendszeresség, ismétlődés mozzanata, akkor a ragozott igealak használatára vonatkozó megszorító-tiltó szabály nem érvényes: a ragozott igealak és a határozói igeneves forma egyaránt használható. Nézzük ehhez (7)–(9) mondatait!

- (7) Mindig felháborodom
 Mindig fel vagyok háborodva } , ha emelik a bérletek árát.

- (8) Úgy megdöbbenek
 Úgy meg vagyok döbbenve } , ha ilyen esetekről hallok.
- (9) Mindig meghökkenek
 Mindig meg vagyok hökkenve } , ha nem ismerik ezt az idézetet.

Mint láthatjuk, általánosan fogalmazó példamondataink természetes módon tartalmazznak feltételes alárendelést, de ez egyáltalán nem jelent kizárólagosságot, hiszen egyszerű mondatokat is hozhatunk példaként az ilyen típusú használatra: *Mostanában gyakran elkeseredik/el van keseredve.*

2.1. A határozói igeneves szerkezetek használatával, nyelvhelyességi kérdéseivel úgy általában nem kívánok foglalkozni, csak annyit jegyzek meg – visszatérve az igecsoport tagjainak az (1)–(3) mondatokkal jellemzett viselkedésére –, hogy úgy látszik, olyan esettel állunk szemben itt, amikor a létigés határozói igenév használata alapvetően nem választási lehetőségként, hanem használati szükségszerűségként merül fel. Tehát ez esetben nem az ajánlott nyelvhelyességi megfontolásokat kell végigjárnunk, vagyis: ha egyáltalán helyes az igenévi forma „milyen kifejezésbeli haszna, többlete van a ragos igealakkal szemben?” (NyKsz: 230), hiszen az anyanyelvi beszélő eleve ezt – az igenévi formát – választja. Azaz egyetlen – nem kevés – haszna, többlete: a nyelvi helyesség, az elfogadhatóság (a ragos alakkal szemben). Hacsak nem helyettesítjük más szóalakokkal, felhasználva az adott jelentést hordozó szótót.

Ezt a lehetőséget mutatja (10), ahol az ige tranzitív párja vagy ennek folyamatos melléknévi igeneve áll a főmondatban.

- (10) Felháborít/Felháborító, hogy nem fogadták el a pályázatodat.

A csoport igéinek többsége kínálja ezt a lehetőséget, vagyis a tranzitív igével való helyettesítést a mondatjelentés lényeges változása nélkül. Így szabályosnak mondhatók az olyan kapcsolatok, mint *vki elkeseredik vmi miatt – vmi elkeserít vkit*, ahol az intranszitiv ige okhatározója alanyként, személyt jelölő alanya pedig tárgyként kerül be a tranzitív igével alkotott mondat szerkezetébe.

2.2. E viszonyításokból kiindulva nézzük meg röviden a csoporthoz tartozó igék egy-két további feltűnő jelentésbeli, mondattani és alaktani sajátosságát.

A (11) pont tartalmazza az ide sorolható igéket, valószínűleg nem hiánytalanul, és bizonyos alcsoportokat is elkülönít. A további jellemzés elsősorban és megszorítások nélkül az a) alcsoportra vonatkozik. (Megjegyzem, hogy a csoportosítás nem teljesen egységes szempontú.)

- (11) a. elcsügged, elképed, elkeseredik, feldühödik, felháborodik, kétségbeesik, megbántódik, megbotránkozik, megdöbben, meghatódik, meghökken, megijed, meglepődik, megrémül, megrendül, megretten, megsértődik

- b. megilletődik, megrökönyödik, megütközik
- c. begyullad, kiborul, kikészül, lelombozódik
- d. megnyugszik, megkönnyebbül

A csoportok igéi emotív jelentésűek, s többségük jelentésére leginkább az jellemző, hogy semleges/pozitív érzelmi állapotból negatív irányba kizökkent érzelmi, indulati állapotot jelölnek, ennek része lehet erkölcsi viszonyulás is. (Ez a „kizökkenés” még a pozitív jelentésű igékre is érvényes: *meghatódik, megilletődik*.) További részmozzanat a jelentésükben, hogy a jelzett érzelmi változás (viszonylag) gyorsan áll be, rendszerint külső ok hatására.

2.3. Általános jellemzésük után nézzük, hogy az emotív igék négy alcsoportjának elkülönítésében milyen megfontolások érvényesültek.

Az a. csoport minden igéjének van tranzitív párja, vagyis a (10) példában bemutatott tranzitív igés helyettesítés – ragozott igealakkkal – esetükben mindig elvégezhető. Megjegyzendő azonban, hogy a tranzitív igék (folyamatos) melléknévi igenévi formája nem mindig alkalmas a helyettesítésre: *meg vagyok rémülve, hogy ... – megrémít, hogy ... – *megrémítő, hogy ...*

A b. csoportba sorolt három ikes igének nincs (emotív jelentésű) tranzitív párja; emotív jelentésük alapvetően másodlagos fejlemény.

A c. csoport igéinek elkülönítése csak stilisztikai szempontból indokolható, stílusminősítésük az ÉKsz (és a MSzkt) szerint: bizalmas használatú. A *begyullad* kivételével van – az adott emotív jelentésben is használatos – tranzitív párjuk, ezek lehetővé teszik az a. csoporttal kapcsolatban említett szinonim helyettesítést.

A d. csoport két – rokon jelentésű – igéjét mindenekelőtt szintaktikai viselkedésük alapján (a létige + határozói igenévi forma kötelező megjelenése a konkrét, alkalmasszerű használatban) sorolom az emotív igék közé. Az a.–c.) csoportba tartozó emotív igék többségétől elkülöníti őket, hogy pozitív (vagy semleges) érzelmi állapot kialakulására/visszaállására utalnak, és a jelzett állapotváltozás nem (föltétlenül) gyorsan következik be, ugyanakkor tartósabb lehet, mint más emotív igék által jelölt érzelmi megnyilvánulások esetén.

2.4. Mondattani szempont: a csoportbeli igék többségének okhatározói vonzata van, vagy természetes bővítményként vehetnek fel okhatározót, esetleg értelmezésükhöz hozzátartozik valamilyen kimondott vagy csak a kontextusból kikövetkeztethető okszerű magyarázat: *megnyugszik, megkönnyebbül*. Az igékhez tartozó okhatározói vonzatok (leginkább *-on, -en, -ön* vagy *-tól, -től* raggal, ill. *miatt* névutóval) rendszerint egyben állandó határozók is.

Lexikai-szintaktikai szempontból figyelmet érdemel, hogy a (11) a) csoport minden igéjének van tranzitív párja. Az igepárok tagjai egymással felcserélve szabályos mondat szerkezetű változást eredményeznek. Feltűnő azonban, hogy e tranzitív igékkel – négy kivételével – nem alkotunk létigés határozói igeneves szerkezetet:

- (12) a. el vagyok keseredve – *el vagyok keserítve
 kétségbe vagyok esve – *kétségbe vagyok ejtve
 meg vagyok döbbenve – *meg vagyok döbbentve
- b. De! meg vagyok bántva, meg vagyok hatva, meg vagyok sértve, meg vagyok lepve

A kivételekről: *meg vagyok bántva, meg vagyok sértve* stb.: ezek az igék eredeti jelentésüket tekintve valamilyen fizikai hatás kifejezői lehetnek.

2.5. Szótani-alaktani szempontból legfeltűnőbb, jellegadó tulajdonságuk, hogy mindegyikük igekötős ige, s joggal vetődik fel ezen igék, ill. mondatbeli használatuk akcióminőségének kérdése. Igekötős mivoltuk szorosan összefügg jelentésük állapotváltozás mozzanatával, az érzelmi attitűd beálltának jelölésével. Az igekötők tehát nem az emotív állapot befejezettségét, hanem az érzelmi állapot bekövetkezését, „a kezdet megtörténtét” jelölik (vö. Kiefer 1983: 164). Jellemző az is, hogy ezen igék többsége nem is állhat igekötő nélkül: *hökken, keseredik* stb. a (13) pontban.

- (13) a. *képed, *keseredik, *hatódik, *lepődik
- b. ? döbben – döbbent arccal, ? ijed – ijedt hangon; ? rémül – rémült tekintettel

Szili Katalin a *meg* igekötő kapcsolódásairól írt tanulmányában foglalkozik az ilyen „alapige nélküli” *meg* igekötős igékkel, utalva az igekötő új szót létrehozó, esetenként képzőszerű viselkedésére (Szili 1988: 355).

3.1. Nem tartoznak (szorosan) a csoport igéi közé, de mondatbeli megjelenésük rokonítja velük a *megelégszik vmel, meggyőződik vmről* igei szerkezeteket, pontosabban ezen szótári formák meghatározott használatát. Az ÉKsz a jelentés szempontjából mindkét ige szócikkét két részre tagolja, minket a másodikként számon tartott jelentések érdekelnek. Ez a *megelégszik* esetén csak jelentésárnyalat a szótár szerint (virgulával elkülönítve), értelmezése: *vki, vmi kielégíti a várakozását, igényeit*; a *meggyőződik* esetében önálló jelentés, értelmezése: *erősen hiszi, bizonyos benne*.

A használatnak megfelelően a jelentésértelmezés előtt állítmányi határozói igeneves szerkezet áll. Ez a kezelési mód jelzi, hogy a két igét az említett jelentésekben *m i n d v é g i g* jelen, múlt és jövő időben egyaránt határozói igeneves formában használjuk: l. a (14) pont mondatai.

- (14) a. Meg vagyok elégedve a diákjaiddal. *Megelégszem a diákjaiddal.
 Meg voltam elégedve a diákjaiddal. *Megelégedtem a diákjaiddal.
 Meg leszel elégedve a diákjaimmal. *Meg fogsz elégedni a diákjaimmal.

- b. Fontos számunkra, hogy meg legyenek elégedve a javaslatainkkal. Állításait ügyesen védelmezi anélkül, hogy meg lenne győződve megalapozottságukról.
- c. (A két ige angol megfelelői alapalakban és igeneves formában)
megelégszik
 megelégszik vmivel – be satisfied/contented with |
 meg van elégedve vmivel/vkivel – be pleased/satisfied with sg/sy
meggyőződik
 1. meggyőződik (bizonyosságot szerez vmiről) – make sure of sg
 2. meg van győződve vmiről – be convinced/persuaded of sg

3.2. Ennek alapján azt mondhatjuk, vannak olyan jelentések, amelyek igei szóalakokkal szótározódnak, de valós használatuk során igenévként kerülnek be a mondatba, vagyis a szótári ígéhez potenciálisan tartozó teljes paradigmát – adott jelentésben – a létige és határozói igenévi szerkezet valósítja meg (ezzel el is különítve a másik jelentéstől). Az idő, mód személy, szám a létigén jelölődik. Úgy gondolom, ennek a szabályszerűségnek az erősségét bizonyítja az is, hogy a mellékmondatokban a felszólító módú (konjunktívuszi) és feltételes módbeli használatuk is az igeneves formát kívánja meg: (14) b.

Az angollal való összevetés, melyhez a Magay – Ország-féle kéziszótárt használtam, további illusztráció ahhoz, hogy a használat szintaktikai szintjén is megmutatkozó eltérések egyben világosan elkülöníthető jelentéskülönbségek kifejezői e két ige esetén, (14) c. pont.

Itt megfogalmazhatjuk azt az összefoglaló általánosítást, hogy a létigés határozói igeneves szerkezet éppen idő, mód stb. jelölőképességénél fogva képviselheti az igei paradigmát, ill. adott használatban beépülhet a paradigma meghatározott részletébe, ahogy azt a bemutatott emotív igecsoporttal kapcsolatban láttuk.

4.1. Ezek után természetes módon vetődik fel a kérdés: vannak-e, ill. melyek azok a további intranszitiv igeik, amelyek legalább jelen idejű használatukban az érzelmi viszonyulást kifejező igeikhez hasonlóan viselkednek, és milyen rendszerezést lehet megvalósítani közöttük. Azt hiszem, nem kell különösebb utána gondolás ahhoz, hogy soroljuk az ilyen típusú igeiket vagy szerkezeteiket: *elfárad* – *el van fáradva*; *elsápad* – *el van sápadva*; *kimerül* – *ki van merülve*; *meghíz* – *meg van hízva*; élettelen/nem személyt jelölő alanyokkal: *behorpad* – *be van horpadva*; *elhervad* – *el van hervadva*.

Részletezőbb elemzés nélkül is mondhatunk annyit, hogy ezen igeik alapvetően valamilyen – minőségileg/mennyiségileg jellemezhető – fizikai állapotváltozásra, ill. magának az állapotnak az (esetleg tartósabb) meglétére utalnak. Az emotív igecsoporttól elkülöníti őket például az, hogy nem tartozik hozzájuk vonzatszerű okhatározó, és nem *hogy* kötőszóval, hanem *mert* kötőszóval kapcsolt

okhatározói mellékmondatokkal bővíülhetnek. A jelen idejű igeneves szerkezet esetükben rendszerint helyettesíthető múlt idejű ragozott igével. Ilyenkor korábban bekövetkezett és folyamatosan fennálló, érzékelhető állapotot jelölnek. Ez a múlt idejű helyettesítés az emotív igéknél általában nem megy. Nézzük ehhez a következő próbát – *Mi van veled?* – *Elfáradtam – el vagyok fáradva*. De: *Mi van veled?* – **Felháborodtam – fel vagyok háborodva*.

4.2. Most már a határozói igeneves szerkezetekből kiindulva az lehet a kérdésünk – egy átfogóbb jellemzés érdekében –, milyen közös sajátásaik vannak azon intranszítív igéknek, amelyekkel alkothatunk (adott esetben kell is alkotnunk) létigés határozói igeneves szerkezetet, ill. milyen jegyek alapján jósolhatjuk meg ezt a szerkesztési lehetőséget.

Alaktani-lexikai jegyként elég kézenfekvőnek látszik az igekötő jelenléte, de nyilvánvalóan ez önmagában nem elegendő, gondoljunk *a leül, lefekszik* cselekvő igékre, vagy akár a félig-meddig szándéktalan jelentésű *elmosolyodik* igére. Lát-ható, hogy az ide tartozó igék (az intranszítív csoporton belül) szemben a cselekvőkkel a Károly Sándor által újra bevezetett kategóriába tartoznak, a mediális igék bizonyos típusát képviselik, ezekhez állnak közel (Károly 1967; Abaffy 1978).

4.3. Hasznosnak bizonyul továbbá, ha az igék lexikai jellemzésének részeként szemügyre vesszük az ígéhez tartozó tematikus szerepeket, vagyis az ige vonzatainak, szoros bővítményeinek szemantikai természetét, tulajdonságait, mindenekelőtt a ragozott ígés és az igenévvel szerkesztett mondatokban egyaránt alanyként álló főnevek tematikus szerepét. E jellemzéshez fontos megállapításokat találhatunk Alberti Gábor Passzivizálási művelet a magyarban című tanulmányában (1996).

A szerző kísérletet tesz arra, hogy a magyar predikatív határozói igeneves szerkezeteket egyetlen, egységes passzivizálási művelet eredményeként írja le. Elemzéseiben megfogalmazza, hogy a passzivizálást tekintve erősen korlátozott produktivitású magyar intranszítív igék körében azokkal a az igékkel alkothatunk igeneves szerkezetet, amelyeknek alanya *p a c i e n s* tematikus szerepben áll. Ez a szerep a tematikus szerepek kissé másféle kategorizálásában (Komlósy 1992: 359–360) részben átfedi az *e x p e r i e n s / á t é l ő* szerepét, melynek jellemzése: nem akaratos pszichikai folyamat átélője, érzelmi állapot hordozója. Azért is támaszkodunk erre a felosztásra, értelmezésre, mert – mint látható – az *experiens* szerepét csak élő személy töltheti be, így ide sorolhatjuk emotív igéink alanyait, ugyanakkor az *e* rendszerben is számontartott *p a t i e n s / e l s z e n v e d ő* egyaránt lehet élő és élettelen is. Jellemzése: „alakuló” résztvevő, olyan szereplő, amelynek tulajdonságai, jellemzői, állapota, külső meghatározottságai valamilyen változáson mennek át. Ez a jellemzés érvényes a fizikai változást kifejező igék élő és élettelen alanyára is. Pl. *Döme meg van hívva – A koci oldala be van horpadva*. Tehát a határozói igenév használatának feltételeként jelöl-

hetjük meg az intranszitiv ige alanyának átélő/*experiens* vagy elszenvedő/*patiens* tematikus szerepét, és kizárhatjuk az alanyként ágenst, aktív szereplőt kérő intranszitiv igéket.

5. Befejezésül az emotív igecsoport még egy sajátos vonásáról szeretnék szólni. Számomra úgy tűnik, hogy a csoport igéi jelentésükben és használatukban hasonlóságot mutatnak a beszédaktus-elméletben performatív igéknek nevezett, tehát kimondva valamilyen tett/cselekvés végrehajtására alkalmas igékkel. Mire alapozom ezt a talán meglepő észrevételt? A *felháborodik, elkeseredik*, de különösen a *megsértődik, meghatódik* és további hasonló igék esetén a bennük kifejezett szubjektív érzés, attitűd más minőséget kap, akkor válik igazán valóságossá, ha kimondjuk ezeket az igéket, igei szerkezeteket. Van ugyanis ezen igék jelentésében – éppen mivel nem pusztán állapotot, hanem érzelmi viszonyulást fogalmaznak meg – valamilyen kollektív vagy legalábbis személyközi mozzanat, s ez a közösségre vagy partnerre tartozó tartalmuk akkor valósul meg, érvényesül, amikor (egyes szám 1. személyben) el is hangzanak.

Irodalom

Abaffy Erzsébet (1978), A mediális igékről. MNy 74: 280–293.

Alberti Gábor (1996), Passzivizálási művelet a magyarban, NéNy 37: 7–46.

ÉKSz = Pusztai 2003.

Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.) (1996), Nyelvművelő kézisztár. Auktor Könyvkiadó, Budapest.

Károly Sándor (1967), A magyar intranszitiv-transzitiv képzők. ÁNyT 5: 189–218.

Kiefer Ferenc (1983), Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Komlósy András (1992), Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Struktúális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299–527.

Magay Tamás – Országh László (1991), Magyar – angol kézisztár. Akadémiai Kiadó, Budapest.

NyKSz = Grétsy – Kemény 1996.

Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), Magyar értelmező kézisztár. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szili Katalin (1988), Szabályok és szabálytalanságok a *meg-* igekötő kapcsolódásában. Nyr 112: 348–357.

Eseményszerkezet és topik-predikátum tagolás a magyar mondatban^{*}

Predicates describing different event types have different arguments designated to constitute the main news together with the verb. In the case of verbs expressing a change of state, this argument is the theme undergoing the change of state; in the case of verbs expressing a terminated change of location, this argument is the terminus, denoting the end-location of the moving theme, whereas in stative sentences expressing existence or spatial configuration in a given location, this argument is the locative argument. In sentences expressing a mental or physical state, either the theme or the experiencer can function as the default carrier of main news. If the designated carrier of main news conveys known information, and as such, it is extracted into topic position, another constituent has to be promoted to the role of 'the carrier of main news'. An argument can take over the role of 'carrier of main news' if it introduces a new discourse referent (i.e., essentially if it is indefinite), or if it identifies a referent from among a set of alternatives (i.e., if it occupies the position of identificational focus). A verb can assume the role of 'carrier of main news' in an indirect way, by the contrastive topicalization of an argument (which also implies the contrasting of the verb with its negated counterpart).

1. A probléma

A magyar mondatok nagy része topik-predikátum tagolódású. A topik szerkezeti egység tartalmazza azt az összetevőt vagy azokat az összetevőket, melyről vagy melyekről a mondat predikátumrésze állítást tesz. Az ige bármely vonzata topicalizálható, ha a társalgási univerzumban már jelen lévő személyre, dologra, csoportra utal, azaz, ha határozott vagy specifikus határozatlan főnévi csoport alkotta megnevező kifejezés.¹ Például:

- (1) a. [_{TopP} János [_{PredP} kölcsönadta Évának a könyvet]]
- b. [_{TopP} A könyvet [_{PredP} kölcsönadta János Évának]]
- c. [_{TopP} Évának [_{PredP} kölcsönadta János a könyvet]]

^{*} E tanulmány a *Linguistics* c. folyóiratban megjelenés alatt álló *Event structure and discourse linking in Hungarian* c. cikk magyar változata.

¹ Az olyan főnévi csoportnak tulajdonítunk [+ specifikus] jegyet, melynek megnevezettje egy a társalgási univerzumban már jelen lévő halmaz részhalmaza.

Ugyanakkor nem minden határozott vagy specifikus határozatlan megnevező kifejezés topikalizálása eredményez egyformán jelöletlen mondatot. (1c) esetben például arra kényszerít bennünket valami, hogy az *Évának* topikot kontrasztív intonációval ejtsük. Míg (1b)-ben a tárgyi szerepű topik jelöletlennek hat, a (2) alatti példapár esetében csak az a (2a) mondatváltozat jelöletlen, melyben az alanyt topikalizáltuk:

- (2) a. [_{TopP} Mari [_{PredP} nyírja a fűvet]]
 b. [_{TopP} A fűvet [_{PredP} nyírja Mari]]

A tárgy is állhat topikhelyzetben, ha az alany határozatlan főnév (3a). Határozott alany esetén a tárgy csak akkor topikalizálható, ha az alany az ige előtti hangsúlyos fókuszpozícióban található (3b), vagy ha a topikalizált tárgy nyílt vagy rejtett szembeállítást fejez ki (3c).

- (3) a. [_{TopP} A fűvet [_{PredP} nyírja egy közmunkás]]
 b. [_{TopP} A fűvet [_{PredP} MARI nyírja]]
 c. [_{TopP} A fűvet [_{PredP} nyírja Mari]] (de a bokrokat nem).

Olyan ígét is találunk, melynek bármelyik vonzata egyformán könnyen topikalizálható:

- (4) a. [_{TopP} Jánosnak [_{PredP} tetszik Mari]]
 b. [_{TopP} Mari [_{PredP} tetszik Jánosnak]]

Elvileg az igevonzatok közül bármennyi topikalizálható; mégis, ha a fenti állítmánynak mindkét vonzatát topikalizáljuk, megint csak jelölt mondatot kapunk; a két topik közül az egyiket önkéntelenül is kontrasztív topikként ejtjük és értjük (5a). Nem szükségszerű azonban a kontrasztív értelmezés, ha például az ígét tagadószó előzi meg (5b).

- (5) a. [_{TopP} Jánosnak Mari [_{PredP} tetszik]] (de Éva nem)/(de Péternek nem).
 b. [_{TopP} Mari Jánosnak [_{PredP} nem tetszik]]

E tanulmány az (1)–(5) alatt bemutatott tények magyarázatát keresi. Azt a jelenségekört igyekszik pontosabban leírni, melyet Firbas (1964, 1971, 1975) informálisan a mondatösszetevők eltérő kommunikatív dinamizmusaként jellemzett. Célját tekintve párhuzamba állítható a Szemiotikai szövegtan 12. kötetének tanulmányaival is (Petőfi – Békési – Vass 1999), melyek azt kutatják, hogy egy mondat lehetséges szórendi változatai közül melyik hat a legjelöletlenebbnek egy adott szöveghelyzetben, és miért, illetve Kabán több tanulmányával (Kabán 2001a, 2001b). Az újabb nemzetközi szakirodalomban Ackerman – Goldberg (2001) és Doherty (2002) vizsgál hasonló kérdéseket.

Kiindulópontunk az a feltételezés, hogy egy adott mondat topik-predikátum tagolását a mondatban kifejezett esemény típusa határozza meg. Az (1), a (2)–(3), ill. a (4)–(5) alatti mondatokban tehát azért mások a topikválasztás lehetőségei, mert e mondatok más-más típusú eseményt írnak le, az (1) alattiak helyváltoztatást, a (2)–(3) alattiak állapotváltozást, a (4)–(5) alattiak viszont egy statikus állapotot.

A következőkben sorra vesszünk néhány, a magyar mondatokban relevánsnak bizonyult eseménnytípust (vö. É. Kiss 2002); megvizsgáljuk az egy-egy eseménnytípusra jellemző szórendi változatokat és a változatok megjelenési feltételeit; majd végül megfigyeléseinket általánosítjuk.

2. Topikválasztás állapotváltozást kifejező mondatokban

Az állapotváltozást kifejező mondatok *patiens* szerepű összetevőjük állapotváltozását írják le, gyakran – de nem szükségszerűen – az állapotváltozás okozóját, másként *agens*t is megnevezve. (*Agens* jelenlétében a *patiens* tárgyként jelenik meg a mondatban. *Agens* hiányában a *patiens* tölti be az *alany* szerepét.) Az állapotváltozás lehet határolatlan, mint a (6a) alatti példában, illetve a (7a) alatti példa egyik olvasatában, vagy határolt, a *patiens* teljes megváltozását, új állapotát eredményező, mint az (6b) és a (7) alatti mondatokban.

- (6) a. [TopP Mari [PredP nyírja a fűvet]]
 b. [TopP Mari [PredP lenyírja a fűvet]]²
- (7) a. [TopP János [PredP írt egy jelentést]]
 b. [TopP János [PredP megírta a jelentést]]

Ezekben a *patiens* szerepű tárgyak állapotváltozását leíró mondatokban jelöletlen esetben vagy a tárgy, vagy az őt tartalmazó igei kifejezés egésze hordozza a fő újdonságot – attól függően, hogy a mondatok a *Mit nyír (le) Mari?/Mit írt (meg) Péter?* kérdésekre vagy a *Mit csinál Mari?/Mit csinált Péter?* kérdésekre válaszolnak. Minthogy a tárgy mindkét esetben hordozza a 'fő újdonság' jegyet (egyik esetben egyedül, másik esetben az igével együtt), mindkét esetben az új információt tartalmazó predikátumszakaszban kell helyet foglalnia.

A tárgy állapotváltozását kifejező mondatokban az állapotváltozás okozója, *agense* is jelen van, de minthogy – specifikus, sőt határozott főnév lévén – meg-

² Egyes elméletek, például Dowty (1991) csak a határolt állapotváltozást, tehát például a (6b) leírta eseményt tekintik állapotváltozásnak. Mások, például Tenny (1994) szerint a (6a) és a (6b) alatti mondatokra egyaránt igaz, hogy *patiens*ük állapotváltozását fejezik ki. Mindössze abban különböznek, hogy a (6a) alatti mondat nem utal az állapotváltozási folyamat kezdő- és végpontjára, (6b) viszont a kezdő- és végpontot is beleértve írja le az állapotváltozási eseményt.

nevezettje már ismert, a változás pedig nem őt érinti, nem képvisel lényeges mondanivalót, új információt. Következésképp, ha az ilyen mondatban a patiens szerepű összetevő kerül topik helyzetbe, és az agens marad a predikátumrészben, az igéből és agensből álló predikátum nem eléggé informatív, nem tartalmaz elegendő újdonságot. Vö.

- (8) a. ?_{[TopP A füvet _[PredP nyírja Mari]]}
- b. ?_{[TopP A jelentést _[PredP megírta János]]}

Természetesen egy állapotváltozást tartalmazó eseményről olyan mondatot is lehet fogalmazni, melyben nem az agens, hanem a patiens létezését előfeltételizzük, azt állítván róla, hogy állapotában változást okoz vagy változást okozott egy agens. Ilyen esetben azonban az agens új szereplőt vezet be a társalgási univerzumba, tehát jelöletlen esetben határozatlan főnév kell, hogy képviselje:

- (9) a. _{[TopP A füvet _[PredP nyírja egy közmunkás]]}
- b. _{[TopP A jelentést _[PredP megírta egy Ph.D. diák]]}

Határozott főnév vagy tulajdonnév képviselte agens is vezethet be új referenst, például akkor, ha funkcionév, vagy ha megnevezettje – bár még nem fordult elő az adott beszélgetésben – ismert a beszélgetés résztvevői számára.

- (10) a. Mi történt a füvel?
- b. _{[TopP pro(/A füvet) _[PredP lenyírta a szomszédék fia]]}

Az ilyen eseteket kivéve egy ismert megnevezettre vonatkozó, határozott főnév képviselte agens csak akkor hordozhat új információt, ha több alternatíva közül választja ki megnevezettjét, azaz, ha az ige előtti fókuszpozícióban álló azonosító fókusz:

- (11) a. _{[TopP A füvet _[PredP MARI nyírja]]}
- b. _{[TopP A jelentést] _[PredP JÁNOS írta meg]]}

A változást elszenvedő patiens akkor is topicalizálható, ha a változás valamely körülményére – például helyére, idejére, eszközére, módjára – utaló határozó áll a predikátumrész fókuszpozíciójában. Ilyen esetben akár az agens (12a), akár a patiens (12b), akár mind a kettő topicalizálható:

- (12) a. _{[TopP János _[PredP TEGNAP írta meg a jelentést]]}
- b. _{[TopP A jelentést _[PredP TEGNAP írta meg János]]}
- c. _{[TopP János a jelentést _[PredP TEGNAP írta meg]]}
- d. _{[TopP A jelentést János _[PredP TEGNAP írta meg]]}

Az olyan állapotváltozást kifejező mondatokban, melyekben az állapotváltozás elszenvedője, a patiens topikhelyzetű, és a predikátumrész az ige kívül csak ismert

információt hordozó összetevőket tartalmaz, a patientst önkéntelenül is emelkedő, kontrasztív intonációval ejtjük, és szembeállító értelmet tulajdonítunk neki:

- (13) a. [_{TopP} A füvet [_{PredP} nyírja Mari]]
 b. [_{TopP} A jelentést [_{PredP} megírta János]]

Az efféle, ún. kontrasztív topikot tartalmazó mondatok nemcsak azt állítják, hogy az adott topikra igaz az adott predikátum, hanem azt is implikálják, hogy létezik egy alternatív topik is, melyre egy, az adott predikátummal szembeállított alternatív predikátum igaz (vö. Gyuris 2002 és É. Kiss – Gyuris 2003). Ha a kontrasztív topikos mondat predikátuma, mint (13a, b)-ben is, igével kezdődik (azaz nem tartalmaz sem fókuszot, sem kvantort), akkor az implikált alternatív predikátum nem más, mint az adott predikátum tagadott változata. (13a) tehát azt fejezi ki, hogy habár a füvet nyírja Mari, van valami más, hasonló jellegű dolog is, például a sövény, amit nem nyír. Hasonlóképpen (13b) azt implikálja, hogy jóllehet a jelentést megírta János, valami mást nem írt meg. A kontrasztív topik tehát az ige nyomatékosításának, tagadott megfelelőjével való szembeállításának az eszköze. Az ige előtti fókuszpozíció csak az igevonzatok és a szabad határozók számára áll nyitva, az igei alaptag számára nem – ezért nyomatékosítható az ige csak ilyen közvetett módon. A kontrasztív topik használata e példákban tehát azt a célt szolgálja, hogy az esemény kulcsszereplőjének, az állapotváltozás elszenvedőjének topicalizálásával súlytalanná vált predikátumrészt az ige nyomatékosításával informatívabbá tegye, azaz, a fő újdonság hordozójának szerepét – az igei kifejezés vagy a tárgy helyett – az igeinek adja.

Az ige nyomatékosításának, rejtett alternatívákkal való szembeállításának egyéb közvetett módja is van. Például tagadhatjuk az ígét, vagy módosíthatjuk még, már típusú határozószókkal. A *még nyírja* kifejezés a *már nem nyírja* kifejezéssel van kimondatlanul szembeállítva, a *már megírta* kifejezés pedig a *még nem írta meg* kifejezéssel. Az ige efféle nyomatékosítása esetén akármelyik vagy akár mindkét igevonzat is topicalizálható:

- (14) a. [_{TopP} Mari a füvet [_{PredP} nem nyírta le]]
 b. [_{TopP} A füvet [_{PredP} még nyírja Mari]]
 c. [_{TopP} A jelentést [_{PredP} már megírta Péter]]

Az olyan agents nélküli mondatokban, melyekben az állapotváltozást kifejező igeinek a patients az egyetlen vonzata, a patients akár topik-, akár predikátumbel-seji helyzetben előfordulhat (azaz akár a patientsről állítható, hogy állapotváltozáson megy vagy ment át – l. (15a)-t, akár az esemény rejtett hely-idő argumentumáról állítható, hogy ott és akkor a patients állapotváltozása megy vagy ment végbe – l. (15b)-t).

- (15) a. [_{TopP} A ház [_{PredP} épül/felépült]]
 b. [_{PredP} Épül/Felépült a ház]

Úgy tűnik tehát, hogy egyargumentumú igét tartalmazó mondatban jelöletlen esetben az ige képviseli a fő állítást, így önmagában is elegendő a mondat predikátumszakaszába.

Összegezve fenti megfigyeléseinket: az állapotváltozást kifejező mondatokban jelöletlen esetben a fő újdonság hordozója vagy az (igekötő +) ige + tárgy komplexum vagy csak maga a tárgy, azaz a tárgy mindkét esetben része a mondat predikátumszakaszának. A topikszerep várományosa a változás elindítóját megnevező alany. A tárgyat csak akkor lehet a mondat predikátumrészéből a topikrészbe emelni, ha a 'fő újdonság hordozója' jegy egy olyan összetevőre került át, mely új referenst vezet be a társalgási univerzumba, vagy alternatívák halmazából választ ki egy már ismert referenst. Kontrasztív topik használata esetén az igét is egy alternatív predikátummal szembeállítva értelmezzük. s ilyenkor az ige egyedül viseli 'a fő újdonság hordozója' jegyet.

3. Topikválasztás célra irányuló helyváltoztatást kifejező mondatokban

A helyváltoztatási események során általában egy *patiens* egy *agens* által előidézett, valamely célpontra (ún. terminusra) irányuló mozgást végez. (Az ilyen eseményeket leíró mondatokban az *agens* hiányozhat is, vagy egybeeshet a *patiens*szel. Bizonyos igék esetében a *patiens* rejtve marad, vagy az igébe inkorporálódik; a célt (terminust) pedig gyakran csak egy terminatív igekötő képviseli – l. É. Kiss 2002-t.) (16a) esetében *a polcra*, (16b)-ben a *Gábornak* szerepel terminusként:

- (16) a. [_{TopP} János [_{PredP} feltette a könyveket a polcra]]
 b. [_{TopP} Mari [_{PredP} odaadta a könyvet Gábornak]]

Az ilyen mondatokban a fő újdonság hordozója jelöletlen esetben vagy a *patiens* célra irányuló mozgását kifejező (igekötő +) ige + tárgy + terminus komplexum, vagy csak a mozgás végpontját, az esemény kulminálását jelölő 'terminus' argumentum – attól függően, hogy a mondatok a *Mit csinált János?/Mit csinált Mari?* vagy a *Hová tette János a könyveket?/Kinek adta oda Mari a könyvet?* kérdésekre válaszolnak. Az előbbi esetben az *agens*, az utóbbiban az *agens* és a *patiens* is mentes 'a fő újdonság hordozója' jegytől, tehát szabadon topicalizálható. Így az alábbi mondatváltozatok mind jelöletlenek, nem kívánnak sajátos kontextust, értelmezést vagy intonációt.

- (17) a. [_{TopP} János a könyveket [_{PredP} feltette a polcra]]
 b. [_{TopP} János a könyveket [_{PredP} a polcra tette]]

- c. [TopP A könyveket János [PredP feltette a polcra]]
- d. [TopP A könyveket [PredP feltette János a polcra]]

Ha viszont a terminust topikalizáljuk, a mondat predikátumrésze súlytalanává válik – még akkor is, ha az ige mellett az agens vagy a patiens vagy akár mindkettő a predikátumrészben marad.

- (18) a. *[TopP János a polcra [PredP 'tette a könyveket]]
- b. *[TopP A polcra [PredP 'tette János a könyveket]]

(A fenti példákban *a polcra* topik szerepének megfelelően hangsúlytalanul ejtendő; a főhangsúly a predikátumrész élén álló *tette* igére kerül). E mondatok sokkal elfogadhatóbbak – bár még mindig jelöltek – akkor, ha a mozgás végpontjára a predikátumrészben belül is utal egy terminatív igekötő:

- (19) a. [TopP A polcra [PredP feltette János a könyveket]]
- b. [TopP A polcra János [PredP feltette a könyveket]]
- c. [TopP János a polcra [PredP feltette a könyveket]]

E mondatok olyan helyzetben fogadhatók el, melyben a szóban forgó könyvek ismertek a beszélgetés résztvevői számára, de az adott szöveggörnyezetben még nem fordultak elő. Jelöletlenebb mondatot kapunk, ha a predikátumrészben található tárgy határozatlan, azaz új referenst vezet be:

- (20) a. [TopP János a polcra [PredP (fel)tett néhány könyvet]]
- b. [TopP A polcra [PredP (fel)tett János néhány könyvet]]

Nehezebb olyan helyzetet elképzelni, melyben a patiens és a végpont ismert, és a mozgás agensét jelölő alany hordozza az új információ, azaz a patiens és a végpont alkotja a topikrészt, és az ige és az agens alkotja a predikátumrészt. Ez egyrészt akkor fordulhat elő, ha az agens új referenst bevezető határozatlan főnév:

- (21) [TopP Az ügyfeleknek a leveleket majd [PredP elküldi egy titkárnő]]

Ismert referenst jelölő, határozott agens-alany vagy határozott patiens-tárgy akkor adhat kellő súlyt a terminus nélküli predikátumnak, ha fókuszpozícióban áll, azaz, ha megnevezettjét alternatívák közül azonosítja. Például:

- (22) a. [TopP A polcra [PredP JÁNOS tette (fel) a könyveket]]
- b. [TopP A polcra a könyveket [PredP JÁNOS tette (fel)]]
- c. [TopP János a polcra [PredP A KÖNYVEKET tette (fel)]]

- d. [TopP A polcra János [PredP A KÖNYVEKET tette (fel)]]
 e. [TopP A polcra [PredP A KÖNYVEKET tette (fel) János]]

Az is lehetővé teszi a terminus topikalizálását, ha a predikátumrész a helyváltztatás valamely külső körülményét kifejező, szabad határozói fókuszot tartalmaz:

- (23) [TopP A polcra a könyveket [PredP TEGNAP tette fel János]]

Az agens, patiens vagy valamely szabad határozó fókuszsként való szerepeltetése helyett az igét is nyomatékosithatjuk – például azáltal, hogy az egyik topicalizált összetevőt ki nem mondott ellentétbe állítjuk (ami által az ige is ellentétbe kerül tagadott párjával):

- (24) [TopP A polcra János a könyveket [PredP feltette]] (de a CD-ket nem).

A fenti megállapítások az olyan helyváltztatást kifejező predikátumokra is igazak, melyek agense nincs kifejezve. Az ilyen predikátumok esetében az alanyként szereplő patiens a jelöletlen topik (25a). A [TopP terminus [PredP igekötő ige patiens]] mondat szerkezet csak akkor lehetséges, ha a patiens új referenst vezet be (25b). Az is lehetővé teszi a terminus topicalizálását, ha a predikátum fókuszot tartalmaz (25c), vagy ha az ige kap nyomatékot – például egy *még* vagy *már* határozószó révén vagy egy kontrasztív topik által (25d, e).

- (25) a. [TopP A labda [PredP begurult a kapuba]]
 b. [TopP A kapuba [PredP begurult egy kő]]
 c. [TopP A kapuba [PredP A KAPUFA MELLETT gurult be a labda]]
 d. [TopP A kapuba Péter labdája [PredP begurult]] (de a Jánosé nem).
 e. [TopP A kapuba [PredP már begurult a labda]]

Összegezve a helyváltztatást kifejező mondatokra vonatkozó megfigyeléseinket: A patiens célra irányuló helyváltztatását kifejező mondatokban jelöletlen esetben a helyváltztatás célpontja képviseli – egyedül vagy az (igekötős) igével és a tárggyal együtt – a fő újdonságot. Következésképp a helyváltztatás célpontját megnevező mondatrész csak akkor topicalizálható, ha 'a fő újdonság hordozója' jegyet egy másik összetevő vette át – például azért, mert új szereplőt vezet be a társalgási univerzumba, vagy alternatívák közül azonosít egy már ismert szereplőt (azaz fókusz szerepű). Az ige is képviselheti a fő újdonságot – ha például egy *még*, *már* típusú határozószóval módosítjuk, vagy ha egy kontrasztív topik segítségével hallgatólagosan szembeállítjuk a tagadott megfelelőjével.

4. Topikválasztás adott helyen való létezést vagy térbeli elhelyezkedést kifejező mondatokban

Az olyan statikus mondatokban, melyek patiensük (pontosabban Komlósy 1992 terminológiája szerint jellemzettjük) adott helyen való létezését vagy térbeli elhelyezkedését fejezik ki, a fő újdonság hordozója jelöletlen esetben vagy a helyhatározó, vagy az (igekötős) ige + helyhatározó komplexum. Ezért az ilyen mondatok predikátumrészében a létezést vagy térbeli elhelyezkedést kifejező (igekötős vagy igekötő nélküli) ige mellett a helyhatározói vonzat foglal helyet. Ha a mondatnak nincs agense, a topikpozícióba a jellemzett szerepét betöltő alany kerül. Például:

- (26) a. [TopP A könyv [PredP az asztalon van]]
- b. [TopP A könyv [PredP ott van az asztalon]]
- (27) a. [TopP János [PredP az ágyon fekszik]]
- b. [TopP János [PredP ott fekszik az ágyon]]
- (28) a. [TopP A taxi [PredP a ház előtt áll]]
- b. [TopP A taxi [PredP kint áll a ház előtt]]

A jellemzett szerepű alany a predikátumrészben is maradhat. Ekkor a predikátumrészt egy kifejtetlen hely–idő argumentumról tett állításként értelmezzük:

- (29) a. [PredP Ott van a könyv az asztalon]
- b. [PredP Ott áll a taxi a ház előtt]

Ha a létezés, térbeli elhelyezkedés helye ismert, a helyhatározó is topicalizálható. Ekkor egy másik összetevőnek kell átvennie 'a fő újdonság hordozója' szerepet. A jellemzett többek között akkor alkothat az igével kellően informatív állítmányt, ha határozatlan, azaz, ha új referenst vezet be:

- (30) a. [TopP Az asztalon [PredP ott van egy könyv]]
- b. [TopP Az ágyon [PredP ott fekszik egy idegen]]
- c. [TopP A ház előtt [PredP ott áll egy taxi]]

Ha a jellemzettet névelőtlen főnév képviseli, akkor igemódosítóként mintegy inkorporálódik az igébe. A helyhatározó ilyenkor is akár topikként szerepelhet (31a), akár a mondat predikátumrészében állhat (31b). Ez utóbbi esetben a predikátumrészt a kifejtetlen ('itt és most' vagy 'ott és akkor' jelentésű) hely–idő argumentumról szóló állításként értelmezzük.

- (31) a. [TopP Az asztalon [PredP könyv van]]
- b. [PredP Taxi áll a ház előtt]

Határozott főnév képviselte jellemzett csak akkor lehet a fő újdonság hordozója, ha fókuszpozícióban áll:

- (32) a. [_{TopP} Az asztalon [_{PredP} A KÖNYV van]]
 b. [_{TopP} Az ágyon [_{PredP} JÁNOS fekszik]]
 c. [_{TopP} A ház előtt [_{PredP} A TAXI áll]]

Az is lehetővé teszi a helyhatározó topicalizálását, ha az ige veszi át 'a fő újdonság hordozója' szerepet. Az ige nyomatékosításának egyik eszköze a topicalizált helyhatározónak kimondott vagy rejtett formában való ellentétbe állítása (33a). Az igének tagadással (33b) vagy *még, már* típusú határozószóval való módosítással is (33c) kellő súlyt adhatunk.

- (33) a. [_{TopP} A János cikkében [_{PredP} ott van a megoldás]] (a Péter cikkében nincs ott)
 b. [_{TopP} A levélládában a várt levél [_{PredP} nem volt benne]]
 c. [_{TopP} A levélládában [_{PredP} már benne van a mai újság]]

Az adott helyen való létezést vagy térbeli elhelyezkedést kifejező mondatokkal kapcsolatos megfigyeléseink e mondatfajta tranzitív, agentis is tartalmazó változatára is igazak. Azaz, jelöletlen esetben a helyhatározó képviseli a fő újdonságot, így a többi vonzat: az agentis–alany és a jellemzett–tárgy szabadon topicalizálható (34a, b). A helyhatározó csak akkor emelhető ki topik helyzetbe, ha a predikátumrészben maradó alany vagy tárgy határozatlan (34d) vagy fókusz szerepű (34e), vagy ha az ige kap nyomatékot például a topik ellentétbe állítása révén (34f).

- (34) a. [_{TopP} János [_{PredP} otthagya a könyvet az irodában]]
 b. [_{TopP} János a könyvet [_{PredP} otthagya az irodában]]
 c. ?[_{TopP} A könyvet az irodában [_{PredP} otthagya János]]
 d. [_{TopP} János az irodában [_{PredP} otthagyt egy fontos feljegyzést]]
 e. [_{TopP} Az irodában [_{PredP} A KÖNYVET hagyta ott János]]
 f. [_{TopP} A könyvet az irodában [_{PredP} otthagya János]] de a jegyzeteket nem.

Az elmondottak fényében az adott helyen való létezést, térbeli elhelyezkedést kifejező mondatok a topik–predikátum tagolás szempontjából az adott célpontra irányuló helyváltoztatást kifejező mondatokkal állíthatók párhuzamba. Míg az utóbbiakban jelöletlen esetben a helyváltoztatás végpontja, a *hová* kérdésre felelő helyhatározó (vagy az őt tartalmazó igei kifejezés egésze) hordozza a fő újdonságot, az előbbieken a létezés helye, azaz a *hol* kérdésre felelő helyhatározó (vagy az őt tartalmazó igei kifejezés). A helyhatározói vonzat csak akkor topicalizálható, ha 'a fő újdonság hordozója' szerepet egy másik vonzat veszi át

azáltal, hogy új referenst vezet be, vagy alternatívák közül azonosít egy már ismert megnevezettet. Az ige közvetett módon kaphat fókusz szerepet – például a topik ellentétbe állítása révén.

5. Topikválasztás fizikai vagy mentális állapotot kifejező statikus mondatokban

Az olyan statikus mondatokban, melyek egy *experiens* és egy jellemzett szerepű vonzatot tartalmaznak, akármelyik vonzat szabadon topicalizálható:

- (35) a. [_{TopP} Jánosnak [_{PredP} fáj az igazságtalanság]]
 b. [_{TopP} Az igazságtalanság [_{PredP} fáj Jánosnak]]
- (36) a. [_{TopP} Jánost [_{PredP} zavarja a zaj]]
 b. [_{TopP} A zaj [_{PredP} zavarja Jánost]]

Ha viszont mindkét vonzatot topicalizáljuk, az állítmány súlytalan marad – ha csak nem kap az ige külön nyomatékot például az egyik topik ellentétbe állításával:

- (37) a. [_{TopP} Az igazságtalanság Jánosnak [_{PredP} fájt]] (de másoknak nem)
 b. [_{TopP} Jánosnak az igazságtalanság [_{PredP} fájt]] (de a kudarc nem)

Az állítmányt tagadással vagy kvantor, illetve fókusz szerepű határozó bevonásával is informatívabbá tehetjük:

- (38) a. [_{TopP} Jánosnak az igazságtalanság [_{PredP} CSAK IFJÚKORÁBAN fájt]]
 b. [_{TopP} Jánosnak az igazságtalanság [_{PredP} MINDIG fájt]]
 c. [_{TopP} Jánosnak az igazságtalanság [_{PredP} nem fájt]]

Úgy látszik, az olyan mondatok esetében, melyek egy *experiens* és egy jellemzett között fennálló statikus viszonyt fejeznek ki, akár az *experiens*ről állítható, hogy hatást gyakorol rá a jellemzett, akár a jellemzetről állítható, hogy hatást gyakorol az *experiens*re. A statikus ige önmagában azonban jelentésstanilag nem eléggé tartalmas ahhoz, hogy egyedül alkossa a mondat predikátumrészét. Ugyanakkor erre a mondattípusra is igaz a (15b)-vel kapcsolatban tett megfigyelés: ha az ige egy-argumentumú, akkor magában is szerepelhet predikátumként:

- (39) [_{TopP} Az igazságtalanság [_{PredP} fáj]]

6. Konklúzió

A különféle mondatfajták lehetséges topik–predikátum tagolásának vizsgálata során azt figyelhettük meg, hogy – a topikot érintő specifikussági követelménytől eltekintve – nem a topik kiválasztására vonatkoznak megkötések, hanem arra, hogy milyen összetevőknek kell a mondat predikátumrészében maradniuk.

A topik a magyarban is, mint más nyelvekben, a társalgási univerzumban már jelen lévő, a mondatban kifejezett eseménytől függetlenül is létező egyént kell, hogy megnevezzon, következésképp határozott vagy specifikus határozatlan főnévnek kell lennie. Noha fentebb számos olyan mondatfajtát is bemutatunk, melyben egy határozott vagy specifikus határozatlan főnévi kifejezés topikalizálása helytelen vagy csak bizonyos helyzetekben elfogadható mondatot eredményezett, ezeket a mondatokat valójában nem az adott vonzat topikba emelése hanem a predikátumrész súlytalanná válása tette helytelenné vagy jelöltté.

Mint megfigyeltük, a különféle típusú eseményeket leíró mondatokban egy-egy jelentéstanilag, az adott szövegösszefüggéstől függetlenül meghatározható vonzat – vagy az őt tartalmazó igei kifejezés egésze – alkotja a fő újdonságot. Az állapotváltozást kifejező mondatokban az állapotváltozás elszenvetője, a célra irányuló helyváltoztatást kifejező mondatokban a helyváltoztatás célpontja, az adott helyen való létezést, térbeli elhelyezkedést kifejező mondatokban a létezés helye hordozza jelöletlen esetben a lényegi mondanivalót. A fizikai vagy mentális állapotot kifejező statikus mondatokban akár az állapot kiváltója, akár az állapot hordozója szolgálhat újdonságként. Ha a 'fő újdonság' szerepre predesztinált vonzat ismert információt fejez ki, és mint ilyen, topik helyzetbe kerül, a mondat állítmánya súlytalanná válik – hacsak nem veszi át valamely másik összetevő a 'fő újdonság' szerepet. Egy olyan vonzat, mely nincs szótárilag megjelölve a 'fő újdonság' hordozójának szerepére, csak akkor vállalhatja át ezt a funkciót, ha új társalgási referenst vezet be, azaz határozatlan, vagy ha alternatívák közül azonosít egy referenst, azaz fókusz szerepű.

Egyargumentumú igeik esetében az ige a fő újdonság hordozója. Többargumentumú igeik esetében az ige akkor veheti át ezt a szerepet a szerep kijelölt hordozójától, ha tagadással vagy határozószóval nyomatékosítjuk, vagy ha indirekt módon – kontrasztív topik használatával – ellentétbe állítjuk.

Hivatkozások

- Ackerman, Farrell – Goldberg, Adele (2001), The pragmatics of obligatory adjuncts. *Language* 77: 798–814.
- Doherty, Monika (2002), Topic-worthiness in German and English. Előadás, Conference on Language-Specific Discourse Linking, Berlin. Megjelenik a *Linguistics*-ben.
- Dowty, David (1991), Thematic roles and argument selection. *Language* 67: 547–619.
- É. Kiss, Katalin – Gyuris, Beáta (2003), Apparent scope inversion under the rise – fall contour. *ALH* 50: 371–404.
- Firbas, Jan (1964), On defining the theme in functional sentence analysis. *Travaux Linguistique de Prague* 1: 267–280.
- Firbas, Jan (1971), On the concept of communicative dynamism in the theory of functional perspective. *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university A* 19: 135–144.
- Firbas, Jan (1975), On the thematic and the non-thematic section of the sentence. In: Ringbom, H. (ed.), *Style and Text*. Skriptor, Stockholm.
- Gyuris, Beáta (2002), The semantics of contrastive topicalization. PhD. disszertáció, ELTE Elméleti Nyelvészet Tanszék.
- Kabán Annamária (2001a), Azt aktuális tagolás szövegszerkesztési lehetőségeiről. *MNy* 97: 200–206.
- Kabán Annamária (2001b), Kvantorok lehetséges sorrendjének szövegformáló hatása. In: Uő. (szerk.), *Funkcionális mondatperspektíva és szövegszerkesztési stratégia*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc.
- Komlósy András (1992), Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299–527.
- Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.) (1999), *Szemiotikai szövegtan* 12. JGYF Kiadó, Szeged.
- Tenny, Carol (1994), *Aspectual roles and the syntax-semantics interface*. Kluwer, Dordrecht.

BERTA ÁRPÁD

Keszi és társai – avagy a magyar törzsnevek török eredete és a rendszer

The author discusses the contentious issue of old Hungarian tribal names and their system, in support of his previously held position.

A Nyelvtudományi Közleményekben válaszolok arra az írásra, melyet Keszi Tamás jegyez a Keletkutatás legutóbbi összevont számában (1996–2002: 5–14) A magyar törzsnevekről cím alatt. Kizárólag azért írtam választ, mert Keszi Tamás írása első – csillag alatti – lábjegyzetében arról tudósít, hogy munkáját Vásáry István professzor úr lektorálta. Ha Vásáry jóváhagyta ezt az írást, illik rá válaszolni, mert úgy gondolom, hogy a véleménye általában megszívlelendő.¹

Keszi Tamás írása színvonalon aluli tartalmú és elfogadhatatlan hangvételű. Kedveli a csúsztatást, elhallgatást, igyekszik a félreért(et)és eszközét használni, nem idegen tőle a sértegetés, de kedveli a viccelődést is.

Csak példákat hozok.

Csúsztatás. Keszi azt írja (10), hogy „a magyarokat [Berta szerint – betoldás tőlem B.Á.] előbb bolgár-török, majd köztörök nyelvű nép szervezte meg, utóbbi a besenyő nyelvvel rokon hangtani jellegzetességekkel rendelkezett”. Majd c s ú s z t a t egyet, hiszen következő mondatai (10–11) így szólnak: „Minderről történeti források nem szólnak, vagyis Berta – saját módszertani szabályát megszegve – éppen hogy a törzsnevekből próbál történeti következtetéseket levonni. Amit pedig a magyarok honfoglalás előtti történetéről tudunk, az Berta eredményeivel kifejezetten ellentétes: a magyarok mindent elkövettek – tegyük hozzá, sikeresen –, nehogy a köztörök nyelvet beszélő besenyők megszervezzék őket.” Keszit nem zavarja, hogy két mondattal följebb a besenyők nyelvével rokon hangtani sajátosságokkal rendelkező népről ír engem idézve, itt már besenyőkről

¹ Annak, hogy írásom nem a Keletkutatásban, hanem itt jelenik meg, több oka is van:

1) Nem szívesen írok olyan fórumba, melynek szerkesztői nem tudják azt, hogy mi a tanulmány. Keszi hét és fél lapos írását a Tanulmányok rovat első helyén közlik.

2) Nem szívesen írok olyan folyóiratba, mely hat évfolyamot összevonva jelenik meg.

3) Nem szívesen adok cikket olyan folyóiratnak, ahol a szerkesztők nem ismerik az etikai szabályok minimumát, s nem ajánlják föl a válasz lehetőségét ugyanazon számban a megtámadottnak.

4) Nem szoktam írni olyan helyre, ahol egy közölt cikk lábjegyzetében olvasható a lektor neve. Ilyen furcsaságot még nem láttam soha, sehol.

ír, nekem tulajdonítva olyant, amit nem írtam. Miért csúsztat Keszi? Ha nem ezt teszi, akkor meg mit nem ért azon, hogy a besenyőkkel rokon bármelyik nép lehet, csak a besenyő nem.

Elhallgatás. Keszi a *Megyer* törzsnév kapcsán azt írja, hogy „az etimológiának súlyos kronológiai akadályja van. A[z] *-nč- > *-ndzš- > *-dzš- > -gy- változás ugyanis túl korai”. Keszi úgy tesz, mintha mindezt nem én hangsúlyoztam volna. Vö. Berta 1997: 217: „A másik dolog, melyet előre szeretnék bocsátani az, hogy az itt kikövetkeztetett *bancser* vagy *bandzser* név nem ismeretlen a történeti forrásokban. A 915–923 között író Tabarīnál, s a Tabarī által használt középperzsa forrásokban szerepel egy BNĠR alakban említett nép. Ez a nép Tabarī szerint a 6. században három másik „türk” nép társaságában élt a Kaukázusban. [...] Azt gondolom, hogy ennek a BNĠR alaknak a bevonása a *magyar* ~ *Megyer* eredetének vizsgálatába aligha lehetséges. Az -n- jelenléte egy 6. századi adatban valószínűtlenül késeinek tűnik egy *magyar* népnévet jelölő adatban.” Nem említi Keszi továbbá a cikkemben hozott *hangya* ~ *húgy* alakváltozatokat. Elhallgat és ügyeskedik.

Félreért(et)és. Keszi azt írja (5: 3. j.), hogy szerintem a magyar *nyék* ’sövény’ „összefügg *nyak*, *nyár* [én kurziváltam – B. Á.] szavainkkal.” Hol írtam én ilyen badarságot?

Sértegetés. „Feltételezem, maga Berta sem gondolja komolyan [ritkítás tölem – B. Á.], hogy minden törzsszövetség minden neve rendszert alkot.” – írja Keszi (10: 37. j.). Nem, természetesen nem gondolom így. Nem értem ugyanakkor, miért kell Keszinek ilyen pökhendi módon rákérdezni olyasmire, amit nálam nem olvashatott.

Viccelődés. „És ami számomra a legfájóbb: a *Keszi* [én kurziváltam – B. Á.] miért nem építették be valahogyan a rendszerbe?” – olvasni Keszinél (11). Számomra meg az a fájó, hogy Keszi viccelődik, ahelyett, hogy olvasson. Vö. Berta 1989: 12: „A ’Kis töredék’ jelentésű *Keszi* sem véletlenül áll a császár felsorolásának a végén. Ez feltehetően egy egészen új elnevezés. Lehet, hogy nemcsak az elnevezésük friss, hanem újonnan csatlakozott, vagy csatolt maga a *Keszi* nevet viselő etnikai alakulat is. Nevük arra mutat, hogy létszámuk nem volt nagy.” Vö. még Berta 1996a: 39: „A ’Töredék, Maradék’ jelentésű török eredetű *Keszi* törzsnév a lista végén áll. Minden bizonnyal csak későn került be a törzsnévi rendszerbe. (Azt, persze, nem tudhatjuk, hogy a *Keszi* néven említett törzs mikortól volt tagja a törzsszövetségnek. Világos különbséget kell tennünk az egyes törzsek és a listán szereplő törzsnevek története között.) A név mindenesetre arra utal, hogy az a törzs, amely hordozza, 10. századi formájában másodlagos alakulatnak számított.”

Nem folytatom. Nem érdemes.

A magyar törzsnevek török eredete

Kizárólag azért veszem sorra az arra egyébként érdemtelen írás kritikai megállapításait, mert – mint már fentebb említettem – Vásáry István lektorálta azt a cikket, melyben a szerző, Keszi Tamás az alábbi konklúzióra jutott (10): „Berta tehát öt új etimológiát állított fel, melyek közül három bizonyíthatóan téves, kettő pedig legalábbis kétséges”.

Az egyszerűség és áttekinthetőség kedvéért ugyanazt a decimális beosztást használom, melyet Keszi használt.

1. Keszi szakirodalmi tájékozatlanságáról már írásának elején világos képet kapunk. Maga a szerző számol be róla, hogy elméletem kritikájához az alábbi írásaimat használta: Berta 1989, 1990, 1991, 1994, 1997. Nem vette figyelembe – a teljesség igénye nélkül – a következőket: 1988, 1990a, 1996, 1996a, 1998, 1999. Minderre lehetősége lett volna, hiszen azt írja, hogy írása ugyan 1994-ben készült, de hét év elmúltával (2001-ben) még kiegészítette azt. Úgy látszik, nemcsak a jó munkához kell idő.

2.1. *Nyék* 'sövény'. Keszi állításával szemben (5) nem Németh Gyula etimológiáját (1930: 241–245; 1975: 155–156), hanem azt fogadtam el, hogy *Nyék* törzsnevünk összefügghet régies *nyék* 'sövény' közsavunkkal. Azt gondolom, hogy ez a szó nem, vagy óvatos megfogalmazásban: nem szükségképpen finnugor eredetű.² Mindezt persze, Keszinek is tudnia kellene, hiszen azt írja (5: 5. j.), „indoklás hiányában értékelhetetlennek tartom azon ötletét, hogy az etimon török”. Nem világos, hogy itt miért csak a következő hivatkozásokat találni: „Berta 1989: 6., Berta 1990, 33., Berta 1991, 6., 21. jegyzet, Berta 1994, 497.” Miért nem olvasta Keszi itt azon adatokat, melyeket az általa is hivatkozott írásomban soroltam fel (Berta 1997: 214): „kirgiz *jĕk* 'bekerített ágyás, árokpárt, szegély, perem', baskír *šĕyäk* 'ua.’”.

2.2. *Megyer* 'fő hely, központi hely'. A *Megyer* törzsnévről szólva Keszi – tévesen – azt írja (5), hogy „Berta korábbi álláspontját megváltoztatva [...] a szó török eredetét vetette föl”. Ez azért tévedés, mert nekem semmilyen álláspontom nem volt korábban. Következésképpen nem volt mit megváltoztatnom.³ Nem tudom, miből következtet arra Keszi, hogy az etimológiai „ötletet szemmel láthatólag a törzsnév más etimológiái ihlették, amelyek *-nč- hangkapcsolatot tartalmazó etimonból indulnak ki”. Etimológiai javaslatom nem ebből, hanem egy

² Minderre jó okom van. Az eddigi finnugor származtatást (vö. pl. Németh 1930: 241–245; 1975: 155–156; TESz 2: 1039; UEW 874) nem igazán erősíti, hogy mindössze egy igei bázist lehet rekonstruálni a finnugor nyelvek alapján. Vö. Berta 1998: 39, és uo. 15. j.

³ Azt egyébként, ha valaki megváltoztatja korábbi álláspontját – amúgy általában – nagyon pozitívnak gondolom. Az a negatív, ha valaki görcsösen ragaszkodik korábbi véleményéhez, olyankor is, amikor látja, hogy nincs igaza. Volt és bizonyára lesz még eset arra, hogy megváltoztattam, ill. meg fogom változtatni korábbi álláspontomat. Itt azonban nem volt semmi ilyenről szó.

**ban j̥er* 'fő hely, központi hely' török jelzős szerkezetből (szóösszetételből) indult ki. Így aztán elesnek Keszi kifogásai, melyek esetleg egy primér szóra vonatkoztathatók. Világosan látnunk kell: a primér szótövek és a szóösszetételek fonetizmusa nem szükségképpen esik egybe. Teljesen fölösleges elmélkedni azon, hogy milyen sorsa lehet egy primér szótőben az *-*nč*-nek avagy *-*ndž*-nek, itt ugyanis **on dž*^o-ról van szó: a jelző szóvégi **on*-jéről és a jelzett szó szókezdő **dž*^o-jéről. Elmélkedni csakis ezen lehet.

Azzal érvelni meg, hogy „török jövevényszavaink ugyanis a szóban forgó hangváltozásban már nem vettek részt: a **j̥injü*-ből gyöngy lett, nem **gyögy*” (Keszi 6) nem csak az említettek miatt érdektelen. Azért is fölösleges ez az okfejtés, mert szó sincs arról, hogy a *Megyer* származtatását a „vándorlások korába” helyeztem. A *Megyer* törzsnév legősibb török jövevényeink közé tartozik. A *Nyék* törzsnév kronológiájának korába.⁴

Mivel Keszi írása szerint a *Megyer* törzsnévre vonatkozó részt Vásáry nem lektorálta, a *Megyerre* bővebben nem térek ki.

2.3. Kürt 'mellecske'. Törzsnévünk származtatásakor egy **kögür* 'mell' jelentésű török etimonból indultam ki. Keszi azt írja (6) – adataimra támaszkodva –, hogy „kronológiai okok miatt valószínűtlen, hogy a török **kökür* részt vett volna a finnugor eredetű szavainkra jellemző hangzóközi zöngétlen zárhangok spirantizációjában.” Nem világos számomra, milyen gondolatok vezetnek Keszi erre a megállapításra. A *Kürt* törzsnév ősisége világosnak tűnik. Ezenkívül Keszi figyelmét felhívnám arra a tényre is, hogy vannak török eredetű korai magyar jövevényszavak, mint a *bánik* és a *szán* igék, melyek ismereteink szerint török **baqin*-, ill. **saqin*- etimonra vezethetők vissza. Ezek valószínűleg úgy magyarázhatók, hogy egy intervokalikus zöngésülés zajlott le a török oldalon, vagyis átadó alakként egy **bayin*-, ill. **sayin*- forma jöhet számításba. Milyen akadálya ütközhetne ezek után egy **köyür* hangzású szóalaknak a rekonstruálása? Az a tömör és értelmezhetetlenül megalapozatlan megállapítás, miszerint „Berta érvelése azt sugallja, hogy szerinte már a bolgár-török nyelvek különválása előtt létezett a *köküz* ~ *kögüz* kettősség, ezt őstörök szövegemlékek híján megalapozatlan ötletnek tartom” nem tűnik számomra figyelembe veendő gondolatnak. Miről ír itt Keszi? „Őstörök szövegemlékekről” ír, melyek messze meghaladják a fantáziámat. Hol vannak ilyenek??? Bárcsak lenne, akár egyetlen egy is! Bár, ha lenne, akkor mitől lenne mindez őstörök? Lehet, hogy mindez csak egy elszólás – pontosabban: elírás – Keszinél, melyet akárhogy is van ez, egy gondosabb lektor törölhetett vagy a figyelmesebb szerkesztők kihúzhattak volna.

Keszi azt is írja (6), hogy a „Codex Cumanicus *kögüs*, *kövüs* változatai természetesen nem igazolják egy bolgár-török **kögür* létezését, egyszerűen azért, mert a bolgár-török és köztörök nyelvjárások ekkorra már régén elkülönültek egymástól,

⁴Vö. pl. Berta 1996a: 40.

13. századi kipcsak vagy huszadik századi oguz adatok pedig vajmi keveset árulnak el az 5–9. századi bolgár-török nyelvjárásokról.” Azt gondolom, hogy így nem vitatkozhatunk egymással. Nem, mert Keszi egyáltalán nem érti, miről van itt szó. Arról írtam, s azt írom le most is, hogy az a középkipcsak *kögüs ~ köviis* ingadozás, az a gagauz *giis* alak, melyet ismerünk, mely adatolt, csakis egy szóbelseji, történeti *-g-t tartalmazó előzményre vezethető vissza. Ezt kétségsbe vonni nem lehet. A kronológia, persze, fontos. De milyen bizonyítéka van Keszinek, ismerve a magyar *bánik* és *szán* igéket is arra, hogy itt kronológiai nehézségek lehetnek? Semmilyen. Ha van, akkor miért nem osztja meg ezeket az olvasóval?

Szomorúan olvastam Keszinél azt is, hogy „Berta gondolatmenete alapján egyébként *ökör* [én kurzíváltam – B. Á.] szavunk helyett **ör*-t várhatnánk”. Szerintem nem várhatnánk **ör*-t, olyannyira nem, hogy a magyar *ökör* török háteréről írt cikkemben (Berta 2001) megírtam, hogy a törökségi adatok összegzése alapján egy őstörök **pökkVr-(X)z* alakból kell kiindulnunk. Keszinek előbb olvasnia kellene, s utána vitatkoznia: adatok, érvek és tudás birtokában.

Azt is felhánytorgatja nekem Keszi, hogy *büvös* és *bölcs* szavainkat állítottam analógiaként a *Kürt* törzsnév magyarázatához. Ez a felvetés olyannyira értelmetlen, hogy szégyenkezve jegyzem meg: nem tehetek róla, hogy a magyar szókincs török eredetű elemei között egyedül ez a két közszavunk kínálkozott analógiaként.

Összefoglalva véleményét Keszi megjegyzi, hogy etimológiámat nem tartja elfogadhatónak. Azt gondolom, hogy csakis olyan véleményre érdemes odafigyelnem, mely cáfolja azt, amit leírtam. Keszié nem ilyen.

2.4. Gyarmat 'hát-möge'. Keszi szerint a **gyarmatu* olvasat ehelyütt bizonytalan (7), mert a *gyermatu* megalapozottabb. Ez nem igaz, de legyen úgy, ahogy gondolja! Ha az első szótagi magánhangzó nem [a]-nak, hanem [e]-nek olvasandó, amiben – mint jeleztem – aligha van igaza, mindez semmit sem változtat etimológiai javaslatomon. Pozíciónált helyzetben – szókezdő köztörök y- ~ nyugati török j- után – a történeti *a* horizontális előre tolódása természetes változás lehet.⁵

Azt is írja Keszi (8), hogy „További problémát okoz az *-rt-* > *-t-* változás.” Ez a változás csakis annak okozhat problémát, aki nem ismeri a török, s ezen belül a csuvas hangtörténetet. Az ⁰*rt*⁰ szegmens változása – az ⁰*rt*⁰ > ⁰*t*⁰ változás – teljesen rendjén lévő, s sehol nem írtam azt, amit Keszi – megint csúsztatva – nekem tulajdonít, mármint azt, hogy ez „általános érvényű”⁶ lenne. Az ⁰*rt*⁰ > ⁰*t*⁰

⁵Mindez török nyelvtörténeti alapismeret. Tárgya lehet egy másodéves kollokviumnak.

⁶Mindössze egy tömör lábjegyzetet érdemel, hogy Keszi az *-rt-* > *-t-* változás szinonimájaként a fejlődés szót használja (8), egy olyan terminust, melyet elfogadhatatlannak tartok. Keszi figyelmebe ajánlanám: törölje a hangfejlődés terminust a szótárából. Nem fejlődnek, hanem változnak a nyelvi adatok. A korábbiánál nem fejlettebb az újabb, pusztán más. Nagyon jó lenne egyébként nem vitatkozni ilyen primitív ügyekben.

változás nem általános érvényű, ugyanakkor jól ismert változás, többek között a csuvasban. Minderről 1991-ben (vö. Berta 1991: 19, 91. j.) azt írtam, hogy „Az etimologikus *-rt- hangkapcsolat helyén -t- található a mai csuvasban számos esetben. Néhány példa: csuv. *vit-* 'beföd, fedez', *vite* 'födél, lepel' (P), vö. köztör. *ört-* 'befed' (Clauson 202b); *xătāl-*, *xőtöl-* 'megmenekedik' (P), vö. köztör. *qurtul-* id. (Clauson 650a). A példák számát bőségesen szaporíthatjuk. Fontos a csuv. *itā* 'páratlan szám' jelentésű szó, mely – Egorov csuvas etimológiai szótárával szemben (343) – egy *art vagy *arti alakra vezethető vissza.” Most is azt gondolom, mint tizenkét éve. Ennyit arról, hogy Keszi mit gondol a figyelembe vehető analógiákról.

2.5. Tarján 'A Tarxan [törzse]'. Keszi szerint (8) „Berta itt is elfogadja a régi etimológiát”. Ez így van, hiszen nem az volt a célom, amikor a magyar törzsnevek török etimológiáival foglalkoztam, hogy minden esetben újat mondjak, írjak. Az motivált egyedül, hogy jelen ismereteink szintjén meghatározzam az etimónokat. Ott, ahol nem volt szükséges korrigálnom korábbi nézeteket, elfogadtam azokat. Ilyen volt a *Tarján* törzsnév esete is. A Keszinél szereplő „itt is” kapcsán mindössze annyit kérdeznék – hol még? Az „itt is” Keszi írásának megint egyik rosszindulatú jegye. Sajnálom Keszit, ha indulatok vezérlik. Mindennek okát nem ismerem.

2.6. Jenő 'oldalka' vagy 'arc'. Keszi azt írja (8), hogy etimológiám nehézségét „az okozza, hogy ezt a fejlődést [sic! – nincs fejlődés, változás van – betoldás tőlem, B. Á.] egyetlen szó bizonyítja, nevezetesen az Ural folyó besenyő neve, amit [sic! – én ilyenkor a *melyet* vonatkozó névmást használnám – betoldás tőlem, B. Á.] Konstantinos Γελξ formában jegyzett le.” Ez igen súlyos tévedés. Szó sincs arról, hogy az *Ural* folyó neve egyetlen adat lenne a pozícionált *a > ä horizontális eltolódásra. Vegyük például elő a keleti ótörök *yaβyu* méltóságnevet, mely a magyarba *džäwü alakban kerülhetett, s így adhatott egy ómagyar +csa képzővel bővítve *Gyeücsa alakot, mely mai Géza személynevünk forrásul szolgál.

Az, hogy a „görög γ azonban a 'y' mellett a 'j' hangot is jelölheti [a nyelvészeti irodalomban a hangokat []-ben szokás jelölni – betoldás tőlem, B. Á.], és azt sem tudjuk, hogy a besenyők milyen nyelvből és milyen hangalakkal vették át a szót – vagyis hogy mikor és milyen nyelvben játszódtak le a besenyőnek tartott hangtani változások” nehezen tudom értelmezni. Az a helyzet ugyanis, hogy ez a hangváltozás leginkább a kipcsak nyelvekre jellemző,⁷ de mint a fenti példánk (*yaβyu* > *džäwü* >> **Gyeücsa*) mutatja, jellemző volt mindez a nyugati ótörökre is.

⁷Ajánlom Keszi figyelmébe az alábbi tanulmányt: Németh, J. (1932), Die Inschriften von Nagy-Szent-Miklós. Mit zwei Anhängen: I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen; II. Die ungarische Kerbschrift. BOH II. Budapest – Leipzig. 84. I. + VI tábla.

Azt nem tudom, hogy milyen ismeretek alapján gondolja Keszi, hogy „szinte kizárják egymást” -*gyarmatu* és *Jeney* olvasataim. Átgondolatlan dolog ez Keszitől, aki megfélemedezik arról, hogy mindig hangsúlyoztam, hogy a magyar törzsnevek forrásait – Konstantinos feljegyzéseit és a magyar helynevek tanulságait – együtt kell értelmeznünk. Konstantinos *Teváχ* adatát – a magyar helynevek bevonása után – nem lehetséges szókezdő *gy*-vel olvasni. Ez megint egy olyan lapszus, avagy elírás Keszinél, melyet egy gondos lektor, vagy figyelmes szerkesztők törölhettek volna.

Keszi Anonymus *Tonuzoba* adatán is elgondolkodik. Ha valaki gondolkodik, az jó dolog. De a *kákán* (török jövevényszó a magyarban) való csomókeresés kudarcra van ítélve. Azt gondoltam, gondolom, hogy a történeti török *-*ñ*- helyén jelentkező -*n*- Anonymus adatában arról tájékoztat, hogy a besenyőben egy *-*ñ*- > -*n*- változás zajlott le. Ehhez képest azon elmélkedni, hogy *domuz* és *deniz* van a mai törökországi törökben a történeti **toñuz* és **tāñiz* helyén, butaság. Ellentmond mindezzel a törekvéssel sajátmagának is Keszi, aki máshol (6) megró engem, hogy modern vagy viszonylag modern török adatokat használok a rekonstrukciónál. Ezek szerint neki lehet, nekem nem?

Keszi záró megállapítása szerint (9): „Az etimológia tehát kevésbé megalapozott hipotézisekre épül, így teljesen bizonytalan, illetve bizonyíthatatlan.” Súlyos szavak légüres térben.

2.7. Kér 'hátsó'. Keszi szerint (9) „Az etimológiának ebben az esetben nem hangtani, hanem jelentéstani akadálya van.” Majd azt írja, hogy „a példaként felhozott oszmánli [hagyjuk már ezt az elavult terminust, s használjuk helyette inkább a *törökországi török* műszót – betoldás tölem, B. Á.] *geri* szó jelentéseit természetesen csak kritikával vehetjük figyelembe”. Keszi megint csúsztat. Szó sincs arról, hogy én egy modern törökországi török *geri* adataira alapoztam véleményemet (vö. Berta 1991: 29–30, 151.j.) Az adott helyen több mint egy tucat adatot sorakoztattam föl. Ami Keszi azon ellenvetését illeti, hogy mikori lehet a történeti direktívus **kērii* nomenné válása (nem írnék itt főnevesülésről, hiszen lehetséges, hogy első lépcsőben adjektívizálódással egybekötött – pontosabban: egyenlő – nominalizálódás zajlott le), természetesen, lehet vitatkozni. Véleményem szerint a török szófajok kezdettől máig nem ekvivalensek a magyar nyelvvel, de mindennek kifejtése külön – nagyobbívű – tanulmányt igénylő feladat.

2.8. Keszi 'kis töredék, maradék'. Ha Keszi azt gondolja, hogy a *Keszi* magyarázatában nem hoztam „jelentősen újat”, súlyosan téved. Bárcsak ez lenne, persze, a legnagyobb tévedése! A *Keszi* törzsnév etimologizálásakor arra igyekeztem rámutatni (vö. Berta 1991: 7–11), hogy milyen okok magyarázzák azt, hogy a magyarban többféle alakban (*Keszi*, *Kesző*, *Keszü*, *Kesz*) jelentkezik a törzsnév. Ez egy új, előremutató eredmény volt. Az is új volt magyarázatomban, hogy nem deverbális, hanem denominális származékból indultam ki. Keszi min-

dezt – úgy látszik – nem értette meg, vagy – és ez a változat még rosszabb – nem akarta megérteni.

3. A rendszer. Keszi azt kérdezi (11), hogy „Miért mondja erre Berta, hogy «Konstantin császár törzsnévi listáján a törzsnevek sorrendje a javasolt megfajtések mellett szavaz»? Még ha feltételeznénk is, hogy Konstantinos informátorai egy komplett hadrendet diktáltak le, hol van itt a rendszer?” Elnézést kérek, de ha Keszi nem érti a rendszert, és a rendszer kialakulását, melynek egyes rekonstruálható fázisait részleteztem, akkor nincs mit tenni, csak sajnálkozni lehet.

Majd további kérdések is vannak itt. Egyik érdekesebb a másiknál.

Megkérdezi például, „Hogyan lehet az, hogy a finnugor elnevezést az idegen nyelvű szervezők megtartották?”. Miről ír itt Keszi? Melyik törzsnevünket tartom én finnugor eredetűnek? Egyiket sem. Milyen kérdés ez?

Miért erőlködik Keszi több kérdésében is a „török szervezőkkel”, az „idegen szervezőkkel”? Miért nem olvassa el azt, amit írtam, ha velem szeretne vitatkozni?

Javasolnám, újólág, hogy Keszi ismerkedjen meg a véleményemmel, melyet általa olvasott és nem olvasott írásaimban fejtettem ki⁸. Talán az analógiákról is más lesz akkor a véleménye.

Végezetül: török eredetű törzsneveink kérdésében minden korábbi véleményemet védhetőnek gondolom.

Irodalom

- Berta Árpád (1989), Új vélemény török eredetű törzsneveinkről. Keletkutatás 1989/Tavasz 3–17, 121–122.
- Berta, Árpád (1990), Ungarische Stammesnamen türkischen Ursprungs. UAJb NF 9: 31–37.
- Berta Árpád (1991), Török eredetű törzsneveink. NyK 92: 3–40.
- Berta Árpád (1994), *Gyarmat, Jenő, Kér, Keszi, Kürt, Megyer, Nyék, Tarján*. In: Kristó Gyula (főszerk.), Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század). Akadémiai Kiadó, Budapest. 241, 303, 341–342, 345–346, 389–390, 449–450, 497.
- Berta Árpád (1997), Elterő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.), Honfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest. 211–219.
- Berta Árpád (1988), Megszólaló törzsnevek: Élet és Tudomány 1988/51: 1608–1609. Az írás kalózkidrásban is megjelent: Megszólaló törzsnevek – Új megfajtési kísérlet a hadrend alapján: Magyar múlt – Hungarian Past. Sydney, Vol. 19 (1992): 78–81.

⁸Még egyszer felsorolom ez utóbbiakat: Berta 1988, 1990a, 1996, 1996a, 1998, 1999.

- Berta, Árpád (1990), Historische Zeugnisse der ungarischen Stammesnamen. Bernt Brendemoen (ed.), *Altaica Osloensia. Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*. Oslo, June 12–16, 1989. Novus, Oslo. 23–38.
- Berta Árpád (1996a), Magyar törzsek és törzsnevek. Jancsák Csaba et al. (szerk.), *Belvedere (a JGYTF történezhallgatóinak lapja) Kiskönyvtár 9. JGYTFK, Szeged*. 17–28.
- Berta Árpád (1996b) Magyarok a steppe országútján (Törzsek és törzsnevek). Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.), Árpád előtt és után. *Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*. Somogyi Könyvtár, Szeged. 31–41.
- Berta, Árpád (1998), On the Turkic Origin of the Names of the Hungarian Tribes. *Turkic Languages* 2: 32–48.
- Berta, Árpád (1999), Le système des noms de tribus Hongroises d'origine Turke. Csernus, Sándor – Korompay, Klára (dir.), *Les Hongrois et l'Europe: conquête et intégration*. Institut Hongrois de Paris, Paris – Szeged. 45–59.
- Berta, Árpád (2001), A magyar nyelv korai török jövevényszavainak törökségi hátteréhez II (3. *Iker*; 4. *Ökör*). *NyK* 98: 175–185.
- Clauson, G. Sir (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press, Oxford.
- Németh Gyula (1930), A honfoglaló magyarság kialakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest. 241–245.
- Németh, Julius (1975), Türkische und ungarische Ethnonyme. *UJb* 47: 155–156.

Határok nélkül: a grammatikalizáció státusáról¹

„Ha valaki azon a véleményen van, hogy egyetlen példa is elég egy nyelvi univerzálé visszaütéséhez, és hogy csak a nyelvi univerzálék magyarázhatnak meg bármit is, és emiatt csak ezeket érdemes kutatni, akkor (...) nincs miről beszélgetnünk.”
(Traugott 2001: 3)

This paper deals with controversial issues of grammaticalization discourse, involving the status of grammaticalization as a distinct process and the unidirectionality principle. We demonstrate that among the main factors of the dispute there is a deep conflict between functionalists and formalists, which is partially yielded by their different account for the concept of „science”. We make an attempt to revise most of the degrammaticalization examples in Newmeyer’s Language Form and Language Function, to show that they are not valid. By this we try to verify that there is no ground for eliminating the unidirectionality principle, although there are a few real cases of degrammaticalization. We emphasize that the processes grammaticalisation is usually reduced to constitute a qualitatively new phenomenon.

A grammatikalizáció – vagyis az a nyelvtörténeti folyamat, amelynek során lexikai elemek grammatikaivá válnak, illetve már grammatikaivá lett elemek további grammatikai tulajdonságokat vesznek magukra – az utóbbi évtizedek nyelvészetének egyik legnépszerűbb vizsgálati tárgyává lépett elő: nemcsak a nyelvtörténészek, de a funkcionális nyelvészek szélesebb köre is behatóan foglalkozik vele, az utóbbi pár évben pedig a formalista/formális/strukturalista nyelvészet művelői sem csekély érdeklődést tanúsítanak iránta. Elmondható tehát, hogy mára a grammatikalizáció kutatásának új fázisába érkezett a nyelvtudomány – így vélik a téma legjelentősebb képviselői is, többek között Ramat – Hopper (1998: 1) és Diewald – Wischer (2002: IX–X). A legfontosabb kérdések ebben az új periódusban nem másra, mint a grammatikalizáció státusára irányulnak – a fő dilemmát éppen annak eldöntése jelenti, hogy létezik-e a grammatikalizáció mint önálló nyelvváltozási folyamat. (A *The Limits of Grammaticalization* című gyűjteményes kötet szerzői, Ramat és Hopper a könyv címével is utalnak erre a vitákkal teli helyzetre, de további példaként hozhatók fel Campbell 2001;

¹ Ez az írás egy korábbi változatában a Nyelvészeti Doktoranduszok 7. Országos Konferenciáján hangzott el, 2003. november 8-án. Ezúton szeretnék köszönetet mondani a cikk megírásához nyújtott szakmai segítségéért Soós Sándornak és Wacha Baláznak.

Campbell – Janda 2001; Fischer – Rosenbach 2000; Haspelmath 2002a, Heine 2003; Joseph 2000; Newmeyer 1998, 2001 és Traugott 2001 írásai.)

A vizsgált nyelvtörténeti jelenség legszélsőségesebb kritikusai magát a grammatikalizációelméletet (grammaticalization theory)² kérdőjelezik meg, amelynek talán a legérzékenyebb pontja a kritikusok oldaláról általában csak dogmaként emlegetett egyirányúsági elv/hipotézis (unidirectionality principle/hypothesis). E szerint az elv szerint a grammatikalizáció visszafordíthatatlanul egyirányú nyelvváltozási folyamat, amely mindig a lexikon irányából halad a grammatika felé. A grammatikalizáció védelmezői főként azzal érvelnek, hogy a grammatikalizációs hipotézisek elvetése empirikus adatokra támaszkodva sem történt meg teljes érvennyűen. A grammatikalizáció jelentőségének a megítélése tehát igen tág határok között mozog a szakirodalomban. A legnagyobb erőt azok a kutatók tulajdonítják neki, akik szerint a grammatikalizáció voltaképpen a grammatika egészének kialakulását, illetve a nyelvi evolúciót magyarázni képes folyamat – vagyis m a g y a - r á z ó szerepű, és mint ilyen, kulcsfontosságú. Ide tartozik az a nézet is, miszerint a grammatikalizációelmélet új elméleti paradigma létrejöttét sürgeti, amely a posztsaussure-iánus elméleti irányzatokkal – így főként a generatív grammatikával – szemben eredményesen léphet fel és megújulást ígér (l. Croft 1996; továbbá Dryer 2003). Az ellentábor szerint éppen ez a státus nem jár neki, csak heurisztikus jelentősége van. Sőt – vélik – ha komolyan rendet akarunk tenni a grammatikalizáció háza táján, rádöbbenünk, hogy tulajdonképpen nem is létezik, epifenomén, pusztá következmény, önkényesen felragasztott címke nyelvváltozások egy csoportján (l. Dahl 1996; Plag 1998).

E grammatikalizációvita mögött azonban egy másfajta ellentét húzódik meg, amely a funkcionista és a formalista/formális/strukturalista nyelvészeti irányzatok képviselői között áll fenn. Jó érzékkel vette ezt észre néhány kutató, és javaslatokat is próbáltak tenni egy lehetséges párbeszédre. Az egyik ilyen, nyilvánosan is hozzáférhető vita több mint húsz nyelvész közreműködésével a LINGUIST Listen, a világ legnagyobb nyelvészeti portálján zajlott le 2000 január – februárjában.³ A párbeszédre, a konstruktív munkára való felhívás előzménye, ha ugyan nem apóroja Frederick J. Newmeyer Language Form and Language Function című könyvének a megjelenése volt 1998-ban – ez a mű összefoglalóan tartalmazta mindazokat a kritikákat, észrevételeket, amelyek hosszú évek során a funkcionista nyelvészelméletet, módszereit és kedvelt vizsgálati tárgyait érték, ideértve a grammatikalizációt is. Newmeyer azonban nem tudománytörténeti összefoglalót írt, hanem komoly kritikát, revízió alá véve a

² A grammatikalizációelmétről és a grammatikalizáció magyarázó szerepéről l. Scott DeLancey tanulságos írását (1993), amelynek konklúzióival magam is egyetértek.

³ A LINGUIST List-vita elérhetősége: <http://linguistlist.org/issues/11/11-57.html>. A teljes anyaghoz a <http://linguistlist.org/search.html> oldalon, a viták között érdemes keresgélni.

funkcionalizmus több változatát is. Érdekes, hogy Haspelmath, a könyv recenzezté azt írta a szerzőről, hogy „Newmeyer talán az egyetlen chomskyánus nyelvész, aki egyidejűleg funkcionalista is” (Haspelmath 2000: 235). Ez a megállapítás Newmeyer könyvének ismeretében azonban inkább nagyvonalúnak nevezhető, s kétséges, hogy a funkcionalisták többsége is egyetért-e vele.

Newmeyer műve vitát váltott ki már előéletében is, mivel ő maga 1996-ban, ugyancsak a LINGUIST Listen, „Grammatikalizáció” tárgyszóval kérdéseket intézett a lista résztvevőihez. Ezek között a kérdések között lényegében ugyanazok szerepelnek, amelyekre könyve vonatkozó fejezetében is a legnagyobb hangsúly esik, mint például: helytálló-e a grammatikalizáció egyirányúsága, különösen a számtalan degrammatikalizációs – vagyis a grammatikalizációval ellentétes irányba menetelő – példa fényében? Newmeyer azt állította, hogy az angol nyelv történetében már számtalanszor megesett, hogy prepozíciók főnevekként, igékként vagy mellénevekként reanalizálódtak újra,⁴ és ez a fejlődési vonal szemlátó mást ellentétes irányú a grammatikalizációval (l. Newmeyer 1996). Röviddel később Newmeyer a lista olvasói számára összefoglalta a kérdéseire privát levelekben kapott válaszokból lesűrhető tanulságokat, és ezután még számos nyelvész – köztük a grammatikalizáció jelentős kutatói: Dahl, Haspelmath, Croft és Trask – is kommentálták az észrevételeit (l. <http://www.linguistlist.org/issues/7/7-1170.html>; <http://linguistlist.org/issues/7/7-1208.html>). Meglátásaikban visszavisszatérő érvek találhatók, olyanok, amelyek ugyancsak azt sejtették, hogy a grammatikalizáció körül kialakult vita mindenképpen többről szól.

Most röviden felvázolnék néhány olyan pontot, amelyek mentén a funkcionalisták és a formalisták különbözni látszanak egymástól. Két kategóriát is fel kell vennünk: a tényeket és a hiedelmeket – a kettő azonban időnként egybeesődik.

Néhány, a szembenálló táborból származó h i e d e l e m a funkcionalistákkal és a formalistákkal kapcsolatban:

FUNKCIONALISTÁK

elmélet hiánya (ateoretikusság)
csak deskriptív általánosítások
autonómiaellenesség
csak külső (externális) magyarázatok
önkényesség-ellenesség
korpuszközpontúság
formalizmus hiánya
a nyelvi funkció(ka)t tanulmányozzák
visszaautasítják a kompetencia –
performancia megkülönböztetést

FORMALISTÁK

nem empirikus alapokon vizsgálódnak
a nyelvi kompetencia fikció
autonómiaalközpontúság
csak belső (internális) magyarázatok
önkényesség-alközpontúság
intuíciónak mint adatforrás
funkcionális magyarázatot nem adnak
a nyelvi formát tanulmányozzák
kizárólag a kompetencia fontosságát
ismerik el

⁴ Fontos felhívni rá a figyelmet, hogy a formalista/formális/strukturalista keretben dolgozó kutatók közül többen a grammatikalizációt gyakorlatilag pusztán reanalízisként szemlélik, pl. Roberts – Roussou 1999.

A funkcionalista és a formalista irányzat főbb jellemzői (Haspelmath 2002a nyomán):

FUNKCIONALIZMUS	FORMALIZMUS
performanciaközpontú, az abban jelentkező szabályszerűségek érdeklik	kompetenciaközpontú
főleg a diakrónia érdekli, a szinkrón tényeket elsősorban ennek alapján magyarázza	főként a szinkrónia érdekli
túlnyomórészt externális/adaptív magyarázatok	elsősorban internális magyarázatok
nincs szerepe a leírásbeli ökonómiának és az innatizmusnak	szerepe van a leírásbeli ökonómiának és az innatizmusnak
nincsenek kidolgozott formalizmusok	kidolgozott formalizmusok használata
nincs grammatika – lexikon-megkülönböztetés	lexikon és grammatika megkülönböztetése
a fő kérdés: miért olyan a nyelvi struktúra, amilyen?	a fő kérdés: hogyan sajátítható el a nyelv az input szegénysége ellenére?
összehasonlító tipológiai vizsgálatok preferálása	a tipológiai vizsgálatok másodlagosak

Haspelmath szerint a két irányzat képviselői nem annyira alapvető feltevéseikben különböznek egymástól, mint inkább alapvető céljaikban: a chomskyánusok elsősorban a grammatikai kompetencia mögött meghúzódó nyelvi képességet akarják jellemezni, míg a funkcionalisták azt, hogy miért olyan a nyelv, amilyen – ez alatt főként performanciajelenségek szabályosságainak a tanulmányozását értve (Haspelmath 2000: 236). Ebből következik, hogy a két paradigmában a hangsúlyok másra esnek, ami azonban nem szükségszerűen jelent kizárólagosságot a vizsgált jelenség egyes aspektusaira nézve. Ha azonban ugyanarra a tárgyra – jelen esetben a grammatikalizációra – vonatkozóan szeretnénk érdemi összevetést készíteni és a két vonulat képviselői között párbeszédet létesíteni, a siker egyáltalán nem garantált, még akkor sem, ha figyelembe vesszük az eltérő felfogásokból fakadó különbségeket. Először is rögtön abba a problémába ütközünk, hogy ugyanazon a terminuson a két paradigma képviselői egyáltalán nem ugyanazt értik (l. például a „spontán beszéd” fogalma kapcsán kialakult vitát Thomas Egan, Phil Gaines és Benjamin Wald között a LINGUIST Listen: <http://linguistlist.org/issues/11/11-269.html#2> és <http://linguistlist.org/issues/11/11-322.html#2>). Ez nagyjából ugyanahhoz a körhöz vezet el bennünket, amit Traugott találóan „kettős mércének” nevez és szintén a paradigmák közti előítéletekről szól (Traugott 2001: 4).

Talán közelebb jutunk a megoldáshoz, ha egy kicsit távolabb megyünk a vitától: úgy tűnik, hogy a kétféle paradigma – bár az irányzatok belső egységességén el lehet vitatkozni – közti fő eltérés nem másban, mint a tudományosságkritériumuk közti különbségben ragadható meg. Más karakterű irányzatokról van

szó: a formalista nyelvészet a logikai pozitivizmus (logikai empirizmus) talaján állva egy tudományos elmélettől elsősorban a magyarázó erőt és a predikciót követeli meg; a funkcionista a történeti jellegű tudományok (például az evolúcióbiológia) tudományosságfogalmával dolgozik: az ilyen jellegű magyarázatokba szükségszerűen beépülnek a történeti esetlegességek (vagyis magyarázó erő alatt is mást értenek; vö. azzal, hogy azok a funkcionalisták, akik a grammatikalizációnak a legnagyobb erőt tulajdonítják, a jelenséget magyarázó erejűnek tartják, míg a formalisták nem). A történeti tudományok vizsgált tárgyukat annak sajátos természetéből fakadóan csak történeti jelenségeire hivatkozva tudják magyarázni.

Nem az a baj tehát, hogy vita van a grammatikalizáció számos vonásával kapcsolatban, hanem hogy ezeknek a vitáknak egy jókora része nem konstruktív. Természetesen elképzelhető, hogy a dolog természetéből fakadóan a „paradigmátúliság” és az érdemi párbeszéd mindig is pusztá fikció marad, de több kutatóval egyetemben magam is úgy vélem, hogy érdemes próbálkozni.

Az alábbiakban röviden áttekintem Newmeyer néhány, a grammatikalizációval kapcsolatos nézetét, kritikai megjegyzését, és megvizsgálom azok jogosságát (könyve vonatkozó fejezetének más aspektusaival is igen részletesen foglalkozott Haspelmath 2000: 247–250). Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy noha a szerző tetemes mennyiségű funkcionista szakirodalmat tanulmányozott át és elismeri bizonyos funkcionista magyarázatok létjogosultságát, alapvetően nem lép ki, nem távolodik el a formalista kerettől, ahogyan a pozitivista tudományosságkritériumtól sem.

Newmeyer a *Language Form and Language Function*-ben gyakorlatilag a grammatikalizáció összes lényegi vonásának az érvényességét megkérdőjelezi, fejezete címével élve: a grammatikalizációt a részeire szedi („Deconstructing grammaticalization”, l. Newmeyer 1998: 225–295). Kritikájának két lényegi pontja a következő:

1. A grammatikalizáció olyan más nyelvi változásokból áll össze, amelyek egymástól és a grammatikalizációtól függetlenül is működnek (i. m. 237–260, ill. 260–278), emiatt nem tekinthető önálló nyelvváltozási folyamatnak.
2. Az egyirányúsági elv mint a grammatikalizáció alapvető vonása nem érvényes, mert számos olyan példa található a világ nyelveiben, amelyek degrammatikalizációs folyamatok létét támasztják alá.

A grammatikalizáció státusát érintő kritikájában Newmeyer az állítja, hogy mivel a tradicionálisan a grammatikalizáció részét alkotó folyamatnak tartott reanalízisnek,⁵ a szemantikai változásoknak és a fonetikai redukciónak nincs

⁵ A reanalízis során felszíni formai módosulások nélkül zajlik le változás az adott kifejezés szerkezetében vagy jelentésében. Szerkezeti szempontból határ-újraértelmezésnek vagy újraszeg-

kötött időbeli sorrendje, és mivel egyik a másik nélkül is kifejtheti a hatását, nem beszélhetünk önálló nyelvváltozási folyamatról (Newmeyer 237–238, ill. 259–260). Tekintetbe kell azonban vennünk azokat a tényeket, amelyek mégiscsak azt mutatják, hogy a szemantikai kiüresedés és a fonetikai redukció mint folyamat egybefonódhat (l. Hopper – Traugott 1993: 145–150, 165–166), ezért ekkor már – mint Muriel Norde is írja – „megérdemelnek egy saját leíró keretet” (Norde 2001: 233). Egy további lényeges pontot is meg kell vizsgálnunk. Newmeyer a fonetikai redukció tárgyalásakor annak önálló folyamat voltát azzal támasztja alá, hogy a grammatikalizáció helyett egy másik mögöttes erőt feltételez, ami ezt kiváltja és magyarázza (Newmeyer 1998: 253–257). Ez nem más, mint a beszélő produkcióját érintő ún. kevesebb erő kifejtés elve (least effort principle). E szerint az elv szerint például a beszélő oldaláról nézve sokkal gazdaságosabb a „gyors és könnyű affixációt” választani a rendszerint amúgy is „redundáns” grammatikai kódolás során. Az elemre a grammatikalizáció során oly jellemző lefokozódás (downgrading) tehát megmagyarázható egyfajta ökonomikusságra törekvéssel, hiszen a funkcionális kategóriák mindig rövidebbek más nyelvi elemekhez képest stb.

Ez az elképzelés sem új,⁶ mint ahogyan az sem, hogy a nyelvben az ilyen gazdaságosságot kiváltó erőkkkel szemben ható ellenerő(ke)t is fel szokás tételni: Newmeyer az analógiás nyomást és a paradigmarendeződést együttesen tartja ilyen ellenfolyamatnak. A problémát abban láthatjuk, hogy ha el is fogadjuk a legkisebb erő kifejtés elvét mint elméletünk részét, nem sokat ad hozzá a jelenség természetének megértéséhez: (ebben a vonatkozásban) nincs pontosan körülhatárolva, túl általános ahhoz, hogy bonyolult nyelvtörténeti folyamatok magyarázatában érdemi indoklásul használhassuk. A grammatikalizáció önálló folyamat volta pedig, úgy tűnik, sokkal összetettebb kérdés, mint amilyennek eddig látszott. Maga Traugott, a téma egyik legrégebbi kutatója is úgy véli, hogy a grammatikalizáció maga is változásokat foglal magában (Traugott 2001: 1). Traugott egyébként az egyik legmegengedőbb grammatikalizációkutató, s egyre inkább azt hangsúlyozza, hogy a grammatikalizáció voltaképpen egyfajta erős *tendenciának* tekinthető (Traugott 2001: 1). Ugyanakkor úgy véljük, hogy

mentálásnak (vö. Stephenson 1999: 10), a magyar terminológiát követve szerkezethatár-eltolódásnak, illetve morfémahatár-eltolódásnak nevezhetjük. Reanalízis számtalan nyelvi szintű egysegen működhet. Ha a mögöttes szemantikai szerkezetre hat, Langacker újraértelmezésnek nevezi (Langacker 1977, idézi Stephenson 1999: 10).

⁶ A Zipf-től származó, több mint fél évszázados múltra visszatekintő elv, a „Least Effort Principle/Law” először a fonetika, majd a modern kvantitatív nyelvészet egyik alaptétele lett, nemrégiben pedig a pragmatikába és a nyelvtörténetbe is átkerült – az utóbbiban elsősorban úgy jelenik meg, mint a nyelvváltozások egyik magyarázó elve, mozgatórugója. További pályát futott be a közgazdaságtanban és az informatikában, és mint sokszor megfigyelhető, ezek a szaknyelvi metaforák visszakérülnek a nyelvészetbe, például épp a grammatikalizációelméletbe (pl: Dahl 1999).

az a meghatározás, amit ad, nem zárja ki a grammatikalizációs folyamat sajátos, független változástípusként való értelmezésének lehetőségét, még akkor sem, ha ő maga az önállóságot megvonja tőle: „Nem akarom azt állítani, hogy a grammatikalizáció önálló jelenség – nem az. Általánosabban és a lehető legsemlegesebb terminusokban fogalmazva: univerzálisan visszatérő folyamatok egy csoportja, amely idővel szemantikai, morfoszintaktikai és (néha) fonológiai korrelációkat von maga után” (uo.). Meglátásunk szerint ezek az együttjárások igenis létrehozhatnak minőségileg új jelenséget.

Ami az egyirányúsági hipotézist illeti, azt Newmeyer több ok miatt sem tartja igaznak: egyrészt úgy véli, hogy ha a grammatikalizáció önálló folyamat, az egyirányúsági hipotézis mint olyan teljesen érdektelen, másrészt nem is áll a grammatikalizációra nézve (i. m. 262–263). Meggyőződése szerint az egyirányúságot a kutatók anélkül építették be a grammatikalizáció definíciójába, hogy az empirikusan igazolva lenne, majd magyarázatként használják a grammatikalizációelméletben – márpedig egy hipotézisnek nem lehet magyarázó ereje (i. m. 217). Mindezt többek között Bybee-nak a jövő időt kifejező morféma kialakulásával kapcsolatban végzett kutatásaival illusztrálja (l. Bybee et al. 1991: 17). Newmeyer az empiriát illetően egyszerűen téved. Számtalan tanulmány látszik alátámasztani, hogy az egyirányúsági hipotézis megállja a helyét, másrészt a grammatikalizáció definíciója szoros összhangban áll az empirikus kutatások eredményeivel (l. például a tankönyvként használt monográfiák példaanyagát: Diwald 1997; Hopper – Traugott 1993). Ami Newmeyert fenti hitében megerősítette, az az volt, hogy úgy vélte: az írásos kultúrával nem rendelkező, például az egyes afrikai népek nyelveinek esetében végzett rekonstrukciós kísérletek eredményeit egyes kutatók evidenciaként kezelték. Ahogy azonban Haspelmath is írja, a grammatikalizáció nem szorul rá a rekonstruált példákra, hiszen rengeteg írásos példa igazolja a működését (Haspelmath 2000: 248).

Itt is érdemes egy pillantást vetnünk a vita metaszintjére: Newmeyer téves érvelésről beszél, úgy véli, hogy a funkcionalista Bybee és szerzőtársai a jól ismert *circulus vitiosus* hibájába estek, hiszen egy bizonyítatlan hipotézis (a grammatikalizáció egyirányú) alapján állítottak fel egy másikat (a folyamat során a formai redukció és a szemantikai változás egymással karöltve halad), ráadásul erre egy további modellt építettek fel, ami a jövő időt kifejező morféma grammatikalizálódásának a fázisait illusztrálja (l. Bybee 1991: 29, illetve Newmeyer 1998: 283). Valójában Newmeyer is pontosan ugyanezt tette: néhány ugyancsak megkérdőjelezhető degrammatikalizációs példa ismeretében feltételezte, hogy a grammatikalizáció nem egyirányú, és erre építve illetve kritikával az összes többi állítást is. A vita tehát a példák, az egyedi esetek igazságán, hi-telességén és pontos magyarázatán dőlhet el. Az értelmezés és magyarázat azonban – mint az alábbiakban látni fogjuk – nem is olyan egyszerű.

Newmeyer degrammatikalizációs példáit (l. Newmeyer 1998: 260–278) valójában négy különböző csoportba sorolhatjuk:

1. téves etimológiák,
2. egyszerű szófajváltások/funkcióbővülések,
3. lexikalizációs példák,
4. feltehetően degrammatikalizációs példák (ehhez a témához bővebben l. Traugott 2001: 1–17).

Newmeyer a példáit érintő első kritikák nyomán néhány, általa korábban helyesnek vélt etimológia téves voltát elfogadta, a lexikalizáció jogosságát viszont nem (l. <http://linguistlist.org/issues/7/7-1158.html>), később pedig úgy vélte, hogy a lexikalizáció alternatív fejlődési vonalat képviselhet például egy affixum életében, lehetőséget arra, hogy fennmaradjon, ahelyett, hogy teljesen eltűnne (Newmeyer 1998: 264). Végeredményét tekintve ugyanarról van szó: Newmeyer nem fogadja el a lexikalizációt mint lehetséges alternatív magyarázatot. Ennek az oka véleményem szerint kategorizációs hiba. Jó néhány lényeges pontban különbözik ugyanis egymástól a grammatikalizáció és a degrammatikalizáció mint folyamat: az utóbbiba sorolható változások mindegyike esetleges, nem terjednek el a teljes beszélőközösségben, nem rendszerszerűek, egymástól elszigetelten zajlanak és a grammatikalizációhoz képest arányukat tekintve rendkívül ritkák. Ez pedig kevés egy degrammatikalizációs tétel felállításához. Továbbá ezek esetében sokszor olyan egymáshoz közeli, illetve átmeneti kategóriákról (például kettős szófajokról) van szó, amelyeknek a legtöbbször még a besorolása sem kézenfekvő. Egy klitikumot és egy ragot nem mindig lehet – az elmélet síkján – százszázalékosan elválasztani egymástól. Továbbá: a lexéma > grammatikai morféma irányú változások soha nem haladnak végig egy degrammatikalizációs ösvényen (vö. Norde 2001: 236–238; Haspelmath 2002b). Ezek nagy része jól ismert szakirodalmi tény. Kérdéses tehát, hogy beszélhetünk-e egyáltalán nyelvtörténeti változásról ezekben a „degrammatikalizációs” esetekben?

Általában véve is az lehet az érzésünk, hogy Newmeyer példái közül számos az adott kontextusból, nyelvtörténeti összefüggéseiből ki van ragadva, és ha valami, egy változást előidéző tényező ritkasága az, ami igazolja, hogy az egyirányúság csak kivételes esetekben számolódik fel. Nagy különbség van aközött, ha azt állítjuk, hogy a grammatikalizáció nem egyirányú, és aközött, ha azt mondjuk, hogy akad a világ nyelveiben néhány, egymással rendszerszerű összefüggést nem mutató példa a degrammatikalizációra. Mint láttuk, Newmeyer a kérdéses esetekben nem fogadja el az ideiglenes szófajváltás és a lexikalizáció lehetőségét, mint ahogyan azt sem, hogy gyakorlatilag bármit lehet névszói vagy akár mondatértékben használni, de attól az még nem válik névszóvá vagy mondatá. A legtöbb példájával tehát probléma van: egyrészt sok közülük a szlengből való, és a szlengbeli szavak, kifejezések kialakulása, módosulása sajátos termé-

szetük miatt nem képez jó hivatkozási alapot az egyéb nyelvi változások tekintetében. Szlengben gyakorlatilag „bármiből bárhogyan” keletkezhet szó, és – ez nagyon fontos! – itt pusztán egy sajátos szóképzéletről van szó, amihez legfeljebb elvétve kapcsolódik sajátos szintaxis (vö. Tender 1997: 96; Nádasdy 2003: 202).

Newmeyer a képző > szó fejlődési vonalat felmutató nyelvváltozásokat produktívnak mondja; az erre vonatkozó, mások által is számtalanszor felhozott példa az *ismus* 'izmus' főnév, amelynek a megfelelője számos európai nyelvben is megtalálható. Itt Newmeyer eltekinteni látszik attól, hogy nem maga a képző lett főnévvé, nem egy típusos változásról van szó, hanem elvonásról: az *-izmus* képző számos ilyen végű szóról került le, de ez a lekerülés nem pontosan körülhatárolható nyelvtörténeti folyamat volt, vagyis nem analóg más nyelvváltozásokkal – a grammatikalizáció során ugyanis világosan láthatók azok a kontextusok, illetve változatok, amelyek mentén egy fejlődési sor felrajzolható. Az *-izmus* esetén nem találunk ilyen összefüggést, nem tudunk egy ilyen sorozatot prezentálni. Végeredményében tehát ugrásszerű jelenség volt, nem volt nyelvváltozás abban az értelemben, ahogy ezt a kifejezést a diakrón vizsgálatok során rendszerint használjuk.

Newmeyer feltehetően helyes etimológiájú „ellenpéldái” a könyvében valójában mind lexikalizációs példák (illetve további vizsgálatokat igényel annak az eldöntése, hogy milyen módon keletkeztek). Miként Lehmann nyomán Muriel Norde is megjegyzi: „bármilyen nyelvi anyag szolgálhat bemenetül [a lexikalizációnak]” (2001: 236), vagyis egy, a lexikonba belépő elem mindenképpen lexikalizáció eredményének tekinthető.

Newmeyer nem számol fejlődési utakkal, amelyek részben lehetnek ugyan „visszatérők”, de ettől még nem haladnak visszafelé a grammatikalizációs útvonalon. Az egyik legellentmondásosabb példát éppen a magyarból hozza (idézi Rubinótól, aki Hetzrontól vette át; l. Newmeyer 1998: 272). Ez a példa a klitikum > szó degrammatikalizációs változást illusztrálná. A főszereplő „a sokoldalú *-is* enklitikus partikula”, ami „egyebek között 'ugyancsak, szintén' jelentéssel emfatikus markerként is magyarázható” – véli a szerző. Az ezt illusztráló két példa:

(1) *Jancsi-is tudja ezt.*

(2) *Tudja-is a választ.*

Newmeyer további két – általa hangsúlyozottan modern magyar nyelvbeli – példát hoz, amelyekben az *is*-t 'valóban, tényleg' jelentésű, önálló szóként határozza meg, szemben a fenti két példával, ahol klitikumnak⁷ tartotta:

⁷ Az ÉrtSz-ben az *is* kötőszóként, illetve határozószóként van feltüntetve, az utóbbi besorolás alatt pontosan olyan példák szerepelnek, amilyeneket Newmeyer is hoz, és amelyekben az *is*-t klitikumi szerepűnek tartja (l. az ÉrtSz-ben: „Az állítás kétségtelen voltának, határozottságának

(3) *Jancsi meg-is érkezett.*

(4) – *Külföldről hozzák vagy itt gyártják? – Is-is.*

Önálló szóként – írja – az *is* elem hangsúlyos, egészen pontosan a hangsúly megléte mutatja, hogy az *is* már nem klitikum, hanem önálló szó. Ennél részletesebb magyarázat a könyvből hiányzik, de úgy sejthető, Newmeyer azt akarta illusztrálni, hogy az (1) és (2) példában szereplő klitikumból fejlődött ki a (3) és (4) példa önálló szava. Csakhogy ez nem helytálló, és ennek felismerésében az elem funkcióinak a nyomon követése segít bennünket. Ráadásul az utóbbi két példa esetében más megoldások is elgondolhatók. A 3. példában egyáltalán nem biztos a főhangsúly megléte, és ugyan az *is* modalitásként valóban kap külön hangsúlyt, ez lehet a mondat szintű hangsúlyból való részesedés is. A 4. példa eldöntendő kérdésének „felelőszava” esetében pedig sokkal valószínűbbnek tartom, hogy ellipsziszről van szó: 'hozzák is és gyártják is'. Nem látom tehát értelmét, hogy a 3–4. példa esetében mindenképpen önálló szóról beszéljünk. A korábbi nyelvtörténeti szakirodalomban az *is*-t minden funkciójában kötőszói szófajuként azonosították (pl. Simonyi 1881: 19–52). Ha történeti kialakulását részletesen megnézzük, láthatjuk, hogy vagy szóösszetételből keletkezett ($s > i \sim \ddot{e} + s > is$; EWUng: 625), vagy jelentés- és alakhasadással különült el az *és* (esetleg *is* alakú) nyomatékosító elemről (vö. Simonyi 1881: 19–52; Klemm 1921: 163–7, Juhász 1999: 453–456). A magyar nyelvtörténeti kutatások szerint az *is*-nek hozzáfűző funkciója mellé igen korán kiemelő – erősítő – fokozó funkciója is kialakult (l. EWUng: 625, egyébként Newmeyer fenti 2. példája is inkább ezt mutatja, nem a hozzátoldó funkciót), és ez a kiemelő – erősítő – fokozó funkció – az EWUng által megadott jelentés ugyancsak 'valóban' – már a 12. századtól kezdve jellemző volt az *is*-re és a későbbi évszázadok során is végig adatható! Ez a funkció pontosan megegyezik azzal, amit Newmeyer modern magyar kori fejleménynek, tehát egy későbbi nyelvállapot részének tart.

Végezetül álljon itt egy összegzés arról, hogy melyek azok a főbb pontok, amelyekkel kapcsolatban a degrammatikalizációs példákkal élő kutatók, így Newmeyer is, vizsgálataik során – bár kézenfekvő volna – többnyire nem járnak el kellő körültekintéssel:

1. Rendszerint nem vizsgálják vagy nem veszik figyelembe az adott nyelvi elem, kifejezés (számunkra is megismerhető) teljes történetét (l. például Newmeyer állításait a magyar *is* elemről).
2. Olykor felületes, esetleg téves ismeretekkel bírnak egyes nyelvek nyelvtörténetével kapcsolatban (kevés adat, félreinterpretálás, pótkompetencia-problémák). Egy adott nyelv történetének rendkívül aprólékos ismerete nélkül nem tehetünk általános érvényű kijelentéseket a grammatikalizációra vonatkozóan

– sok esetben az ún. degrammatikalizációs – olykor természetesen grammatikalizációs – példákról emiatt derül ki, hogy nem állják meg a helyüket, vagy például egy elem történetének rekonstruálásában több versengő elképzelés közül csak az egyiket reprezentálják⁸ (l. még Traugott kritikáját, 1991: 7). Ugyancsak nem túl szerencsés a degrammatikalizációs példák olyan szűkszavú – azaz pusztán tényközlésre szorítkozó –, a részletes ismertetéstől eltekintő bemutatása, ami Newmeyer vonatkozó fejezetére tulajdonképpen végig jellemző (264–272).

3. Túlnyomórészt nem gondolkodnak alternatívákban. Nem minden degrammatikalizáció, ami annak látszik. Más nyelvi jelenségekkel is magyarázható például az a szintén népszerű grammatikalizációs ellenpélda, amelyben prepozíciók „degrammatikalizálódtak” más, magasabb kategóriájú szófajjára: *I'm just not on today; eine zuene Tür* (*zuene* < *zugemachte*), *ups and downs*. Nos, az ilyen példák kétesélyesek: ugyanúgy lehet dolgunk ráértéssel adaptációval/ellipszissel, mint ideiglenes/divatszerű szófajváltással, de a legvalószínűbb megint csak az, hogy lexikalizáció történt.

A fentiek mellett azonban olyan észrevételek is születtek, amelyekben – igaz, csak kis számban – valódi degrammatikalizációs példákat találhatunk (részletesen l. Traugott 2001). Ez is azt mutatja, hogy a két tábor közti párbeszédnek mindenképpen érdemes folytatódnia.

Irodalom

- Bybee, Joan – Pagliuca, William – Perkins, Revere D. (1991), Back to the Future. In: Traugott, Elizabeth Closs – Heine, Bernd (eds), *Approaches to Grammaticalization*. Vol 2. John Benjamins, Amsterdam. 17–59.
- Campbell, Lyle – Janda, Richard (2001), Introduction: Conceptions of Grammaticalization and Their Problems. In: *Language Sciences* 23: 93–112.
- Campbell, Lyle (2001), What's Wrong with Grammaticalization? In: *Language Sciences* 23: 113–161.
- Croft, William (1996), <http://www.linguistlist.org/issues/7/7-1208.html#2>
- Dahl, Östen (1996), <http://www.linguistlist.org/issues/7/7-1170.html>
- Dahl, Östen (1999), Grammaticalization and the Life Cycles of Constructions. <http://citeseer.ist.psu.edu/cache/papers/cs/11905/http:zSzzSzwww.ling.su.sezSzstaffzSz/oestenzSzpaperszSzGrammaticalization.pdf/dahl98grammaticalization.pdf/>

⁸ Nyelvtörténeti módszertani ismeretek hiányáról árulkodnak általában a szűkebb vagy tágabb szövegtörzset nélkül idézett-elemzett degrammatikalizációs példák. A magyar *is* elem értelmezéséhez annak számtalan, egymástól csak finom árnyalatokban eltérő funkciója miatt elengedhetetlen (lenne) a pontos kontextus (l. az Erdélyi magyar szótörténeti tárbeli példákat; SzT: 790–797).

- DeLancey, Scott (1993), Grammaticalization and Linguistic Theory. In: de García, Jule Gomez – Rood, David (eds), Proceedings of the 1993 Mid-America Linguistics Conference. Department of Linguistics, University of Colorado, Boulder. 1–22.
- Diewald, Gabriele (1997), Grammatikalisierung. Eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen. Germanistische Arbeitshefte 36. Niemeyer, Tübingen.
- Dryer, Matthew S. (2003), Descriptive Theories, Explanatory Theories, and Basic Linguistic Theory.
<http://linguistics.buffalo.edu/people/faculty/dryer/dryer/desc.expl.theories.pdf>
- Fischer, Olga – Rosenbach, Anette (2000), Introduction. In: Fischer, Olga – Rosenbach, Anette – Stein, Dieter (eds), Pathways of Change. Grammaticalization in English. Studies in Language Companion Series Vol. 53. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 1–37.
- Haspelmath, Martin (2000), Why Can't We Talk to Each Other? *Lingua* 110: 235–255.
- Haspelmath, Martin (2002a), Functionalist Linguistics: Usage-based Explanations of Language Structure. <http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/Haspelmath9Handouts.pdf>
- Haspelmath, Martin (2002b), On Directionality in Language Change with Particular Reference to Grammaticalization.
<http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/Directionality.pdf>
- Heine, Bernd (2003), Grammaticalization. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds), The Handbook of Historical Linguistics. Blackwell Handbooks in Linguistics. Blackwell Publishing, Oxford. 575–601.
- Joseph, Brian D. (2000), Is There Such a Thing As „Grammaticalization”?
<http://www.ling.ohio-state.edu/~bjoseph/publications/2000isth.pdf>
- Juhász Dezső (1999), Az ómagyar nyelvi normáról és Sylvester nyelvtanáról néhány köztérképes kapcsán. *MNy* 95: 453–456.
- Klemm Antal (1921), Az *is*, és köztérképes történetéhez. *MNy* 17: 163–167.
- Lehmann, Christian (1982/1995), Thoughts on Grammaticalization. LINCOM Studies in Theoretical Linguistics 1. LINCOM Europa, Munich.
- Lehmann, Christian (2002), New Reflections on Grammaticalization and Lexicalization. In: Diewald, Gabriele – Wischer, Ilse (eds), New Reflections on Grammaticalization. Typological Studies in Language Vol. 49. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 1–29.
- Nádasdy, Ádám (2003), Egy nyelvtani kacsintás. In: Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002. Magvető, Budapest. 200–203.
- Newmeyer, Frederick J. (1996), <http://www.linguistlist.org/issues/7/7-1158.html>
- Newmeyer, Frederick J. (1998), Language Form and Language Function. A Bradford Book. MIT Press, Cambridge – London.
- Newmeyer, Frederick J. (2001), Where is Functional Explanation?
http://faculty.washington.edu/fjn/Newmeyer_CLS_2001.pdf
- Norde, Muriel (2001), Deflexion as a Counterdirectional Factor in Grammatical Change. *Language Sciences* 23: 231–264.
- Plag, Ingo (1998), On the Role of Grammaticalization in Creolization. <http://www.uni-siegen.de/~engspra/Papers/Creole/grammati.pdf>

- Ramat, Anna Giacalone – Hopper, Paul (1998), Introduction. In: Ramat, Anna Giacalone – Hopper, Paul (eds), *The Limits of Grammaticalization*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 1–11.
- Roberts, Ian – Roussou, Anna (1999), A Formal Approach to Grammaticalization. *Linguistics* 37: 1011–1041.
- Simonyi Zsigmond (1881), *A magyar kötőszók*. MTA, Budapest. 19–52.
- Stephenson, John (1999), What is the relationship between grammaticalization and reanalysis? <http://www.john.stephenson.net/linguistics/grammaticalization.pdf>
- Szabó T. Attila (szerk.) (1975–), *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–. Kriterion Kiadó, Bukarest.
- Tender, Tönu (1997), Az ész szleng és kutatása. In: Kis Tamás (szerk.), *A szleng útjai és lehetőségei*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 91–118.
- Traugott, Elizabeth Closs (2001), Legitimate Counterexamples to Unidirectionality. <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/Freiburg.Unidirect.pdf>

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelv jubileumára

A történet 1903. őszén kezdődött, amikor a napilapokban és a Magyar Nyelvőrben Felhívás jelent meg Nyelvtudományi Társaság alapítására. Idézet a Felhívásból (az eredeti írásmód szerint): „Minden tudománynak – sőt minden segédtudománynak – van nálunk messze kiterjedő társas szervezete, csak a magyar nyelvnek nincs, a mely mindnyájunkat leginkább érdekel. Pedig a magyar nyelvtudománynak már dicső múltja van, vannak hosszú időre terjedő hagyományai, küzdelmei, diadalai. Ez a tudomány mind tárgyával, mind eddigi eredményeivel érdemet szerzett rá, hogy szabadon működő, állandó és széleskörű társulással szolgáljuk további fejlődését... Azt akarjuk, hogy mindenki hozzáférhessen s a maga módja szerint hozzájárulhasson a nyelvtudomány és a nyelvművelés munkájához, hogy közös igyekezettel megmentjük nyelvünk lappangó és veszni indult kincseit. E végre elhatároztuk, hogy lelkes közönségünk támogatásával megalakítjuk a magyar *Nyelvtudományi Társaságot*. Ezzel olyan intézmény alapjait rakjuk le, mely felölelhet mindent, a mi a magyar nyelvnek történetével, szellemével és tudományos megismerésével kapcsolatos” (Nyr 32: 465–466, MNy 1: 44).

A Magyar Nyelvtudományi Társaság alakuló közgyűlését 1903. december 19-én tartották (MNy 1: 45–47). Ezen 43-an jelentek meg. Szily Kálmán megnyitó beszéde után egyhangúlag elhatározták a Társaság megalapítását és elfogadták az alapszabályt. A bürokrácia malmai abban az időben is elég lassan öröltek, mert a belügyminiszter csak 1904. május 2-án erősítette meg az alapszabályt, s ezt követően 1904. október 22-én került sor a tisztválasztó közgyűlésre, amelyen Szily Kálmánt¹ választották meg a Társaság első elnökének (alelnök lett Szinnyei József, titkár Tolnai Vilmos, jegyző Gombocz Zoltán).

¹ Ma már talán kevesen tudják, hogy Szily Kálmán (1838–1924) elsősorban fizikus volt (többek közt a kísérleti fizika professzora a Műegyetemen), aki azonban A magyar nyelvújítás szótárával és a Nyelvtudományi Társaság meg a Magyar Nyelv megalapításával a magyar nyelvtudomány történetébe is örökre beírta a nevét.

Az újonnan megválasztott elnök felolvasta Semsey Andor² levelét, amelyben a tudós és mecénás kétezer koronát adományozott a Társaságnak „azzal a kikötéssel, hogy saját külön folyóiratát már 1905 elején indítsa meg, részlet-kérdések megfontolását s a megindítás módozatainak megállapítását a Társaság t. választmányára bízván” (MNY 1: 94).

A harminc tagú választmány nem is késlekedett, mert már október 29-i ülésén döntött a folyóirat megindításáról, november 26-i ülésén pedig azt is eldöntötte, hogy a folyóirat neve Magyar Nyelv legyen (MNY 1: 285).

A Magyar Nyelv első száma 1905. januárjában jelent meg, és ezt még ugyanabban az évben kilenc további szám követte, összesen 480 lap terjedelemben (Szerkesztők: Szily Kálmán, Zolnai Gyula és Gombocz Zoltán). Az első szám beköszöntőjében az Elnök a „Mit akarunk?” kérdésre így válaszolt: „Meg akarjuk a művelt közönséggel ismertetni a magyar nyelvtudomány fontosabb eredményeit, mind a nyelvtörténet, jelentéstan és szófejtés, mind a hang- és mondat-tan terén”. Már ebben a számban megjelenik a „Társasági ügyek” c. rovat, amely a Társaság életének és tevékenységének hű krónikásként mind a mai napig elmaradhatatlan része a Magyar Nyelv számainak. Jelen írásom adatai is mind innen származnak.

Az említett október 29-i választmányi ülésen arról is döntöttek, hogy a felolvasó üléseket keddenként fogják tartani (ez a gyakorlat máig megmaradt), és 1905. február 14-én elhangzott az első előadás. Az ugyanekkor tartott III. közgyűlésen a Társaság külföldi nyelvészeket (Hugo Schuchardt, Wilhelm Thomsen, E. N. Setälä) választott tiszteleti tagjaivá. Az 1905. március 7-i ülésen megalakították a Néprajzi Bizottságot, amely azután az amatőr gyűjtők tevékenységét irányította, és döntöttek arról, hogy a MNY-ben megjelent fontosabb tanulmányokat különnyomatként is kiadják. Így indult meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai c. sikeres sorozat.

A MNY első kötetében megjelent írások közül érdemes megemlíteni Pápay József: Reguly Antal Emlékezete c. tanulmányát (MNY 1: 97–109, 146–160), amelyet legalább minden finnugristának ismerni kellene, valamint Gombocz Zoltán témája miatt is ingyencsengnek számító cikkét: A régi magyar ételnevek eredetéről (MNY 1: 160–168, 254–261).

A Társaságnak 1905 végén már 696 tagja és előfizetője³ volt, így Szily Kálmán a második évfolyam első számában büszkén írhatta: „Társaságunk tagjai a lefolyt évben oly mértékben felszaporodtak s folyóiratunk köré annyi előfizető sorakozott, hogy semmit sem kellett Semsey Andor adományából elköltenünk s

² Semsey Andor (1833–1923) természettudós, mineralógus, aki földbirtokainak jövedelméből nagylelkűen támogatta a tudományos kutatást.

³ A két kategóriát azért lehet összevonni, mert a tagok tagdíjuk fejében kapták a folyóiratot, tehát tulajdonképpen előfizetők is voltak.

az egészet alaptőkénkhez csatolhattuk, sőt még ezen felül is jelentékeny összeggel szaporíthattuk a Társaság vagyonát. Társaságunk és folyóiratunk léte ez idő szerint tehát biztosítva van” (MNY 2: 1–2).

Az 1905. évi számadás mindenben alátámasztja Szily állítását, hiszen a Társaságnak 11 ezer korona bevétele volt (ebből 7 ezer tagdíjából és előfizetésekből), és mintegy 6500 korona kiadása. Így a MNY nyomtatásán kívül jutott pénz a szerzői tiszteletdíjakra és a tisztségviselők díjazására is (MNY 2: 141). Az 1906. évi első szám címlapján már látható a Társaság emblémája a „Nyelvében él a nemzet” felirattal.

Ugorjunk most harminc évet és lapozzunk bele a MNY 30. évfolyamába (1934). A lapot ekkor Gombocz Zoltán, Melich János és Pais Dezső szerkeszti. a Társaság elnöke Szinnyi József, alelnökei Gombocz és Melich, titkára Jakubovich Emil, jegyzője Laziczius Gyula. Ebben az évben párosával összevonva öt száma jelent meg a lapnak 336 oldal terjedelemben. A megjelent írások közül kiemelendő Gombocz Funkcionális nyelvszemlélet c. tanulmánya (MNY 30: 1–7).

A Társaság helyzete a csökkenő bevételek ellenére kielégítő: 378 tagja plusz 298 előfizetője van, éves bevétele 10 ezer pengő, de ennek kevesebb, mint fele a tagdíj. Az államtól 550, az MTA-tól pedig 1000 pengő támogatást kap a Társaság, amelynek kiadásai közel 8 ezer pengőt tesznek ki (ebből nyomdaköltség 4570, írói tiszteletdíj 675, tisztségviselők díjazása 580 pengő). Az MNYTK már a 33. számánál tart és megjelent a MNY első huszonöt kötetének mutatója is.

A Társaság havonta rendez felolvasó üléseket, amelyek közül finnugristaként Setälä májusi (A finnugor fokváltakozásról) és Lakó György decemberi (A lívek helyzete) előadását említeném meg.

A II. Világháború a Társaság helyzetét is megrendítette. Így a MNY 1946. évi 42. kötete (Szerkesztette: Pais Dezső) mindössze egy (összevont) füzetben jelent meg, 96 lapon. A Társaság elnöke ekkor Zsirai Miklós volt, alelnökei Bárczi Géza és Pais Dezső, titkára Kniezsa István, jegyzője Lakó György. Ebben a számban olvashatjuk az 1944. és 1945. év krónikáját. 1944-ben a Társaság csak két felolvasó ülést tartott, Budapest ostromakor a Múzeum körúton tomboló tűzvészben elpusztult az irattár, a pénztárkönyv és több már kinyomtatott kiadvány. Nem kevés civil kurázsról tett tanúságot a választmány, amikor úgy döntött, hogy „... zsidó tagjainkat továbbra is tagoknak tekinti, és nekik a tagilletményt, a Magyar Nyelvet továbbra is megküldi. Úgyszintén legelsők között állást foglalt a magyar nyelvtudomány terén érdemeket szerzett zsidó kutatók mentesítése érdekében és megbízta az elnökséget, hogy ez ügyben az illetékes helyen járjon közbe. Az elnökség akciója annak idején teljes sikerrel is járt” (MNY 42: 85).

1945-ben már hat felolvasó ülés volt, és jól jellemzi az akkori helyzetet, hogy a választmány külön köszönetet mondott Györke Józsefnek a Széchenyi

Könyvtár főigazgatójának, hogy a téli hónapokban fűtött helyiséget biztosított a felolvasó ülésekhez. A háború következménye az is, hogy „tagjaink számáról nincs tiszta képünk” (MNY 42: 89).

A fentiekén kívül a 42. kötet anyagából kiemelném Zsirai Miklós köszöntőjét Pais Dezső 60. születésnapja alkalmából, valamint a Szily-jutalom (díjazott: Czeglédy Károly) és a Szinnyi-émlékrem (kapta a fiatalon elhunyt Pais Károly) odaítéléséről szóló jelentéseket. Ezek is azt bizonyítják, hogy a Társaság a rendkívüli körülmények ellenére igyekezett fenntartani normális működését.

A Magyar Nyelv 50., jubileumi kötete 1954-ben jelent meg két füzetben, 520 lapon (összevont 1–2. és 3–4. szám, szerkesztők: Pais Dezső és Benkő Loránd). Némi szomorúsággal állapítottam meg, hogy a címlapról ekkorra már eltűnt a Társaság emblémája. Megmaradt viszont a Társasági ügyek c. rovat, s benne beszámolót olvashatunk a május 25-én tartott közgyűlésről. Lakó György főtítkári jelentéséből megtudjuk, hogy ekkor a Társaságnak csak 226 tagja volt (Igaz, a taglétszám ha lassan is, de növekedett.), hogy egy év alatt 26 felolvasó ülést rendeztek, hogy a Társaságnak van adminisztrátora, de nincs saját helyisége, és emiatt nehézségekbe ütközik a kiadványok terjesztése. Apróság, de a korra nagyon jellemző, hogy a MNY ára nem volt megállapítva külföldiek részére, s ezért azok nem fizethettek elő rá. Jó hír, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai már a 84. számnál tartott, és készült a MNY 25–50. köteteinek mutatója, továbbá, hogy az 1954. szeptember 23. és 25. között megrendezett III. Országos Nyelvészkonferencia szervezésében a Társaság is részt vett.

A közgyűlésen új vezetőséget is választottak. Elnök: Kniezsa István, társelnökök Zsirai Miklós és Németh Gyula. Az öt szakosztályt (magyar, finnugor, szlavisztikai, általános nyelvészeti és orientalisztikai) pedig egy-egy alelnök képviselte a vezetőségben.

Végül vessünk egy pillantást a MNY legutóbbi teljes évfolyamára, a 99-re (2003). Ez négy füzetben jelent meg, felelős szerkesztő Benkő Loránd, aki ezzel a kötetrel ötvenéves szerkesztői jubileumát ünnepelheti. Szerkesztő Juhász Dezső, aki munkájában a nyolc tagú szerkesztőbizottságra is támaszkodhat. A címlap színe számomra egy kissé rikítónak tűnik, a feliratok pedig jellegtelennek. Nagy örömmel olvashatjuk viszont a hátsó borítón, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai már a 215. számánál tart, hogy a Társaság kiadott két tucat nyelvemléket, és önkéntes népnyelvi gyűjtő-pályázatot is meghirdetett.

A kötet immár angol nyelvű összefoglalóval is ellátott tanulmányai, cikkei tartalmilag változatosak és magas színvonalúak.

Kiss Jenő főtítkárnak a 2002. december 11-i közgyűlésen előterjesztett jelentéséből megtudjuk, hogy a Társaságnak 650 tagja van és éves bevétele 4,4 millió forint, amelynek közel 80 százaléka az Akadémiától kapott támogatás és csak 9 százaléka származik a tagdíjakból.

Ezek után értékelnem kellene a Magyar Nyelvtudományi Társaság száz évét és a Magyar Nyelv száz évfolyamát. Ez azért nehéz feladat, mert minden méltató megállapítás magától értetődőnek tűnik. Az, hogy az elmúlt száz év eredményei egyértelműen igazolták Szily Kálmánék kezdeményezésének szükséges és hasznos voltát, hogy mennyivel szegényebb lenne a magyar nyelvtudomány a Társaság és folyóirata nélkül, hogy mennyire hálásak lehetünk tudós elődeinknek, akik minden nehézség ellenére megőrizték mindkettőt. Bocsássa meg az Olvasó, ha nem folytatom, hiszen a Társaság mindnyájunké, magyar nyelvészeké, pontosabban mi vagyunk a Társaság, tehát a laudáció magunknak szólna.

Amikor a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőbizottsága nevében gratulálok a Társaság jelenlegi vezetőinek (elnök: Benkő Loránd, alelnökök: Honti László, Nyomárkay István, Szathmári István, főtktár Kiss Jenő) és a folyóirat szerkesztőinek, egyúttal kifejezem azt a meggyőződésemet, hogy vezetésükkel a Társaság tevékenysége és a Magyar Nyelv kiadása töretlenül folytatódik.

Csúcs Sándor

Alekszandr Pavlovics Feoktyisztov 1928–2004

2004. szeptember 6-án rövid betegség után elhunyt Alekszandr Pavlovics Feoktyisztov mordvin (közelebbről: moksa) nyelvész, a finnugrisztika, azonbelül a mordvin nyelv(ek) kiváló tudósa.¹ A. P. Feoktyisztov 1928. augusztus 27-én született a Krasznoszlobodszki Kerület Zaberjozovo falujában. Apja tanító volt. Apja példáját követve 1945-től 1948-ig a krasznoszlobodszki tanítóképzőben tanult, majd a Mordvin Pedagógiai Intézet Történelmi-Filológiai Karán folytatta tanulmányait. Ennek sikeres elvégzése után 1952–1955 között finnugor nyelvészaspírás lett a SzUTA Nyelvtudományi Intézetében (Moszkva). 1955-ben védte meg kandidátusi értekezését. Témája: Категория притяжательности в мордовских языках [A birtoklás kategóriája a mordvin nyelvekben], Szaranszk, 1963. Az alapos monográfia a mordvin birtokos szerkezeteket (genitívus, birtokos személyjelek, habeo-szerkezet stb.) tárgyalja leíró és történeti vonatkozásban. Tekintetbe veszi a rokon nyelvek idevágó szerkezeteit is. Az aspirantúra

¹ A közép- és nyugateurópai tudományosságban mordvin nyelvről beszélünk, amelynek két fő nyelvjárása van: erza és moksa. Az oroszországi finnugor nyelvészetben az erza és a moksa két külön nyelvnek számít. Jelen írásomban a kétféle használat – tekintettel megboldogult kollégánk munkáira való hivatkozásokra – váltakozva fordul elő.

befejezése után a fent nevezett intézetben dolgozott 35 éven át tudományos munkatársi, főmunkatársi minőségben.

A 80-as évek elején nagy változások történetek Feoktyisztoz életében. Meghívják a szaranszki Pedagógiai Intézet docensének, majd két év múlva professzorrá nevezik ki. 1992-től kezdődően először a Mordvin Állami Egyetem moksa tanszékén, majd – haláláig – a finnugor és összehasonlító nyelvtudományi tanszéken működött professzori minőségben.

A. P. Feoktyisztoz érdeklődése és kutatása a mordvin nyelv aktuális kérdéseitől a nyelvjárások, a nyelvtörténet és a finnugor összehasonlító nyelvészet vizsgálatán át az irodalomtudományig terjedt. A mordvin nyelvekre és nyelvjárásokra vonatkozó néhány fontosabb munkája: Мордовские языки и их диалекты [A mordvin nyelvek és nyelvjárásai] 1960; Мокша-мордовский язык [A moksa-mordvin nyelv] 1962; Мокшанский язык [A moksa nyelv] 1966.²

Sok időt szánt a mordvin nyelvjárások tanulmányozására, több mint 500 kutatópontot keresett fel. Feoktyisztoz négy moksa nyelvjárást különböztet meg: nyugati, központi, délkeleti, délnyugati. Ez az újszerű osztályozás sokéves megfigyelésen és gondos elemzésen alapul.

Oroszlánrésze van Feoktyisztoznak a mordvin történeti lexikográfia megteremtésében. 1968-ban jelent meg Истоки мордовской письменности [A mordvin írásbeliség forrásai] című műve. Oroszország, Magyarország, Finnország, Észtország, Németország könyvtáraiban sikerült nagyszámú mordvin kéziratot, régi nyomtatványokat összegyűjtenie. Ezekből nyújt mutatványt ez a kis terjedelmű (mindössze 100 lap), ám tartalmas könyv.

Mint már említettem, Feoktyisztoz kiemelkedő eredményeket ért el a mordvin kézíratos és nyomtatott nyelvemlékek felkutatásában és publikálásában. A 18. század legkitűnőbb és legterjedelmesebb mordvin nyelvemléke 1785-ből való és Damaszkín püspök nevéhez fűződik. A nyizsnyij-novgorodi (нижегородский) egyházmegye nyelveinek szóanyagát (orosz, tatár, csuvas, mordvin, cseremis) Damaszkín irányításával szeminaristák állították össze. Ezen szógyűjtés mordvin–orosz anyagát Русско–мордовский словарь (Русско–мордовская часть) címmel A. P. Feoktyisztoz tette a kutatás számára hozzáférhetővé. A több mint 200 éve archívumokban őrzött szótár adatai nagy jelentőséggel bírnak a mordvin nyelv kutatása számára.

Előrendű helyet foglal el a szerző publikációi sorában Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков [Vázlatok a mordvin írásbeliség és irodalmi nyelvek kialakulásának történetéhez] című monográfiája. Az irodalmi nyelv problémáit a 18. század elejétől a 19. század végéig követi. A mordvin írásbeliség elválaszthatatlan az orosz írásbeliségtől: a mordvin

² A. P. Feoktyisztoz viszonylag teljesen mondható munkásságjegyzékét 2003-ig bezáróan I. Finno-Ugristika [Финно-угристика] 5/2003: 8–29. Szaranszk.

írásbeliség az orosz grafikai normára épül. 1917-ig mindössze 100 könyvet és bro-súrát adtak ki moksa és erza nyelven. A forradalom előtti mordvin irodalom szótá-rakat, nyelvtanokat, fordításokat, folklór szövegeket, tankönyveket stb. tartalmaz. A. P. Feoktyisztoz monográfiája ezek beható elemzésének van szentelve.

A magyar–szovjet tudományos együttműködés keretében készült Основы финно угорского языкознания [A finnugor nyelvtudomány alapjai] című mű mordvinokról szóló terjedelmes fejezetét (Мордовский язык, Moszkva 1975. 248–345) A. P. Feoktyisztoz írta. A munkaközösség által kidolgozott szerkesztői elveket követve mutatja be a szerző a mordvin nyelvek leíró és történeti nyelv-tanát. A részletkérdésekben számos új eredményről számol be. L. még Мор-довские языки [Mordvin nyelvek]. Языки народов СССР. III. Наука, Москва. 1966. 172–220. Egyetemi hallgatók, tudományos kutatók számára jó áttekintést nyújt magyar nyelven közzétett összefoglalása: A moksa-mordvin nyelv alapjai (oktatási segédanyag). Budapest 1999.

Feoktyisztozt a mordvinban meglevő török jövevényszavak kérdése is élén-ken foglalkoztatta. Ezek száma több mint 200, többnyire tatár kölcsönzésekkel van dolgunk (a moksában a török elemek száma jóval nagyobb mint az erzában). A mordvin–orosz nyelvi kapcsolatokkal is foglalkozott.

A 90-es években A. P. Feoktyisztoz bibliafordítással is kezdett foglalkozni. Ő fordította le Szent Márk evangéliumát: Марконь корясь евангелия. Stock-holm – Helsinki 1995. A kiadványban neve az akkori szokásnak megfelelően (óvatosságból?) nem kerül említésre (de I. Finno-Ugristika 5/2003: 26).

A. P. Feoktyisztoz mint tanár is jelentős volt. Vezetése alatt 14 kandidátusi disszertáció készült. Szaranszkon kívül számos külföldi egyetemen tanított ven-dégtanári minőségben (Helsinki, Turku, Budapest, Bécs). – Különböző nemzet-közi tudományos társaságokba hívták meg rendes vagy levelező tagnak: Nem-zetközi Magyar Filológiai Társaság (Budapest), Finnugor Társaság (Helsinki), Finn Irodalmi Társaság (Helsinki), Societas Uralo-Altaica (Göttingen) stb.

Alekszandr Pavlovics Feoktyisztoz kutatói tevékenységének fő irányai: a mordvin irodalmi nyelvek kialakulása és fejlődése, a mai viszonyok vizsgálata, dialektológia, lexikológia és lexikográfia, jövevényszó-kutatás.

Főbb emberi vonásai: jóság, joviális humor, a kollégákhoz, barátokhoz való hűség és ragaszkodás. A kedves kolléga és barát elvesztése miatt érzett fájda-lommal és gyásszal írom e sorokat. Közeli barátai közvetlenül Szásának, a fia-talabb generáció tagjai (pl. Magyarországon) Szása Bácsinak hívták őt. A Vele eltöltött feledhetetlen együttlétek emléke, szeretetreméltó alakja mindazok szívében él, akik őt tisztelték és szerették. Nevét a finnugor nyelvtudományban művei fogják megőrizni.

Harmatta János (1917-2004)

2004. július 24-én, életének 87. évében, alkotóerejének teljében, egy gyors lefolyású váratlan betegség következtében elhunyt Harmatta János, az ELTE BTK Indoeurópai Intézetének tanára.

Harmatta János egyetemistaként és az Eötvös Collégium tagjaként klasszika filológiát és magyart hallgatott, de érdeklődése már akkor messze túlterjedt a kötelező anyag elsajátításán. Nyelvészeti érdeklődésétől vezettetve klasszikus filológusként tanulmányozni kezdte a latin és a görög ókori keleti indoeurópai rokonnyelveit, mindenek előtt az indo-iráni nyelvek ágához tartozó szanszkritot, illetve óperzsát és az avesztai nyelvét, de finnugor tanulmányaiban elmélyedvén érdeklődéssel fordult a török nyelvek felé is. Később ókori nyelvi tájékozottsága kiegészítése céljából foglalkozni kezdett néhány ókori sémi nyelvvel is, így a héberrel, az arámmal és a szírral is, de jártasságot szerzett az ókori ékírásos szövegek olvasásában is. Ezt akkoriban még meg lehetett tenni, ma azonban a szakirodalom mértéktelen földuzzadása idejében már nem. Ennek a széles tájékozottságot mutató, polihisztor tudós típusnak tehát föltehetőleg ő volt az egyik, ha nem a legutolsó képviselője.

Ezek ismeretében nem csoda, hogy Harmatta János már 1947-ben habilitált, majd 1952-ben, Szemerényi Oszvald külföldre távozása után, harmincöt éves korában kinevezték a megüresedett tanszék vezetőjének és egyetemi tanárának.

Harmatta János azonban nyelvészeti képzettségét és nyelvészeti tanulmányait, elődjétől eltérően, nem tekintette öncélúnak, hanem egy magasabb szándéktól vezérelve kiegészítette régészeti ismeretekkel is. Indoeurópai nyelvészként érdekelte az indoeurópai népek vándorlásának, az indoeurópai őshaza meghatározásának a problémája. Úgy gondolta, hogy pusztán a rokon szavak összehasonlítása és a hipotetikusan megállapított hangtörvények tanulmányozása sehová sem vezet, ha azokat nem tudjuk szembevetni a régészek föltárta valósággal, illetve az indoeurópai népek szétválásának, vándorlásának és nyelvük fejlődésének tanulmányozása belső érvek alapján félreecsúsíthat, ha az így elért eredményeket nem szembevetjük a finnugor nyelvészet eredményeivel.

Harmatta János előadásaiban és cikkeiben ezért a másoknál sokszor csak absztrakt matematikai játéknak látszó indoeurópai nyelvészet megtelt étellel. Tőle az egyes szavakról meg lehetett tudni, hogy az milyen típusú házat, ekét, koronát, uralkodói gyakorlatot, városépítési elvet takart, azok mikor és hol jelentek meg, merre terjedtek el. A csillagos alakokkal való műveletek nála mindig kapcsolatban maradtak a régészek föltárta valósággal.

A finnugor nyelvészet eredményeire támaszkodva, a finnugor nyelvekben megtalálható indoeurópai szavak átvételéből, az átvételek valószínű forrásaiból következtetve ő már évtizedekkel ezelőtt több ezer évvel korábbra tette az indoeurópai népek szétválásának idejét, mint ahogyan azt a szakma iskolai bölcsessége akkor még tartotta. Azóta a szakmai konszenzus Harmatta János véleménye irányába mozdult el, mára pedig már egészen közel került ahhoz.

Harmatta János páratlan kiterjedésű tudását azonban elsősorban a magyar őstörténetének a kutatásához szorosan hozzátartozó, de mégis nemzetközi érdeklődésre számot tartó steppetörténeti kutatásoknak rendelte alá. A népvándorlás országúját jelentő steppe a Dunától Kínáig, a Dzsungáriai Kapuig tart. Erre az óriási kiterjedésű területre számos nomád nép érkezett, továbbá, mivel ezek a szomszédos letelepült népeknek rengeteg problémát okoztak, a területre vonatkozóan sok, különféle nyelven írt forrás keletkezett. E vizsgálatai során nyelvészeti kutatásait, nyelvtörténeti megállapításait mindig a történeti kutatások szolgálatába tudta állítani.

Részben a steppére vonatkozó kutatásai, részben egyéni érdeklődése magyarázza az iráni nyelvek irányában megmutatkozó kiemelt érdeklődését.

Már fiatalon, klasszika filológusként, elkezdett foglalkozni Hérodotos művének negyedik könyvével, amelyben a steppén lakó iráni népek leírása található. Az iráni népek azonban hatalmas területen voltak elterjedve, a steptől kezdődően Észak-Indiáig, Kína határaitól a görögök lakta kis-ázsiai partvidékig. Ez az iranisztikai érdeklődés motiválta élete során azokat a határterületeket is érintő kutatásait, amelyek a görög nyelv szubsztrátumaként ismert pelaszg nyelvre vonatkoztak, és amelyek során kimutatta, hogy a pelaszgra jellemző hangváltozások azonosak a kisázsiai nyelvek hangváltozásaival.

Iranisztikai kutatásai azonban mégis elsősorban két terület kutatásában csúcsosodtak ki. Először a frissen megtalált baktriai fölíratok megfejtéséből vette ki részét. Közép-Ázsia, pontosabban Afganisztán területén került elő egy olyan szövegegyüttes, amelyet görög betűkkel írtak ugyan, de egy korábban ismeretlen iráni nyelven. A nyelv megfejtése számos nehézségbe ütközött. A nehézségek természetét és mértékét jól mutatja az a tény, hogy a szövegek első fordításai még csak távolról sem hasonlítottak egymásra. A fordítók közti konszenzus kialakításáért Harmatta János saját fordításai révén sokat tett.

Később, nyugdíjba vonulása előtt és után hosszan foglalkozott a szogd levelekkel. Kutatásai hozzájárultak a levelek több nyelvi problémájának, a hozzájuk kapcsolódó nyelvtörténeti kérdéseknek a tisztázásához.

Mindkét szövegegyüttes esetében nyelvészeti kutatásait történeti vizsgálatok is kiegészítették.

Harmatta Jánosnak azonban nemcsak saját kutatásai voltak jelentősek. Fontos szerepet játszott több magyar szótár létrejöttében. Szorgalmazta a Györkössy

Alajos kezdte, de félbemaradt ógörög–magyar szótár befejezését Kapitánffy István és Tegye Imre részvételével, továbbá hosszú időn keresztül fölügyelte és koordinálta a középkori magyar latinság szótárának elkészítését. Az előbbinek csak az ókortudományon belül, ez utóbbinak azonban sokkal szélesebb körben van jelentősége. Mára már mindkét mű pótolhatatlannak számít. A szótárak készítése idején nemzetközi lexikográfiai kongresszust rendezett, ennek anyagát önálló kötetben publikálta.

Harmatta János részben saját munkássága, részben a másoknak adott inspirációi révén a magyar nyelvtudomány közelmúltjának egyik kiemelkedő alakjává vált. Ma az ókortudományban tevékenykedő pályatársak nagy része, az iranisztikában és indológiában tevékenykedőknek pedig mindegyike benne látja mesterét.

Maróth Miklós

Tolcsvai Nagy Gábor: A magyar nyelv szövegtana

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2001. 380 o.

Tolcsvai Nagy Gábornak a magyar stilisztika számára biztató távlatot jelentő munkája (A magyar nyelv stilisztikája 1996) után ugyancsak sok mindenben újat adó szövegtana jelent meg. Ismertetésemben – ugyanúgy, mit a stilisztikájáról írt értékelésemben (Szemiotikai Szövegtan 12: 356–359) – szintén az újnak a kiemelésére és méltatására törekszem. És ami így kiemelendő, összefügg azzal, hogy a szerző hogyan reagál a szövegtan mai nagy és nyitott kérdéseire. Ezek egy részéről könyvének céljáról és tartalmáról szólva a szerző már a rövid bevezető fejezetben tájékoztat.

1. A szövegtannal való foglalkozás növekvő intenzitását azzal magyarázza, hogy „az európai kultúrák és részükként a tudományok az elmúlt évtizedekben mind erőteljesebben a szöveg jelensége felé fordultak” azért, hogy minél többet lehessen megtudni a valóság egyre több területén általánosuló kommunikáció „alapegységéről, a szövegről” (7).

Munkájának célja az, hogy „a szöveget mint alapvetően nyelvi és értelmi műveletet és e művelet eredményét” mutassa be, hogy „a szöveget dinamikus jelenséggént írja le, amely értelemszerkezetével valamilyen összetett kommunikációs célt szolgál egy kulturális közegben és egy beszédhelyzetben” (7).

A vizsgálat elméleti alapja a korábbi „megközelítések eredményeit összegezve és hasznosítva alapvetően a kognitív nyelvészet és a kognitív tudomány”, ha több

elméleti lehetőséget említ is meg, mindig megmarad a kognitív keretben (7).

Minden bizonnyal a szövegtan nagy kérdéseivel való foglalkozásra utal az a megjegyzése, hogy a szövegtani jelenségek tárgyalása „a felmerülő kérdéseket helyezi középpontba” (7), és ezek a „felmerülő kérdések” összefüggnek azzal, ami az újat jelenti a szövegtanban.

Már ennyi előre jelzésből is kideríthetjük azt, hogy szövegtanában lényeges és sajátos is (1) a kognitív szemlélet, ebből következően (2) a szövegnek az értelemképzés alapegységeként való felfogása és (3) a problémákra való összpontosítás.

A könyv felépítése, fejezetekre osztása megfelel a jelzett témák tárgyalásrendjének. Négy nagy részre tagolódik: 1. a szövegtan elméleti megalapozása, 2. a vehikulum, a szöveg fizikai megnyilvánulása, 3. a szövegértelmezés létrejöttének tagolódása: mikro-, mezo-, és makroszint, 4. a szövegtan tágabb összefüggései.

Ezen a négy részen belül a kognitív elmélet két alfejezetben szerepel külön témaként: a kognitív elméleti keret térhódítása a szövegtanban (28–36), a kognitív nyelvészet (44–50). A kognitív szemléletből adódó fő vizsgálati tárgyat, a szövegértelmezést kifejtő harmadik rész (115–330) a törzsanyagnak majdnem kétharmadát teszi ki, és így is jelzi a kérdés fontosságát.

2. A kognitív elmélet jelentőségét a szerző abban látja, hogy „a nyolcvanas évektől kezdve a szövegtani kutatások középpontjában a kognitív folyamatok állnak” (36), és hogy „a mai szövegkutatás kognitív keretben igyekszik leírni a szöveget” (37).

És ezt a helyzetet azzal hozza összefüggésbe, hogy a szövegtan elsősorban a kognitivitás révén vált multidiszciplináris tudománnyá. Azzá lett egyrészt azzal, hogy a szöveget „a világról való tudás összefüggésében kívánja modellálni” (36), és ez „a világról való tudás” több tudománynak is témája. Másrészt pedig azzal, hogy „a különböző tudományokból származó eredményeket” a kognitív tudomány „fogja össze” a szövegkutatás számára (33). Tehát a kognitív jelleg a multidiszciplinaritás magyarázata.

A kognitivitás szövegtani lényege és egyben produktivitása a szerző szerint abban áll, hogy egységes elméleti keretet biztosít a szöveg különböző szempontú, irányú megközelítései számára.

És mindennek foglalatja egy fontos kettősség, ami alapkérdés és egyben elsődleges értékű textológiai kategória. A szerző a szöveget szerkezetként és műveletként mutatja be. Mindkettőnek fontos és közös sajátossága az, hogy a kognitivitásnak megfelelően mentális modellek. A szerkezet (struktúra, produktum) olyan mentális modell, amely a szöveg „különböző összetevőit statikus entitások struktúrájaként írja le”, ezzel szemben a művelet (procedúra, produkció, processzus) „az a mentális folyamat, amely ezeket a struktúrákat létrehozza” és dinamikus jellegükben ismeri fel (43).

Ugyancsak elméleti alapkérdésként és jellegzetes kognitív kategóriaként szerepel az előbbiekkal szorosan összefüggő értelemszerkezet, amelyet fontos sajátosságai miatt külön, a következő alfejezetben ismertetek.

3. A szerző felfogásában a kognitivitásból adódik a szövegnek az értelemképzés alapegységeként való felfogása. És így ez mint elsődleges vizsgálati tárgy szintén a kognitív elmélet fontosságáról tanúskodik már csak azért is, mert a fentebb említett két kategóriával, a szerkezettel és művelettel többek között az kapcsolja össze, hogy szintén mentális modell: „a szöveg értelemszerkezete a szöveg létrehozásának és megértésének folyamatában jön létre a beszélőben vagy a hallgatóban mint mentális modell” (43).

Maga a szövegértelem a szöveg értelmének, „jelentésének” valamilyen „összetett reprezentációban való elrendezése”, ami a beszélő vagy a hallgató elméjében történik (318). Ebből adódik a szöveg értelemszerkezete, ami nem más, mint „a szöveg strukturált értelme” (318).

Ennél is továbbmenően a szöveg az értelemképzés alapegysége, amely (a fentebb már említett) szerkezetként és műveletként a világ megismerésének, az önmegértésnek az eszköze (68, 74).

Ilyen alapon jut el a szerző a szövegértelem létrejöttének a tagolódásához, a szövegek nagyságrendi kérdéséhez, annak a felismeréséhez, hogy a szövegek felépítésében három szint különíthető el. Elkülönítésük és bemutatásuk a szöveg „szerkezeti és műveleti jellemzőinek az együttes megközelítését célozza” (119).

Az első a mikroszint, jellegzetes formája két elemi nyelvi egység szövegtani kapcsolata, például a deixis vagy a névmási koreferencia.

A második a szöveg mezoszintje, a közepes méretű, például a mondat szintű egységek szövegtani kapcsolata, mint amilyen a szövegtopik és a szövegfókusz megoszlása vagy a metafora mint koherenciaszervező egység.

A harmadik a szöveg makroszintje, az egész szövegre kiterjedő kapcsolat szerkezete, például a szöveg értelemszerkezete, a szövegvilág, a tér- és időjelölés vagy a szöveg stílusa mint a szövegértelem része.

4. A kötet elméleti irányultsága már az eddig ismertetett kognitív problémajelzésekben megnyilvánul, például a szerkezeti vagy a műveleti megközelítés kérdésirányainak kifejtésében, ahol az a kérdés is felmerül, hogy „vajon tudomány-e a szövegtan” (51). Persze vannak más típusú kérdések is, amelyek természetesen összefüggnek a „kognícióval” és ugyanakkor sajátos vonásai a szerző textológiai felfogásának. Ezek közül ötöt említek meg.

Az egyik a szövegtan multidiszciplinaritásának megítélése. Az eltérő felfogások közül a szerző azt fogadja el, hogy „a szövegtan több különböző tudományág eredményeit integrálja (58), vagyis nem különíti el a szövegtant, a nyelvészetet és a szövegtan társtudományait (56), mert szerinte ezek egyszerre érvényesülnek (53),

Egy másik ehhez hasonló probléma a nyelvi és a nem nyelvi (pl. a beszédhelyzetből eredő) összetevők kapcsolata (59). Itt a vitapontot az a kérdés jelenti, hogy ez a kétféle összetevő egymástól független elemként vagy pedig párhuzamosan, egymást irányítva hozza létre a szöveget (59). A szerző ez utóbbi véleményt fogadja el, vagyis azt, hogy a nem nyelvi összetevők igen fontos szerepet játszanak párhuzamosan a nyelvekkel (59).

Idetartozó fontos – de sajnos alig vitatott – kérdés az, hogy a szöveg lehet-e langue (rendszer) jelenség is. Örvendünk, hogy a szerző ezt szóba hozza. Igaz, csak közvetve, hisz a szóban forgó kérdésre és megítélésére jól ismert tágabb keretnek a taglalásából következtethetünk: a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat elkülönítése Saussure vagy Chomsky alapján. Úgy véli, hogy „nemcsak ez a választási lehetőség, létezik” (53), „a kérdésre mind a funkcionális nyelvtan (Halliday és Givón munkáiban), mind a kognitív megközelítések más választ adnak ... mindkettő a saussure-féle pozitívista dichotómiát más keretben” kívánja meghaladni (53). A szerzőnek ez a véleménye feltehetőleg azt jelenti, hogy a kognitív nyelvészet fel kívánja oldani és fel is tudja oldani a rendszer és a használat elkülönítését.

Más forrásokból (pl. *Officina Textologica* 5: 112–124) is tudjuk, a szerző számára fontos kérdés a szöveg és a szövegtípus összefüggése. A kiindulópont a típusba való besorolás: „a beszélő vagy a hallgató az általa létrehozott vagy megértett szöveget többnyire besorolja valamilyen típusba” (338). Elvi és módszertani jelentősége van annak, hogy a szövegtípus nagy mértékben meghatározza szövegszintű és az alsóbb szintű alkotóelemek szerkezetét, jellegét, így például a mondatokét.

A szerző mint a szövegten mellett a stilisztikának is aktív művelője fontos elvi kérdéseket vet fel könyvében a stilisztikával való kapcsolatteremtésben. Ezek közül itt a legfontosabb a stílusra vonatkozik.

Sokatmondó megállapítása az, hogy a szöveg stílusa a szövegértelem része: „a stílus a szövegértelemnek a nyelvi megformáltságból eredő összetevője” (324), amely a beszélő „közléselemeit a befogadóban attributív módon valósítja meg” (324), azaz a stílushatás az esetek többségében nem fogalmi jellegű, hanem abból fakad, amit a befogadó a szövegnek tulajdonít (324). Némileg más megfogalmazásban „a stílus értelemképző szerepe szövegszinten érthető meg” (322), de a szerző azt is hangsúlyozza, hogy a stílus „a nyelvi horizontok összjátékában alakul ki a mindenkor nyelvi interakció során”, amelynek a szöveg csak egyik, igaz megvalósító összetevője, a többi jórészt pragmatikai tényező (322).

5. Tolcsvai Nagy Gábor szövegtenában kognitív alapon közelíti meg a szöveg elméleti kérdéseit, és ezekből kiindulva írja le a magyar nyelv szövegtenai tulajdonságait.

A szöveget értelmi egységnek tekinti. Vizsgálata interdiszciplináris, sőt multidiszciplináris jellegű. Az értelmi egységként felfogott szöveg tanulmányozásában figyelemmel van a szövegtan tudományközi kapcsolataira, de mindig megmarad a kognitív keretben. Ezzel összefüggő pozitív sajátossága az is, hogy a szövegtan mai középponti témáira összpontosít, így könyve jelentős mértékben és mindenképpen produktív módon elméleti irányultságú.

Kétségtől nagy érdemének tekinthetjük gondolkodásra készítő problémafelvetéseit és velejáróját, a sok mindent újraértelmező polémikusságát, valamint a kérdések tárgyalásának célrafogottságát és következetes igazodását az alapul szolgáló elvekhez,

Legnagyobb érdeme az, hogy – ugyanúgy, mint az 1996-ban megjelent stilisztikájában – a szövegtanában is egy új, egy sajátosan kognitív szövegelméletet bontakoztat ki, amely egyre jobban gazdagodik, formálódik, és így halad a kiteljesedés felé. És hogy ez lehetséges, azzal is megvilágíthatjuk, hogy a már meglevő alapgondolatból kifejlesztett összefüggésrend mindenben megfelel az elméletalkotás, az általános tudományelmélet igényes szempontjainak. És az is lehetséges, hogy egy ilyen új szövegelmélet és stíluselmélet egyesítése egy sajátos „szövegstilisztika” kialakításához vezet.

Szabó Zoltán

Tamás Forgács: Ungarische Grammatik.

Edition Praesens, Wien 2001. 456 o.

A magyar nyelv szabályainak megvilágítása, szerkezetének és működésének megtanítása nem magyar anyanyelvűek számára mindig nehéz feladatot jelentett az elméleti és gyakorlati nyelvtudomány művelőinek. Ha Keresztes László 1992-ben elkészült nyelvtanának német fordítását (*Praktische ungarische Grammatik*) nem nyelvtudományi, hanem nyelvoktatási szakkönyvnek tekintjük, akkor megállapíthatjuk, hogy utoljára 1968-ban jelent meg nyelvtudományi szakkiadványszerűként tüzetesebb magyar nyelvtan németül (József Tompa: *Ungarische Grammatik*). Ennek rövidebb változata (*Praktische ungarische Grammatik*) ugyan 1972 óta több kiadásban is megjelent, ám részben technikai-terjesztési, részben tartalmi okok miatt nem volt képes a magyar nyelv rendszere, nyelvtana iránt a német nyelvterületen megmutatkozó nyelvtanulói érdeklődés maradéktalan kielégítésére. A nyelvtanulók igényei és a tankönyvkínálat között fennálló és növekvő

feszültséget jól jelezte Szent-Iványi Béla először 1967-ben, az egykori NDK-ban megjelent nyelvtanának (*Der ungarische Sprachbau*) 1995-ös hamburgi újrakiadása, valamint egy még régebbi munka, Lotz János 1939-ben megjelent nyelvtanának (*Das ungarische Sprachsystem*) Décsy Gyula gondozta 1988-as bloomingtoni új kiadása.

A fenti kedvezőtlen helyzet kialakulásában persze a hazai nyelvtani kutatás és a szakirodalom helyzete is lényeges szerepet játszott, s ezért sokan reméltük, hogy a Magyarországon a kilencvenes években szinte sorozatban megjelent, de eltérő szakmai utakat bejáró újabb nyelvtani összefoglalások egyik eredményeként a német nyelvű olvasók is hamarosan újabb keletű magyar nyelvtant vehetnek a kezükbe. Forgács Tamás itt tárgyalt könyve e várakozásunknak vet véget. A szerző személye két fontos feltételnek rendkívül szerencsésen felel meg: egyrészt a magyar nyelv ismert kutatója és egyetemi oktatója, másrészt egykori göttingi magyar lektorként olyan nyelvoktatásbeli magyar-német helyszíni tapasztalatokkal is rendelkezik, amelyek elengedhetetlenül szükségesek a nyelvtankönyv anyagának életszerűvé tételéhez. Öröndetes, hogy szerző a kézirat elkészítését OTKA támogatással végezhetette, terjesztési okokból talán előnyös, hogy a könyv egy viszonylag kevésbé ismert, de nem magyar kiadónál jelent meg Bécsben. Jellemző, hogy még a címlap tervét is a szerző készítette el (magyar lektorként nyilván megszokta, hogy ha gyorsan jót szeretne felmutatni, akkor mindent magának kell elkészítenie), ám az olvasóban ott bújkál a kérdés, hogy a könyv tartalmától, színvonalától függetlenül vajon – a szerző személyén kívül – tényleg ezek voltak-e a legmegfelelőbb megoldások. Ez a kétkedés csak fokozódik annak láttán, hogy a könyvet – legalábbis névvel – nem lektorálta sem szakmailag sem nyelvileg senki, márpedig véleményem szerint egy ilyen fajsúlyú és adatokban ennyire gazdag munkát a tartalmi-szakmai kérdésektől függetlenül már csak a filológiai és nyomdatechnikai pontosság miatt is mindenképpen szükséges lett volna ellenőriztetni valakivel. A technikai, előállítási kérdéseknél maradva azt is meg kell jegyeznünk, hogy az eredeti A4 formátumú kéziratoldalakat kicsinyítve visszaadó könyvoldalakon hatalmas nyelvi anyagmennyiség olvasható, de a kisebb betűkkel nyomtatott megjegyzések, lábjegyzetek már csak meglehetősen nehezen vehetők ki, a nyelvi példaanyagot szolgáltató kurzivált betűk (különösen a z – 181) pedig már-már az olvashatóság határát érintve sínnylik meg a kiadó számára nyilván egyszerűbb előállítási technika következményeit.

Az előszó szerint a kéziratot a szerző 1998 és 2000 eleje között készítette el, a könyv tartalmilag a szövegtan kivételével a nyelvtan minden területét átfogja. Szándékai szerint kettős célt követ, egyrészt kedvcsinálóként, gyakorlati nyelvtanként szeretné az „elfogulatlan” nyelvet tanulókat grammatikai ismereteik fejlesztésében szolgálni, másrészt viszont a nyelvészeti, nyelvtudományi kutatásokat is megfelelő színvonalon kívánja informálni a magyar nyelvtudomány aktu-

ális álláspontjáról. E szerkesztésbeli kettősség természetesen önmagában is konfliktusokat hordoz, hiszen a kétféle olvasókör képzettsége, motivációja alapvetően eltér egymástól. A nyelvész szakember a szakszavak ismeretében könnyebben érti meg a sokszor fölöttébb komplikált összefüggéseket, magyarázatokat és föltehetőleg hiányolja a vitatott kérdések alaposabb taglalását, a részletező, továbbbírányító szakirodalmat a könyvben. A nyelvet tanuló diákok ezzel szemben elijesztheti a szakmailag pontos, ám éppen emiatt sokszor körülményes fogalmazás, a szakszavak használata és a gyakran felbukkanó elméleti fejtegetések. A fenti kettős cél követése eredményeként az egyébként fontos ismétlések, de legalábbis az utalások száma kényszerűen növekszik a könyv szövegében. Az a körülmény pedig, hogy a magyar nyelvtan megvilágításához elengedhetetlenül szükséges a történeti anyag, a diakrón háttér figyelembe vétele és a vele való érvelés, tovább nehezíti a különböző szerzői és olvasói szempontok közötti harmónia elérését. Ráadásul bevallottan pedagógiai célzatú munkáról van szó, tehát nem csupán a nyelv leírásának, de megértésének szándéka vezérelte a szerzőt, amikor a magyar nyelvet a némettel való konfrontatív egybevetés formájában magyarázza. A címlapon egy hatalmas G-betű nyitott szájával szinte lenyeléssel fenyegeti az aprócska Magyarországot, s így mintegy tréfásan riogatva jelzi, mekkora feladattal kell szerzőnek és olvasónak egyaránt megküzdnie a magyar nyelvtan taglalása során.

Forgács Tamás munkájának kézzel fogható eredménye egy az olvasó mindenkori konkrét szándékától, érdeklődésétől függetlenül is tiszteletet parancsolóan gazdag, világos, érvelő, megvilágító és helyenként diskurzív, de nem polemikus magyar nyelvtan, amely a magyar nyelvtudomány fejlődésének elmúlt évtizedeiben elért strukturalista és generatív szemléletű eredmények bevonására is törekedett. Természetesen elképzelhető más szempontok szerint megírt magyar nyelvtan is, de úgy vélem, Forgács Tamás eljárása és megoldásai egyaránt olyan átfogó és színvonalas koncepció jegyében születtek, amit föltétlenül méltányolnunk kell. A magyar nyelvtan tagolt, a lapszámon számokkal jelzett egységekben szerepel a könyvben. A szerző összesen 480 fejezetbe tömörítette a magyar nyelv grammatikáját, ami önmagában is hatalmas szám és arra utal, hogy a pedagógiai, gyakorlati nyelvoktatási célok szem előtt tartása ellenére a szerző – legalábbis könyvének szerkezetét, arányait tekintve – mégiscsak teljességre törekvő, a magyar tankönyvírás huszadik századi hagyományait követő, a gimnáziumi magyar nyelvtankönyvnek megfelelő művet készített el.

A könyv tartalomjegyzéke már önmagában tíz oldalra rúg, áttekinthetőségét bizonyos értelemben nehezíti a talán túlzottan részletező numerikus rendszer, pl. 4.2.3.3.5 (= néhány határozórag jele). A könyv végén rövidítésjegyzék, szakszómutató és röviden felsorolt további szakirodalom található, ám – gyakorlati és pedagógiai célok eléréséhez – rettenetesen hiányzik a nyelvtanban illusztrációs

céllal fölhasznált magyar szavak mutatója! Ez két okból is fájdalmas. Egyrészt Forgács Tamás igen nagyszámú, jól kiválasztott példán mutatja be a jellemzőt, és a különlegeset, mind a „rendest”, mind a „rendhagyót” a magyar nyelv rendszerében. Másrészt tapasztalataim alapján állíthatom, hogy a nyelvet tanulók többségükben sajnos nem fogják automatikusan tudni, hogy amikor valami egyszerű közlésre kényszerülnek (pl. *Adja vissza a pénzem!*), akkor az Imperativform der Verben mit Verbalpräfixen fejezetet /109/ kell felütniük a könyv 103. oldalán. Bizonyos, hogy a terjedelmi keretek is beleszóltak a mutatók összeállításába, de újabb kiadás esetében mindenképpen meggondolandó lenne esetleg néhány részletező, történeti háttérinformáció elhagyása árán és a tördelésnél „bennmaradt” üres oldalrészek (199) felhasználásával a szómutató elkészítése.

Forgács nyelvtana a hangtántól a morfológián és a szótanon keresztül a kapcsolódó morfémák, a szóképzés és a mondaton vizsgálatáig terjed, szinkrón leírásban ügyesen használva a történetileg is jól dokumentált magyar nyelv nyújtotta diakrón magyarázó körülményeket. Szakkifejezéseit a latin alapján választotta meg, de sokszor azok köznyelvi német megfelelőit (Laut/Phonem) is fölhasználva írja le a jelenségeket. Hiányzó német szakkifejezések esetében a szerző gyakran ötletes és pontos elnevezéseket vezet be (paradigmatisches Besitzzeichen 'birtokjel'; Implikative Konjugation a *-lak/-lek* rag megnevezésére; a szóvégi, morfológiailag törvényszerűen bekövetkező *a-á* és *e-é* hangváltozásokat (*fa ~ fá-*) párba állítva „Wechselsvokal”-nak nevezi stb.). Hasznos optikai megoldás, hogy a könyvben a lapok szélén külön jel, fölemelt mutatóújj figyelmeztet a – német olvasó esetében – különlegesen nehéz nyelvtani jelenségekre. Nagyon lényeges és sikeresen alkalmazott eleme a nyelvtannak a jelenségek táblázatos összefoglalása. A könyv magyarázatainak a szabályostól az eltérő felé haladó logikája, az ezek illusztrálására, szembeállítására kiválasztott példamondatai, példái néhány kivételtől (pl. a 46 oldalon a *mijóma* helyett talán megtette volna a gyakoribb *televízió* is) eltekintve jók, bár a didaktikai célkitűzés ellenére nagyon hamar igen komplikált magyar példamondatokat találunk az illusztrációk között: *Látom a fiút, a gyors-a-t.* (34).

Forgács munkájának szemléleti alapja természetszerűleg a magyar nyelvtudomány álláspontja és terminológiája, amiből persze adódhatnak gondok, különösen azon olvasók esetében, akik nem ezen terminológián nőttek fel. A magyar ragjel-képző (Flexionssuffix-Zeichen-Derivativsuffixe) hármasság világos elkülönítése után következik a könyvben a nyelvtani jelenségek magyarázata, sok esetben általános nyelvtudományi fogalmak (morféma, morf, zéró morféma, allomorf, a mondatnapi fejezetben pedig az összetett mondat típusainak) magyarázatával egyetemben, bár szerintem mindez inkább valamely általános nyelvészeti tankönyv feladata lett volna. A szerző mindezt abban a meggyőződésben teszi, hogy olvasója ismeri és képes feldolgozni a sokhelyütt igen tömény

szakmai információmennyiséget. A magam tapasztalatai alapján azonban tartok attól, hogy a magyar nyelvet tanuló „átlagos” egyetemi hallgatónak a terminológia és szemlélet ismerete híján nehéz olvasmányt jelent Forgács Tamás nyelvtana.

A nyelvtankönyvek gyakorlati, a nyelvtanulást segítő értelmét szerintem azon lehet a legkönnyebben lemérni, ha megvizsgáljuk, hogy sikerülhet-e segítségükkel egy nem magyar anyanyelvűnek érthetően, gyorsan és maradandóan megmagyarázni, hogy – noha a gyorsabb tanulás érdekében a magyar nyelv esetében is egyedül a nyelvben fennálló formai hasonlóságokra, analógiás vonásokra hagyatkozhat –, a *sár*, *vár*, *pár*, formailag szinte azonosnak tekinthető három magyar főnevet pl. három, gyökeresen különböző alakban kell többes számban használnia. Forgács nyelvtana alapos információkkal igazítja el az olvasót az efféle kérdésekben, bár folyamatos olvasmányként – tartalmának ismeretében – csak nagyon keveseknek ajánlanám. Persze a magyar nyelv komplikált szerkezete nem róható föl a szerző hibájául.

Az „Ungarische Grammatik” jól kivehetően a szerző átgondolt koncepciója alapján tárgyalja a magyar nyelv rendszerét. Méltó bírálata csak egy hasonló, de más elgondolás jegyében született munka elkészítésével lenne lehetséges. Megjegyzéseimet éppen ezért kiegészítésnek, az együtt gondolkodás lenyomatának szánom csupán, de bízom abban, hogy a könyv remélhető további kiadásaiban nyomuk maradhat. Az alábbiakban háromfajta észrevételt fűzök a könyvhöz. Az első észrevételek (1) alapvető, koncepcionális kérdéseket érintenek, de nem kívánják kérdésessé tenni a Forgács választotta megoldásokat. Megjegyzéseim második csoportjába (2) a vitatható, kérdéses esetek, alternatív javaslatok tárgyalása tartozik, a harmadikba (3) pedig a szerintem egyértelműen javításra szoruló hibáké, aholis különbséget teszek a nyomdahibák (3/a) és a német nyelvű/fogalmazási hibák (3/b) között.

(1) A mai magyar nyelvi normához képest korábban használt, vagy jelenleg hallható nyelvi-nyelvtani változatokat egyetlen koherens és lezárt rendszerben lehetetlen lenne összefogni. A ma beszélt magyar nyelv rendszere, amely a múlt sokszor egymással ellentétes tendenciáinak töredékeit, maradványait is tartalmazza, igen gyakran kerül ellentmondásba a szinkrón leírások törvényeivel. Ebből következik az az igazságtalan „aránytalanság”, hogy minél többet vesz figyelembe a szerző könyvében a mindennapi nyelvhasználat elemei közül gyakorlati céloktól vezérelve, annál nagyobb szüksége lesz az elkerülhetetlen eltérések, „rendhagyások” részletesebb megmagyarázására, annál terjedelmesebb és egyben komplikáltabb lesz munkájának a szerkezete és a rendszere is.

A szerzőnek nem sikerült feloldani a magyar nyelvtanok azon kellemetlen jellegzetességét, hogy az alapvetően szigorúan megfogalmazott szabályokat azonnal a nagyszámú kivétel felsorolása követi a szövegben. A magyar nyelvtanok indokolt történeti magyarázó háttere, a stilisztikailag fontos, de enyhén dohos

példamondatok száma itt is néha túllépi az indokolt mértéket: a „Verbalnomen-Verb” ragozása (*A környezetvédelmi bizottság kidolgozta jelentést a saját megszűlőztette.*) szinte megszűnt, helyette általánossá vált az *által* névutós formák morfológiailag sokkal egyszerűbb használata (64). Ugyanígy, filológiai-lag indokolt, de a nyelvtanulási gyakorlati célokat tekintve nyugodtan kihagyható lenne a régies igeidőalakokat tárgyaló /121/ fejezet.

Az esetek száma (/9/ fejezet, 23) a magyarban azért olyan magas, mert mi hagyományosan esetnek tekintjük azt, ami más grammatikai rendszerekben nem az! Ebből következik az az elrettentő hatású adat, miszerint a magyar főneveknek 756–882 alakváltozata lehetséges. Éppen didaktikai okok miatt azonnal hozzá kellene tenni, hogy a legtöbb idegen nyelvben az ugyanilyen számú jelentést hasonlóképpen nagyszámú változat fejezi ki, ám ezek nem föltétlenül és kizárólag magán a főnéven koncentrálnak. A német nyelv például esetenként akár négy szőelemet is felhasznál a *házainkból*-féle szintetikus magyar formáknak megfelelő alakok visszaadásakor: *aus unseren Häusern heraus*.

Jellegzetesen magyar megfigyelés, miszerint a magyar esetében a franciával, vagy az angollal szemben „konzekvens írásmód”-dal van dolgunk (22). A helyesírás azonban – mindenkori belső logikájától függetlenül – kizárólag meg egyezés kérdése, ezért saját hagyományai alapján az angol meg a francia éppen a maga írásmódját érzi konzekvensnek és a magyart teljesen érthetetlenül bonyolultnak. A helyesírási részben (21) éppen ezért föltétlenül utalni kellene a latin ábécé továbbfejlesztésére használt belső logika – egyébként a németével azonos – következetességére (magánhangzók: csak mellékjelek, mássalhangzók: csak írásjelkombinációk).

A mondattannál föltétlenül utalni kellett volna arra, hogy a mondatelemek (szintagmák) belső szórendje a magyarban szigorúan kötött, ugyanakkor a mondatelemek egymás közötti sorrendje (szintaxis) a mondat fókusza függvényében ennél szabadabb, s ez a kétszintű szabályozottság-szabadság viszony kelti az a benyomást, hogy a magyar mondat szórendje szabad. Ebben a fejezetben nagyon hasznos a kapcsolódások tárgyalásakor a kötőszavak (Konjunktionen) és a hozzájuk tartozó utalószavak (Korrelate) egymás mellé rendelése (*hogy, ahogy – úgy, akképp/en*)!

(2) A /118/ fejezetben a táblázatoknál a megjegyzésekben a korábban használt „Adverbialpartizip” terminus helyett hirtelen „Partizip IV” áll (111–113). Ezt követően a /122/ pontban kategorikusan megint az áll, hogy a magyarban három particípiumforma létezik. Szerintem három, de inkább csak két melléknévi igenévről (Partizip) beszélhetünk ma.

A 138. oldalon hirtelen megjelenik a jelzővel kapcsolatban a „partitivische Bedeutung”, a partitívuszi jelentés fogalma (*Az áru hitványa nem kelt el.*). Régi alak, szerintem kihagyható.

A 31–32. oldalon az *i-í* hangpár egyértelműen palatális hangként szerepel, ami fonetikailag ma igaz is, de a hangrendi illeszkedést tekintve az *i-í* hangzópár semlegesnek tekinthető, hiszen csak az egyetlen *i/í* hangot tartalmazó szavaknál kell külön megtanulni, hogy az adott szó palatális vagy veláris szóként viselkedik.

Nem esik szó a bevezetésben a magyar nyelvre jellemző hangtani törekvésről, a (legalábbis bizonyos) mássalhangzók spontán, vagy morfológiai alapon bekövetkező torlódásának elkerülésére.

A 178. oldalon a /179/ fejezetnél a diákoknak érdemes lenne magyarázatként megjegyezni, hogy a magyar nyelv a jelek szerint különbséget tesz a mennyiségileg behatárolt (kvantifikált) és a mennyiségileg be nem határolt többség (többes szám) között. Az előző esetben a (határozott vagy határozatlan) mennyiséget kifejező szó jelzi a konkrét többes számot, a főnév ezért nem áll többes számban (*nyolc, sok* stb. *ház*), az utóbbi esetben a főnév többes jele csak az egynél nagyobb, de nem kvantifikált/kvantifikálható mennyiségre utal (*házak, kezek, öregek* stb.). A kérdő névmás (*hány, mennyi*) kvantifikációra irányul, ezért úgy viselkedik, mint a kvantifikáló szóelemek: utána egyes számban állnak a főnevek.

A 188–189. oldalon elmarad annak a kimondása, hogy a Superlatív és az Elatív alakok mindig határozott névelővel járnak (*a legszebb, a legeslegjobb*) együtt.

A *csakhogy* határozószó (268) a nyugalanság érzése mellett ellentmondást is kifejezhet: *Hazaszaladtam, c s a k h o g y m á r k é s ő n*.

A 269. oldalon az *ugye* német megfelelői közé a *nicht wahr* alakot is fölveném és – mivel a magyar szónak semmiféle ilyen stiláris értéke nincsen – kihagynám a németben kifejezetten regionális érvényű és emiatt erősen nyelvjárási *gelt* szót.

A 276–277. oldalon a szóképzés tárgyalásakor is érdemes lenne a keletkező szavak pontosabb kategorizálására a másutt egyébként a könyvben felbukkanó *nomen actionis*, *nomen agentis*, *nomen possessoris* stb. terminusokat használni.

A 302–303. oldalon a /309/ fejezetben a visszaható igékről részletes, tudományosan érvelő kitérő olvasható. Szerintem a kitérőt ki lehetne hagyni a könyvből.

A 313. oldalon az *-onc/-enc/-önc* képzőnél utalni kellene a képzett alakok többé-kevésbé ma is érezhető negatív jelentéstartalmára (*tan-onc, lel-enc, küld-önc*).

A 320. oldal táján, a /323/ fejezetnél, a szóösszetételek tárgyalásakor Forgács szembeállítja saját, új rendszerét a korábbi nyelvtankönyvek szemléletével. Bár mindez informatív, érdekes és tudományosan is magyarázható, de igazában nem illik a leíró célú tankönyvbe.

A 363. oldal 2. példamondata *Péter túlélte Auschwitzet*. Szerintem egyelőre még inkább *Auschwitzot* mondunk, de sokkal jobb lenne más példamondatot választ(hat)ani.

(3) Szerintem nem túl szerencsés megoldás a magyar nyelvi rendszerező kísérletek azon hagyományát követni, hogy az igék többségét egy kisebbség (az ikes igék) meghatározását követően iktelen igéknek, ragozásukat ennek megfelelően, németül „*ik-lose-Konjugation*”-nak (87) nevezzük.

A Halotti Beszédet (20) a hagyományos német *Leichenrede* (szó szerint 'hulla-beszéd') helyett talán jobb lenne a *Grabrede* 'sírbeszéd' formában lefordítani.

A magyar ható igékneve hol *Möglichkeitsverb* (49), hol *possibilitives Verb* (72), a korábbi nyelvtanokban általában a szerintem inkább érthető *Potentialform (des Verbs)* megnevezés szerepel.

A túlzófok, vagy az *absoluter Superlativ* terminus *Elativ*-ként való megnevezése zavarokat okozhat, mivel azonos nevű esetragunk is van. Talán jobb lett volna a túlzófokot *Exzessiv*-nek nevezni.

Az /57/ pont tárgyalásakor nem esik szó arról a döntő körülményről, hogy a magyarban a főnévi igenév ragozása (*be kell vásárolnotok*) csak segédigés, a szerző terminológiájában *Modalverb*-szerkezetekben fordul elő (64).

A 109. oldalon, az ikes igék ragozásánál /117/ az szerepel, hogy az első és a második személy esetében gyakorta (*oft auch*) a tárgyatlan igeragozás személyragjai fordulnak elő. Szerintem nem gyakran, hanem a köznyelvben, vagyis inkább *umgangssprachlich*.

A *j*-hang birtokos személyragozásunkban megfigyelhető ellentmondásos viselkedésének megmagyarázására nonszensz (értelmetlen) szavak morfológiai viselkedését is vizsgálja a könyv, akkor a példaként felsorolt szavakat (*för-je*; *vádz-ja*) a kikövetkeztetett történeti alakok (*) mintájára valamilyen további melléjjellel kellett volna feltüntetni (136).

A 150. oldal táján rengeteg utaló fordulat (*wie bereits gesagt*; *wir haben darauf hingewiesen*; *wie erwähnt*) szerepel, ami rontja a könyv stílusát.

(3/a) Adatokban, mellékjelekben ilyen gazdag, két nyelv szabályait is figyelembe venni kénytelen és ilyen terjedelmű, illetve a leírt módon előállított könyv esetében szinte bizonyos, hogy a figyelmes olvasó sok nyomdahibára bukkan. Ezek részben egyszerű elírások (a 107. oldalon pl. a táblázatban a helyes *nötte-ent/fötte-ent* alak helyett hibásan *nötte-ek/fötte-ek* áll), kihagyott jelek (pl. a 39. oldalon a *Reispulver* példaszó második félidézőjele hiányzik), részben pedig a nyilván többszöri átdolgozásból fakadó pontatlanságok, keveredések (pl. a 85. oldalon a /89/ fejezetben a módjelek között a *Konjunktiv* jeléről esik szó, holott a megelőző összefoglalásban és a táblázatban is (helyesebben) *Konditional*-ról volt még és csak szó. Ennél sokkal szebb, hogy a 113. oldalon a /120/ fejezetben a *t*-töví igék tárgyas ragozását bemutató táblázat nagyon fontos példaigéjének (*szeret*!) egyes szám első és második személyű alakjainál, vélhetőleg a nyomda szegedi (pontosabban *szögedi*) illetőségű ördögének köszönhetően a helyes *szeret-em*, *szeret-ed* alak helyett ez áll: *szeret-öm*, illetve *szeret-öd*. Az efféle tech-

nikai hibák közé sorolom azt is, hogy a példamondatok között felbukkanó irodalmi idézetek többnyire (pl. a 352. oldalon – Arany J.) a szerző megjelölésével szerepelnek, de pl. a 342. oldalon két József Attila idézet után nem szerepel a szerző neve. Ugyanez áll a közmondásokra is, helyenként jelzi a könyv, hogy a mondat közmondás, helyenként (420) nem. A sort kisebb jelentőségű esetekkel folytathatnám, de ennek az egyéni és nyilván bővíthető listának a bemutatására csak egy további, javított kiadás esetén lenne értelme. Ami összegyűlt, azt mindegyesre eljuttatom a szerzőhöz.

(3/b) A német szövegre is részben igazak a fentiek. Egyrészt itt is előfordulnak nyilvánvaló elírások (pl. a 345. oldal első példamondatában a *Marie* névből az utolsó betű hiányzik), az átdolgozásokból fakadó különbségek a magyar és a német példamondatok tartalma között (pl. a 166. oldalon a 3. német példamondatban 4 helyett 6; ugyanott a 8. német példamondatban *Der Hund* helyett *Das Kind*-nek kellene állnia), elválasztási hibák (a 233. oldal alján *Ungari-sch* áll *Unga-risch* helyett), zavaró tévesztések (a 244. oldal közepén a táblázat fölött nyilvánvaló sajtóhiba: *Präposition* áll *Postposition* helyett), stilisztikai kellemetlenségek (a 299. oldal első bekezdésében 11 soron belül háromszor fordul elő a *mitunter* megszorító fordulat) és –szerencsére ritkán– nyelvi hibák is (pl. a 381. oldal első példamondata helyesen *Das eignet SICH noch als Staubtuch.* kellene legyen; a 422. oldal utolsó sorában *wegen des Imperativs*-nak kellene állnia *wegen dem Imperativ* helyett, stb.).

Az imént felsorolt „apróságok” természetesen nem érintik a szerző által elvégzett munka lényegét. Forgács Tamás nyelvtanában a fiatalabb magyar nyelvészemzedék szakmai hagyományokat és újabb felismeréseket sikeresen ötvöző, szintézisre törekvő teljesítményét köszönhetjük. A könyv nem hiányozhat a magyar nyelvet oktató intézetek, szakemberek könyvtárából és remélhetjük, hogy segítségével a szélesebb külföldi tudományos közvélemény, a magyar nyelvvel nem hivatásszerűen foglalkozó szakemberek köre is az eddigieknél sokkal pontosabb képet alkothat nyelvünk sajátos vonásairól.

Fazekas Tiborc

Új magyar tájszótár

Főszerkesztő B. Lőrinczy Éva. Szerkesztő Hosszú Ferenc.

Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2002.

I: A–D. 1053 o., II: E–J. 1175 o., III: K–M. 1341 o., IV: N–S 1008 o.

1. A magyar szótáriródalom jeles műveinek sorában fontos helyet foglalnak el a tájszótárak. Az 1838-ban a Magyar Tudós Társaság által kiadott Magyar tájszótár óta – melyet valójában a tervbe vett nagyszótár egyik előmunkálatának tekintettek – számos különféle jellegű tájszótár jelent meg, melyeknek értékelésétől itt természetesen el kell tekintenem. Mindenképpen ki kell azonban emelnem Szinnyi József egyszemélyes művét, az 1893 és 1901 között két kötetben megjelent Magyar tájszótárt (MTsz), hiszen az Új magyar tájszótár (ÚMTsz) ennek a jelentős alkotásnak a szerves folytatása.

Mivel a Nyelvtudományi Közlemények hasábjain eddig nem jelent meg ismertetés az ÚMTsz korábbi köteteiről, szólni kell a szótár keletkezésének körülményeiről is. Szinnyi szótára az általános tájszótárak közé tartozik, így gyűjtőterületének az egész magyar nyelvterületet tekintette: az 1890-ig különféle tudományos folyóiratokban és egyéb publikációkban közzétett anyagot gyűjtötte össze és közölte a tájszókincs iránt érdeklődő olvasókkal. Tőle származik a lényegét tekintve még ma is érvényes csoportosítás, mely szerint alaki, jelentésbeli és valódi tájszókról szokás beszélni.

A huszadik század első felében összeállított regionális tájszótárak, például Csúry Bálint Szamosháti szótára vagy Bálint Sándor Szegedi szótára mellett számos nyelvészeti és néprajzi folyóiratcikk, kiadott és legalább annyira számos kiadatlan munka tartalmazott nyelvjárási lexikális anyagot. Ennek összegyűjtésére és egy újabb általános tájszótár formájában való kiadására érett meg az idő 1950 körül. A munkálatok 1950 júniusában kezdődtek el a debreceni egyetemen Bárczi Géza irányításával, majd az ELTE II. számú magyar nyelvészeti tanszékén folytatódtak. Innen került át a szótár mint „tervmunka” a Nyelvtudományi Intézetbe, ahol 1960 végén fejeződött be az anyaggyűjtés, melynek során mintegy 600.000 cédula gyűlt össze. Az első kötet (A–D) 1979-ben jelent meg, a második (F–J) 1988-ban, a harmadik (K–M) pedig 1992-ben. A 2002-ben napvilágot látott negyedik kötetet (N–S) a főszerkesztő, B. Lőrinczy Éva már nem vehette kézbe, mert annak az évnek a tavaszán végtelen türelemmel és hősiesen viselt hosszú betegség után elhunyt. A munkálatok azóta Hosszú Ferenc irányításával folynak, s a még hiányzó ötödik, befejező kötet szerkesztett, nyomdakész kézírata 2004 nyarára elkészült – most már csak (!) a kiadásra kell a pénz elöteremteni...

Joggal kérdezheti az olvasó: ha a gyűjtőmunka már 1960-ban befejeződött, miért csak húsz év múlva jelent meg az első kötet, és még miért nem jelent meg

az utolsó? Erre aligha lehet rövid választ adni, de koncepcionális meggondolások és az elengedhetetlen előszerkesztési munkálatok mellett általában a pénzügyi feltételek és az ezzel szorosan összefüggő személyi lehetőségek többnyire nem kedvező irányú változásai játszották a legfontosabb szerepet. Összességében elmondható, hogy az ÚMTsz állatorvosi lóként magán hordozta a tudományfinanszírozás minden betegségét. Erre a főszerkesztő, B. Lőrinczy Éva több írásában is felhívta a figyelmet (l. pl. 1995: 585–589). A sok ezer cédulán rögzített, majd szócikkékké szerkesztett rengeteg adat azonban a nyomtatásban való megjelenés előtt sem maradt holt anyag, hiszen számos publikációba, közöttük például A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárába és az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen-be is beépült.

2. Lássuk hát akkor magát a szótárt! Az 1979-ben megjelent első kötet elején találjuk a szótár történetét röviden összefoglaló előszót (7–10), majd a használatot elősegítő tájékoztatót (11–21). Ez utóbbiban a szótár jellegét alapvetően meghatározó lexicológiai és lexicográfiai kérdésekről olvashatunk. Megtudhatjuk, hogy az alaki tájszók közül nem vették föl címszóként azokat a szavakat, „amelyekben valamelyik nyelvjárásra általában jellemző vagy nagy területen ható és sok morfémára kiterjedő hangtani jelenség valósul meg” (11). Címszóként tehát nem szerepel pl. a *bizon*, a *föd*, a *gyerök*, a *níz* (a megfelelő szócikkben alakváltozatként természetesen megtalálhatjuk ezeket is), viszont (utaló)címszóként állnak a következő alakok: *bial* 'bivaly', *bív* 'bő', *bohter* 'bakter', *csán* 'csinál', *dzsüker* 'gyökér', *evedzik* 'evez', *ferső* 'felső', *gebel* 'kebel' stb. Hasonlóképpen rostálásra volt szükség a jelentésbeli tájszóknál, viszont az összegyűjtött anyagban megtalálható tulajdonképpeni tájszók minden előfordulása magától értetődően bekerült a szótárba. Igen fontos vonása a műnek, hogy közli a nyelvjárási jellegű állandó szókapcsolatokat, frazeológiai egységeket is, melyeknek segítségével bepillantunk a népnyelvi „panelek” színes világába. Egy-két példa ezekre: *bogározik az esze* vagy *kavillál az esze* 'elkalandozik az esze', *megcsábult az eszébe* 'megbolondult', *beleadja a garast* 'beleszól valamibe', *haragnak megbánás a vége* stb.

Az Új magyar tájszótár utalásszerűen hivatkozik az 1970-es évek eleje előtt megjelent regionális tájszótárakra, valamint A magyar nyelvjárások atlaszára, az Őrségi és hetési nyelvatlaszra és a Kolozsvár környékének népnyelvét rögzítő térképlapokra. Ezek anyagát a szótár nem közli, valójában nem is közölheti: ezzel olyan mértékben megnőtt volna a tervezett szótár terjedelme, hogy a kiadás szinte lehetetlenné vált volna. Érthető tehát ez az eljárás, és ahol bőven találunk egyéb adatokat is, ott kisebb a hiányérzetünk, ha a szócikk végén a kettős virgula után csak a szótári rövidítéseket látjuk. Így például a *csoda* címszónál, ahol számos adatot találunk a különféle jelentésekre, a puszta utalást az ormánysági, a szlavóniai, a szegedi, a szamosháti és a csángó szótárra, valamint a nagy

nyelvatlaszra viszonylag könnyen elfogadjuk. Nehezebb a helyzet akkor, ha egy címszónak csupán egyetlen adata van, s az is csak az említett szótárak egyikében található meg: a *csérkusze* főnévről csak akkor tudunk meg valamit, ha sikerül kézbe vennünk a csángó szótárt ['szarka'], a *dercélődik* igéről pedig akkor, ha föllapozzuk az ormánysági szótárt ['<jószág> nyugtalankodik, ide-oda járkál'], a *csimpaorrú*-hoz pedig a Magyar nyelvjárások atlaszának súlyos köteteit kell megmozgatni ['pisze']. Lexikográfiai szempontból természetesen érthető a szerkesztési gyakorlat: azonos minőséget azonos mércével kell mérni. Az ilyen „atlaszas vagy szótári egyadatos” szavaknál – éppen az ÚMTsz jobb használhatósága érdekében – talán mégis kivételt lehetett volna tenni.

3. Számos más szótárhoz hasonlóan ez a mű is önálló és utaló szócikkekből áll. Ez utóbbiak alapvető feladata, hogy a saját betűrendi helyükön szereplő különféle hangalakváltozatoktól az olvasó eljusson ahhoz az önálló címszóhoz, ahol a szó a maga teljes nyelvi valóságában „kibomlik”, pl. *csana*, *csanáj*, *cse nál*¹, *cselán*, *csuhány* stb. a *csalán* önálló címszó alatt található meg.

Az önálló szócikkek mindegyike kötelezően tartalmazza a következőket: félkövérrel szedett köznyelvi (vagy köznyelviesített) helyesírású címszó; szófaji minősítés; tájszóadatok; ezek földrajzi lelőhelye, illetve forrása; a szó jelentése(i). Pl. az *iszonkodás* főnév *iszankodás* változata Berettyóújfaluban járatos, az adat a 326-os számú forrásból való, míg az *iszonkodás* változat a Nagy-Sárréten ismert, és a 395-ös számú forrásból való; a szó jelentése: 'csúszkálás a jégen'. Látható tehát, hogy a szótár minden adat esetében közli ezek földrajzi hovatartozását: ez egy jó általános tájszótár esetében elengedhetetlen adalék! Olyannyira, hogy ha nem sikerült a forrásokból kideríteni egy-egy szó elterjedtségi területét, az adat – helyeselheto módon – nem került be a szótárba. Itt kell feltétlenül szólnunk a szótár bevezető részének három nagyon fontos egységéről. Az egyik a szótárban előforduló földrajzi nevek jegyzéke (61–133). Ez a hetven lapot meghaladó lista tartalmazza a szócikkekben előforduló összes földrajzi nevet, azaz a helység, a megye és/vagy a tájegység nevét. A jelenlegi országhatárokon kívül eső helyeknél az illető állam hivatalos nyelvén is szerepel a név; pl. N.bánya = Nagybánya: Baia Mare, Románia. 9 c2.

A számok pedig azokra a térképlapokra utalnak, amelyek szintén szerves részét alkotják az ÚMTsz-nek. Ezen a 23 térképlapon megtalálhatjuk az összes tájegységet és települést, ahonnan adatok kerültek a szótárba, s ezzel is jelentősen megerősödtek a mű szóföldrajzi vonásai. Ezek a térképek jól mutatják a Kárpát-medence magyar nyelvterületét a 20. század első felében: láthatjuk például a mai északi államhatáron kívül húzódó széles sávot, valamint azt is, hogy a Mezőséken és Dél-Erdélyben kevés településről gyűlt anyag – nyilván azért, mert a magyarság már akkor is jobbára szigeteket alkotva élt azon a nagy területen.

A bevezető részek harmadik fontos egységét az adatok forrásainak jegyzéke alkotja (23–60). A feldolgozott 2393 tétel szoros betűrendben követi egymást, és mindegyik kapott egy azonosító sorszámot: ezt találhatjuk meg a szócikkben, s ennek alapján kereshetjük meg a forrást és ismerhetjük meg bibliográfiai adatait. Ezek között igen fontos helyet foglal el az adott mű kiadási éve, hiszen ennek ismeretében nagyjából időhöz is tudjuk kötni az adatokat. A forrásoknak ilyen módon történő jelölése meglehetősen szokatlan a magyar szótárírodalomban, hiszen általában valamilyen rövidítést alkalmaznak a források azonosítására. Itt azonban ez kivitelezhetetlen lett volna, hiszen olyan sok szerző nevét, mű címét és lelőhelyét kellett volna rövidíteni, hogy azt igen dús „rövidítőfantáziával” is csak nehezen lehetett volna megoldani. Ráadásul a terjedelem sem lett volna ettől rövidebb, és az az olvasó, aki az adatok forrására is kíváncsi, így is könnyen megtalálhatja azt.

Ez a három rész tehát meglehetősen fontos segédeszköz a szótár használatában. Fel is lapozhatjuk ezeket könnyen, ha éppen az első kötet egyik szavának forrására és földrajzi elhelyezkedésére vagyunk kíváncsiak. De ha már a második vagy további kötetek szavaira vonatkozó ilyen adatokat keresünk, bizony kézbe kell venni az első vaskos kötetet is. Célszerű lett volna ezeket a részeket külön füzetben publikálni, miként azt Takács Lajos is szóvá tette 1981-es recenziójában (*Ethnographia*), s miként arra van is példa a nemzetközi gyakorlatban: egyebek mellett az ausztriai bajor-osztrák nyelvjárások szótárának vagy a Battaglia-féle monumentális olasz nagyszótárnak a forrásjegyzéke külön füzetben is megjelent.

A szócikkek egyik kötelező része a jelentés megadása. Itt annyi megszorítást kell tennünk, hogy az alaki tájszóknál, amelyeknek a jelentése teljesen azonos a köznyelvben megtalálható alakéval (pl. *csalán*, *petrezselyem* stb.), ez a rész elmarad. Más esetekben azonban mindig van jelentés – a kérdés pusztán az, hogy könnyen megtaláljuk-e? Mivel a jelentések egységére semmilyen jel (sem betű, sem pedig szimbólum) nem utal, meg kell találnunk az adatközlésben az utolsó kerek zárójeles egységet, amit követ a jelentés, vagy azt a félkövér virgulát vagy sorszámot, ami előtt állhat a jelentés. Talán elmondhatom magamról, hogy gyakorlott használója vagyok az ÚMTsz-nek, de a jelentések „kihalászása” bizony gyakran okoz (elviselhető) nehézséget.

4. A fentiekben említett kötelező részekon kívül számos más információt is tartalmazhatnak a szócikkek. Így például a jelentések után találhatunk példamondatokat is, ha azok a szóban forgó jelentést bizonyítják. Gyakran nehéz helyzetben lehetnek a szótár írói, szerkesztői, amikor el kellett dönteniük: kell-e példamondat, s ha igen, vajon kellően bizonyító erejű-e az idézett mondat. A *begyüremkedik* 'begyűrődik' esetében szerintem jó a példamondat: *Amint leült, begyüremkedett a szoknyája széle*. Ezzel szemben a *babos* 'tarka fejű, pettyes,

foltos juh' esetében alig-alig van funkciója a példamondatnak: *Eriggy fogd meg aszt a babost*. Persze nehéz kérdés az, hogy legyenek-e a tájszótárakban példamondatok, s ha igen, milyenek. Erre vonatkozóan többen is állást foglaltak az utóbbi évtized dialektológiai szakirodalmában, l. például Hegedűs Attila (1996, 2002) és Kiss Jenő (1995, 2002) véleményét.

Ugyancsak fentebb említettem, hogy az ÚMTsz gazdag anyagot tartalmaz különféle állandósult szókapcsolatokból is. Ezek közül az értelmezett szókapcsolatok természetesen mindig annál a jelentésnél állnak, amelyekre a szókapcsolat vonatkozik. Például az *idő* szó 'időjárás' jelentésénél találhatjuk a következőket: *feltámad az idő* 'vihar kerekedik', *megnyersül az idő* 'esőre fordul az idő' és még sok-sok mást. Ugyancsak az egyes jelentésekhez kapcsolódnak a különféle szitkozódások (*Áldom disznó teremtetete! a disznó* alatt), szójárások (*Né igyunk ritkán, hanem nagyokat! az iszik* alatt) és szóláshasonlatok (*Mindég visz, mint a güzü* 'telhetetlenül gyűjt' a *güzü* alatt). A szólások (*jég van annak a hóna alatt* 'szívtelen, rideg') és közmondások (*Farkas a szőrét elhullatja, de a természetét megtartja.*) azonban a vezérszó szócikkének a végén (pontosabban az adatközlő rész végén) állnak, hiszen ezeket nem lehet egy-egy jelentéshez besorolni.

A szócikkeket igen gyakran zárja egy olyan rész, amely az adott címszóra vonatkozó különféle utalásokat tartalmaz. A félkövér kettős virgula után először a már többször emlegetett regionális szótárakra történik utalás, majd azokra az összetételekre, amelyekben a címszó utótagként áll, illetve azokra a címszavakra, amelyek alatt az adott tárgycímszó valamilyen frazeológiai egység részeként szerepel. Ezeken kívül egyrészt a szócikkeken belül az egyes jelentések végén, illetve a szócikkek legutolsó helyén állhatnak Vö.-vel bevezetett szavak: ezek utalnak azokra a szócikkekre, amelyekkel a tárgyszócikk valamilyen módon összefügg. Állíthatjuk, hogy ez a rész fontosságában alig marad el az adatközlő résztől, hiszen ennek segítségével nagyon pontosan felderíthetjük azokat a lényeges és mély lexikológiai összefüggéseket, amelyek az ÚMTsz egyes kötetinek adatai között léteznek. Ezáltal is világossá válhat mindenki számára, hogy egy jó adatközlő szótár nem egymásra hajigált, így-úgy összeszerkesztett szavakból áll, hanem fáradságos és pontos elemző munka eredménye.

5. Minden szótárnak, de az adatközlő jellegűeknek különösen fontos követelménye, hogy a szócikkek egységes szerkezetűek legyenek, s ez tipográfiai szempontból is látható legyen. Nos, az ÚMTsz a szócikkek szerkezeti egységességét tekintve kitűnő szótár, az egyes szócikkek tartalmi egységei jól elkülönülnek egymástól. Ezt azonban a tipográfia nem támogatja eléggé – különösen mai szemmel nézve nem. Hozzá kell azonban tenni, hogy ez a szótár az első kötet szerkesztésekor és kiadásakor teljesen illeszkedett a 35–40 évvel ezelőtti lexicográfiai-tipográfiai gyakorlathoz: elég ehhez kézbe venni bármilyen magyar,

német, olasz, angol, holland vagy bármilyen más szótárt. A fő szempont a tömör grafikai kép (hasáb) kialakítása volt, a hangsúly a szócikk belső tipográfiai tagolására esett. Ezt persze itt is megtaláljuk a félkövér számokkal, betűkkel és virgulákkal, különféle jelekkel és kurziválással, de nyilván könnyebb lenne a tájékozódás, ha a szócikkek fő tartalmi egységei bekezdéssel is elkülönülnének egymástól, nagyjából úgy (vagy még jobban), mint a TESz-ben (l. még ehhez a jelenségekről fentebb írtakat). Ez nyilván soha meg nem valósuló óhaj marad, két okból is. Egyrészt négy kötet már ilyen formában jelent meg, s az ötödik is így fog, mert – ez a második ok – többkötetes művek szerkesztési-tipográfiai elveit nem lehet (de legalábbis nem szokás) megváltoztatni még akkor sem, ha az egyes kötetek megjelenési ideje között hosszú évek telnek is el, lásd például a Grimm-féle német nagyszótárt, a Horvát akadémiai szótárt vagy az Erdélyi magyar szótörténeti tárat.

6. Az ÚMTsz megjelenésének több évtizedes elhúzódása miatt adódik a kérdés: vajon milyen lehet a szótárban feldolgozott adatok kronológiai értéke? A tájszótárak alapvetően szinkrón szótárak, bár esetükben a szinkrónia alsó határait máshol célszerű meghúzni (ha ez egyáltalán lehetséges). Tudjuk, hogy a nyelvjárássok lexikális állománya általában archaikusabb, mint a köznyelvé, de nyilván az egyes nyelvjárásokon belül is van „életpályája” egy-egy szónak: ma is teljesen általános, elavulóban levő, már csak a passzív szókészletben fordul elő, csak bizonyos helyzetekhez kötődik stb. Ezeknek a jellemzőknek az ismeretében állapíthatjuk meg, hogy egy tájszótár anyaga a mindenkori jelenhez képest milyen korú szókészletet, illetve ezen keresztül milyen fogalomkészletet tartalmaz. Az ÚMTsz munkatársai ebből a szempontból rendkívül nehéz helyzetben voltak, több szempontból is. Egyrészt a gyűjtés hetven év anyagára terjedt ki – ez még a szókészlet esetében is a szinkrónia határait feszegeti. Másrészt a források általában vagy szinte sosem utalnak arra, hogy az anyaguk melyik korszakra érvényes. Ezek után természetesen az ÚMTsz sem tehetett mást: kénytelen-kelletlen eltekintett az ilyen jellemzők megadásától. Így azt mondhatjuk, hogy a szótár a 20. század első felében élt magyar parasztság szó- és kifejezőkészletét adja, tükröztetve életmódját és kultúráját is. Tekintve, hogy az elmúlt néhány évtizedben a nyelvjárásokat is erős fogalmi-szókészleti változások érintették, az ÚMTsz címszavainak egy jelentős része a történeti szótári szóállományba csúszott át.

Mindez természetesen nem csökkenti azokat a nyelvészeti értékeket, amelyek a szótárban főlhalmozódtak. Ezek között a lexémaszintre jellemző minden jelenségre százával (ezrével?) találhatunk példákat. Így a *hív* igénél a következő fonetikai változatokat: *hé, héj, hí, hij, híl, hin, hivu* – mind történeti, mind leíró fonetikai-fonológiai szempontból igen érdekes és értékes adatok. A morfológia területéről említhetem a különféle képzéseket: *borzé, borzi* 'borzas', *borcsa* 'borocska', *bezzegel* 'ingerel, piszkál valakit', *ellábít* 'eloson; ellop', *gyürköl*

'gyömöszöl' stb. Jelentéstani vizsgálatokhoz is bőven kínálnak anyagot az ÚMTsz szavai: *feladja magát* 'láthatóvá válik', *gatyá* 'fatörzs elágazó része', *holdújság* 'az újhold megjelenésének ideje' stb. És természetesen a frazeológiai kutatásoknak is igen gazdag forrása lehet a szótár, mint arra fentebb már utaltam.

7. A szótár szóanyagának érthető módon igen sok néprajzi vonatkozása is van, s ezért nem véletlen, hogy a mű egyik lektora (Kázmér Miklós, Kiss Lajos és Szathmári István mellett) Balassa Iván volt. Az ÚMTsz etnográfiai jelentőségét emeli ki Gunda Béla az első kötetről a Magyar Nyelvőrben 1980-ban közzétett recenziójában, így én itt csak két szót említek: *csíramálé* 'kicsírázott és megtört búzából és kukoricalisztból készített édes lepényféle', *hadaró* 'a karikás ostor szíjfonatának a nyélhez kapcsolódó, vastag része'.

Az eddig írtakból talán kiviláglik, hogy az ÚMTsz nem pusztán nyelvjárási adatok ábécébe rendezett halmaza, hanem valóságos adatbázis – bár még nem abban az értelemben, ahogy azt manapság, a számítógépek világában értjük. Meggyőződésem, hogy (több más adatközlő nagy magyar szótárral együtt) az ÚMTsz-t feltétlenül elektronikus kódolt adatbázissá kellene átalakítani, mert nyelvészek, néprajztudósok, de akár írók, tanárok, a magyar népi művelődés iránt érdeklődők is így érhetnék el azt a rengeteg információt, amely ebben a korszakos tudományos és tudománytörténeti jelentőségű műben megtalálható.

Az Új magyar tájszótár – miként több más nagy lexikográfiai alkotás (pl. A magyar nyelv értelmező szótára, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen vagy a készülő Akadémiai nagyszótár és még sok más) – hosszú ideje tartó kollektív munka eredménye, melyet a főszerkesztő és a szerkesztő neve fémjelez. Ez a szótár azonban nem jöhetett volna létre annak a több tucatnyi munkatársnak a tevékenysége nélkül, akik gyakran méltatlan körülmények között végezték a nagy figyelmet és kitaratást igénylő munkájukat. Közülük itt csak azoknak a nevét említem, akik az évekig tartó előkészítő munkálatokban, illetve az eddig megjelent négy kötetből legalább háromban akár szócikkíróként, akár más minőségben közreműködtek:

Balogh Éva Rózsa, Balogh Lajos, Bánki Judit, P. Eöry Vilma, Fiers Márta, Gyenese Ilona, Ittész Nóra, Jancsó Katalin, Kéthely Anna, Kiss Csilla, Kóródi Bence, Kovács Teréz, Lakatos Erika, R. Lovas Gizella, Marosi Annamária, S. Meggyes Klára, Cs. Nagy Lajos, Piriti Mária, T. Somogyi Magda, Szabó Márta, Szathury Csabáné, Villó Ildikó, Vitányi Borbála, Völgyi Piroska.

Gerstner Károly

Irodalom

B. Lőrinczi Éva (1995), Kutatásfinanszírozás – alulnézetből. Magyar Tudomány 1995/5: 585–589.

- Hegedűs Attila (1996), Három tájszótárról. MNy 1996: 216–218.
Hegedűs Attila (2002), Változó szókészlet – változatlan tájszótárak. MNy 2002: 147–155.
Kiss Jenő (1995), Észrevételek a hazai regionális lexikográfiáról. MNy 1995: 170–178.
Kiss Jenő (2002), Tájszótárírás és tájszótárak. Nyr 2002: 391–416.

Egy új modern magyar nyelvtörténetről

Magyar nyelvtörténet. Szerkesztette: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc.
Osiris Kiadó, Budapest. 2003. 950 o., 6 térkép.

1. A magyar nyelv történetét egészében feldolgozó tankönyv, kézikönyv 36 évvel ezelőtt jelent meg Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán jóvoltából (Bárczi – Berrár – Benkő 1967), hacsak nem számítjuk az alapvetően más célú és jellegű, egyébként igen értékes, színes és a tudományos igényeknek is tökéletesen megfelelő, Bárczi Géza által írt áttekintést, mely „A magyar nyelv életrajza” címmel jelent meg (Bárczi 1963).

A magyar nyelvtörténet jelenlegi új feldolgozását és megjelentetését számos körülmény indokolta a hosszú évek elteltén kívül. Elég arra hivatkozni, hogy a nyelvtörténeti kutatások elmélyítését és gyorsítását az elmúlt évtizedekben megjelent olyan alapvető művek is serkentették, mint a TESz, a MSzFE az EWUng, a SzT, a különböző forráskiadványok megjelenése (a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvemlék-sorozata), a Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár kötetei (Jakab 1978–2002), a magyar finnugrisztikai kutatások előre haladta (l. Honti 1982, Rédei 2002, Csúcs – Honti – Salánki – Varga 1991 stb), s mindezekelőtt kellett volna megemlítenünk a magyar nyelvtörténeti kutatások egyik legnagyobb vállalkozását: A magyar nyelv történeti nyelvtanát (Benkő 1991–95), melynek munkálataiban számos kitűnő kutató – többek közt a jelen tankönyv szerzőinek egy része – vett részt, de más, egyéni kutatóktól származó úgynevezett részmunkálatok is figyelmet érdemelnek (pl. az egyes Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek szerzői: a Bárczi, Benkő, D. Bartha, Berrár, Kniezsa által készített kismonográfiák, bár ezek már 1967 előtt megjelentek, vagy Benkő 1988 stb.).

Leginkább indokolható azonban e munka megjelentetése azzal, hogy a magyar nyelvtörténeti elméleti és forráselemző kutatások olyan jelentős mértékben fejlődtek mind volumenükben, mind színvonalukban, hogy már emiatt is fel kellett frissíteni, sőt váltani az évtizedek során mind szemléletükben, mind anyagukban „megállt”, de hosszú évtizedeken át kitűnő szolgálatot tett ún. egyetemi

tankönyvet (MNyT), illetve kézikönyveket, az egyetemi magyar nyelvészeti füzeteket (hangtörténetet, tótant, szókincset, szóképzést stb.).

Dicséret illeti tehát a szerkesztőket, Kiss Jenőt és Pusztai Ferencet, de a kitűnő szerzőgárdát is, mert igen jelentős, kiemelkedően fontos és nagyívű munkára vállalkoztak. Úgy vélem – s talán előre is bocsáthatom –, feladatukat valamennyien kitűnően oldották meg.

2. A kötet ugyancsak jelentős terjedelmű: 950 oldalt foglal magába. Lássuk kissé közelebbről a kötet felépítését, szerkezetét, tartalmi vonatkozásait!

2.1. A mű a Kiss Jenő által írt Általános kérdések címen a nyelvtörténeti kutatások elméleti és módszertani kérdéseit tárgyalja (11–68). Bevezetése a nyelvtörténet szempontjából fontos fejezeteket tartalmaz, mint a szinkronia és diakronia értelmezésének, a korszakolásnak az elvi kérdéseit. Itt annyiban hoz újat a tankönyv, hogy az ómagyar kor korai és kései korszakának olykori említésén túl elkülöníti az 1772-től számított időszakon belül az újmagyar és az újabb magyar kort, így tehát a nyelvtörténetet egy napjainkig tartó folyamatként szemléli. Mivel csupán a magyar nyelv külön életének kezdeteitől tárgyalja a nyelvtörténetet, így érdeklődésén kívül marad az uráli, finnugor és ugor együttélés korszaka. A nyelvtörténet forrásai közé a nyelvemlékeket, a mai nyelvet, a rokon nyelveket, a régi magyar nyelvkönyveket (bár ezek is nyelvemlékek) és szerencsés módon, terminológiai újítással a kontaktusnyelveket sorolja. Mindenképpen szükségesnek tartotta Kiss Jenő, hogy a modern általános nyelvészeti kutatások ismeretének birtokában szóljon olyan kérdésekről, mint a nyelvi változások négyféle elméleti magyarázati lehetősége: újgrammatikus, strukturalista, transzformációs-generatív és szociolingvisztikai/pragmatikai szemlélet. Ez utóbbiak ugyan elsősorban a szinkrón kutatások terén divatosak, de a nyelvtörténeti változások egészére is kiterjeszthetők. Fontosnak vélem, hogy a nyelvrendszertani sajátságok figyelembe vételének és a társadalmi környezet nyelvre gyakorolt hatásának együttes szempontja az irányadó a történetiség vizsgálatában. Számos kérdés (a nyelvi változások lehetséges és szükséges volta, a nyelvi változások és a változatosság, a nyelvi újítás stb.) nyer új megvilágítást ebben a bevezetésben, de tizenhat más probléma is szóba kerül (miért változik a nyelv, mi változik a nyelvben, hol változik a nyelv stb.), amelyek élénk érdeklődésre tarthatnak számot a hallgatóság körében.

2.2. Kiss Jenő elméleti fejtegetései után a magyar nyelvtörténet korszakainak (ősmagyar, ómagyar, középmagyar, újmagyar és újabb magyar) sorrendjében dolgozzák fel a szerzők több nagyobb fejezetre osztva az anyagot: a helyesírástörténet, hangtörténet, morfématörténet, szókészlet-történet, szófajttörténet, szó-szerkezet-történet, mondattörténet és szövegtörténet kérdéseit. A kötetet végül Pusztai Ferencnek az említett korokhoz külön-külön nem kötődő jelentéstana (Szójelentés-történet 853–893) zárja. A szerzők komplex áttekintést adnak ko-

ronként elkülönítetten, azaz az egyes korokon belül külön-külön vizsgálják választott tematikájuknak megfelelően a jelenségeket. Az ősmagyar, ómagyar, középmagyar, újmagyar és az újabb magyar belül a helyesírástörténetet, a rovásírást (Korompai Klára), a hangtörténetet (E. Abaffy Erzsébet), a morfématörténetet (Sárosi Zsófia), a szókészlet-történetet (Zsilinszky Éva), a szófaj-történetet (D. Máta Mária), a szószerkezet-történetet (Horváth László), a mondat-történetet (Gallasy Magdolna, az összetett mondatokét Haader Lea) és a szöveg-történetet (Gallasy Magdolna) dolgozzák fel a szerzők. Ez a tárgyalásmód azzal indokolható a szerkesztők és a szerzők szerint, hogy egy koron belül együtt, egyazon „égbolt” alatt jelennek meg a nyelv valamennyi tartományának jelenségei és elemzései. Ez a módszer oktatásmetodikai szempontból, illetve a hallgatóság szemléletének alakítása szempontjából védhető, másrészt a szükségleteknek (tantervnek) megfelelően a tananyag szemeszterekre osztható. Logikailag is indokolható eljárás, a magam részéről azonban szintén fontosnak tartanám a fejlődési vonal megláttatását is, pl. az őmagyartól az újabb magyar korig, tehát kérdés, nem lett volna-e jobb megoldás az azonos tananyagrészeknek a korszakok egymásutánjában való kifejtése. Bár az is elképzelhető, hogy mint tanár például az egységes hangtörténeti vagy morfématörténeti stb. fejlődés megismertetése érdekében csak a hangtani vagy morfématikai részek korokon átívelő összekapcsolását tekinteném feladatommak, s elhagyhatnám az egyes korok más területeit (szófaj-történetet, mondat-történetet stb.). A tanítás során tehát mindkét lehetőség fennáll, hiszen az egyes területek a szerkesztők-szerzők jóvoltából egyrészt jól elkülönülnek egymástól, másrészt szervesen kapcsolódnak is egymáshoz.

2.3. Öröndetes, hogy a szerzők tudományos szakterületük kiváló kutatói és a jelekből ítélve tanárai is, az általuk írt könyvfejezetek ugyanis feltétlenül ezt tükrözik. Noha nyilván más-más habitusú, némileg más-más szemléletű kutatók, a szerkesztés jóvoltából, s a nyilván egyeztetett szerzői elvekből és módszerekből következően az olvasó, a (főiskolai, egyetemi) hallgató érdekeit és elvárásait is gondosan számba vették, sőt kéziratukat hallgatókkal, de kutatókkal is előzetesen véleményeztették. Ezért mondható el, hogy a munka rendkívül jól felépített, áttekinthető és a mindenkori témához igazodó, színes értekező prózában megírt tudományos kézikönyv, terjedelmes, de kitűnő felsőoktatási tankönyv.

2.4. A könyv nagy érdeme továbbá, hogy nem igényli az esetleges kisebb monográfiák párhuzamos használatát, mert a helyesírástörténettel kezdve a legmodernebb szövegtörténetig minden, a tanítás, sőt a kutatás szempontjából fontos területet felölel. A szerzők kiválasztása is nagy gondosságra vall.

2.5. Módszertani szempontból meggondolandó, nem lett volna-e jó egy-két különösen vitatott kérdés (a tövégi magánhangzók eltűnésének körülményei, veláris *j*, *-lak/-lek* igei személyrag, a tárgyas ragozású *látot* > *látod* alakulása, az ősi **-m* akkuzatívuszrag eltűnése, s a mai *-t* előzményének kialakulása, az össze-

tett mondatoknál a parataxis-hipotézis stb.) tárgyalása után felsorolt bibliográfiai adatoknál jelölni, melyik szerző milyen problémával foglalkozik az említett tanulmányban (mint ahogy a MNyT-ben is látható), mert ebben az esetben keresgélés nélkül, gyorsan kiválasztható lenne az éppen szükséges tanulmány.

3. Az egyes fejezetek megbízható képet, a mai kor színvonalán álló ismereteket nyújtanak a jelzett témakörökről.

3.1. A helyesírástörténetről ugyan aligha van írnivaló az ősmagyar korban, de azért a korabeli – akár más (kazár, héber) – írásbeliséggel való kapcsolat művelődéstörténeti szempontból némi figyelmet érdemelhet, s ugyanez mondható el a székely rovásírásról is. Igazán érdemi mondanivalót az ómagyar kor helyesírástörténetének kezdeteiről olvashatunk (a korai és kései ómagyar nyelvmélekek, a mással- és magánhangzók jelöléséről, a mellékjeles és mellékjel nélküli írásmódról) nagyszerű példaanyaggal és táblázatokkal kiegészítve (285–291). Örvendetes, hogy a korábbi kutatások által elhanyagolt, szövegtagolással kapcsolatos jelölések is előkerülnek. A középmagyar kor helyesírási problémái közül Korompai Klára joggal fordít figyelmet a misszilisek helyesírására, mivel ezzel ösztönözheti a hallgatót vagy kutatót ezen nyelvtörténeti forrás(ok) további kiaknázására. Bár a misszilisek helyesírása nem foglalható közös rendszerbe, tárgyalásuk mégis helyénvaló (580). Érdemi észrevétel, hogy párhuzam észlelhető a misszilisek és a kancelláriai helyesírás, illetve a mellékjel nélküli helyesírású kódexek között. A könyvnyomtatás elterjedése és az ehhez kapcsolódó helyesírástani kérdések rendszeres tárgyalásának komoly figyelmet szentel a szerző (korai magyar nyomtatványok, protestáns, katolikus helyesírás, valamint annak bemutatása, hogy miként jut szóhoz már ebben a korban a szóelemző elv; 589). Minden fejezetben találunk egy-egy érdekes észrevételt (a mai felkiáltójel pl. ebben a korban jelentkezik először stb.; 594). Az újmagyar korban a felvilágosodás idejének szellemi mozgalmai a magyar nyelvet a művelődés fejlesztésének központi kérdésévé teszik, így tehát joggal kerül a helyesírás a tudományos érdeklődés előterébe. Nagyon értékes áttekintést ad a szerző az akadémiai helyesírás előzményeiről, a helyesírás elveinek kialakulásáról (a kiejtés és a szóelemzés elvéről, a „jottista–ipszilonista háború” kérdéseiről (702–703), a Magyar Tudós Társaság első helyesírási szabályzatáról (1832), melynek hangjelölési javaslatai – amint Korompay Klára rámutat – már nagyon közel állnak a maihoz. De érdeklődéssel olvasunk az újabb magyar kor helyesírási folyamatairól is, a *c*, illetve a *dz*, *dzs* hang maival egyező jelölésének kezdetéről, a nagykörtőjel meghonosításáról, illetve az 1954-es, 1984-es szabályzat elemzéséről. Igazán nagyszerű azonban a hangrendszer és a hangjelölési rendszer történeti összefüggéseinek a feltárása, illetve ezeknek táblázatos bemutatása (786–787).

3.2. A kötet kitűnő hangtörténeti fejezeteit E. Abaffy Erzsébet írta. Az ő- és ómagyar kor hangtörténetének máig nem tisztázott sok fontos kérdését

sikerült megoldania már korábbi tanulmányaiban is, itt pedig rendkívül alapos, átfogó, az összefüggésekre rámutató, perspektivikus összefoglalást találunk a különböző korok hangtörténeti jelenségeiről, változási irányairól. Minden kor elején megrajzolja a fonémarendszert, az ősmagyarnál feltétlenül támaszkodva a finnugor, illetve ugor (főleg Honti-féle) kutatásokra.

Gondot fordít a veláris *j* ősmagyar kori meglétének bizonyítására, majd defonologizálódására, eltűnésére az ómagyar korban, a *c* hanghelyettesítésére, a *p*, *t*, *k* > *b*, *d*, *g* fonologizálódására stb., a magán- és mássalhangzó-rendszer módosulására, a tendenciaszerű és az asszociációs hangváltozásokra, sőt ezek okaira. Az okok között a korábbiaknál nagyobb teret kap a hangsúly szerepének figyelembe vétele és újszerű a fonotaktikai szabályok figyelembe vétele is, vagy a nyelvjárások már korán megnyilvánult keveredésének változást okozó szerepe (107–112). Egyértelműen tisztázza a szavak fonológiai szerkezetét az ősmagyar kor elején, illetve a magán- és mássalhangzórendszer hasznos táblázatokkal is illusztrált módosulásait stb.

Igen változatos hangtani jelenségeket észlelünk az ómagyar kor elején, E. Abaffy Erzsébet sorra veszi a tendenciaszerű hangváltozásokat (a vokalizációt: β , γ , *l*); a képzés helyének eltolódását: β > *v*, χ > *h*, *dzs* > *gy*, \acute{x} > *j*; a mássalhangzók eltűnését, a palatalizációt (*lj*, *tj*, *dj*, *nj*, *n* > *ny*, *t* > *ty*) stb. Az ómagyar kor igen jelentős hangváltozások időszaka, éppen ezért üdvözlhető, hogy a szerző rendszerszerűen vázolja fel a magán- és mássalhangzó-változásokat, hangsúlyozva, hogy a korban hét mássalhangzó keletkezik (*c*, *zs*, *v*, *h*, *ty*, *gy*, *dz*). A magánhangzórendszer tulajdonképpen azonos marad az ősmagyar korival, de ez nem jelenti azt, hogy az egyes szavakon belül is változatlanúság uralkodik, hiszen az ún. nagy magánhangzó-változási tendenciák (a veláris *e* módosulásai, a tövégi magánhangzók eltűnése, a labializáció, a nyíltabbá válás stb.) alaposan átforgatják a magánhangzórendszeren belüli viszonyokat. (Igen súlyos sajtóhiba csúszott a 318. oldal alján levő táblázatba, ahol az *o* hang tévesen a veláris illabiális sorban kapott helyet.) Példás rendszerességgel kerülnek elő a hangváltozások egyéb esetei is: a nyúlás, a pótlónyúlás; ez utóbbinál a bibliográfiai adatok között célszerű lett volna megemlíteni Szilágyi N. Sándor nagyon is gondolatébresztő cikkét (1976: 126–136), a talán túlságosan is röviden tárgyalt kétnyíltszótagos tendencia, a hiátus, a kettőshangzók, a szóvégek viselkedése s a szavak fonotaktikai jellemzőinek változásai stb. A tövégi magánhangzók eltűnését leíró részletek között talán nem lett volna papírpocsékolás, ha az általa most elvonásnak említett jelenségnél megemlíti – nem névhez kötötten –, hogy az ún. sorvadásos elmélettel szemben új szempont került elő a hangtörténetben, mely szerint a csonka tö (szem, kéz stb.) funkcionális morfológiai úton is létrejöhetett (szēm̃s + *i* > szēm̃j > szēmé ~ szēmí > szēmē ~ szēmi > szēm stb.). De nem kerülik el figyelmét a középmagyar kor mássalhangzórendszerének mó-

dosulásai (596–600), az új fonéma, a *dzs* megjelenése, az *l ~ ly ~ j* változatok kialakulása, az *n ~ ny* váltakozás, a *t, d, n, l* + palatális magánhangzó kapcsolatban a mássalhangzók jésítetté válása (599) és más ritkább esetek sem. A magánhangzóknál arra hívja fel a figyelmet, hogy bizonyos labializációs folyamatok játszódhatnak le (*i > ü, ě > ő*), ez a labializáció azonban – figyelmeztet E. Abaffy Erzsébet – elválasztandó az ómagyar kori labializációtól. Megemlíti továbbá, hogy Debrecen városának 16. század végi jegyzőkönyveiben számos *ö-ző* forma bukkan fel, melyek erősen elütnek a korabeli debreceni *e-ző* nyelvjárástól. Csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy a sátorlajújhelyi Kazinczy Ferenc Levéltár 16. századi jegyzőkönyvei hasonló jelenséget tükröznek, pedig itt is nyilván illabializáló (*e-ző*) beszélt nyelvi környezettel számolhatunk. Kiderül, hogy a középmagyar kor nyelve is meglehetősen tagolt volt (labiális, illabiális, nyíltabbá, zártabbá válási folyamatok is észlelhetők). Talán leginkább érdemes figyelni az *e > ä* nyíltabbá válásra, a hosszú magánhangzóknál jelentkező *ē > é* kettősségre, melynek esetleg olyan érdekes változásbeli előzményei is lehetnek, melyeket a vizsgálatok eddig még nem tisztáztak. A kutatás eredményét, illetve a középmagyar kori hangtani viszonyokat jól mutatja be az a táblázat, mely eléggé nem dicsérhető módon szemléletesen ábrázolja a középmagyar kor végi mássalhangzó-, illetve rövid- és hosszúmagánhangzó-rendszert (606, 609). Az új magyar kor már igen nagy hasonlóságot mutat a mai magyar nyelvvel, de bizonyos hangtani jelenségek mégis említést érdemelnek (a *ly* eltűnése, a *dzs*-k számának szaporodása, és hogy a nyolc elemű: *u, o, a, ü, ő, i, ě, e* rövidmagánhangzó-rendszert csupán egyetlen tendenciaszerű hangváltozás érintette, a nyílt *e*-zés). A nyelvjárási változások bonyolult, de eléggé jól elkülöníthető magán- és mássalhangzótípusokat eredményeztek, melyeket igen szemléletesen tárgyal a szerző (713–718). Az újabb magyar kor már szinte alig hoz változásokat a magyar hangrendszerben. A legnagyobb változások – a kutatások szerint – a regionális köznyelvben jelentkeznek, ahol visszaszorulóban vannak a szembetűnő nyelvjárási sajátosságok (*í*-zés, *ő*-zés, illabiális *ä*-zás).

3.3. A morfématörténet cím már önmagában is jelzi, hogy a Magyar nyelvtörténet nemcsak lényegében, hanem terminológiájában is csatlakozik ahhoz a paradigmaváltáshoz, amely a nemzetközi szintén eléggé általánosnak mondható. Így a nemzetközi tudomány vagy legalább az uráli nyelvtudomány vérkeringésébe talán könnyebben kapcsolódhat be a magyar nyelvtörténeti kutatás is. Ez természetesen nemcsak a morfeumatikára, hanem a többi területre nézve (szófajttörténet, szó szerkezet-történet, mondattörténet, szövegtörténet stb.) is igaz.

Nyilvánvaló, hogy a morfématörténeti részben tárgyalásra kerülő tematika igen szoros összefüggésben van a TNYt-nal, hiszen ezen fejezetek szerzője azonos az ottanival. A tankönyv azonban tömörebben, rövidebben tekinti át az

egyres kérdésköröket, s részben módszertani szempontból is más elveket követ. A morfématika ebben a kézikönyvben szerencsésebb helyzetben van, ugyanis közvetlenül kapcsolódhat a megelőző hangtörténeti fejtegetésekhez. Ezért is találó, amikor Sárosi Zsófia azt írja, hogy „a történeti tőtan = hangtörténet, szóban elbeszélve” (129). Az ősmagyar kor kezdetén – mint tudjuk – a szótövek rövid magánhangzóra végződtek, de a szerző itt arra hívja fel a figyelmet, hogy a tövek korántsem őrződtek meg változatlanul, mivel már ebben a korban az egykori egyalakú tőnek akár három, sőt olykor négyféle alakja is lehetett attól függően, kapott-e toldalékot vagy sem. A tőrendszer másik ágán diftongusra végződő töveket is találunk, s vokalizálódásuk után olyan tövek jönnek létre, melyek tulajdonképpen máig megőrződtek (a *kapu* : *kapút* kivéve). A toldalékok vizsgálata során kellő mértékben támaszkodik a finnugor kutatások eredményeire (funkcióik, alaki jellemzőik számbavétele során), illetve számol a szuffixumok hasadásának lehetőségével is stb. Nagyon jó táblázatokkal segíti a szerző a végzódések bemutatását. Gondol arra az általános nyelvészeti tételre is, hogy a szórend (SOV) bomlásával egyre nagyobb szükség van az alaki kitevők létrejöttére, hogy a mondatot alkotó szavak grammatikai funkciói egyértelműek legyenek. Az egykori uráli alapnyelvi analitikus mondat szerkezet helyén már az ősmagyar korban megindul a szintetikusabbá válás folyamata, mely az indoeurópaival szemben a mai napig jellemzője a finnugor nyelveknek, s így a magyar-nak is. A mű az eddigiekben nem mindig egyértelműen tisztázott kérdéseket tesz rendbe világos okfejtéssel (E/1 -*k*, -*lak/-lek*, E/2 -*l*, -*sz*, E/3 -*n*; *látot* > *látod* stb.). A -*lak/-lek* rag elemei etimológiai értelemben tisztázottak talán, de továbbra is homályban marad, honnan van az, hogy a *kérlek*, *várlak*-féle alakok (E/2. sz.) tárgyra mutatnak. Hasonló jelentéstani párhuzamosságot sehol a finnugor nyelvekben nem találunk (l. Kulonen 1993: 98). Arra is kitér a szerző, hogy a határozott és általános igeragozás kialakulása már az ősmagyarban megkezdődött. A vitás, nem megoldott kérdések exponálása szerencsés, hiszen a tárgy jelölt vagy jelöletlen volta, a finnugor *-*m* akkuzatívusz eltűnése, illetve a -*t* magyarban való megjelenése – azonos funkcióban – valóban problematikus jelenség.

Az ősmagyar kori állapotok vizsgálata során a monoftongusok szóvégi megrövidülésének a magyar tőrendszer változására gyakorolt hatását, illetve elsősorban a tövéghangzók eltűnésének következményeit vizsgálja. Nyomon követi továbbá a szuffixumok fejlődését, gazdagodását, a múlt és jövő idő formai elemeinek kialakulását, a ragváltozatok keletkezését stb.

Találónak tartjuk a raghasadás, képzőhasadás stb. kifejezéseket, mert így a szóhasadás mellé szervesen építhető be a nyelvtanba a toldalékok hasadása is (370).

A középmagyar kor morfématörténetének tárgyalása során megállapítja, hogy az ősmagyar kor végére, a középmagyar kor elejére kialakult a szótövek rendszere, mely tulajdonképpen megegyezik a maival. Legfeljebb az analó-

gia kiegyenlítő hatásával (611) számolhatunk olykor (*káve* : *kávé*).

Egyes képzők kihalása mellett – írja a szerző – új képzők (pl. *-aj/-ej*, *-dogál/-dégél/-dögél* stb.), de különösen mozzanatos és gyakorító képzők keletkezésével találkozunk (a 17–18. században). Az *-nd*-s jövő idő (pl. *követendi*) aligha marad életben, s a múlt idők is egyszerűsödnek. S mint megjegyzi, egy-egy igen régi tőtípust (*bíró* : *bírák*, *idő* : *idén*) már csak a hagyomány tart életben (719), vagy igazában az sem.

Az új magyar korban az analógia jut leginkább szóhoz a tövek alakításában. A törendszeren belül – szinte természetes módon – egyszerűsödés figyelhető meg.

A tőtípusok életében az újabb magyar kor sem hozott újat, hacsak azt nem vesszük, amit a magyar helyesírási szabályzatok a maguk körében már korábban is jeleztek, hogy tudniillik az *ó ~ o*, *í ~ i*, *é ~ e* váltakozás egyes idegen szavakban szinte helyesírási szabállyá, s részben beszélt nyelvív is vált (*periódus* : *periodikus*, *út* : *tipikus*, *kolléga* : *kollegialitás* stb.). Ugyancsak rámutat bizonyos képzők (*i*) nagy divatjára, a *-nál/-nél* más ragok rovására (*-ban/-ben*, *-kor*) történő terjedésére, határozószók (*címén*, *esetében* stb.) névutóvá válására, a ragokkal kapcsolatos funkciómegoszlás kezdetére (*konyhában* – *konyhára*).

Általánosabb érvényű megjegyzést is tesz, amikor azon véleményének ad hangot, hogy a középmagyar kortól, az újmagyar kor kezdetétől az egységes köznyelv megteremtésére irányuló tudatos törekvések kezdődnek meg.

3.4. A szókészlettörténet változásainak, jellemzőinek bemutatása nagyon árnyaltan jelenik meg, mivel azokat Zsilinszky Éva úgy veszi sorra, ahogy a szókészleti elemek az egyes nyelvtörténeti korokban nyelvünkbe behatoltak. Ez tehát egy kiegyensúlyozott, közvetlen kapcsolatot vázol fel a történeti-társadalmi és a nyelvi változások között. A szerző rendkívül alapos és pontos képet ad a szókészlet kialakulásáról, változásairól, az ősmagyarától kezdve az újabb magyar korig. Nem könnyű ezt az ívet részletekbe menően megrajzolni, de discséretesen eleget tud tenni ennek a magas tudományos elvárásnak. Azt hiszem viszont, hogy az alapnyelvi eredetű szavak tárgyalása talán túlságosan is rövidre sikerült (mindössze tizenkilenc sor). Tisztában vagyunk azzal, hogy a finnugor tanulmányok során ez a szókincsréteg még előkerül, de a magyar szókészlet szempontjából egy-két érdekes dolog még talán említést érdemelt volna (pl. a finnugor és a belső keletkezésű szókincs gyakorisága a beszélt vagy az írott szövegekben).

A szókészlet tárgyalása igen alapos és körültekintő munkán alapul. Az ikerszavakat a szóösszetételeken belül, tulajdonképpen hagyományosan tárgyalja, noha – nézetünk szerint – lényeges különbség van a szóösszetételek és az ikerszavak között abban, hogy itt a két szó között semmilyen grammatikai viszony sincs, másrészt az ikerszavak egyik vagy mindkét tagja önállótlan (jelentés nél-

küli) alak, harmadrészt a mellérendelő szóösszetételek tagjai vagy hasonló (azonos) vagy ellentétes (szembenálló) értelműek, ami természetesen egyáltalán nem mondható el az ikerszavakról.

Külön említést érdemel, hogy a szerző végre nemcsak a magyarba átvett jövevényszavakról szól, hanem az idegenbe átadott szókészleti elemekről is (190), és helyet biztosít valamennyi szóalkotási mód tárgyalásának. Ez a fejezet igen értékes része – akár művelődéstörténeti szempontból is – a tankönyvnek.

Az ó m a g y a r korra térve már bőséges példákkal tudja bemutatni a szerző a korabeli szókészlet valamennyi területét, szóalkotásmódjait stb. Öröndetes, hogy az idegen eredetű elemek tárgyalása során a személynevekről és a földrajzi nevekről is szól. Mint látjuk, már megjelennek a vándorszavak, a tükörszavak is. A k ö z é p m a g y a r ban tulajdonképpen hasonló tárgyalásmódot követ, szigorú rendben jelezve a magyarba került szavak sorát, a szóteremtéssel, szóalkotással keletkezett szókészleti elemeket. A szóalkotás körében – mint új jelenséget – a rag- és jelszilárdulást is említi. A szerző szerint az ú j m a g y a r kor azért is jelentős a szókészlettan szempontjából, mivel a kor kezdetére kialakult az írott nyelv köznyelvi változata, másrészt a nyelvújítás kori információáramlással járó nyelvi igény hatott a szókészlet növekedésére is. Az ú j a b b m a g y a r kor igazán új jelenségekkel nem rukkol elő, de a szerző néhány finom elemzése alapján kiderül, hogy növekszik a jelentéssűrítő szóösszetételek száma, és felgyorsult a szókészlet új elemeinek beépülése az összetétel-alkotásba (elsősorban a *drog* szó, vagy hozzátehetjük az *euro-*, *bio-* stb; a *gyorsír*-félék is tovább szaporodnak, és feltűnnek – nagyobb számban – az angol szavak is: *sort*, *stencil*, illetve *komputer*, *penicillin* stb.). A szavak jelentésszámának vizsgálata ilyen összefüggésben újszerű, hiszen éppolyan nagy szerepe van a nyelvi kommunikáció során, mint a szavaknak. Nagyon jól szemléltető táblázatokat találunk a jelentésszámok alakulásáról, eredet szerinti megoszlásáról stb. (812–814). Elismerést érdemel a szókészlet nyelvhasználat szerinti bemutatása is, mely a szociolingvisztikai szempont érvényesítéséhez visz közelebb. A nyelvjárási és a társadalmi változatok szókészletének elemzése mellett figyelmet érdemel továbbá a köznyelvi szókincs alakulásának nyomon követése.

3.5. A szófajttörténeti fejezetek nemcsak magyar, hanem finnugor (uráli), sőt általános nyelvészeti szempontból is értékesek. Sok olyan – a gondolkodás fejlődése és működése szempontjából is – érdekes és elméleti szempontból fontos kérdés merül fel vagy közvetlenül, vagy közvetetten ebben a fejezetben, amelyek okvetlenül érdeklődésre tarthatnak számot. Ezeknek a fejezeteknek a szerzője, D. Máta Mária természetesen – amint írásából kiderül – tisztában van azzal a nemzetközi és finnugrisztikai elméleti háttérrel, amely nélkül a szófaji sajátágok és jelenségek magyar nyelvtörténeti összefüggésben sem tárgyalhatók színvonalasan és eredményesen. Kiderül ez a tőle felhasznált, jelzett szak-

irodalomból is. A szerző az ő s m a g y a r tól rajzolja meg a szófajok kialakulását, fejlődését az ú j a b b m a g y a r korig. Foglalkozik a szófaji változással általában, a többszófajúsággal, új egyszófajúsággal, egyes szófajok (pl. névutók) szóértékének megszűnésével. A rokon nyelvi háttér segítségével tárgyalja az alapszófajokat (igenévszókat, igéket, igeneveket, névszókat), az ősmagyar kor eleji határozószókat, a szófajok (pl. a határozószók) ősmagyar kori változásait, a kettős szófajúságot stb. Rendkívül jó szemléltető táblázatokkal is kísért fejtegetéseket olvashatunk a különféle névmásokról, névutókról, kötőszókról, s az e korban kialakuló partikulákról. Az is dicséretes, hogy a megadott szakirodalom – mind a magyar, mind a nemzetközi – a lehetőségekhez képest teljes és rendkívül alapos, s azt is megjelöli, melyik szófaji kérdéssel foglalkozik a megadott forrás. Az ó m a g y a r korban – fejt ki a szerző – a szófaji rendszerben több lényeges változás következett be (létrejönnek a névelők, bizonyos igenévfajták: *-andó/-endő*, *-val/-vel*, *-atta/-ette*, kiterjedtté vált a határozószók, igekötők, névutók, kötőszók, módosítószók és partikulák rendszere). A kettős szófajú ige-névszók visszaszorulnak. A határozószók körében fontos szerepet játszottak a szóösszetételek (*ittegyel*, *ittegyen*, *ottogyan*, *ottolyal*; *amott*, *emide*, *az hol* – *ahol* stb.) s részben a viszonyzószók. A k ö z é p m a g y a r korban a szófaji rendszerben nagy változások már nem történnek, viszont egy új szófaj: a névutó-melléknév létrejöttére figyelmeztet D. Máta Mária. Számos érdekes nyelvi változási jelenségre is utal (az igenévszók száma apad, újabb ige-névszó párok csak ritkán keletkeznek, az igeneves szerkezetek helyére olykor mellékmondatok lépnek, szófajváltás pedig leginkább az igenevek körében megy végbe; 634). Kutatásai alapján az is kiderül, hogy a személyes névmások hangtani variánsai egységesülnek, bizonyos formák nyelvjárási szintre szorulnak (*mü*, *mink*, *tü*, *tik ü*, *ük* stb.). Részben ehhez kapcsolódik, hogy ebben a korban alakulnak ki a magázás során használt személyes névmások (*kend* ~ *ked*, *maga*; új személyes névmás: *jómagam*; az *engem* – *engemet* kettősség stb.). Az ekkor létrejövő névutó-melléknévek (*alatti*, *kíviili*) szófaji rendszerünk legújabb elemei. A középmagyar szófaji rendszer egész állapotáról, rendszeréről is jobbnál jobb, konkrét adatokkal illusztrált fejtegetéseket olvashatunk. Az ú j m a g y a r korban sem történnek lényeges változások a nyelvi rendszerben, de bizonyos formák mégis nagyobb gyakoriságra tesznek szert (pl. az *Isten adta* (gyermek), illetve a határozóraggal is megtoldott *jár-t-om-ban*-félék). Érdekesség, hogy ebben az időben formálódik ki az *én* személyes névmás ún. szerénykedő használata (*csekélységem*, *szerénységem*; *ami engem illet*), s az udvarias megszólítás egyik szava lesz az *ön*, *önök*. Az ú j a b b m a g y a r kor szófaji állományában már szintén nem történnek lényeges változások, a fogalomjelölő szófajok állománya viszont jelentősen bővült (824). Bizonyos párhuzamos névmási formák közül többnyire az egyik válik általánossá (*rěám*, *rěád*, *rěá* > *rám*, *rád*, *rá* vagy *bennök*, *nálok* > *bennük*, *náluk* stb.).

Kutatásainak értékes része, amikor kifejti, hogy ősi, legrégebb igekötőink (*be, meg, le* stb.) perfektiváló szerepe növekszik, sőt újabb igekötők (*agyon, abba* stb.) is keletkeznek. Nélkülözhetetlenül fontos, igazi tanári vénára valló jó összefoglalást olvashatunk a szófajokról (828–830), teljesen világosan elkülönítve láthatjuk, melyek voltak az egyes korok nyelvtörténeti szempontból legfontosabb eseményei.

3.6. A *szó szerkezet-történet* című fejezeteket Horváth László írta meg. Az ősmagyar és más korból származó szintagmákat a közöttük levő viszony alapján – nézetünk szerint talán az egyetlen, elméleti szempontból elfogadható módon – három csoportba osztja: hozzárendelő, alárendelő és mellérendelő. Az egyes korokon belül az iménti sorrendben tárgyalja a szerkezeteket, mivel legfontosabbnak a hozzárendelő, azaz az egymással egyenrangú és egymást kölcsönösen feltételező formát tartja, majd az alá-, illetve mellérendelés következik. Az *alany mint az ige bővítménye* címen tárgyalt téma finnugor hátterre támaszkodik – nagyon helyesen –, de talán túlságosan is tömör, úgyhogy kissé bővebb és példákkal jobban illusztrált (egyetlen példa, a *fagy* szerepel ebben az összefüggésben) fejtegetés helyénvalóbb lett volna (238). A tárgyas, határozós és jelzős szerkezetek kifejlődésének rajza már bővebb, részletesebb és sokkal jobban érthető (239–245). A mellérendelő szerkezetek bemutatása – nézetem szerint – túlságosan rövidre sikerült.

Az *ó magyar kori* szerkezetek tárgyalása alapos és kellőképpen részletes, az *alany* és az *állítmány* kifejező eszközeinek gazdagodása jól szemléltetett. Az is örömdetes, hogy az *alany* és *állítmány* különböző (alaki, határozottságbeli stb.) egyeztetései alapos bemutatásban részesülnek (pl. 434–436, 442 stb.), s az egész fejezet – beleértve a határozói és jelzős szerkezetek elemzését is (436–474) – igen jól megválogatott és „beszédes” példatárral büszkélkedhet. A *középmagyar kori* ban a szintagmák szintjén – amint jelzi – nincs különösebb változás, legfeljebb nyelvhasználati változások volnának tetten érhetők, erre vonatkozó kutatások azonban nincsenek. Dicséretes módon figyelmet fordít a szerző a szemantikus határozókra, illetőleg az aszemantikus vonzatokra (s általában a vonzatok váltakozására, váltására, eltűnésére), s ezek végső soron új szempontok érvényesítését jelentik. Az *új magyar kori* nyelvi eseményeinek bemutatása igazi újdonsággal már nem szolgál, de két fontos dolgot, a középmagyartól való eltérést szóvá tesz. Az egyik a köznyelv szerepével, jelentőségével kapcsolatos különbség, a másik a reformkor – sok vonatkozásban feltárt – nyelvi sajátosságainak számba vétele, illetve gyors nyelvi gazdagodásának értékelése. Ezekre – szerencsére – találunk példát a fejezetben (760–767). Az *újabb magyar kori* első évtizedeinek nyelvi viszonyai ismertek, de – amint Horváth László mondja – nincsenek megfelelően feltárva (831), szemben a kor második félszázada nyelvi állapotának alaposabb ismertségével, nyelvi működésével, széleskörű kommunikációs szerepével.

3.7. A mondat történet megírása nagy hiányt pótol, hiszen csak túlságosan régi – bár értékes – forrásművekre hivatkozhatunk (Berrár 1957, illetve a MNyT-nek szintén tőle származó mondatnani része Bárczi – Benkő – Berrár 1967: 389–485). Több résztanulmány is megjelent, de elsősorban a TNyT eddig megjelent kötetei érdemelnek figyelmet, amelyek eredeti gyűjtéseken alapuló igen jelentős és meglehetősen nagy terjedelmű mondatnani fejezeteket tartalmaznak (Benkő 1991/I: 585–751; 1995/II/2: 17–757), tankönyvként azonban szinte lehetetlen lenne őket használni.

Gallasy Magdolna és Haader Lea viszont gyakorlott kézzel és jó érzékkel vállalta a mondat történet megírását (Haader Lea „csak” az összetett mondatokra összpontosított). Egyszerű mondat természetesen minden időkben volt a magyarban, és kategóriája nem sokat változott az idők folyamán, de – amint Gallasy is kifejti – ez nem jelenti azt, hogy akár az ősmagyar korban is ne történtek volna változások az egyszerű mondat szerkezetében, a belső tagoltság és szerkesztettség tekintetében vagy akár az összetett mondat felé történő elmozdulás irányába. Az ősmagyar kori egyszerű mondat viszonylag gyakoribb és tömörebb szerkezetű volt, de – amint Gallasy megállapítja – éppúgy volt bővített és bővítetlen mondat is (251). Az ősmagyar mondat szórendje az SOV lehetett, amint arra a finnugor kutatások alapján rámutat (253), de hozzáteszi, hogy a szórend már az ősmagyarban variálódhatott (SVO). Helyesnek tartható, hogy a modalitás szempontjából is vizsgálja a mondatnani sajátságokat. Az pedig különösen fontos megjegyzés, hogy a szóbeliségnek (és a nem verbális közlésnek) is nagy volt a szerepe. Haader Lea világosan látja és fogalmazza meg, hogy a parataxis elmélete nem tartható. Ez azonban nem zárja ki azt – mondja –, hogy mindkét fajta mondatösszetételt a szöveg mondataiból származtassuk (260). Teljesen eredeti, új gondolata a szerzőnek, hogy „az összetett mondatok kialakulásának, valamint további változásainak menete elsősorban a grammatikalizációnak nevezett folyamatokkal jellemezhető: kategóriaváltásokkal az önállóbb szerkezetektől, elemektől a kevésbé önálló irányába. Ezek (...) az alábbi sémában foglalhatók össze: szöveg (diskurzus) > [szintaktizálódás >] szintaxis > [morfologizálódás >] morfológia” (260). A grammatikalizáció mellett – folytatja a szerző – az összetett mondatok változásait előidéző okok között szerepet játszottak az elliptikus folyamatok, a szimmetriára való törekvés és az analógia (260–261). Helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy a magyarban és a rokon nyelvekben a korai nyelvtörténeti korokban az igeneves szerkezetek gyakorisága volt a meghatározó, az ún. alárendelő tartalmak kifejezését a mondat ragozott igéjéhez tartozó, bővítményes igenevek képesek voltak ellátni. Kifejti továbbá, hogy a grammatikai eszközökkel is megkülönböztetett alárendelő tagmondat együttesek szerveződése, kialakulása az ősmagyarban mehetett végbe. A szintaktikailag is jellemezhető alárendelő mondatok keletkezését igen

finom elemzésekkel vezeti le (uo.). Az alárendelő mondatok rendszerének táblázattal is illusztrált felvázolása teljesen megbízhatónak látszik, alapos, mély mondattani elemzéseken alapszik (265). Az ó m a g y a r k o r b a n – különösen annak első szakaszában – javában folytatódik az ősmagyarban kialakult mondat szerkezet belső kibontakozása. A szórend variálódási lehetőségei tágulnak, az ősinek mondható SOV elmozdul az SVO (VO) irányába. Sok fontos észrevétel fogalmazódik meg az egyszerű mondat kapcsán, főleg a mondatrészek szórendi helyére vonatkozóan (alany + állítmány, állítmány + alany, tárgy és ige stb.). Az egyszerű mondatok szerkezetében – amint erre finom elemzéseiben Gallasy Magdolna figyelmeztet – a korai ómagyar kortól gyakori a két kötött bővítmény szereplése. Konkrétan kimutatja, hogy az „alany – állítmány – tárgy” szórend sokkal gyakoribb az „alany – tárgy – állítmány” sorrendnél. A tárgy is tartalmazó mondatokban a kései ómagyarban már az „alany – állítmány – tárgy” sorrendűek voltak többségben. Az összetett mondatok ómagyar kori rendszerét igen széles körűen, szép példaanyagon mutatja be Haader Lea, szinte mindennél többet tükröz a korai szövegemlékek (HB, KT, KTSz, ÓMS) alapján készített táblázat arról, hogy mely típusú mellékmondatok maradtak fenn ebből az időből (több típust említ: alanyi, állítmányi, tárgyi, célhatározói, jelzői, időhatározói, mód- és állapothatározói, fokhatározói, oksági viszonyú és feltételes; 501–502). Ezek az első, bő anyagon, alapos elméleti felkészültséggel leírt és jellemzett nyelvi sajátosságok a korabeli magyar mondatok rendszeréről (500–506). Az ómagyar kori mellérendelő mondatok kapcsán azt kell megemlíteni, hogy a szerző itt két változást észrevételez: a kötőszóképzlet alakulását, másrészt a következő és magyarázó mondatok változásait (551). Majd arról értekezik, hogy a k ö z é p m a g y a r k o r folyamán már az egyszerű mondat fő jellemzői nem változtak meg, változások a tagolásban, a modalitás szerinti mondatfajták jelölésében (kérdőjel, felkiáltójel) észlelhetők csupán. Arra is felhívja a figyelmet, hogy a korstílus jegyei (pl. barokk) árnyalják az egyszerű mondat építkezését. Az összetett mondatokban az alaptaggal kapcsolatos változások észlelhetők (új lexémák, frazémák jelennek meg alaptagként: *beszél vmít, felnyomoz vmít* stb.). Jellemző lesz a kötőszók változása (l. pl. *mert* 'hogy' ~ *hogy*), a palatális utalószó visszaszorulása. Feltűnik a beékelődött főmondatok felszaporodása, a sajátos jelentéstartalmú mondatokban a kötőszók módosulása látható, egyszerűsödik például a hasonlító mondatok kötőszóhasználata, a feltételesség fő kifejezője a *ha* kötőszó lesz, ez válik a leggyakoribbá. A mellérendelő mondatokban továbbra is szaporaz az aszindéton. Az egyes szerzők nyelvhasználatát – amint a szerző: Haader Lea rámutat (686) – sokszor már társadalmi helyzetük, vallási hovatartozásuk, azaz szociokulturális beágyazottságuk irányítja. Az ú j m a g y a r k o r során az egyszerű mondat – alapvonásait illetően – alig változik. A helyesírási rend viszont kialakult (mondathatárok jelölése, a moda-

lítás szerinti megkülönböztetés stb.). Az összetett mondatok terén sincs igazi változás, a korábbiakhoz képest legfeljebb a használatukban vannak különbségek (a rövidsége, frappáns kifejezésre törekvés, az ismétlődés elkerülése).

Az újabb magyar kor lehetőséget teremtett arra, hogy a modern hangrögzítés révén kiterjeszthetők a vizsgálatok a mondatok intonációjára, ezek kommunikatív szerepére stb. A mondatok formálását az írott nyelvben már szigorú normák irányítják, ezt az iskola és a társadalom is elvárja. Vannak mondattani regionális különbségek is – amint arra Gallasy Magdolna is utal –, de ezek természetesen nem ma alakultak így, hanem ezeket főleg a beszélt nyelvi hagyomány formálta. A beszélt nyelv hatása az összetett mondatokban is észlelhető. A tagmondatsorrend vizsgálata során derül ki, hogy pl. a *hogy* kötőszós alárendelt mondatok gyakran az összetett mondat elejére kerülnek. A mondatátszövődéssel kapcsolatban azt fogalmazza meg, hogy bár korábban sem volt ismeretlen, de most mintha jelentős gyarapodást mutatna az írott nyelvben is.

3.8. A szövegtörténet egyetlen korábbi magyar nyelvtörténetben sem szerepelt még tananyagként, hiszen tudományos kutatások sem folytak ezen a területen. A szövegannak mint tudományterületnek a szinkroniában való kifejlődése azonban ráterelte a figyelmet a mondatnál nagyobb nyelvi jelenségek, a szövegek vizsgálatára, kézenfekvőnek látszott tehát a szerzők számára, hogy a legrégebb időtől kezdve, a diakrónia követelményeinek eleget téve felmérjék, milyen ősmagyar, ómagyar stb. szövegtörténeti jelenségek érhetők tetten a magyar nyelvi kultúrában, a magyar írásbeliségben stb. Az alapot természetesen már a TNyt-ben megtaláljuk (szöveggrammatika címen vö. Benkő 1991/I: 753–781; 1995/II/2: 759–834), ott azonban nem koronként elkülönítetten és nem az oktatás követelményeinek rendelték alá a téma tárgyalását. Meg ott természetesen szöveggrammatika a fejezetek címe, s nem szövegtörténet.

A szövegtörténet tehát a szövegjellemzők változásaival foglalkozik. Helyes, hogy tisztázza a szöveg tankönyvben használt fogalmát. A szöveg a szerző, Gallasy Magdolna szerint nyelvi, beszélt és írott változatú szövegfajtákban és szövegtípusokban létezik, és kommunikációs, pragmatikai kötöttségű (268). A szövegtörténet a szöveg diakrón megközelítését jelenti. Nézetem szerint itt természetesen inkább elméleti megfontolásokkal, eszmefuttatásokkal élhetünk, hiszen az ősmagyar nyelv korából egyetlen sor magyar szövegre vagy élőnyelvi megnyilatkozásra még utalás sincs, s a rekonstrukció lehetősége a legjobb esetben is minimális. Az ősmagyar korban legfeljebb egy esetleges elképzelt szöveg általános vonásairól, bizonyos szövegjellemzőiről lehet feltehető vagy sejtető gondolatokat megfogalmazni. Nyilván voltak élőszóbeli szövegfajták, rítusok, hiedelmek stb., de ezek formális elemeire nem tudunk igazán rámutatni. A magyarok csatakiáltása (*húí, húí*) az egyetlen közvetetten megőrződött szövegfajta (273), s hasonlókat a rokon nyelvekből – ebből a korból legalábbis – nem tudunk

felmutatni, legfeljebb egybevető szövegvizsgálattal lehetne feltevéseinket valószínűbbé tenni, hiszen sok szöveg eléggé régiesen megformálnak tűnik pl. a hantiban, manysiban stb., de a kalevalai dalok szövegei is igen archaikusak. Az ómagyar kor már rendelkezik szövegekkel, s a szövegmondatok belső szerkezete és a mondatkapcsolódások már nyomon követhetők, de több bizonytalanság is észlelhető. A mondathatárok és a kapcsolódások jelöltsége fokozódik ugyan, de korántsem olyan mértékben, hogy ezek az átmenetiségek ne lennének jellemzők. Igen jó áttekintést olvashatunk a nem folytatásos, a tagolatlan szövegmondat változásairól, a folytatásos szövegmondat és a kötőszóhasználat alakulásáról, a szövegszerkezetről és a ritmikai kohézióról (562–568). Alapos, finom szövegelemzések alapján kialakul bennünk egy kép az ómagyar szövegek jellegéről, szövegjellemzőiről. Ilyen vizsgálatok a finnugor nyelvészetben (pl. finn, észt stb.) – tudomásom szerint – nem találhatók, márcsak azért sem, mert összefüggő anyanyelvi szövegemlékekkel ebből az időből (10–14. század) nem rendelkeznek. A középmagyar korból nem állnak rendelkezésünkre szövegtörténeti kutatások, de mivel mondat- és stílustörténeti vizsgálatok vannak, ezek alapján bizonyos következtetések levonhatók. Ami viszont konkrétum, hogy ebből a korból vannak már tudományos szövegeink. Főleg jogi, aritmetikai, orvosi, botanikai, történeti, földrajzi és nyelvtani munkák jönnek létre, ezek képviselik azt a szövegalkotási módot – írja Gallasy Magdolna –, mellyel a tudós emberek szólni tudnak a szakmabeliekhez és a kívülállókhoz. Megjelenik tehát a magyar tudományos stílus. Az újmagyar kor igen nagy változásokat hozott – fejt ki a szerző. Ez pedig összefügg a felvilágosodás és a reformkor szellemi mozgalmaival, a magyar nyelvhasználatnak és a magyar nyelvű kultúrának a kiteljesedésével, az irodalmi és a köznyelv történetében bekövetkezett változásokkal. Általában a publikálás, a nyomtatott művek hatalmas méretű szaporodása formálja a fejlődő köz- és irodalmi nyelvet, a nyelvhasználatot. A különféle műfajok megjelenése, naplók, hírlapírás, irodalmi igényű levelezés stb. valamennyien a szövegtörténet megtestesítői. Egyetérthetünk azzal, hogy az újabb magyar kor tulajdonképpen az informatika kora, ez pedig nagy változást idéz elő a nyelvhasználatban, elsősorban a szövegek körében. Új típusú szövegek keletkeznek, számolnunk kell a médiumok további hatásával is, a kommunikációs formák megváltozásával, újak belépésével (SMS, mobiltelefon stb.). A tankönyv rávilágít arra, hogy átalakulóban van az írott formájú beszélt nyelv stb. Új jelenségek tűnnek fel a nyelvváltozatokban, s az elektronikus technika hatása a szövegszerkesztésre is erőteljesebb lehet a jövőben.

4. A könyv végén Pusztai Ferenc hasznos, értékes és érdekes összefoglalóját olvashatjuk a szójelentés-történet egész problematikájáról (851–893). Ő azonban nem az egyes korszakok egymásutánjában tekinti át a szójelentést, hanem

összefoglalóan szól a jelentésváltozások külső és belső okairól, a motiváció megváltozásáról, a műveltségváltások, a tabuk és a magatartási szabályok jelentésváltozást elindító szerepéről, illetve a jelentésváltozások típusairól. A könyvnek ez a része is nagy hiányt pótol, tudniillik a szójelentéstan tankönyvszerű, átfogó, világos összefoglalása ilyen sok szempontúan nem található meg máshol. A terjedelemhez képest különösen öröndetes, hogy számtalan fontos kérdést tárgyal, nemegyszer új megvilágításba helyezve (pl. az egy- és többalakú, egy- és többjelentésű szavak, névátvitel, jelentésátvitel stb.). A mezőkapcsolatok, a szóhangulat változásai, a szófajváltás okozta jelentésváltozások vagy a konkrét–absztrakt, illetve absztrakt–konkrét fejlődés tárgyalása feltétlenül elismerést érdemel. Talán nem ártott volna mégis – Hajdú Mihály értékes, fontos kutatásai ellenére is – szólni két-három oldalon a tulajdonnevek jelentéstörténetéről, illetve a nevek jelentésproblematikájáról is, mivel ez általában érdeklődésre tart számot a hallgatók körében.

5. A kötetet igen alapos válogatott irodalom zárja, valamint a források és a rövidítések felsorolása. A tárgymutató különösen fontos, hiszen egy igen terjedelmes könyvről van szó, az eligazodás miatt tehát nélkülözhetetlen ez a rész. A nagyon szép térképek a könyv legvégén segítenek a nyelvi-nyelvtörténeti tájékozódásban.

Ezt az ismertetést nem az egyes korok szerint állítottuk össze, hanem a témakörök korokon átívelő összefüggéseit vettük sorra. Ezzel azonban nem azt a látszatot akarjuk kelteni, mintha a tankönyvnek is ezt a beosztást, felépítést kellett volna követnie.

6. Egészében véve nagy hiányt pótol a hatalmas, elismerésre méltó alapos-sággal és nagy elméleti megalapozottsággal megírt modern magyar nyelvtörténet. A szerzők valamennyien kiváló ismerői, kutatói és tanárai az általuk választott témakörnek. Jól ismerik szakterületük nemzetközi, finnugor (uráli) szakirodalmi hátterét is, imponáló elméleti és tudomány módszertani, illetve oktatásdidaktikai magabiztossággal igazodnak el az olykor bonyolult kérdésekben is, s ami ennél fontosabb, úgy látom, avatottan képesek eligazítani a nyelvtörténet aktuális kérdéseiben az egyetemi/főiskolai hallgatót vagy más érdeklődőt, sőt igen sok helyen az oktatók és a kutatók számára is segíthetnek az eligazodásban, esetleg sugallnak szemléletalakítást, további elmélyülésre való késztetést vagy akár szemléletváltást is. Az egész magyar nyelvtörténetnek kiváló összefoglalása ez a mű.

A szerkesztőknek és szerzőknek a legnagyobb elismeréssel gratulálunk és köszönjük a jelentős munkát, az odaadást, a vállalást és annak magas szintű teljesítését.

Nyirkos István

Irodalom

- Bárczi Géza (1963), *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest. Reprint 1996: Custos Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967), *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest. = MNyT
- Benkő Loránd (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) (1991–1995), *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I–II/2. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TNyt
- Berrár Jolán (1957), *Magyar történeti mondattan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csúcs, Sándor – Honti, László – Salánki, Zsuzsa – Varga, Judit (1991), *Statistik der urallischen Lautentsprechungen*. Linguistica series B. Documenta. 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Honti, László (1982), *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jakab László (szerk.) (1978–2002), *Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 1–10*. Debrecen.
- Kulonen, Ulla-Maija (1993), *Johdatus unkarin kielen historiaan*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Szabó T. Attila (1993–1997), *Erdélyi szótörténeti tár*. I–IV. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1975–1984. V–IX. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1993–1997. = SzT
- Szilágyi N. Sándor (1976), *Az ómagyar kori pótlónyúlás és a tövégi rövid magánhangzók lekopásának néhány kérdése*. NyIrK 20: 126–136.

Jukka Mäkisalo: Grammar and Experimental Evidence in Finnish Compounds

University of Joensuu, Joensuu. 2000. 179. o.

Jukka Mäkisalo műve – mely egyben doktori disszertációja is – egy bevezető tanulmányból és öt cikkből áll: ezek közül az első kettő tisztán nyelvészeti (grammatikai, leíró), a maradék három pszicholingvisztikai tárgyú. A bevezetőben Mäkisalo a tiszta nyelvészet („autonomous linguistics”) és a pszicholingvisztika kapcsolatát vizsgálva azt állapítja meg, hogy az utóbbi nem lehet meg az előbbi nélkül, míg ez fordítva nem igaz: a nyelvtan (adott esetben a generatív nyelvtan) leíróképessége önmagán áll vagy bukik, nem szükséges az érvényességét kívülről (pl. a mentális folyamatokkal) igazolni. Ilyen értelemben Mäkisalo munkája inkább pszicholingvisztikai, hiszen a leíró nyelvtani műben nem lenne helye pszicholingvisztikai vizsgálatnak, és a könyv felépítése is arra utal, hogy a

leíró és elméleti nyelvészeti részek a leírt pszicholingvisztikai vizsgálatokhoz nyújtanak elméleti hátteret. A recenzensnek azonban az a benyomása, hogy a leíró-elméleti megfigyelések nemcsak terjedelmükben, hanem jelentőségükben is felülmúlják a pszicholingvisztikai vizsgálatokat.

A bevezetőben a tiszta nyelvészet és a pszicholingvisztika kapcsolatáról szóló elmélkedés után Mäkisalo azokra a kérdésekre tér ki, amelyeket külön cikkekben vizsgál. Az első ilyen kérdés az összetétel helye a nyelvtanban: a lexikonban vagy a szintaxisban. Spencert idézve rámutat, hogy a probléma alapja a „szó” fogalmának tisztázatlansága. Abban általában egyetértés mutatkozik, hogy a szóösszetétel semmiképpen sem tartozik a morfológia magjához. Ryder pedig arra mutat rá, hogy a lexikont és a nyelvtant nem lehet élesen elválasztani egymástól. Elterjedt az a felfogás is, hogy a morfológia megoszlik a lexikon és a nyelvtan között, de van egy figyelemreméltó kérdés, mely a generatív nyelvtan alapjait feszegeti: mi akadályozza meg, hogy a szintaxis belépjen a lexikonba, ha nem maga a morfológia fogalma?

Két érv szól az összetételek lexikonba sorolása mellett: az egyik a sajátos jelentés, de sajátos jelentésű idiómák is vannak, így ezt a feltételezést el kell vetnünk; a másik a hangsúly. A szintaxisba sorolás mellett szól, hogy az összetételek ugyanúgy több szóból állnak, mint a szintaktikai szerkezetek; a produktív, szabályos összetételi módok a tagok elemzésére kényszerítenek minket; vannak olyan összetételek, melyek nagyon közel állnak hasonló szintaktikai szerkezetekhez (*atom bomb* – *atomic bomb*); a deverbális összetételekben világos összefüggés van a tagok szemantikai viszonya és az utótag igetövének argumentumszerkezete között; az endocentrikus összetételekben a tagok sorrendje megegyezik a szintaktikai szerkezetekben megfigyelhető sorrenddel (pl. a franciában – szemben az angollal vagy a finnel – a fej áll elől).

A következőkben röviden kitér a produktivitás kérdésére, és megállapítja, hogy legcélszerűbb az összetételek morfológiai felépítése alapján felállított típusok produktivitását vizsgálni. Baayen egy adott forma produktivitásának mérésére azt javasolja, hogy egy nagy korpuszban osszuk el az adott formájú hapax legomenonok számát az összes ilyen formájú alak számával. A finnben az összetételek produktivitása igen magas, mert egy nagy, napilapok szövegeiből álló korpuszban az összetételek 58%-a csak egyszer fordul elő. (A recenzens számára ez a mérési módszer egyáltalán nem meggyőző, hiszen nem csak alkalmi neologizmusok fordulhatnak elő hapax legomenonként, hanem ritkán használt ősrégi formák is – másfelől a neologizmusok gyakran válnak divatossá, gyakran használttá, de egy alkalmi forma is felbukkanhat többször ugyanabban a szövegben.)

A finnben a nominális (tő-) és deverbális (szintetikus) összetétel közötti különbség még markánsabb, mint általában más nyelvekben: az utóbbiban nem csak a tagok szemantikai határozható meg világosabban, de az előtagot geniti-

vusraggal kell ellátni. A két típus között átfedés van, pl. *koti* + *hoito* 'otthon + gondozás = házi gondozás', *kodin* + *hoito* 'otthon-Gen + gondozás = háztartás'. A nominális összetételeknél is lehetséges mind a nominativusi, mind a genitivusi előtag, tendenciaszerű különbség van jelentéseik között.

Egy harmadik típusú előtag is előfordul a finnben, a mássalhangzós tö. ¹ Mäkisalo amellett érvel, hogy a mássalhangzós tö nemcsak összetételekben fordulhat elő, és a következő példát hozza: *talon uudenvärieksi maalamis-operaatio* 'ház-Gen új-Gen + színű + Tra fest-Inf3² művelet = művelet a ház új színűre festésére', melynek jelentése teljesen megegyezik a *talon uudenvärieksi maalamisen operaatio* jelentésével (a formai különbség annyi, hogy a festés itt nem mássalhangzós töként, hanem genitivusban áll), és egyikük sem felel meg az összetételekre vonatkozó kritériumoknak (l. lejjebb).

A bevezető végén a szerző az általa végzett kísérleteket, azok előzményeit, elméleti háttérét és eredményeit ismerteti, ezekre az egyes cikkek tárgyalásakor térünk ki. Az első cikk (To what extent compounds are morphological? A review of problems in linguistic theories, 29–60) tudománytörténeti áttekintés, mely azt vizsgálja, hogy a(z amerikai) strukturalista és a generatív nyelvtudomány története során mikor hol helyezték el a szóösszetételt a lexikon, a morfológia és a szintaxis között.

Bloomfield a nyelvtant két részre osztotta: a morfológiára, mely szavakat épít, és szintaxisra, amely ezekből épít frázisokat. Mivel a kettő határa a szó fogalmától függ, az összetételt határesetnek nevezte. Marchand a „syntactical compound” terminust azokra az összetételekre használta, melyek lexikalizációval keletkeztek szintaktikai szerkezetekből (pl. *father-in-law*). A bloomfieldi koncepcióban a lexikon az idioszinkretikus elemeket tartalmazza, ezért az összetételek nagy része, mivel jelentésük nem megjósolható, a lexikonba kerül. Nehéz azonban megérteni, hogy lehet a lexikon ilyen hatalmas, ha nincs semmiféle belső struktúrája. A generatív grammatika éppen ezért feltételezi, hogy a lexikonon belül is vannak (a nyelvtani szabályokhoz hasonló) szabályok.

Chomsky standard elméletében alig létezett morfológia. A szóalakok (ideértve az inflexiót, a képzést és az összetételt is) a szintaxishoz tartoztak, mivel a nyelvtan a mondatok morfémaszerkezetét írta le. Az *Aspects of Theory of Syntax*-ban (1965) Chomsky egyértelműen szintaktikainak látta az összetételt. De már korábban, 1960-ban megjelent Robert Lees *The Grammar of English Nominalizations* című műve, melyben – az ST-re jellemzően – azt állította, hogy az

¹ Nem minden névszónak van mássalhangzós töve, és amelyiknek van, azok közül sem mindegyik fordul(hat) elő mássalhangzós töként az előtagban.

² Tra – transitívus; Inf3 – 3. infinitívus (valójában a *-minen*, amely leginkább a magyar *-ás*-nak felel meg: valószínűleg sajtóhiba, mert máshol a hasonló szerkezetet Inf3 + DN-nek jelöli, ahol a DN névszóképzőt jelent).

összetételek transzformációval, mögöttes mondatokból jönnek létre. Az összetételeket szintaktikai kifejezésekkel írta le, így pl. a *girlfriend* alany-állítmányi összetétel, mert a *The friend is a girl* mondatból jön létre. Az elméletnek erőssége volt, hogy meg tudta magyarázni bizonyos összetételek többértelműségét (pl. a *snake poison* különböző jelentéseit a *The snake has poison*, *The poison is for the snake* stb. mögöttes mondatokkal). Az elmélet fő gyengéje az volt, hogy nem tudott megfogalmazni olyan korlátozásokat, melyek megszabták volna, milyen elemeket lehet törölni a kiinduló mondatokból. A standard elméletet Chomsky a *Remarks on Nominalization* című cikkében (1970) kezdte módosítani. A módosítás melletti fő érv az volt, hogy amikor egy igéből névszót (igenevet) képzünk, az igére jellemző kapcsolatok megmaradnak (*Tom gave a book to Harriet.* → *Tom's giving/gift a book (to Harriet).*). Chomsky ebből arra következtet, hogy a kapcsolatokra vonatkozó információknak redundanciaszabályokként már a lexikonban meg kell lenniük. A lexikális fejből projekciók indulnak ki, és a különböző lexikális kategóriájú frázisok felépítése hasonló. A képzéseket többé nem lehetett transzformációval leírni.

Roepel és Siegel voltak az elsők (1978-ban), akik először megkülönböztették a nominális és a szintetikus összetételeket: észrevették, hogy vannak összetételek, melyekben a fej alapját alkotó ige kormányozza a tagok kapcsolatát, ezért az ige szintaktikai viselkedését lexikális szinten be kell építeni az ilyen összetételekbe.

Mäkisalo előbb a nominális összetételekre vonatkozó elméleteket tekinti át, mert a frázisstruktúra-nyelvtanban az összetételek leírása elsősorban a tagok szintaktikai kategóriájára (szófajára) épül, és a deverbális utótagú összetételek esetében is időnként kétséges az ige argumentumstruktúrájának a szerepe. Megemlíti Chomsky és Halle (1968) összetételhangsúly-szabályát (Compound Stress Rule), Selkirk (1982) közvetlen generáló szabályait ($N > \{N, A, V, P\}$ N ; $A > \{N, A, P\}$ A ; $V > P V$), ill. ezzel kapcsolatban a töelvonás (back-formation) problémáját.

A következő nagy elméleti kihívást a lexikális fonológia, pontosabban Allen Extended Ordering Hypothesis-e hozta: eszerint a szavak fonológiai-morfológiai megformálása különböző szinteken megy végbe (az első két szinten együtt képzés és a rendhagyó inflexió – a két szintet a hangsúlykiosztás választja el egymástól –, az összetétel, végül a szabályos inflexió), és a későbbi szintekről már nem lehet visszatérni az előzőekre. Jellemző például, hogy a összetételi előtagként a pluralia tantumok is egyes számban állnak: *trousers*, de *trouser-leg*, *scrissors*, de *scissor-handle* stb. Más esetekben azonban, úgy tűnik, többes számban áll az előtag: *craftsman*, *swordsman* – ezekben az esetekben azonban másról lehet szó, hiszen a jelentés nem utal semmiféle többesre. Az olaszban azonban van olyan példa, amikor a többesjel az összetétel közepén jelenik meg: *cap-i-stazione* 'állomásfőnökök'.

A finnben a nominális összetételek előtagja gyakran genitivusban áll: *aallon* + *harja* 'hullám-Gen + tető: hullámtető', *koiran* + *koppi* 'kutya-Gen + kunyhó: kutyaház', *rotan* + *myrkky* 'patkány-Gen + méreg: patkányméreg', *kissan* + *kello* 'macska-Gen + harang: virágfajta'. Mint a példák mutatják, a tagok közötti jelentésviszony többféle lehet. A genitivus produktív³, a hangsúly egyértelműen összetételnek mutatja a szerkezetet, és az előtag általános olvasatú, szemben a birtokos szerkezettel. A finnen kívül más nyelvek is azt bizonyítják, hogy az EOH nem tartható.

Az utóbbi idők generatív grammatikája elsősorban a szintetikus összetételekkel foglalkozott. A legfontosabb kérdés az, hogy hol húzzuk meg a határt a nominális és a szintetikus összetételek között. Nem állíthatjuk, hogy mindegyik deverbális fejű összetétel szintetikus, legalábbis abban az értelemben, hogy az előtag és az utótag szemantikai viszonyát az utótagban található igető jelentése határozza meg⁴. A kétféle összetétel között nincs sem szerkezeti, sem szófaji különbség, amely első ránézésre eldönthetővé tenné a kérdést. Az egyes nyelvek nézetei abban a tekintetben is különböznek, hogy milyen deverbális utótagú szerkezeteket tekintenek szintetikusnak (a *truck driver*, *truck driving* típusokat mindenki, a *hand-made* típust a többség, a *slum clearance*, *machine-readable* típusokat viszont kevesen).

Selkirk (1982) A First Order Projection Principle bevezetésével szűkítette le a szintaktikai összetételek körét. Eszerint egy lexikai kategória minden nem-alanyi argumentumát ki kell elégíteni az első projekciójában. Híres példája a *tree eater*, mely szerinte kétféleképpen interpretálható: 'one who eats trees', ill. 'one who eats in a tree'. Ezek közül azonban csak az első jelentésben lehet szintetikus, mert a második jelentésben nem elégíti ki az argumentumstruktúrát. A $*[[[eater]_{N1} [[of]_P [pasta]_{N2}]_{PP}]_{N'} [in\ trees]_{PP}]_{NP}$ szerkezet pedig azért helytelen, mert az N' -n, azaz az *eater* első projekcióján kívül már nem él az argumentumszerkezet.

Lieber (1983) egyszerűen a konstituensszerkezet alapján különbözteti meg a nominális és szintetikus összetételeket. Lieber szerint az argumentumszerkezet képes arra, hogy átszivárogon (*percolate*) egy domináló csomópontba, de csak akkor, ha annak szintaktikai kategóriája megegyezik (azaz ige). Éppen ezért szerinte a *truck driver* szerkezete nem lehet $[[truck]_N [[drive]_V [er]_{N'}]_{N'}]_{N'}$, mert

³ A többes genitivusban álló előtagok egyes esetekben olyan formában jelennek meg, amelyben önállóan nem: pl. *opettajain* + *huone* 'tanár-plGen + szoba: tanári szoba' (önállóan: *opettajien*), *nuoriso* + *asioin* + *keskus* 'ifjúság + dolog-plGen + központ: ifjúságügyi központ' (önállóan: *asioiden* ~ *asioitten*). Ezek az esetek azonban ritkák, és általában lexikalizálódtak. Úgy tűnik azonban, hogy Mäkisalo nem csak ebben a vonatkozásban, hanem egyébként sem foglalkozik a többes genitivusban álló előtagokkal.

⁴ Valójában azonban gyakran szinonimaként használják deverbális, ill. szintetikus összetétel terminusokat.

a *driver* mint főnév nem örökölheti a *drive* argumentumszerkezetét, ezért az összetétel szerkezete csak $[[[truck]_N [drive]_V]_V [er]_N]_N$ lehet. Érvelésében nincs tekintettel arra, hogy *truck drive* ige nem létezik.

Grimshaw (1990) Hale ötlete alapján az ige argumentumstruktúrájának struktúraltabb leírását adta. Szerinte az argumentumoknak előre meghatározott hierarchiájuk van, és a legprominensebb, az ágens a külső. Az összetételi előtagban csak a legbelső argumentum jelenhet meg. Azokban az esetekben, amikor az alany jelenik meg előtagként (*dog bite*, *bee sting*, *rainfall*, *bus stop*), nominális összetételekről van szó. Az angolban az *-ing*-képzős alakok tipikusan szintetikus, míg a zéróképzős alakok tipikusan nominális összetételek.

A finnben az ágens is kielégítheti előtagként az argumentumszerkezetet, pl. *linnun + laulu* 'madár-Gen + énekel-DN: madárdal', méghozzá eseményjelenítésben is ('a madár éneklése'). A genitivus ragja jelenik meg a tárgyi előtagként is: *palkan + maksu* 'fizetés-Gen + fizet + DN: (bér(ki))fizetés'. A genitivus jelenik meg a frázison belüli argumentumkitöltés esetében is: *Jaanan hiihtäminen* 'Jaana-Gen síelés: Jaana síelése', *auton ostaminen* 'autó-Gen vásárlás: (az) autó (meg)vásárlása'. Kérdés az, hogy vajon a szintaxisban megjelenő esetjelölés hathat-e az összetételen belüli esetjelölésre anélkül, hogy az is a szintaxisban foglalna helyet...

Ha a finnben egy szintetikus összetétel egy újabb összetétel feje lesz, csak nominális összetétel jöhet létre: *työn + tekijä* 'munka-Gen + csinál-DN: dolgozó', *avain + työntekijä* 'kulcs + dolgozó: ?kulcsipari dolgozó', *apteeki + työntekijä* 'patika + dolgozó: patikai dolgozó'. Mindez azt jelenti, hogy a többtagú összetételek csak akkor lehetnek szintetikusak, ha a jobb oldalukon ágaznak el. Mivel két argumentum egyszerre nem tölthető ki az előtagban, a finn *yhdistys + kirja + lahjoitus* 'egyesület + könyv + adományoz-DN' nem lehet 'az egyesület könyvadományozása', sem 'könyvadományozás egy egyesületnek', hanem csak is '(egy) egyesületi könyv adományozása'.

Végül a cikk nem ad egyértelmű választ a címben feltett kérdésre: legfőbb tanulsága éppen az, hogy a kérdésre adható válasz elsősorban attól függ, miképp szemléljük a nyelvtan egészét. Végül különösen a szintaktikai összetételek további vizsgálatának fontosságát hangsúlyozza, hiszen éppen ez az, amelyben az ígető a szintaktikai szerkezetekhez hasonlóan meghatározó szerepet játszik.

A második cikk (Compounds in Finnish: on the Morpho-syntactic and Semantic Criteria, 61–127) a legterjedelmesebb, a kötet harmada. Az írás a finn összetételek empirikus grammatikai leírása. Az összetételek kategóriája meglehetősen heterogén, éppen ezért nincsenek világos definíciós kritériumai. Mivel az olyasféle definíciók, mint az összetétel olyan szó, mely két szóból áll, erősen függenek a szó fogalmától, olyan kritériumokat kell keresni, melyek elkerülik a szó fogalmát. Mäkisalo Rydert követve az összetételeket elsősorban prototipikus

képviselőik alapján próbálja meg leírni. Ryder szerint a prototipikus összetételek elsősorban a tagok közötti prototipikus jelentésviszonyok alapján ragadhatók meg.

Mäkisalo lexikális, morfológiai és szintaktikai kritériumokat egészít ki szemantikaiakkal. Bár fontosnak tartja a fonológiai (prozódiai) kritériumokat, ezek vizsgálatától eltekint, mert a kutatás elméleti alapjaiba és módszerébe nem illeszkedik. Wiikre hivatkozva azt állítja, hogy a finnben (és általában olyan nyelvekben, ahol automatikus és kötött) a hangsúly szerepe a szóhatárok jelölése – mivel az összetétel egy szó, csak egy hangsúly van benne. Később viszont azt állítja, hogy az összetétel tagjai között azért nem érvényesül a magánhangzó-harmónia, mert a tagok között szóhatár van. Az ellentmondást nem oldja fel, pedig viszonylag egyszerű: a szó mást jelent a fonológia különböző összetevői számára (vagy: két különböző tartományra is szívesen hivatkozunk a „szó” kifejezéssel).

A kutatás anyaga viszonylag kis terjedelmű, rádióinterjúkból álló, nyelvjárási (elsősorban fonológiai) elemekkel színezett beszélt nyelvi szöveg. A finnugor transzkripcióban lejegyzett szöveget a szerző irodalmi nyelvi formára írta át, az összetételeket elemeikre törte és elemeztette a FLINTWOL számítógépes morfológiai elemzővel. Az elemzett alakokat az eredeti, transzkripcióban lejegyzett alakokhoz párosította. Az anyagban 756 olyan szerkezetet talált, mely megfelelt valamely összetételi kritériumnak.

A vizsgálat előtt azonban előtesztet végzett, melyben a nyelvhasználók intuíciójára építve vizsgálta, hogy a beszélt nyelvben milyen konstrukciókat éreznek összetételnek. Az egyik rádióinterjú szövegéből eltávolította az összes szóközt és központosítást, a nagybetűket kisbetűkre cserélte, és arra kérte az adatközlőket, hogy húzzák be a szóhatárokat. Mivel a finn helyesírás szerint az összetételeket mindig egybe kell írni, várható volt, hogy az adatközlők nem tesznek szóhatárt az összetételi tagok közé. (A recenzensnek erős fenntartásai vannak ezzel a módszerrel szemben. Először is eleve kétségesnek tartja, hogy a beszélőnek veleszületett – vagy a nyelvészajátítással párhuzamosan kialakuló – intuíciója van olyan fogalmakról, mint a szóösszetétel, vagy akár a szó. De ha van is, nagyon valószínű, hogy az írásktatás ezt felülírja: míg a szabály szerint azt írjuk egybe („egy szóba”), ami egy szó, a valóság inkább az, hogy azt nevezzük szónak, amit egybe írunk. Azok az adatközlők, akik viszonylag jól ismerik a helyesírást, oda húzzák be a szóhatárt, ahol a helyesírás szerint szóhatár van. A nyelvhasználóknál – legalábbis a magyaroknál – azonban gyakran megtörténik, hogy azt is külön írják, ami tipikus összetétel (pl. *látványpékség*). Ez utóbbi azonban statisztikailag korrigálható, az előbbi alapján azonban nem meglepő az a végkövetkeztetés, hogy a nyelvhasználók más összetétel-konceptióval rendelkeznek a beszélt nyelvben, mint ami az irodalmi nyelvre jellemző⁵. Az elvi kételyeknek

⁵ Tekintettel az irodalmi és a beszélt nyelv közötti eltérések mértékére önmagában nem ab-

azért sem kell túl sok jelentőséget tulajdonítani, mert nyilván a helyesírás is valamiféle intuíciós alapokra épül, és bárhogy is rendelkezik egy nyelv helyesírása a szóhatárokról, azt valamiféle intuitív egységérzet alapján teszi.)

Ha az összetételeket (adott esetben azokat a szerkezeteket, amelyeket legalább két adatközlő egy szónak jelölt) szintaktikai kategóriájuk és morfológiai felépítésük alapján csoportosítjuk, három eltérő csoportra figyelhetünk fel: az egyikbe olyan szerkezetek tartoznak, amelyeket az adatközlők 71–99%-a egy szónak tartott (N + N, N + A, A + A, N + A, PRON + A, N + NUM, NUM + NUM, ADV + PSP); a következőbe, melyet az adatközlők 34–52%-a tartott egy szónak (NUM + N, NUM + A, ADV + V, ADV + ADV), és végül az utolsó csoportba (PRON + N, PRON + ADV, V + CS, ADV + CS, CC + CS, A + V, PSP + PRON) olyan szerkezetek, melyeket csupán az adatközlők 9–18%-a tartott összetételnek. A csoportok nem mindig egységesek, a NUM + N például a *tuhannesosa* 'ezredrés' szerkezetnek köszönhetően kerül a középső csoportba, a többi képviselője alapján (pl. *viisi minuuttia* 'öt perc', *puolen vuoden* 'fél évnek a', *yhden miehen* 'egy embernek a'⁶) a harmadik csoportba kerülne; nem egységes a különböző felépítésű NUM-NUM összetételek megítélése sem (a finn helyesírás szerint az összetett számneveket mindig egybe kell írni).

Az előteszt fő eredménye, hogy elég az összetétel szintaktikai és morfológiai struktúráját elemezni ahhoz, hogy a különböző összetételi típusokat meghatározzuk: a prozódia vagy a diskurzus figyelembevételére nincs szükség, bár mindez nem jelenti, hogy az összetételeknek nincsenek ilyen jellemzőik. Az előteszt azt is igazolja, hogy a finnben az N + N, A + N, N + A, A + A szerkezetű összetételek tekinthetők prototipikusnak,⁷ ezek gyakoriak és megítélésük a nyelvhasználók számára egyértelmű.

A fő vizsgálatban összetételi kritériumokként Mäkisalo a következőket használja: 1. lexikalizált legyen, 2. két szabad morfémából álljon, 3. a tagok sorrendje rögzített legyen, 4. morfológiailag ne lehessen elválasztani a tagokat, 5. a tagok közötti szemantikai kapcsolatot az utótag határozza meg, amely 6. a szerkezet feje, 7. melyet az általános olvasatú előtag határoz meg, 8. az így létrejött összetétel egy új szabad morféma (összetétel) feje lehet, 9. csak az utótag egyeztetődik a szintaxissal, 10. anafórikus szigetet képez, az előtagra nem lehetséges visszautalni.⁸

A lexikalizáltság mérésére Mäkisalo meglehetősen durva módszert választ,

szurd az a feltételezés, hogy az összetételek tekintetében is nagy eltérés lenne. (A rec.)

⁶ A recenzens óvatosan feltételezi, hogy ezeket olyan szövegkörnyezetben érezhették összetételnek, ahol valamilyen sajátos jelentésben állhattak, pl. *puolen vuoden palkka* 'féléves bér', *yhden miehen työ* 'egyemberes munka'. A *viisi minuuttia* talán olyan szerkezetben állhatott, mint a *Szabad Nép-ötperc*, különben valószínűtlen, hogy bárki egy szónak érezze.

⁷ Mäkisalo az N + V típust is említi, pedig ilyen nem szerepel a felmérésben. Talán sajtóhiba?

⁸ A 108–109. oldalon a számozás a fentitől eltér, de a recenzens csak így tudja értelmezni, és technikai malőrre gyanakszik.

egy összetételt akkor tekint lexikalizáltnak, ha szerepel a *Suomen kielen perussanakirjá*-ban (A finn nyelv alapszótárában). Ugyan maga is megjegyzi, hogy attól még, hogy egy szó nem szerepel a szótárban, lehet lexéma, a recenszens azonban fontosnak tartja hangsúlyozni az ellenkezőjét is. A finnben korlátozás nélkül alkothatók olyan összetételek, melyeknek előtagja valamilyen nemzetiséghez, néphez tartozást jelölő melléknév, utótagja pedig főnév vagy melléknév. A SKPS-ben ezek közül több is megtalálható: *suomalaiskansallinen* 'finn állampolgárságú', *suomalaisperäinen* 'finn származású', *ruotsalaissyntyinen* 'svéd születésű', *ruotsalaisseutu* 'svéd (lakosságú) vidék'. Hasonlóan produktív a genitívusban álló nyelvnév és a *kielinen* 'nyelvű' melléknév kapcsolata: *vironkielinen* 'észt nyelvű', *ruotsinkielinen* 'svéd nyelvű', *suomenkielinen* 'finn nyelvű' stb. Szintén produktív a nominatívusban álló anyagnévi előtagú összetétel, ezek nagy része (*rautapannu* 'vasserpenyő', *rautapata* 'vasfazék', *puuhuonekalu* 'fabútor', *puujäte* 'fahulladék', *kivaiita* 'kőkerítés', *kivijalusta* 'kőalapzat' és sok más) magyarázat nélkül szerepel a szótárban. Ezeknek a jelentése a tagokból és a szerkezetből egyértelműen kikövetkeztethető, ezért nem kell feltételeznünk, hogy lexikalizálódtak. (Természetesen másképp is felfoghatjuk a lexikont, például gondolhatjuk azt, hogy a lexikon tölti ki a szintaxis terminális csomópontjait, így minden szó a lexikonból jön – ebben az esetben viszont nincs értelme lexikalizálódott vagy nem lexikalizálódott szavakról beszélni. Egy harmadik felfogás szerint lexikalizálódottnak tekinthetünk olyan áttetsző szemantikai szerkezetű szavakat is, melyek gyakran fordulnak elő, éppen ezért feltételezhető, hogy egységként kezeljük őket: ebben az esetben viszont lehetetlen pontos kritériumokat találni a lexémák és nem-lexémák elkülönítésére.)

A kritériumok közül magyarázatra szorulhat még a szerkezet fejére vonatkozó. Ebben az esetben a disztribúciós ekvivalencia a követelmény, azaz hogy az összetétel, illetve az utótagja önállóan ugyanazokba a szövegkörnyezetekbe legyenek beilleszthetőek. Az előtag általános olvasata azt jelenti, hogy az előtag sosem utal valamilyen meghatározott dologra: a *student film society* esetében sem konkrét film(ek)ről, sem pedig bizonyos diák(ok)ról nincs szó; az *ilta + hämärä* 'este + homály = szürkület, alkony(at)', míg az *illan hämärä* 'este-Gen homály = a mai alkonyat'. Az összetétel tipikus esetben rekurzív, azaz a létrejött szerkezet egy másik összetétel elő- vagy utótagja lehet. Előtagként azonban szintaktikai szerkezet is előfordulhat (pl. *tee itse -mies* 'csináld magad –ember = ezmester', utótagként viszont nem: ezért összetételi kritérium, hogy az összetétel újabb összetétel feje lehessen.

Az összetétel általában anaforikus sziget, azaz az előtagra nem lehet vissza-utalni. A finnben azonban van néhány példa, ami ennek ellentmondani látszik. Előfordulhat például olyan esetekben, amikor a többes számú utalószó kizár minden más lehetséges olvasatot: *?Miten tuo hirsi + seinä on noin harmaa*,

vaikka ne on vasta viime kesänä on hoittu? 'Miért olyan szürke az a gerendafal, amikor tavaly nyáron lettek lecsiszolva?' *Paperi on kyllä nelin + kertainen.* 'Minä ihan laskin niin monta.' 'A papír bizony négyrétegű. Én is pont annyit számoltam.' A példamondatokat Mäkisalo is kérdőjelesen hozza, és a cikk végén már inkább úgy véli, hogy ezeket az eseteket csak az teszi lehetővé, hogy a névmás nem értelmezhető másként a mondatban.

Azzal kapcsolatban, hogy a csak az utótag egyeztetődik a szintaxisban, meg kell jegyezni, hogy a finnben vannak olyan A + N összetételek, amelyek előtagja, akár csak a közönséges jelzős szerkezetben, egyeztetődik, pl.: *isoviha* 'a nagy gyűlölet = svéd–orosz háború a 18. sz.-ban', genitívus: *isonvihan*, inessívus: *isossavihassa* stb. Hogy nem egyszerűen idiomatizálódott jelzős szerkezetről van szó, azt az összetételi hangsúly is alátámasztja. Mäkisalo ezt a típust nem említi, talán azért, mert anyagában nem fordul elő.

A vizsgált 8026 szós anyagban 543 összetételt talál, ezek közül 356-ot minősít lexémának, ezek közül a szöveg szerint 313 kéttagú (a többszörös összetételeket figyelmen kívül hagyja), a táblázatban mégis 344 szerepel, míg a táblázat adatait összeadva 333-at kapunk. A táblázat azt mutatja, hogy a lexikalizálódott összetételek közül hány felel meg az összetételi kritériumoknak. A nominatívusi előtagú N/DV/A + DV, A + N, DV + N, N + N összetételek több mint kilencven százaléka, az A + A összetételek 70%-a, az N + A összetételek 63,6%-a felel meg minden kritériumnak. A genitívusi előtagú N + Gen + N összetételeknek csak 50%-a felel meg, az N + Gen + DV összetételek közül pedig egy sem felel meg az összes kritériumnak. Szintén egy sem felel meg minden kritériumnak az összetett számnevek, adverbiumok, kötőszók és névutók közül: ez utóbbiakról könnyű kitalálni, hogy már csak azért sem felelhetnek meg, mert az utótag nem szemantikai feje a szerkezetnek (kivéve a kerek számokat, ezek viszont nem lehetnek új összetételek fejei⁹). Ezeket minősíti Mäkisalo marginális összetételeknek.

Magyarázatra szorul viszont a genitívusi előtagú összetételek viselkedése. Ezekről Mäkisalo azt állítja, hogy nem tesznek eleget a kötött sorrend kritériumának, pl. *aasin + nahka* 'számár-Gen + bőr = számbőr', *nahka aasin* 'bőr számár-Gen = bőre a szárnak'; *kallion + laki* 'szikla-Gen + tető = sziklatető', *laki kallion* 'tető szikla-Gen = teteje a sziklának'. Kivételt csak a sajátos jelen-

⁹ Úgy tűnik, Mäkisalo ezen a ponton nem konzekvens, hiszen saját fejedefiníciója szerint a helyettesítettség lenne a fejség kritériuma, és ez kétségtelenül érvényesül az olyan számokban is, mint a *kaksi* '2', *kaksikymmentäkaksi* '22', *sataviisikymmentäkaksi* '152' stb., azaz ahol a szám végén *kaksi* '2' áll, ott az a fej. Ennek csupán az mond ellent, hogy az *yksi* '1' után egyes szám nominatívusban, míg a *kaksikymmentäyksi* '21', *sataviisikymmentäyksi* '151' stb. után mint minden tőszámnév után egyes szám partitívusban áll a névszó, így ebben az esetben nem lehet szó disztribúciós ekvivalenciáról. A rekurzívítás viszont ebben az értelemben az *yksi* '1' számnév kivételével mindig érvényesül.

tésű összetételek képeznek: *kirkon + kylä* 'templom-Gen + falu = egyházasfalu', *kylä kirkon* 'falu templom-Gen = faluja a templomnak'. Mäkisalo azonban maga is megjegyzi, hogy a sorrendi cserével az eredeti előtag elveszti általános olvasatát: a recenzens véleménye szerint ez önmagában is bizonyítja, hogy itt nem az összetételi tagok, hanem a hozzájuk hasonló birtokos szerkezet elemeinek cseréről van szó. Bár a szerző amellet is hoz példát, hogy az ilyen előtag is lehet konkrét olvasatú (*tästä kumpareelta, kallionlaelta avautuu Hoilolan kylä* 'innen a dombról, a sziklatetőről tárul fel Hoilola faluja'), a recenzens úgy véli, hogy itt valójában a az összetétel a konkrét olvasatú, és ennek alapján „mutatható meg” az előtag, mely valójában általános olvasatú. Meggyőzőbbnek tűnnek azok a példák, melyekben tulajdonnév az előtag: *Venäjän + safari* 'oroszországi vadász-kirándulás', *Saksan + maa* 'Németország földje' (bár az utóbbival kapcsolatban felmerül, hogy miként elemzendő a két Németország idején keletkezett, vagy az arról az időről szóló szövegekben) – az azonban önmagában nem meglepő, hogy a tulajdonnévi előtagú összetételek sajátosan viselkednek.

A deverbális utótagú összetételekről azt állapítja meg, hogy túlnyomórészt genitivusi előtagúak, ha az előtag valódi argumentum, és túlnyomórészt nominativusiak, ha szabad bővítmény. Az előtanulmányokban azt mutatja be, hogy az igei argumentumszerkezet akkor is megjelenik, ha a nem képzésről van szó, hanem az igeinek és a főnévnek közös töve van (*linnun + laulu* 'madárdal, a madár éneklése (esemény is)' – *lintu laulaa* 'a madár énekel'), sőt, akkor is, ha a főnévből képezzük az igét: *maailman + valta* 'világhatalom' – *vallita maailmaa* 'kormányozni a világot', *huumorin + taju* 'humorérzék' – *tajuta huumoria* 'érteni a humort'. Hogy a helyzet mégsem ilyen egyszerű, azt bizonyítják Mäkisalo néhány oldallal korábbi példái: genitivusi előtaggal *uskon + riita* 'hitvita', de nominativusival *raja + riita* 'határvita', *kieli + riita* 'nyelvvita' – ezek mindegyike összekapcsolható a *riidellä* 'vitatkozik' igével. Az ötödik cikkben szereplő *eläin + kuljetus* 'állatszállítás' pedig ugyanúgy a *kuljettaa* igével kapcsolható össze, mint Mäkisalo egyik kedvenc példája, az *auton + kuljettaja* 'autóvezető', de míg az előző nominativusban áll (az *n* itt nem a genitivus ragja), addig az utóbbiban genitivusban. Mäkisalo nem vizsgálja az előtagok eloszlást az utótag képzője szempontjából, pedig valószínűleg ez is sokatmondó lenne.

Az endocentrikus nominális összetételek tagja közötti jelentésviszonyokat Pustejovsky 1991-es koncepciója alapján kísérli meg, bár magát a felosztást kritizálja. Megállapításai szerint a nominativusi előtagú összetételek elsősorban funkciót (*liike + suhde* 'üzleti kapcsolat', *matka + toimisto* 'utazási iroda'), anyagot (*hirsi + nurkkaus* 'sarok gerendákból'), orientációt (*joulu + pöytä* 'karácsonyi asztal', *kouluhistoria* 'iskolatorténét'), fejeznek ki kb. 20%-20%-os arányban, a maradék 38,9% pedig hét különböző jelentésviszony között oszlik el. Ezzel szemben a genitivusi előtagú összetételek 50%-a fejez ki orientációt

(*aasin* + *nahka* 'szamárbőr', *kallion* + *laki* 'sziklatető'), ezen kívül még pozíciót (*etelän* + *kohde* 'déli célpont /nyaraláskor/'), ill. természetet (*luonnon* + *materiäli* 'természetes anyag'). Az A + N összetételek elsősorban a pozíciót (*ala* + *kerta* 'al + szint = földszint', *Pohjois-Karjala* 'Észak-Karjala') fejezik ki (az esetek 44%-ában). Az összetett melléknévek melléknévi előtagja főként pozíciót (*ulko* + *puolinen* 'kül + fél-i' = kívülálló¹⁰) vagy mértéket (*pitkä* + *aikainen* 'hosszú + idő-i = hosszú, hosszadalmas, elhúzódó') fejez ki. A főnevek deverbális előtagja pedig általában funkciót (*oikoma* + *kone* 'egyenestítőgép') vagy ágensi (*kierrätys* + *koulu* 'visszaforgatás + iskola = környezetvédelemre specializálódott iskola'. (A recenzens ugyan nem tart meggyőzőnek minden besorolást – pl. a 'szamárbőr', ill. a 'sziklatető' előtagjának jelentéstípusát nem orientációnak nevezné -, de összességében nem kérdőjelezi meg az eredmények hitelességét.)

A fejezet végén Mäkisalo visszatér az első cikk fő kérdésére, és a következő megállapításokat teszi. 1. A belső inflexió valóban belső, az összetétellel párhuzamosan végbemenő folyamat, hiszen szintetikus összetételeknél az utótag ige-tőve követeli meg, nominális összetételek esetében pedig a tagok szemantikai kapcsolata. Ennek következtében az összetétel belső inflexióját nem tekinthetjük szintaktikai műveletnek. 2. A szintetikus összetételeken belüli belső inflexió minősége is azt sugalja, hogy inkább lexikálisan, mint szintaktikailag motivált: csak két kategóriája van: genitívusi és nem-genitívusi (nominatívusi, mássalhangzós tövű), és a genitívus azt jelöli, hogy az előtag az ige logikai struktúrájának magjához, a nem-genitívus pedig azt, hogy annak periferiájához tartozik. Mivel mindez az ige-tő lexikális struktúrájától függ, nem beszélhetünk szintaktikai jelölésről. 3. Valamennyi szintaxis mégis lehet az összetételekben, mert bizonyos periferiális esetekben vissza lehet utalni az előtagra, bár lehet, hogy ez csak az értelmezési kényszer teszi lehetővé. 4. A genitívusi előtagú összetételeknek még egy tulajdonsága utal arra, hogy van bennük némi szintaxis: az enklitikumok megjelenhetnek a két tag között is, pl. *aasin* + *kin* + *nahka* 'számár + is + bőr = (a) számárbőr is' – amennyiben más állatok bőrével van szembeállítva. A finn összetételek vizsgálata alapján tehát – a bevezetőben foglaltakkal szemben – mégis inkább a morfológiához tartozónak vallja az összetételt.

A harmadik cikkben (Semantic Transparency, Frequency and Linear Order of Constituents in Finnish Compounds,¹¹ 129–161) Mäkisalo egy kísérletsorozatot ír le. A morfológiai és szemantikai előfeszítés (morphological and semantic

¹⁰ A Mäkisalo által megadott 'outsider' jelentésben a szó inkább főnév, mint melléknév, de van 'külső, kívüli' jelentése is. A melléknévi mivolt más esetekben is megkérdőjelezhető, pl. a fent idézett *ala*-, *ulko*- és a máshol előforduló *keski*- a recenzens véleménye szerint nem melléknévek, mert képző nélküli kizárólag összetételi előtagként (ill. az utóbbi kettő névutótóként) fordulnak elő.

¹¹ Egy korábbi változata elhangzott a 7. Nemzetközi Morfológiai Találkozón 1996. februárjában, Bécsben.

priming) segítségével azt vizsgálja, hogy befogadáskor a finn nyelvhasználók tagokra elemzik-e az összetételeket, vagy egészként fogják-e fel őket. Az előfeszítéses kísérletekhez egy hívószót (prime) és egy célszót (target) használnak: esetünkben a hívószó egy összetétel, a célszó pedig a morfológiai előfeszítés vizsgálatakor az összetétel valamelyik tagja, a szemantikai előfeszítés vizsgálatakor pedig valamelyik taghoz szemantikailag kapcsolódó szó. A hívószó a képernyőn rövid időre (300 msec) felvillan a hívószó, melyet a kísérleti alany hangosan fel kell olvasnia, majd rövid szünet (200 msec) felbukkan a célszó (400 msec). A kísérleti alany feladata, hogy a célszóról eldöntse, hogy létező szó-e a nyelvben (természetesen vannak olyan párok is, ahol a célszó nem létező szó). Ha a kísérleti alany viszonylag gyorsan felismeri a célszót, akkor arra gyanakodhatunk, hogy az előtte felbukkant hívószót (morfológiailag vagy szemantikailag) elemezte (a kéréses szó már felidéződött az összetétel elemzésekor), ha viszonylag lassan, akkor viszont nem. Természetesen a mérések értékeléséhez ellenőrző párokat használnak, ezekben a célszó nem azonos egyik taggal sem (ill. szemantikailag nem kötődik egyikhez sem), a morfológiai előfeszítés vizsgálatában pedig használnak olyan párokat is, amelyben a célszó csak hasonlít az egyik taghoz.¹²

A cikk első felében Mäkisalo áttekinti a szakirodalomban leírt hasonló kísérleteket, ill. azok eredményeit. A kép meglehetősen vegyes: egyes kísérletek szerint az összetétel felismerésében az előtagnak van kulcsszerepe, mások szerint az előtag semmilyen kulcsszerepet nem játszik; egyes kísérletek szerint a befogadók minden összetételt elemeznek, mások szerint csak a szemantikailag transzparens összetételeket; megint mások szerint szerint morfológiailag minden összetétel elemződik, szemantikailag azonban csak az áttetszőek. A finn összetételek vizsgálatához Mäkisalo három fő vizsgálati szempontot választott ki: az összetételek áttetszőségét, az összetételek (ill. tagjaik) gyakoriságát, továbbá azt, hogy a célszó az előtaggal vagy az utótaggal azonos-e.

A vizsgálatához egy korpuszból¹³ választott ki 200 szót, és ezeket előtesztekre bocsátotta. Először is azt kellett biztonsággal eldönteni, hogy mely összetételek áttetszőek, és melyek nem. Áttetszőség szempontjából nem a két tag és a jelentés kapcsolatát vizsgálta, hanem a tagok szerepét külön-külön a jelentés kialakításában. Így négy csoportot kapott: TT (mindkét tag transzparens), TO (az előtag transzparens, az utótag homályos /opaque/), OT (ennek a fordítottja), OO (mindkét tag homályos). Az osztályozást a következőképpen végezte el: a kiválasztott összetételeket kísérleti alanyok egy csoportjának osztotta ki, és arra kérte őket,

¹² Ezeket (pl. *maali + linja*–*MAA* 'gól + vonal – FÖLD') Mäkisalo helyesírási célszavaknak (orthographic targets) nevezi, ami nem éppen pontos, hiszen ezek hangalakjukban is hasonlítanak.

¹³ A Helsinki Egyetem Language Corpus Serveréből, a Suomen Kuvalehti (egy képes hetilap) anyagából.

hogyan magyarázzák meg az összetétel jelentését: amelyik tag felbukkant a magyarázatban, azt áttetszőnek tekintette, pl.: *lehto + lapsi* 'liget + gyerek' = törvénytelen gyerek, zabigyerek' – ha ezt a kísérleti alany úgy magyarázta, hogy *avioton lapsi* 'házasságon kívüli gyerek', akkor az előtag homályosnak, az utótag áttetszőnek minősült: OT.¹⁴ Ha egy összetétel elő- és utótagja is egyértelműen áttetszőnek vagy homályosnak minősült (egyértelműen áttetsző, ha a válaszok legalább 70%-ában szerepel, egyértelműen homályos, ha a válaszok kevesebb mint 15%-ában szerepel), akkor a megfelelő osztályba került. 75 szót, mivel valamelyik tagja nem minősült egyértelműen áttetszőnek vagy homályosnak, kizárt a további kísérletekből.

A szemantikai előfeszítés vizsgálatához szükség volt olyan szavakra, amelyek jelentésükben kötődnek valamelyik taghoz. Ehhez újabb előtesztet szervezett: az összetételeket önálló szavakra vágta, és a kísérleti alanyokat arra kérte, hogy az így kapott 250 szó mellé írjanak olyan szavakat, amelyek a kapott szavakról eszükbe jutnak. Mivel az eredmény meglehetősen változatos volt, végül négy nyelvész válogatta ki a megfelelő célszavakat, gondosan ügyelve arra, hogy ne legyenek közöttük túl gyakoriak (ezt korpuszban ellenőrizték).

Hátravolt még a hívószavak gyakorisági osztályozása. Ehhez is előtesztet szerveztek, melyben arra kérték a résztvevőket, hogy egy egytől négyig terjedő skálán ítélik meg, mennyire gyakoriak az adott szavak (az összetételek közé álszavakat és képzett szavakat is keverték). A teszt eredményei alapján a négy szemantikai osztályba 6-6 példát válogattak ki, így összesen negyvennyolc összetétel jutott el a végső kísérletig.

Az első kísérlet a morfológiai előfeszítést vizsgálta, ezekhez hasonló párok: *lämpö + tila* – *LÄMPÖ* 'hő + hely = hőmérséklet – HŐ', *lämpö + tila* – *TILA* 'hő + hely = hőmérséklet – HELY' (92). A TT és OO csoportokban ellenőrző párokat is kialakított, pl. *kansa + koulu* – *LÄHTÖ* 'nép + iskola = általános iskola – INDULÁS' (24). Ezt egészítette ki a korábban említett „helyesírási célszavak”-kal (24). Mivel a kísérleti alanyok feladata az volt, hogy eldöntsék, a célszó létezik-e a finn nyelvben, az így kapott 144 pár mellé még 144 olyan párt kellett rendelni, amelyben a célszó nemlétező szó volt, pl. *lämpö + tila* – *EERTO*. Mivel az így kapott 288 pár egy kísérleti alanyra sok lett volna, az anyagot elosztotta a 24 kísérleti alany között.

¹⁴ A recenzens kétli, hogy ez az osztályozás minden esetben árulkodik-e az összetétel áttetszőségéről vagy homályosságától. A magyar *látványpékség* összetételt a kísérleti alanyok többsége valószínűleg kb. úgy magyarázná, hogy 'pékség, ahol látványosan sülnék a péksütemények' (vagy hasonló módon), már csak azért is, mert ilyen feladatnál talán a szó motivációját is fontosnak érzik megmagyarázni. A hasonló magyarázatok alapján a *látványpékség* a TT osztályba kerülne, holott nyilvánvalóan nem átlátszó a szerkezete. A másik véglelet, amikor az adatközlő a tautológia elkerülése érdekében mindenképpen szinonimákkal akar mindent megmagyarázni (pl. *vasfazék* 'fém-ből készült edény'), statisztikailag talán könnyebben kivédhető.

A kísérlet legfontosabb eredménye, hogy a gyakori összetételeknek nyilvánvalóan van előfeszítő hatásuk, a szemantikai áttetszőség és az elő-, ill. utótag általi előfeszítés viszont furcsa, nehezen értelmezhető összefüggéseket mutat. Az előtag általi előfeszítésben a gyakoriságnak és az áttetszőségnek nagy szerepe van, az utótag általiban viszont nincs. Más szóval: a transzparencia különbsége ellenkező hatást vált ki a gyakori és a ritka összetételek esetében: gyakori összetételeknél a homályos előtag lassít, de a homályos utótag gyorsít, a ritka összetételek esetében a homályos tagok mindig lassítanak, és éppen utótagként kiugró mértékben. A szemantikai transzparenciának vagy annak, hogy melyik tag feszít elő, nincs különösebb hatása.

A második kísérlet a szemantikai előfeszítést vizsgálta, a következőkhöz hasonló párokkal: *käsi + ala – SORMI* 'kéz + terület = kézírás – UJJ', *käsi + ala – PINTA* 'kéz + terület = kézírás – FELSZÍN'. Ellenőrző párokként ehhez hasonlókat használtak: *käsi + ala – VUOHI* 'kéz + terület = kézírás – KECSKE'.

A szemantikai előfeszítés lassabb, mint a morfológiai, és más eredményeket mutat. A gyakori összetételek mindig elemződnek az OO csoport kivételével. A ritka összetételek esetében az eredmények nem világosak, csupán az a biztos, hogy az OO csoport itt sem elemződik.

A cikk végén Mäkisalo elhelyezi eredményeit a korábbi vizsgálatok tanulságai között, de elsősorban azt tartja fontosnak hangsúlyozni, hogy tényező nem világos (például a szemantikai elemzés visszahathat a formai elemzésre stb.).

A negyedik cikkben (Finnish Compound Structure: Experiments with a Morphologically Impaired Patient,¹⁵ 163–170) leírt kísérlet a finn összetételek hozzáférési kódját (access code) és a struktúra (fejség) hatását vizsgálta egy betegnél (HH – egy nyelvű finn férfi, akinek egy balesetben sérült meg a bal féltekéje a nyolcvanas évek közepén, súlyos Broca-affáziában és diszlexiában szenved). HH érzékeny a morfológiai kategóriákra, olvasási és ismétlési feladatokban a ragozott alakoknál többet hibázik, mint a képzett szavaknál. A vizsgálat célja az volt, hogy kiderítse, hogy milyen nehézséget jelent az összetételek olvasása összehasonlítva hasonló tö- és képzett szók olvasásával. A másik cél az volt, hogy kiderítse, különböző szerepet játszik-e az előtag (nem-fej) és az utótag (fej) a lexikai hozzáférésben.

A vizsgálathoz korpuszból 216 közepes vagy alacsony gyakoriságú kéttagú összetételt választottak ki (500-nál kevesebb előfordulás a 22,7 millió szavas korpuszban). Ezek mindegyike szemantikailag áttetsző volt és konkrét dolgot jelentett. Úgy válogatták őket, hogy képviseljék az összes fontos morfológiai típust. Ezeket tö- és képzett szókkal keverve olvastatták fel a kísérleti alannyal.

A kísérlet eredménye szerint az összetételek olvasása rendkívül nehéz HH

¹⁵ A cikk, melynek társszerzője Jussi Niemi és Matti Laine, 1999-ben megjelent a *Brain and Language* 68. számában (249–253).

számára: az összetételek 48, a képzett szavak 37 és a tőszók 14 százalékában hibázott. A hibásan olvasott összetételek esetében HH szinte minden alkalommal egy másik összetételt mondott, de sosem mondott összetételt képzett vagy tőszó helyett.

A hibásan olvasott elő- és utótagok száma csak jelentéktelen mértékben különbözik, ugyanakkor ha az előtag helyes volt, HH létező összetételt mondott a felolvasandó helyett, pl. *raja + joki* 'határfolyó' helyett *raja + pyykki-t* 'határkő'. Fordított esetben – amikor az utótagot olvasta jól – ez sokkal ritkábban fordult elő, és ilyenkor a mondott összetétel vagy neologizmus volt, vagy szemantikailag furcsa, abszurd. Mindebből a kutatók arra következtettek, hogy az összetételekhez való lexikai hozzáférésben az előtagnak van kulcsszerepe.

Bár mindez összecseng más, korábbi kutatások eredményeivel, a szerzők fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy bizonyos jelenségek talán csak az olvasással függenek össze. Olyan feladatoknál, amelyeknél képeken található dolgokat kellene megnevezni, az összetételek várhatóan könnyebbek lennének, mint a képzett szavak, mivel informatívabbak. Az is lehet, hogy az összetétel nehézsége csupán azzal függ össze, hogy két tő van benne, míg a képzett szavakban csak egy.

Konklúzióként azt a feltételezést fogalmazzák meg, hogy a morfológiai elemzés után az előtag irányítja a lexikai hozzáférést, és ha az összetétel nem lexikalizált, egy azonos előtagú másik összetétel kerül elő a lexikonból. Ha csak az utótag elérhető, egy másik összetétel alkotása kudarcba fullad, feltehetően a fej a szemantikai szinten betöltött speciális szerepe miatt – HH éppen ezen a szinten sérült.

Az ötödik cikk (Verb Effect in Finnish Deverbal Compounds: A Case Study With an Agrammatic, ¹⁶ 171–179) ismét egy HH-val végzett kísérletet mutat be. Korábban Laine kimutatta, hogy a szintaktikai kategóriák befolyásolják HH olvasási képességeit: az igéknél többet hibázik, mint a mellékneveknél és a főneveknél, és a zárt szóosztályokban hibázik a legtöbbet.

Az előző cikk végén azt feltételezték, hogy szemantikai szinten az utótagé (a fejé) a fő szerep. Mivel a szintetikus összetételek esetében az előtag szemantikai szerepét az utótag ige-tőve határozza meg, feltételezhető, hogy az igei utótag felismerése megkönnyíti az összetétel felismerését.

A kísérlethez 204 kéttagú összetételt használtak, melyek között 16 nominatívusi előtagú, 65 genitívusi előtagú és tíz valamilyen locatívusi előtagú (pl. *sivus-takatsoja* 'oldal + Ela'¹⁷ + néz + DN) deverbális összetétel, illetve velük szemben 73 nominatívusi és 40 genitívusi előtagú nominális összetétel volt (közepes vagy alacsony gyakoriságúak).

¹⁶ Társ szerzője Matti Laine. Megjelent: M. Nenonen & J. Järviö (eds). *Language, Minds, and Brains: Papers from the NorFa Summer School, Mekrijärvi, Finland, June 22–29, 1998*, 116–121.

¹⁷ *Elativus*.

A kísérlet tanulságai szerint HH jóval többször hibázott a szintetikus, mint a nominális összetételek között (57% : 72%). Ez arányaiban körülbelül megfelel annak, amekkora különbséget Laine mért az egymorfémás főnevek és igék között (30% : 45%). (Az utólagos mérések szerint az ige frekvenciája nem hatott az olvasási képességekre.) Ha összehasonlítjuk a különböző ragokkal ellátott előtagú összetételek hibaszázalékát, akkor egyértelmű, hogy nem ez, hanem a szintaktikai kategória felelős a hibákért. Sőt, ha a belső inflexiós összetételek hibaarányát az inflexiós végződésekkel ellátott tőszók hibaarányával vetjük össze, kiderül, hogy HH számára az előbbiek sokkal kevésbé jelentenek nehézséget, mint az utóbbiak. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy előfordult olyan hibás olvasat is, amikor csupán a genitívus maradt le az előtagról, viszont a hibás olvasáskor előforduló neologisztikus összetételeiben sosem volt genitívusi előtag. A locatívusi előtagú összetételek közül egyet sem tudott helyesen elolvasni. A nominális és deverbális, ill. a genitívusi és nominatívusi előtagú összetételeket nagyjából ugyanolyan arányban helyettesítette más összetételekkel, mely egy újabb érv mellett, hogy ezek a szerkezetek hasonló felépítésűek.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Mäkisalo munkája rendkívül fontos lépés a finn összetételek kutatásában. Az elméleti kutatásokhoz szorosan fűződő elemzései és kísérletei fontos adatokat szolgáltatnak a nemzetközi nyelvészeti vizsgálatokhoz. A recensens által megfogalmazott bírálatok nem ezen eredmények megkérdőjelezését, csupán árnyalását voltak hivatottak szolgálni. Meg kell azonban még említeni, hogy a kötet gondosabb kiadást is megérdemelt volna, a számszerű adatok időnkénti ellentmondásossága, a bibliográfia hiányosságai, az időnként értelemzavaró hibák megnehezítik a mű használatát.

Fejes László

Új orosz kiadványok nyelvrokonainkról

A Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete útiköltség-támogatásával 2002-ben folytatni tudtam több éve tartó levéltári és anyakönyvi-hivatali gyűjtőmunkámat Oroszországban. Ez alkalommal négy hónapot töltöttem kint, zömmel obi-ugor területen. Munkám természetéből adódóan elsősorban városokban (Hanti-Manszijszk, Szalehard) vagy városias jellegű egyéb településeken (Berjuszovó) végeztem adatgyűjtést. Ezen kívül pár napig voltam Moszkvában és Sziktivkarban is. Természetesen mindenütt látogattam a köny-

vesboltokat, és örömmel tapasztalhattam, hogy az ún. helytörténeti irodalomnak egyre nagyobb a keletje; szerencsére mára a kínálata is.

A helyi szükségletek kielégítése jegyében végre bolti forgalomban is megjelentek az adott területet ábrázoló térképek és atlaszok. Igaz, még mindig a közigazgatási szemlélet uralkodik, ám a térképekre lassacskán visszakerülnek a természetföldrajzi alapinformációk is.

Sajnos azonban Oroszországban még mindig érvényesül egy furcsa hagyomány: bizonyos kiadványok egyáltalán nem kerülnek könyvesbolti forgalomba. Elsősorban az ún. nemzetiségi tankönyvek tartoznak ide. Ezért a felfedezés heurisztikus örömét szerezte nekem a berjuszovói Járási Oktatási Osztály vezetője, mikor (a szabadságidőből következő nehézségek ellenére) számos új tankönyvet tudott nekem összeszedni. Érdeklődésem jellegéből következően főleg a környezetismereti tankönyvekkel, segédkönyvekkel és a tanároknak szóló módszertani segédletekkel gazdagodtam. Ezek némelyike, elsősorban V. V. Lebegyev „Kedrovij koreny” c. halászati-vadászati alapismereteket tárgyaló, tehát főleg fiúknak szánt, valamint Jelena Oborotova „Uroki Jevdokii Jernihovoj” c., a női (díszítő)művészetet tárgyaló könyve olyan kimagasló színvonalú, hogy minden bizonnyal a hazai finnugrisztikai oktatásban is hasznos segédanyag lehetne.

Másik nagy könyvbeszerzési lehetőségem a 2002. szeptember 9-től 13-ig tartott I. északi régészeti kongresszus volt Hanti-Manszijszkban. Ez az esemény nemcsak előadásaival és konzultációs lehetőségeivel, hanem kiállítási programjaival és könyvkínálatával is igen hasznosnak és érdekesnek bizonyult. Kiderült, hogy főleg a Jekatyerinburgi Egyetem és az ottani akadémiai intézet, de pl. egy független vállalkozás is igen sokirányú munkát végzett az elmúlt évtizedben: elkészült az obi-ugor terület régészeti felmérése, a lelőhelyeket védetté nyilvánították, számos kiemelt területen komplex régészeti feltáró munkát folytatnak, és bizonyos objektumokon eljutottak a monografikus összegzésekig is. Úgy gondolom, ezek a tanulmányok Magyarországon is haszonnal forgathatók.

Az alábbi lista csak olyan kiadványokat tartalmaz, amelyek a birtokomban vannak.¹ Ahol a cím nem ad elég támpontot, kommentárokkal egészítettem ki a könyvészeti adatokat.

Oktatásügy, tankönyvek, munkafüzetek, tanári segédkönyvek

Фризоргер, М. В., Культура народов Севера. Рабочая тетрадь. 5 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение »Институт повышения

¹ A cikk megírása és megjelenése között az első témacsoporthoz tartozó kiadványok túlnyomó többségét átadtam az ELTE Finnugor Tanszéke könyvtárának.

квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 27 о.

Хозяинов, А. Я., Охотоведение и рыболовство. Методическое пособие. 6 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 56 о.

Хозяинов, А. Е., Охотоведение и рыболовство. Рабочая тетрадь. 6 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 19 о.

Хозяинова, А. Е., Декоративно-прикладное искусство коми. Методическое пособие для мастеров производственного обучения. 5 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 48 о.

Хозяинова, А. Е., Дидактический материал к урокам по декоративно-прикладному искусству коми. 6–11 классы. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 51 о.

Хозяинова, В. В., Декоративно-прикладное искусство. Рабочая тетрадь. 5 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 23 о.

Хозяинова, В. В., Дидактический материал для занятий по декоративно-прикладному искусству. Методическое пособие. 6–11 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 47 о.

Лебедев, В. В., Кедровый корень. Методическое пособие по этнографии по образовательной области «Технология» (охотоведение, рыболовство). Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 121 о.

Немшанова, Т. И., Топонимика Ляпинского края. Методическое пособие для учителей. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 26 о.

Оборотова, Елена, Уроки Евдокии Ерныховой. Декоративно-прикладное искусство хантов и манси в школе. Комитет по образованию Адми-

нистрации Березовского района Ханты-Мансийского автономного округа – Лаборатория этнического мониторинга, Березово. 1997. 206 о.

Орлова, Т. К. – Демус, Л. Г. – Богордаева, Н. Г. – Нечаева, Л. Н., Мы – дети природы. Рабочая тетрадь по краеведению. 1 класс. Главное управление по общему и профессиональному образованию Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2000. 48 о.

Орлова, Т. К. – Демус, Л. Г. – Богордаева, Н. Г. – Нечаева, Л. Н., Мы – дети природы. Рабочая тетрадь по краеведению. 2 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 55 о.

Полунина, Т. А. – Ефремов, А. В., Национально-региональное образование. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 111 о.

Валей, А. П., Охотоведение и рыболовство. Рабочая тетрадь. 5 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 30 о.

Валей, А. П., Охотоведение и рыболовство. Рабочая тетрадь. 7 класс. Департамент образования и науки Ханты-Мансийского автономного округа. Государственное образовательное учреждение «Институт повышения квалификации и развития регионального образования». ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 22 о.

Nyelvészet

Онина, С. В., Оленеводческая лексика хантыйского языка: семантические группы и словарь. Марийский государственный университет, Йошкар-Ола. 2000. 75 о.

Платов, Антон, Славянские руны. Гелиос, Москва. 2001. 176 о.

A kötet tanulságos iskolapéldája a mai oroszországi áltudománynak, ezúttal a „szláv rovásírás” témájában.

Щербак, А. М., Тюркская руника: происхождение древнейшей письмен-

ности тюрков, границы её распространения и особенности использования. Наука, Санкт-Петербург. 2001. 145 о.

Az oroszországi rovásírás-kutatás egyik akadémiai iskolájának összegző tanulmánya. Tájékozott a tárgyhoz tartozó régi és újabb magyar tudományos irodalomban is: hivatkozásaiban többek között Erdélyi István, Fehér Géza, Moravcsik Gyula, Munkácsi Bernát, Németh Gyula, Róna-Tas András, Vásáry István neve szerepel.

Шешкин, П. Е. – Шабалина, И. Д., Мансийско-русский словарь. Икар, Москва. 1998. 70 о.

A hajdani kiváló vogul szobrász nemcsak népének mintakincsével foglalkozott, hanem szóbeli hagyományaival is. Írásos hagyatékának a berjozovói múzeumban őrzött részében vogul nyelvű mesék és regék is találhatók. Szótára befejezetlenül maradt, a berjozovói múzeum egyik hajdani munkatársnője kerekítette könyvvé a félbeszakadt munkát.

Régészet, történelem

Алексеева, Л. В., Северо-Западная Сибирь в 1917 – 1941 годах. Национально-государственное строительство и население. Издательство Нижневартковского педагогического института, Нижневартовск. 2002. 264 о.

A tanulmány hathatós segítség annak, aki a mai Hanti-Manysi és Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet történetében kíván eligazodni. A címben jelzett korszak számtalan közigazgatási változása, a kívülről indukált demográfiai folyamatok, a lakossági arányok brutális megbontása csak jelzi, mi mindenről találhatunk adatokat a 100, azaz száz példányban kiadott, igen gazdag jegyzetapparátussal ellátott műben, melyet (itt is köszönöm!) a Nyizsnyevartovszki Pedagógiai Főiskola Kiadójától kaptam egyetlen, villanypostán küldött kérésemre válaszul.

Архивные фонды государственных архивов Ханты-Мансийского и Ямало-Ненецкого автономных округов Тюменской области. Краткий справочник. Елохова, Е. Ф. – Любушкина, Т. В. – Костина, Г. С. (сост.), Архивный отдел Тюменского облисполкома, Тюмень. 1981. 55 о.

A két levéltár fondjegyzéke ugyan erősen bővült az utóbbi években, ez a régi segédanyag mégis megkönnyíti a tájékozódást a távolból.

Баранов, Н. Н. – Бугров, Д. В. – Горшков, С. В. – Зыков, А. П. – Кокшаров, С. Ф. – Мартынова, Е. П. – Редин, Д. А. – Шашков, А. Т., Нягань. Город на историческом фоне Нижнего Приобья. Волот, Екатеринбург. 1995. 145 о.

Nyagany városa az 1980-as évek nyugat-szibériai kőolajlázának köszönheti

létét. Ám ahol felépült, az az osztják hősénekek jóvoltából legendás hírű Emdert földje. A helyet a könyv szerzői szibériai Trójaként értékelik, s csakugyan Trója felfedezéséhez hasonlóan bukkantak rá az utóbbi évek egyik legnagyobb régészeti szenzációjára.

Борзунов, В. – Корочкова, О. – Косинская, Л. – Федорова, Н. – Чарин, М., Археология Западной Сибири в свете новейших открытий. К. п., Ханты-Мансийск. 2002.

Az I. északi régészeti kongresszus alkalmából bemutatott kiállítás katalógusa 16 betétlappal.

Баранов, Н. Н. (ред.), Deutsche auf dem Ural und in Sibirien. Немцы на Урале и в Сибири (XVI–XX вв.). Материалы научной конференции «Германия – Россия: исторический опыт межрегионального взаимодействия XVI–XX вв.» 03–09.09.1999 Екатеринбург. Волот, Екатеринбург. 2001. 584 о.

A nagyrészt orosz nyelvű kötet fejezetei: Az Urál és Szibéria a német utazók és kutatók műveiben; Németek az Urálban és Szibériában a XVI. századtól a XX. század elejéig; Németek az Urálban a két világháború és a polgárháború éveiben [ebben a fejezetben magyar vonatkozású adatok is akadnak]; A németek részvétele az Urál és Szibéria iparosításában; Az intellektuális örökség értelmezési kísérlete.

Стоянов, В. Е. (ред.), Древние поселения Урала и Западной Сибири. Сборник научных трудов. Уральский государственный университет, Свердловск. 1984. 160 о.

Az Uráli Állami Egyetem régészeinek tanulmányai.

Головнев, А. В. (ред.), Древности Ямала. Вып. 1. УрО РАН, Екатеринбург – Салехард. 2000. 251 о.

A tudományos almanach-sorozat nyitó kötete az Eurázsia északi részét kutatók számára jelent közlési és vitafórumot. A publikációk ásatási eredményekre, leltári dokumentumokra és néprajzi terepmunka során gyűjtött adatokra épülnek.

Алексеев, В. В. (ред.), Этнодемографическое развитие Урала в XIX–XX вв. (Историко-социологический подход). Издательство «Екатеринбург», Екатеринбург. 2000. 103 о.

A tanulmánykötet szerzői gazdag történelmi szociológiai adatbázison vizsgálják az Urál lakosságának egyes csoportjait, többek között a születési, a migrációs és az etnodemográfiai arányok adatainak fényében.

Ставицкий, В. А. (ред.), Коми – край далекий и близкий. ЗАО «МАСС ИНФОРМ МЕДИА», Москва, Коми книжное издательство, Сыктывкар. 2002. Második, javított és bővített kiadás. 288 + 64 о.

Kiváló tollú tudósok, írók, újságírók összefogásából született ez a gazdagon illusztrált kötet, amely a tudományos alaposágot ötvözi a publicisztikus olvasmányossággal. A cél Komiföld sokoldalú bemutatása, és ezt tökéletesen meg is

valósítja: aki ezt a kötetet az előtt olvassa végig, hogy útnak indulna, nem érzi majd idegennek magát érkezéskor.

Визгалов, Г. П. (ред.), Материалы и исследования по истории Северо-Западной Сибири. Сборник научных трудов. Издательство Уральского университета, Екатеринбург. 2002. 246 о.

A kötet a középső Ob-vidék ókori és középkori történetével foglalkozik. Régészeti és néprajzi terepmunkák eredményeit közli, valamint számos, Szurgut környékére vonatkozó XVII. századi levéltári dokumentumot – ez utóbbiak először jelennek meg nyomtatásban.

Миненко, Н. А. (ред.), На стыке континентов и судеб. Этнокультурные связи народов Урала в памятниках фольклора и исторических документах. Часть первая. Издательство «Екатеринбург», Екатеринбург. 1996. 236 о.

Levéltári dokumentumok tematikusan válogatott kötete. A fejezetek: Úton az „éjjféli országokba”; Moszkva „magas keze” alatt; Hitválasztás. A kötetet népnévmutató teszi könnyebben kezelhetővé.

Шашков, А. Т. (ред.), Проблемы истории России. Выпуск 4: Евразийское пограничье. Сборник научных трудов. Волот, Екатеринбург. 2001. 377 о.

A kiadvány egyetlen finnugor tárgyú tanulmánya: Байдин, В. И., О распространении старOVERия среди финно-угров в конце XVII – начале XX века. 284–293.

Долматов, В. П. (ред.), Родина. Российский исторический иллюстрированный журнал. Специальный выпуск: Тропой стран полуночных. Международный Северный археологический конгресс, г. Ханты-Мансийск. Москва. 2000. 112 о.

Az I. északi régészeti kongresszusnak szentelt különszám a tudományos ismeretterjesztés legjobb hagyományainak alkalmazásával kínál bepillantást az északon folyó régészeti kutatások műhelytitkaiba. A fő cikkek szerzői a kongresszuson is előadtak, mint pl. Natalja Fjodorova vagy Andrej Golovnyov.

Головнев, А. В. (ред.), Северный археологический конгресс. Доклады. Northern Archaeological Congress. Papers. Академкнига. Екатеринбург. 2002. 292 о.

Зыков, А. П., Кокшаров, С. Ф., Древний Эмдер. Волот, Екатеринбург. 2001. 320 о.

A kondai osztjákoktól följegyzett hősének valóságalapja ebben a monográfiában tárul elénk. Ami már megállapítható: az erődtített város öt évszázadon át szolgálta a környék lakosságának védelmét, többször leégett, többször újjáépítették. Régészeti értékét jelentősen emeli, hogy – Nyugat-Szibériában egyedülálló módon – feltárták a hozzá tartozó temetőt is.

Néprajz, folklór, antropológia

Власов, А. Н. (сост.), А в Усть-Цильме поют... Традиционный песенно-игровой фольклор Усть-Цильмы (сборник к 450-летию села). Изд-во ИНКА. 1992. 223 о.

A komiföldi oroszok uszty-cilmai csoportjának népi játékaik és dalai a Szik-tivkari Állami Egyetem gyűjtéséből. A kötet kottamelléklettel közli a szövegeket és a táncokról is ad néhány eligazító rajzot.

Бауло, А. В., Культурная атрибутика березовских хантов. Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск. 2002. 91 о.

A szerző – pár hónapja a novoszibirszki Néprajzi Kutatóintézet tudományos igazgatóhelyettese – az obi-ugor szentélyek kegytárgyainak legelismertebb szakértője. Évek óta folyamatos terepmunkával módszeresen tárja fel és publikálja a működő és elhagyott szentélyek tárgyi anyagát. Főként az áldozati textilek és a kultikus fémtárgyak foglalkoztatják.

Чернецов, В. Н., Медвежий праздник у обских угров. Перевод и публикация Лукиной, Н. В. Издательство Томского университета, Томск. 2001. 48 о.

A nagyszerű etnográfus hagyatékában fennmaradt, 1950-ből való német szöveg fordítása.

Давыдова, Г. М., Антропология манси. АН СССР Ордена Дружбы народов Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Москва. 1989. 128 + 32 + 12 о.

A roppant adatgazdag tanulmány az északi manysik csoportjainak antropológiai mutatóit vizsgálja, egybevetve számos más szibériai népcsoporton végzett vizsgálat eredményeivel. Az őstörténeti vonatkozásoktól sem mentes következtetések a magyar olvasó érdeklődésére is számot tarthatnak.

Хаснулин, В. И. – Вильгельм, В. Д. – Скосырева, Г. А. – Поворознюк, Е. П., Современный взгляд на народную медицину Севера. СО РАН, Новосибирск. 1999. 280 о.

A könyv az első akadémiai kísérlet arra, hogy az északi népek hagyományos orvoslását beemelje a hivatalos medicina eszköztárába annak a vállalt felismerésnek a nyomán, hogy ez utóbbi gyakorta csődöt mond az északi körülmények között.

Хэксель, Й., Почитание духов и дуальная система у угров (к проблеме евразийского тотемизма). Перевод и публикация Лукиной, Н. В. Издательство Томского университета, Томск. 2001. 108 о.

E tanulmány fordítása jól illeszkedik Lukina munkásságának az utóbbi években következetesen megvalósított szakfordítói részébe. Sajnos azonban a magyar hivatkozásokban még mindig nincsenek ékezetes betűk, sőt a kiadványból az sem derül ki, hogy az eredeti mű mikor és hol jelent meg.

Хомляк, Л. Р., Арем-моньщем ел ки мӓнл... Если моя песня-сказка дальше пойдет... Фольклорное творчество Пелагеи Алексеевны Гришкиной из деревни Тугияны. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2002. 207 о..

A Belojarszkiji Folklór Arhívum szövegközlés-sorozatának első, kétnyelvű kötete. Egyben az utolsó kiadvány, amelyet Schmidt Éva szerkesztett.

Иванова, В. С., О семантике чисел в духовной культуре обских угров. Издательство Томского университета, Томск. 2002. 36 о.

Kellő kritikával kihüvelyezhető az ob-ugrisztikai információ. A Szláv-Árja Védák c. „szakmunka” mint a kitekintés forrása többet árt, mint használ.

Лехтисало, Т., Мифология юрако-самоедов (ненцев). Перевод Лукиной, Н. В. Издательство Томского университета, Томск. 1998.

Ромбандеева, Е. И. (ред.), Материалы IV Югорских чтений. Сборник научных статей. Посвящается 10-летию Научно-исследовательского института обско-угорских народов. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 133 о.

A hanti-manszijszki kutatóintézet fennállásának 10. évfordulója alkalmából kiadott kötetben az intézet munkatársainak írásai szerepelnek.

Кравченко, О. (ред.), Мы – в финно-угорском мире. ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 2001. 11 о.

Prospektus a finnugor népek nemzetközi szervezeteiről és rendezvényeiről, valamint a finnugor világ azon eseményeiről, amelyekre a Hanti-Manysi Autonóm Körzet területén került sor.

Харитонов, В. И. (ред.), Шаманский дар. К 80-летию доктора исторических наук Анны Васильевны Смоляк. Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, Москва. 2000. (Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам. Т. 6)

Az Anna Szmoljak tiszteletére megjelentetett orosz és angol nyelvű kötet tanulmányainak túlnyomó része hosszás és körültekintő terepmunka alapján jut jól megalapozott következtetésekre a sámán személyiségéről, sorsáról, feladatairól, kapcsolatairól.

Сязи, А. М., Орнамент и вещь в культуре хантов Нижнего Приобья. Издательство Томского университета, Томск. 2000. 246 о.

A monográfia a legészakibb osztják csoportok díszítőművészetének első komoly összegzése. A szerző maga is hordozója a hagyományos kultúrának, s egyben a mai osztják értelmiség jelentős, iskolateremtő képviselője.

Смоляк, А. В., Шаман: личность, функции, мировоззрение (народы Нижнего Амура). Наука, Москва. 1991. 279 о.

Átfogó összehasonlító elemzés az alsó-amuri népek sámánizmusáról, amely számos közös vonást mutat az obi-ugor népek hitvilágával.

Успенская, С. С., Касум мув моньшат-путрат. Сказки-рассказы Земли

Казымской. Издательство Томского университета, Томск. 2002. 289 о.

A kétnyelvű – osztják és orosz – kötetben a hanti nyelvű szövegeket Schmidt Éva szerkesztette.

Szépirodalom, irodalomtudomány

Арт. Республиканский литературно-публицистический, историко-культурологический, художественный журнал. № 2002/1, 2. Сыктывкар. 2002.

A komiföldi folyóirat ezúttal is megörvendezteti az olvasót magas színvonalú szépirodalmi alkotásaival, esszéivel, kritikáival.

Ўвты сый па ўвты сый. Тәм путрәт хәнты ясаңа тулмаштәсһән Валентина Соловар па Каталин Надь. Научно-издательский центр «Сибирский хронограф», Новосибирск. 2001. 70 о.

Örkény István, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Nemes György, Hernádi Gyula és Déry Tibor egy-egy elbeszélése osztják nyelven Valentyina Szolovar és Nagy Katalin fordításában.

Вагатова, Мария, Ма арием, арием. Средне-Уральское книжное издательство, Екатеринбург. 2001. 201 о.

A költőnő legújabb osztják nyelvű kötete verseket, regéket, meséket tartalmaz. Az illusztrátor: Gennagyij Rajsev.

Вэлла, Юрий, Белые крики. Книга о вечном. ОАО «Сургутнефтегаз», РИИЦ «Нефть Приобья», Сургут. 2000. 167 о.

Az erdei nyenyec költő orosz nyelvű versei filozofikus hangvételű prózával váltakoznak.

Képző- és iparművészet

Коренько, В. А., Искусство народов Центральной Азии и звериный стиль. Издательская фирма «Восточная литература» РАН, Москва. 2002. 326 о.

Rendkívül gazdag összehasonlító elemzés az i. e. I. évezred szibériai szkítáinak és a 19–20. századi közép-ázsiai nomádoknak a művészetében jelentkező állatstílusról. Az eredmény: elviekben új hipotézis az ősi nomád művészet eredetéről, a szibériai és a permi állatstílusról.

Костина, Н. В., Золотая береста народного мастера Михаила Степановича Кочева. Каталог произведений из фондов Национальной галереи РК, Национального музея РК, литературно-театрального музея им. Н. М. Дьяконова. Сыктывкар. 2002. 13 о.

Лазарева, Л. Г., Геннадий Райшев: диалог со зрителем. Беседы в мастер-

ской художника. Часть 1: Экспозиция »Страна Югория«. ГУИПП »Полиграфист«, Ханты-Мансийск. 2001. 97 о.

Лазарева, Л. Г., Геннадий Райшев: диалог со зрителем. Беседы в мастерской художника. Часть 2: Экспозиция »Грани творчества«. Экспозиция »Зеленая вселенная«. ГУИПП »Полиграфист«, Ханты-Мансийск. 2001. 114 о.

A Gennagyij Rajsev osztják festőművészről szóló két kötet írója beszélgetős formában vezet végig a címekben jelzett kiállításokon, s számos olyan kérdést tesz föl a festőnek, amelynek a megvilágítása megkönnyíti ennek a rendkívüli életműnek az értelmezését. A különlegesen gazdagon illusztrált kötetek hasznosak, szépek, öröm kézbe venni őket.

CD

Ханты-Мансийский автономный округ. 70-летию округа посвящается.

Осени хрустальное дыхание. Арыс зев нин көдзыд лола. The crystal breath of autumn. Коми песни в исполнении Лидии Логиновой и Петра Шучалина.

Bibliográfia

Белобородов, В. К. – Пуртова, Т. В., Обь-Иртышский Север в западно-сибирской и уральской периодике. 1857–1944 гг. Библиографический указатель. Издательство Ю. Мандрики, Тюмень. 2000. 400 о.

A bibliográfiai mutató az első kísérlet arra, hogy összegyűjtse és rendszerezze az uráli régió sajtójában megjelent publikációkat, amelyek Jugriával foglalkoztak. A tematikus rend szerinti fejezeteken belül időrendben találni az adatokat. A kötet kezelését több mutató is könnyíti.

Волдина, Т. В. (ред.), Ученые обско-угорских народов. Биобиблиографический справочник. ГУИПП »Полиграфист«, Ханты-Мансийск. 2001. 291 о.

Az Obi-Ugor Népek Kutatóintézete fennállásának 10. évfordulójára kiadott kötet a tudományos fokozattal rendelkező vagy védés előtt álló nyugat-szibériai tudósok pályafutását rajzolja fel, és publikációs jegyzéket is közöl.

Волженина, С. Ю. – Павлова, О. М. (сост.), Ханты-Мансийск 1637–1999. Город в лицах, датах и фактах. Библиографический указатель. Издательство Ю.Мандрики, Тюмень. 2000. 480 о.

A várostörténeti bibliográfia fejezeteinek többségét a tájékozódást segítő magvas bevezető egészíti ki. A „Számok és tények” c. függelék krónikaszerűen ismerteti a körzet központjának történetét.

Térképek, atlaszok

Атлас автомобильных дорог России. Урал. Курганская область, Свердловская область, Тюменская область, Челябинская область, Ханты-Мансийский автономный округ. – Изд-во Астрель, Балашиха. 2002. 16 о.

Az autóatlasz léptéke 1 : 2 500 000. Domborzati információt egyáltalán nem tartalmaz, holott az Urál esetében ez talán nem mellékes. A hiányt némileg ellensúlyozza, hogy minden szelvényen egyszerre látni az Urál mindkét oldalának folyóit és településeit. Meg persze az utakat.

Данилов, Д. – Клоков, В. – Тырин, С., История России с древнейших времен до начала XVI века. Атлас. Аст-пресс, Москва. 2001. 24 о.

Néhány térképszelvény címe: Észak-Eurázsia őslakosai; Észak-Eurázsia a népvándorlás korában; A régi Rusz nemzetközi kapcsolatai stb.

Пермская область. Коми-Пермяцкий автономный округ. Общегеографический региональный атлас. ВТУ ГШ, Москва. 2000. 127 о.

A lapok többségének léptéke 1 : 200 000, Perm városáé 1 : 50 000, Kudimkaré 1 : 20 000.

Jog, jogtörténet, politika

Филипенко, А., Сырьевая база нефтедобычи и недропользования в Ханты-Мансийском автономном округе. Издательский дом «ПАКРУС», Екатеринбург. 2001. 143 о.

Кряжков, В. А. (сост.), Статус малочисленных народов России. Правовые акты и документы. Издательство «Юридическая литература», Администрация Президента Российской Федерации, Москва. 1994. 488 о.

A kötet összeállítója a jogtudományok doktora, professzor. Válogatása nemzetközi dokumentumokkal kezdődik, ezt a föderális érvényű dokumentumszövegek követik. A III. fejezetben a regionális törvényalkotás dokumentumaiból nyújt bő válogatást, végül más államok dokumentumai következnek, elsősorban a területi és egyéni autonómia témakörében.

Кряжков, В. А. (сост.), Статус малочисленных народов России. Правовые акты. Юринформцентр, Москва. 1999. 397 о.

A könyv legkorábbi dokumentuma egy 1822-es cári rendelet részlete a „másfajúak” jogállásáról, ezt a szovjet korszak első évtizedének néhány törvénye és törvényerejű rendelete követi. A II. fejezet nemzetközi érvényű dokumentumokat tartalmaz, a III-ban az utóbbi évtized föderális érvényű törvény-szövegeivel ismerkedhetünk. Ezt néhány szerződés és megállapodás követi a 90-es évekből. A gyűjteményt a regionális érvényű dokumentumokból összeállított válogatás zárja.

Патрикеев, Н. Б., Комсомол Северо-Западной Сибири. Очерк истории. Книга I. В вихрях времени (1918 – 1945 гг.). Ханты-Мансийское региональное отделение Петровской Академии наук и искусств, Ханты-Мансийский окружной институт повышения квалификации и развития регионального образования, ГУИПП «Полиграфист», Ханты-Мансийск. 1998. 228 о.

Érdekes szembenézési kísérlet a korábbi évtizedek ifjúsági mozgalmával. A jeles helytörténész-újságíró elsősorban a közelmúltban hozzáférhetővé vált levéltári dokumentumanyag bevonásával tud újat mondani.

Vándor Anna

Cser András: A történeti nyelvészet alapvonalai

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2000. 113 o.

Cser András olyan fontos tankönyvet adott az egyetemi hallgatók kezébe, amely merőben eltér az ezidáig a magyar piacon található hasonló témájú bevezetésektől. Míg azok a nyelvváltozás elméleti kérdései köré (Benkő), vagy a történeti nyelvészet és annak módszerei története köré (Bynon) szerveződnek, Cser tankönyvének központi kérdése a nyelvváltozás belső mechanizmusai.

A könyv gerincét képező első rész bevezetésében maga a szerző azt írja: azt fogjuk áttekinteni, hogy a nyelvi változások – mint kizárólag nyelvi jelenségek – hogyan írhatók le, hogyan rendszerezhetők, mi módon hozhatók összefüggésbe a nyelv szerkezetéről alkotott ismereteinkkel, és milyen általános törvényszerűségek ismerhetők föl bennük (24). Könyvében ugyanis a szerző nem nagyon foglalkozik a nyelvváltozás általános kérdéseivel, vagy a tudomány történetével, sokkal inkább a nyelvváltozás konkrét eseteivel: ezekről felállít egy széleskörű tipológiát, és mindegyikkel kapcsolatban ismerteti a ma elfogadottnak tartott tudományos magyarázatot. Természetesen nem arról van szó, hogy a könyvből hiányoznának az elméleti alapok: maga a változások tipizálása sem lenne lehetséges elméleti keret hiányában, a történeti magyarázatoknak pedig nem volna értelmük. Csakhogy az elmélet, amely a könyvben megjelenik, nem a nyelvváltozás elmélete, hanem többnyire az általános nyelvelmélet, amelyen a fonológia, a morfológia, a szintaxis és a szemantika alapul.

Hogy ez azért van-e, mert Cser András elfogadja, hogy a nyelvváltozásnak nincs elmélete, és csak általában a nyelvről, a nyelv működéséről lehet elméletet alkotni, vagy csak azért, mert a szűkre szabott keretek között ezeknek a kérdé-

seknek a tárgyalására nem jutott hely, nem tudjuk. De bár sajnálhatjuk, hogy a könyv felhasználói nem fogják megtudni, hogy a tudósok között vita van arról, hogy hogyan terjednek a hangváltozások (hogy mi a hangtörvények lényege), vagy hogy mi a gyermekek nyelvelsajátításának szerepe a nyelvváltozásban, azért mégis nagyon kell örülnünk annak, hogy olyan kézikönyv kerül a hallgatók kezébe, amelyből egységes képet kaphatnak mindazokról a jelenségekről, amelyekkel az egyes filológiák tanulmányozása közben szoktak találkozni. Így ez a könyv egy megbízható rendszerező keretet biztosít, melynek segítségével az általában inkább a tényekre összpontosító nyelvtörténettanítás sokkal szilárdabb alapokra építheti majd tudásanyagát.

A könyv három részből áll, mégpedig egy bevezető részből és két fő részből. A bevezető részben (7–23) az olvasó megtudja, hogy mivel dolgozik a történeti nyelvészet, mit kell érteni nyelvrokonságon, hogyan modellezhetők a genetikus rokonsági kapcsolatok, és melyek az alapnyelv rekonstrukciójának a módszerei.

Az első rész (A nyelvi változások modellezése) a legterjedelmesebb (24–82). Külön-külön tárgyalja a hangtani, a morfológiai, a szintaktikai és a jelentésbeli változásokat. A hangtani változásokról szóló fejezetben (25–44) a hangsúly a hangváltozás fonológiai vonatkozásaira esik, főleg a strukturalista megközelítés szerint, melynek legfontosabb nézeteit a szerző szépen és világosan tárgyalja. Nagyon okosan van felépítve a morfológiai változásokról szóló fejezet is (45–57), amely nemcsak a hagyományos analógiaelméleten alapszik, hanem a modern morfológiai elméletekkel összhangban nagy figyelemmel tárgyalja a morfológiának a fonológiával és a szintaxissal való kapcsolatát is. A szintaktikai változásokról szóló fejezet (58–77) erősen Alice Harris és Lyle Campbell *Historical Syntax in Cross-linguistic Perspective* című könyvére támaszkodik, amely eklektikus elméleti megközelítése mellett inkább a változás fenomenológiájára teszi a hangsúlyt, így – könyvének általános beállítottságával összhangban – Cser András is a szintaktikai változás fő típusait mutatja be bőséges példaanyaggal. Az első részt a jelentésváltozást tárgyaló fejezet (78–82) zárja, amelyben a szerző röviden bemutatja a kérdés néhány hagyományos megközelítését.

A második rész (83–110, számos ábrával és térképpel) a dialektológiával és a szociolingvisztikával foglalkozik, különös tekintettel a nyelvjárás definíciójára és a nyelvföldrajzi és szociolingvisztikai adatok nyelvtörténeti értelmezésére, felhasználására.

Cser András fogalmazása mindig szakszerű és világos, bár könyve valószínűleg túl nehéz olvasmánynak bizonyul majd a legtöbb egyetemi hallgató számára, mivel olyan általános nyelvészeti fogalmaknak az elmélyített ismeretét feltételezi, amellyel csak az általános/elméleti nyelvészet szakok hallgatói rendelkeznek. Megfelelő tanári vezetés mellett azonban a tankönyv kiválóan használható, sőt nélkülözhetetlen minden olyan szakon, amelyen komoly történeti

nyelvészeti oktatás folyik. És bizonyosan ez is volt a szerző szándéka, hiszen nemcsak a magyarból, hanem a legkülönbözőbb nyelvekből igyekezett példákat válogatni.

Következzék most néhány részletesebb kritikai észrevétel (oldalszámok szerint).

20: a (12) ábra pontatlan a családfamodellen belül, mert azt a nézetet sugallja, hogy a latin és a proto-germán egyformán viszonyulnak a proto-indoeurópaihoz, pedig a latin és a proto-indoeurópai között ott van az itáliai nyelvek csoportja.

30: a portugál *fogo* -g-jének standard kiejtése [ɣ], mint a spanyolban.

43: a (27) szabály második része téves, ugyanis a románban a nem veláris mássalhangzók palatalizációjának kiváltója nem akármilyen *i* vagy *e*, hanem kizárólag a többes szám -i jele és a 2. személy -i ragja: *pierduți*, de *pierdute* (*pierdut*- alapján), *auzi*, de *aude* (*aud*- alapján).

43: a (28) zöngetlenedési szabály alapvetően helyes, de más szabályok közrejátszása miatt az adott példa rossz: a német *regner*-ben levő -g-nek standard kiejtése ugyanis [g], nem [k] (DUDEN Aussprachwörterbuch. Dudenverlag, Mannheim, 2000: 84).

45 és következők: a morfológiai változásról szóló fejezetben hiányolni lehetne a proporcionális analógia (vagy analógiás kiterjesztés) tárgyalását, vagyis azon analógiás folyamatokét, amelyek ragozási mintákat terjesztenek más paradigmákra (pl. kései latin *monui* : *potui* = *monebam* : *x* → *x* = *potebam* a klasszikus *poteram* helyett).

46: a kései latinban a szóvégi -s a legtöbb területen nem esik ki (sőt, nincs olyan újlatin nyelv, amelyben valamilyen formában a szóvégi -s-eknek egy része ne maradt volna fenn); nem bármelyik *i*-ből, hanem csak a rövid *i*-ből lesz a (legtöbb) újlatin nyelvben *e*; pontosabb lett volna azt mondani, hogy a 2. és a 4. névszóragozáshoz tartozó főnevek és mellékevek végződése egyaránt -*u* (nem -*o*) lett, ahogyan bizonyítják a metafonetikus eredmények több újlatin területen; a 3.-hoz tartozóké pedig nem mindig -*e*, hanem -*u(s)* is lehetett (pl. *corpus*; az ilyen főnév átkerült aztán a 2. ragozásba); túlzásnak tűnik azt mondani, hogy a semleges nem és a hímnem egybeolvadása az egyes számban pusztán hangváltásoknak volt köszönhető, hiszen azokon a területeken, amelyeken nem esik ki a szóvégi -s, a különbségnek meg kellett volna maradnia.

47: nem igaz, hogy a kései latinban... a hímnem és a semleges nem különbségével párhuzamosan eltűnt az alany- és tárgyeset különbsége is: az alany- és tárgyeset különbsége tovább él az ófranciában és az óprovanszáiban, és biztosra vehetjük, hogy ennél nagyobb területen is jóval túlélte a neutrum mint grammatikai nem korai eltűnését; és a modern újlatin nyelvekről sem mondható el, hogy az esetrendszer... egyedüli nyomai a névmásoknál találhatók meg, hiszen a románban még van esetragozás a főnévnél is, a determinánsoknál is.

49: az olasz *orecchio* magyarázatánál nem szükséges a vulgáris latinra vissza-

menni, mivel valószínűleg egy belső fejleményről van szó *orecchia* alapján, amely szintén létezik az olaszban (egyébként, azon nyelvek alapján, amelyek megkülönböztetik az *o* és az *au* fejleményeit, az újlatin alakok őséne egy **oricla* alakot kell feltételeznünk a klasszikus *auricula* helyett).

50: az ófrancia *aim-* kiejtése [ejm] volt (a nazalizációtól eltekintve).

51: az *amour* példája nem túl szerencsés, mert a szó valószínűleg provanszál jövevényszó a franciában.

55: a francia klitikus alanyi személyes névmások tárgyalásában talán óvatosabb lenne azt mondani, hogy úton vannak afelé, hogy inflexiós prefixumokká váljanak; nem lehet ugyanis azt mondani, hogy már azokká váltak, mert (legalábbis a standard franciában) komplementáris disztribúcióban vannak a lexikális alanyokkal (a személyragok megjelenése ellenben kötelező, függetlenül az alany kifejezésétől), és pozíciójuk nem rögzített (az ige után is lehetnek, nemcsak az ige előtt) [de a 56. oldalon a szerző árnyaltabban fogalmaz].

62: az észti participiális szerkezetek kiterjedésével kapcsolatos modell nincs alátámasztva az előző fejtegetésekben, amelyekben nem esett szó az élő és élettelen alanyok közötti különbségről.

63: a francia *est-ce que* szerkezet születése helyesen van felvázolva, de egy kis zavart kelt az, hogy amikor a szerző azt állítja, hogy a 16. században elterjedté vált a *ce* névmás hozzáadása a főmondathoz, és példát is hoz érte, nem jegyzi meg, hogy ez a *ce* már szerepelt az (57), 15. századi példában is (*esse = est-ce*).

65 /szöveg a (61) példa után/: „az alárendelt ige állítmánya” helyesen: az alárendelt tagmondat állítmánya.

68 és 71: Gildea (1992), Greenberg (1963), Lehmann (1973), Vennemann (1973, 1974) mind hiányzik a Hivatkozások listájából.

69: az alárendelő szerkezetek kialakulására szép példa lett volna az indoeurópai vonatkozó mondatok esete (P. Kiparsky: Indo-European origins of Germanic syntax. In: Clause Structure and Language Change, ed. by A. Battye and I. Roberts, 140-169. Oxford University Press, New York. 1995).

73: a fej és módosító egymás mellé rendezéséről szóló rész nem nagyon világos: a fejtegetést nem lehet megérteni, mert nincs kimondva, hogy az összetett igealakoknál melyik rész a fej, és melyik a módosító; hogy a németben és az angolban melyik az általános szórendi típus, és főleg, hogy a ragozott igealak egy előző változás következtében került a mondat elejére (76) (ezért a latin példában a ragozott igealakot jobb lett volna a mondat végére rakni).

76: az olyan magyarázatok mellett, amelyek a Wackernagel pozícióval magyarázzák azt a szórendi változást, amely az SOV szórendről a V2 szórendre vezet, léteznek alternatív magyarázatok, amelyek a minden indoeurópai nyelvben található jelölt VSO szórend kiterjesztésén alapszanak (pl. Lenerz, J.,

Diachronic syntax: Verb position and COMP in German. In: Toman, J. /ed./, *Studies in German Grammar*. Foris, Dordrecht. 1984. 103–132).

76: a szerb klitikumok elhelyezési szabálya pontatlan, mert a klitikumok nemcsak az első hangsúlyos elem után lehetnek, hanem (mint a szlovénban) az első szintaktikai összetevő után is (Browne, W., *Serbo-Croatian Enclitics for English-speaking Learners*. In: *Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog ili srpskog jezika I*. Institut za lingvistiku Filozofskog fakulteta, Zagreb. 1975. 105–134).

79: tulajdonságról a tulajdonság hordozójára az olasz *doge* 'dórze' > *dús* esetében: helyesen: a tulajdonság hordozójáról a tulajdonságra...

87: túlzásnak tűnik azt állítani, hogy az olasz irodalmi nyelv kialakításában... oroszlánrésze volt Danténak: a folyamat igazából csak két századdal később indul meg.

88: rosszul választott példa az, amely az olasz-francia határ mentén... beszélt... olasz és francia nyelvjárásokat veszi alapul, mert a határ mindkét oldalán francia (és okszitán) nyelvjárásokat beszélnek (azon kívül az érintett olasz terület egy részében a francia is hivatalos nyelv).

91: Edmont, a francia nyelv atlasz adatgyűjtője, tényleg egy zöldségkereskedés tulajdonosa volt, de a nyelvészet szempontjából talán nem ez az érdekes (Kafka is egy biztosítótársaság alkalmazottja volt), inkább az, hogy nagyon tehetséges dilettáns dialektuskutató volt, és ezzel hívta fel magára Gilliéron figyelmét.

91: Jaberg és Jud adatgyűjtői nem alkalmazták a közvetett kérdések módszerét (lehetetlen lett volna egy 2000 tételes kérdőívvel); a módszert először Gustav Weigand használta egy 114 tételes kérdőívvel az első román nyelvi atlasz (1909) készítésekor (M. Cortelazzo, *Avviamento critico allo studio della dialettologia italiana. I: Problemi e metodi*. Pacini, Pisa. 1969. 165. jegyzet).

Ha ez a lista hosszúra sikerült is, ez nem érinti a könyv érdemeit: azzal a szándékkal született, hogy ha lesz második kiadása, még jobb lehessen, mint amilyen már most.

Giampaolo Salvi

Areális tipológiai megjegyzések J. H. Greenberg könyvéről

The Indo-European and its Closest Relatives.

The Eurasianic Language Family. Vol. 1. Grammar.

Stanford University Press, Stanford, California. 2000. 326 o.

A szerző megközelítéséről. A múlt évben elhunyt szerző műve már 1995-ben hozzáférhető volt a Stanford University Press akkor még előzetes kiadványaként, amely végleges, gyakorlatilag változatlan formában 2000-ben jelent meg. Az utóbbi öt évben a szerző a második kötetten dolgozott, amely a szókincset elemezte. Az eurázsiai nagycsalád vagy nagycsoport (stock) a következő nyelvcsaládokat, illetőleg izolált nyelveket foglalja magában: indoeurópai (IE), uráli (UR), jukagir (Ju), altaji csoport (Alt), eszkimo-aleut, csukcs, gilják, amelyekhez lazábban járul a koreai, japán és ajnu. Az én areális-tipológiai nézőpontomból az IE alkotja a nyugati láncszemet, tovább keletre haladva találjuk az urálit és altajit a jukagirral, amelynek pontos helyzete problematikus, hozzájuk északon járul a csukcs és eszkimo-aleut, délen a koreai, japán ajnu és az elszigetelt gilják. Ezen nyelvek csoportonkénti viszonyítása nem új keletű. Számomra az EA csak nyelvlánc, amely többé-kevésbé kapcsolatos csoportokból áll. A nagycsalád terminus akkor lesz elfogadható, ha a második kötet is megjelenik, és a két kötet bizonyító erejű lesz. Ekkor a két eurázsiai kötet olyan szerepet tölthet be, mint a szerzőnek az afrikai nyelvek osztályzásáról írt munkája (Greenberg 1963), amely a kezdeti ellenkezés vagy szkepticizmus után, ami érthető volt, másfél-két évized alatt referenciális keretként került elfogadásra. Greenbergnek az amerikai indián nyelvekről írt monográfiáját (Greenberg 1987) viszont a szakemberek nem tekintik annak, de ez a szerzőt „afrikai” tapasztalata után nem ingatta meg. Az EA kötet címében szerepel a nagycsalád, bár használja a nagycsoport (stock) terminust is, de csak a nyelvek kijelölésére. A nagycsalád egy viszonylag jól körülhatárolható nyelvcsoporthoz akkor alkalmazható, ha ezt a fonológiai rendszer bizonyos areális jellegzetessége (pl. magánhangzó harmónia), a nyelvtani rendszer magvát alkotó elemek egyezése és a közös szókincs igazolja. Greenberg az EA esetén „megelőlegezte” a terminus használatát, ahogy Bopp tette az indoeurópaival. A szerző ebben a kötetben nem foglalkozik módszertani kérdésekkel. Más írásaiban (Greenberg 1987, 1995) azonban többször hivatkozik a tizenkilencedik századi indoeuropaisztikára, mint tudomány-módszertani és történeti előzményre. Ez bizonyos fonetikai egyezéseket biztosítottak véve, a régi nyelvek nyelvtani elemeinek egybevetésével indult. Ezt követte az etimológiai kutatás (kiemelkedő képviselője Pott), amelynek eredményeként jelentős szókincs állt össze. A történeti fonológia erre támaszkodott, egyszers-

mind meg is szűrte. Végül Schleicher és a neogrammatikusok rekonstruálni tudták az alapnyelvet, kijelölték a leánnyelvek felé vezető fonetikai, alaktani és mondattani változásokat.

Greenberg csak az első két lépést szándékozik megtenni. Az eddigi irodalmat figyelembe véve, tételez bizonyos nagycsoportokat, nagycsaládokat. Elemzi a fonológiai jellemzőket és a nyelvtani elemeket. Tudja, hogy ezzel csak egy valószínű és viszonylagos egységet jelölt ki, de a további már másokra vár: ellenőrizni az adatokat, összekapcsolni a nagycsaládról (használjuk ezt a terminust) tett megállapításokat az alapul szolgáló nyelvcsaládok rendszereivel. Ahogy én látom, a nagycsalád szokásos értelemben vett rekonstruálása nem is szerepel feladatként, föltehetően a nagy időbeli távolság miatt. Középpontban a klasszifikáció áll. Így a „család” terminust nem a szokásos értelemben használja. Én meg is kérdeztem tőle, akkor miért teszi. Válaszának lényege az volt, hogy az egységet alkotó nyelvek kapcsolata nagyobb, mint szokásos az areálokban és ezt genetikus terminussal jobban lehet érzékeltetni. Szerintem remélte, hogy a genetikus és areális komparativisztika közelebb hozza majd a tételezett nagycsaládot a valós nagycsaládhoz, tehát valamilyen formában további módszertani lépéseket eredményez egy sajátos genetikus egység kidolgozása felé.

De nézzük mindezt az alapnyelvek vizsgálatának jelenlegi kontextusában, amely számára Greenberg megelőlegez bizonyos feladatokat. Jelenleg a nyelvcsaládok vizsgálata világszerte feszegeti az alapnyelv előtti állapot rekonstruálását, legtávolabb ebben az indoeuropaisztika jutott, de napirendben van az uralisztikában is (Janhunen 2000). A megelőző változás vizsgálata egy teljesen vagy részben más típusú nyelvállapot felé vezet, sőt oda el is jutott. Nevezzük ezt ősnyelvnek, ne előnyelvnek mint az indoeuropaisztikában, mert a magyar „ős” terminus korai nyelvet, történelmet, művészetet, vallást jelöl, olyat, amely rekonstruálható a szokásos diakron apparátus továbbfejlesztésével, megújításával.

A kötetről. Az első fejezet (1–23) a nagycsaládokra vonatkozó kutatások eddigi történetéről szól: a nosztrikus hipotézisről (5–10), majd a bilaterális összehasonlításról (10–11), az altaji problémáról (11–17) és a japán, koreai és ajnu sajátos helyzetéről az EA-n belül. A második fejezet tárgyalja az EA összehasonlító fonológiájának néhány aspektusát (24–60). A harmadik fejezet „Az eurázsiai nyelvtani bizonyítékai” (61–239) alkotja a kötet zömét. Függelékben foglalkozik a szerző az ajnu mássalhangzó-váltakozással (241–277), ugyanis csak a kötet alaprészének lezárása után győződött meg arról, hogy ajnu is az EA nyelvei közé tartozik. A szövegen kisebb változásokat tehetett, de a bizonyítékok bemutatása már nem volt szervesen beilleszhető az alapszövegbe.

A fonetikai fejezet középpontjában a magánhangzó-illeszkedés áll (32–57). Az urálira vonatkozó megállapítások szórványosak (48). A szerző szerint az EA nyelveire a magasság szerint illeszkedés volt jellemző és valószínű, hogy, ezt

faringális retraktív harmónia előzte meg, a két harmónia nyelvrendszerbeli következményei hasonlóak. Az elsőségi harmónia a magassági harmóniát váltotta föl, de hogy hogyan ezzel a szerző nem foglalkozik, mert későbbi, csak egyes nyelvekre jellemző folyamat volt. Az uráli szempontjából viszont éppen a magassági típus elsőségivel való felváltása a lényeges, csak ez vezethet el a szerző megállapításához: az EA domináns magassági illeszkedéséhez. Ezt a problémát fogom én vizsgálni, körüljárni tipológiai szempontból a következő fejezetben.

Greenberg munkájának nyelvtani fejezete 72 grammatikai elemet vizsgál meg. Egy részük általánosan elterjedt volt, mások csak egyes nyelvcsoportokból mutathatók ki. A nyelvtani rész ismertetésében bemutatom a 72 elem közel felét, hivatkozva az urálin kívül az indoeurópai és altaji megfelelőkre. Az uráli és altaji nyelvtani részrendszereinek viszonyát Sinor munkája (1988) alapján is megvizsgálom.

1. A magánhangzó illeszkedés Észak Eurázsia nyelveiben

1.1. A magánhangzó-harmónia általános tipológiája és az EA

Bevezető megjegyzések. Greenberg egyik alapfeltevése, hogy az EA nagycsaládra magánhangzó-harmónia volt jellemző (a továbbiakban: harmónia vagy illeszkedés), ami az észak-eurázsiai nyelvek jelentős részében ma is megvan, az areál egyik jellemzője. Az illeszkedés típusai közül előfordul a faringális retraktív harmónia, amelyet a nyelvtörzs farinx felé mozdulása és neutrális helyzete közötti oppozíció hoz létre (RETR), ezen kívül a magassági (MH) és előlségi (EH) valamint kerek ségi (KH) illeszkedés. A RETR szemben áll a nyelvtörzs előremozdításával jellemezhető ATR harmóniával, amely a közép-afrikai areál sajátossága.

Az illeszkedés valamelyik típusa rekonstruálható az alapnyelvekre is kivéve az indo-európaiakat. Azonban az IE-ban is megvolt a személy-, mutató- és kérdőnévmások magassági harmóniája, tehát ez az egész EA-ra rekonstruálható. Greenberg pontosított feltevése szerint (50–51, 53) az EA-ra a magassági harmónia volt jellemző: magasak az *i*, *e*₂, *u*, nem magasak: *e*₁, *a*, *o*. Feltehető, hogy ez az illeszkedés a RETR harmóniára megy vissza. A PU-ban, az előlségi harmónia a magasságiból alakult ki, a kerek ségi illeszkedés pedig ebből jött létre másodlagosan. A különböző harmóniák „együtt élnek” az altaji nyelvekben és az areál keleti nyelveiben. Greenberg feltevései a szerző széleskörű, elsősorban afrikanisztikai ismeretein alapulnak, ahol az illeszkedés másik nagy areálja található. Érvelését itt nem rekonstruálhatjuk, másutt már szóltunk róla (Dezső 1998–1999: 21–24). A fejezet jelentős részében a szerző – érthetően – az indoeurópai problémájával foglalkozik.

Az illeszkedés kérdéseit tárgyalja a magyar strukturális nyelvtan is (Nádasdy – Siptár 1994: 94–152). A szerzők megközelítésének elméleti alapja megtalálható a Goldsmith szerkesztette fonológiai kötetben, melyben magánhangzó harmóniával Hulst és Weijer által írt fejezet (1995: 495–534) foglalkozik. Ebben az elméleti kérdések kifejtése áll az előtérben: a terminusok (egyértékű vagy kétértékű rendszere), az alkalmazási terület (a morfológiai vagy fonológiai szó) és az illeszkedés típusai. Mindezek nélkülözhetetlenek egy részrendszer-típológiában is, igazában csak a formalizálási technika teszi specifikussá a kérdéskör tárgyalását.

Az alábbiakban a harmónia vizsgálatában, mi előnyben részesítjük az egyértékű terminusokat, ha a típusokról van szó az EA-ban, a konkrét nyelvek elemzése során a kétértékű terminusok azonban hasznosabbak lehetnek.

Az ősnyelvektől az alapnyelvek felé változás és az alapnyelvek átalakulása során az illeszkedést nem elég önmagában vizsgálni. Például a PreU → PU változás során nőtt a szintetikus szó szerepe a fonetikai szó rovására, a szintetikus szó morféma állománya bővült: az etimongyök mellé képzők, jelek, ragok kerültek a szóba, amelyre kiterjedően volt az illeszkedés, így ennek alkalmazási területe bővült. Csökkent, ill. átalakult a fonetikai szó. Ez a folyamat az ősmagyarig folytatódott. Ezalatt változott a harmónia típusa is.

Hulst és Weijer (509–527) bemutatja a harmónia típusait: faringális RETR, ATTR, magassági vagy nyíltsági, előlségi vagy palatális és kereksegi vagy labiális. A szerzők is megállapítják, hogy szoros kapcsolat van a RETR és a magassági típus között. Bizonyos esetekben nem világos, hogy az adott nyelv melyikbe tartozik. A szerzők is konstatálják, a harmóniatípusok areális eloszlását. Az RTR egyik tipikus megnyilvánulása a tunguz nyelvekben található, amit a szerzők és Greenberg egyaránt bemutat. Úgy tűnik, vannak különbségek is a tipologizálásban, de erre nem térhetünk ki, mert ehhez az afrikai nyelvek elemzése is szükséges volna.

Az EA nyelveiben a RETR és MH bizonyos közös vonásokat mutat: (1) az *i* és, ha van az *y*, sohasem alacsony (nem-magas) hangrendű, (2) az *a* és *o* sohasem magas hangrendű, (3) ha van *y* hang, az *i* lehet neutrális, (4) az *e* lehet magas hangrendű, alacsony vagy mindkettő. A tipikus magassági rendszer az utóbbit mutatja: *i*, *e*₁, *u* és *e*₂, *a*, *o*. Ez átrendeződhet elsőégi típusúvá, amelyben a hangok elsőége lesz a rendező elv: *i*, *e*, és *u*, *o*, *a*. Az *ä* feltehető eredete az *also* *e*₂. A fonológiai változás fonetikai alapjai megvoltak az előző rendszerben, hiszen az *u* felső hátsó, az *o* hátsó középső hang stb. Gondoljunk arra, hogy két nyelv fonémarendszere igen hasonló lehet, de az egyikben van, a másikban nincs harmónia. Azon kívül egy nyelv elvesztheti illeszkedési rendszerét anélkül, hogy fonémarendszere radikálisan átalakulna. Ezen kívül vannak a harmónia szabályokkal szemben neutrális hangok, amelyek szerepet játszhatnak az átalakulásban.

Mielőtt a PreU és PU kérdéseire térnénk, foglaljuk össze a szóhajóhető változási lehetőségeket egy kalkulusban, amelyet röviden kommentálunk.

A tipológiai kalkulus. A típusváltozások felsorolása nem terjed ki minden típusra, teljességre nincs is szükség, bonyolítaná a kérdéskör tárgyalását. A kalkulus elemei a következők: \emptyset (a harmónia hiánya), RETR, MH (magassági), EH (elsőségi) harmónia. Nem vesszük fel az areálra nem jellemző ATTR típust, a KH (kerekségi) pedig felehetően csak másodlagos, az EH-ből deriválható az areál nyelveiben.

1.1. $\emptyset \rightarrow \text{RETR}$	2.1. $\text{RETR} \rightarrow \emptyset$
1.2. $\emptyset \rightarrow \text{MH}$	2.2. $\text{RETR} \rightarrow \text{MH}$
1.3. $\emptyset \rightarrow \text{EH}$	2.3. $\text{RETR} \rightarrow \text{EH}$
3.1. $\text{MH} \rightarrow \emptyset$	4.1. $\text{EH} \rightarrow \emptyset$
3.2. $\text{MH} \rightarrow \text{RETR}$	4.2. $\text{EH} \rightarrow \text{MH}$
3.3. $\text{MH} \rightarrow \text{EH}$	4.3. $\text{EH} \rightarrow \text{RETR}$

A zérókezdetű változások (1.1.–1.3.) valamely harmónia kialakulást jelölik egy harmónia nélküli állapotból. A zéró végállapotú változások (2.1., 3.1. és 4.1.) az adott harmónia típus leépülését mutatják, ami elterjedt jelenség. A többi lehetőségek egyik típusból egy másikba való átmenetet jelzik. Az EH előzménye lehetett az MH (3.3.) vagy a RETR (2.3.) Greenberg szerint preferált az előző. Szerinte a MH előzménye a RETR volt (2.2.). Problematikus az areálon belül az $\text{MH} \rightarrow \text{RETR}$ (3.2.) változás, valamint az $\text{EH} \rightarrow \text{MH}$ (4.2.); valószínűtlen az $\text{EH} \rightarrow \text{RETR}$ (4.3.). Kérdéses, hogy az areálban fellelhető típusok közül, nincs-e sajátos helyzete az RETR-nek, ahhoz hasonló, amelyet az SOV foglal el a szórendi tipológiában: gyakran fordul elő kiinduló típusként, de ritkán a változás eredményeként. A tipológiai kutatásnak ezekre a kérdésekre meg kell találni a választ. A kalkulus ehhez keret csupán, a megszorítások és tiltások alakítják ki a tényleges tipológiát. Ez a kalkulus csak az egyszerű változásokat mutatta be, emellett a változások láncával is számolni kell a típusok kialakulásában, átalakulásában és leépülésében, pl. a változás elindulhat a zéró állapotból és egy vagy néhány típusváltozás után a zéróhoz térhet vissza.

1.2. Az uráli alapnyelv (PU) és a megelőző ősnylev (PreU): a V_2 és a magánhangzó- harmónia

Az etimonvégi magánhangzó (V_2). A PU rekonstrukciója nem tipológiai, hanem genetikusszerű összehasonlító nyelvészeti feladat. A tipológia szerepe az interpretáció: a tipológiai lehetőség, valószínűség felmérése, avagy eddig fel nem merült, nem vizsgált alternatívák felvetése. A diakrón tipológia lényegéhez

tartozik a kétféle egybevetés összekapcsolása. Az ősnyelv esetén (PreU) a közvetlen rekonstrukció szerepe lényegesen csökken, nő a belső rekonstrukció és vele a tipológia részeseződése a vizsgálatban, értékelésben.

A PU rekonstrukciója – a kutatók egybehangzó véleménye szerint – az első-ségi harmónia dominanciáját mutatja. A különbségek a V_1 és V_2 viszonyában jelentkeznek két paraméter viszonylatában: egy vagy két szinten rekonstruálódik-e a V_2 , és neutralizálódhat-e a harmónia. Az UEW szerint a V_2 két szinten realizálódik és van neutrális hang: *ä*, *a* vs. *e*. Décsy (1990: 36–38) szerint csak az alsó szintű (*ä*, *a*) realizáció rendszerszerű, és a neutralizáció nem tételeződik. Nincsen olyan felfogás, de nem is plauzibilis, amely egyszintű realizációval és neutralizációval számolna.

Az UEW adatait elemezve, én feltételeztem egy a PU előtti, valószínűleg a PreU → PU átalakulás során végbement palatalizációt, ami a nyelvekben gyakori és az uráliban plauzibilis a mássalhangzórendszert és a magán- és mássalhangzók etimonokban található viszonyát tekintve. Ennek Sammalahiti adatai sem mondanak ellent (Dezső 1998–9: 31–35). A palatalizációs folyamat következményeit vizsgálva fel kellett tételeznem, hogy az uráli korábbi állapotában *e* két variánsával kell számolni: elülső *é*, amelynek palatalizáló hatása volt és centrális *è* (a jelölés ad hoc), amely előtt nem volt palatalizáció. A magánhangzó-illeszkedés során az *é* az elülső, az *è* a hátsó V_1 -hez igazodott volna. Eszerint az *e*-ként rekonstruált hangnak megelőzően két variánsa volt, de a két *e* egybeesése eredményeként az *e* neutrálissá vált. Ugyanott felvettem, hogy a V_2 a PU-t megelőzően a PreU-ban, megőrizte hangszínét és ezt a redukció előrehaladtával veszítette el; például: az *i* és *e* redukciója *é*-t adott, az *u* és *o* pedig *è*-t.

A lexikai etimonok szerkezetéről. A PU-t tekintve eléggé egyöntetű az a felfogás, hogy az etimonok és velük a nem képzett, nem ragozott szavak végén egy magánhangzó állt, tehát a tövek struktúrája zömmel CVCV vagy CVCCV volt. Plauzibilis az a feltevés is, hogy a CVCCV egy régebbi CVCVCV szerkezetre vezethető vissza. Ennek megfelelően egy korábbi rendszerben (PreU) a CVCV(CV) struktúra volt a domináns. A második magánhangzónak (V_2) harmadfokú hangsúlya volt és az első helyen álló elsőfokú hangsúlyozású V_1 és a következő másodfokú hangsúlyú V_3 között ki kellett esnie. Az első helyen álló magánhangzó hangsúlyozása megfelel más EA alapnyelvek hangsúly típusának. A PreIE-ban ugyanez volt a helyzet (jelölése CéC, és CéCC) mindaddig, amíg a szóhangsúly nem vált szabaddá és nem kerülhetett a második magánhangzóra is. Ez az első V_1 redukcióját eredményezte és elindította az ablaut folyamatát. A hangsúly típusának megőrzése, ill. megváltozása a szintetikus szóalkotás és a grammatikai elemeknek a szóba való bekapcsolódása során ment végbe. A zárt szótagokban érvényesült a növekvő szonoritás elve, amely szabályozta az etimonok strukturálódását az indoeurópaiban, de érvényesülni kezdett, majd jelen-

tősen előrehaladt az uráli és finnugor alapnyelvekben is (vö. Bakró-Nagy 1992 az uráliról, Dezső 1998–99 az uráli és indoeurópai egybevetéséről).

Tipológiaiilag lehetséges, hogy az etimon végén álló magánhangzó nem tartozott az etimonhoz, csak könnyebb ejtést segítő, ún. eufonikus szerepe lett volna. A dravida alapnyelvben a zöngétlen zárhangok után *i*, *u*, *a* járult a tőhöz, lehetővé téve a növekvő szonoritás érvényesülését és további mássalhangzó morfé-mák csatlakozását.

Bármelyik szószerkezeti típust tételezzük fel egy korai nyelvállapotban (tehát CVCV vagy CVC(+V)) a magánhangzó-illeszkedés elősegítette a szintetikus szavak alakulását. Kötött szóeleji hangsúly esetén a szóegység kialakításában az illeszkedés igen jó szolgálatot tett, főleg ha a szóépítésben az agglutináló elv érvényesült. Lehetséges, hogy az indoeurópaiban a változó szóhangsúly és vele a szó valamely elemének rendezett szabályokat követő kiemelése (apofónia) hasonló szerepet töltött be, beépülve a szóképzés, szóalkotás rendszerébe.

A morfé-mák sorrendje és feltehetően a szavak rendje a szókapcsolatokban és a mondatban viszont hozzásegít az egyes elemek funkciójának azonosításához. Például az a tény, hogy a képző az etimon gyök után következik, az állítmány a mondat végén áll, és szokásosan egyik sem hangsúlyos, elősegíti azonosításukat a szóban vagy a mondatban.

A szóképzés egyik első fokának tételezik fel a CVCV szerkezetű etimonok bővülését egy újabb CV elemmel. Én úgy találtam, hogy ezek szerepe nem felel meg sem az akkuzatív nyelvek szóképzési rendszerének, sem az osztálynyelvek ettől eltérő képzésmódjának, amelyben az osztályelemeknek szóképzési funkciójuk is van. Sajnos a szóképzés tipológiai rendszereiről és főleg kialakulásáról még igen keveset tudunk. Az viszont megállapítható, hogy az uráliban a harmadik CV illeszkedett az első szótaghoz és feltehetően a később kiesett másodikhoz is. Az uráli alapnyelvben a CVCV és CVC(V)CV etimonok már a szókincs alap-elemeiként jelentkeznek. Egy tipológiai alapozottságú kalkulus segítségével viszonylag egyszerűen megállapítható, milyen morfé-makategóriák (képzők, jelek, ragok) járulhattak a gyök-etimonhoz és hogyan alakulhattak át fonetikus szavakból morfológiai szavakká. Ez azonban már a genetikus rekonstrukció feladata.

Eddig az illeszkedésről, mint a szintetikus szót egyesítő tényezőről volt szó, de volt és van neki elválasztó szerepe is, mint ezt jól tudjuk a magyarból: elkülöníti a morfológiai szót a fonetikai szótól, amelyet a hangsúly egyesít. A szeparálás egyúttal azonosító tényező is: a fonetikai szóegységen belül jelzi bizonyos elemek funkcióját (pl. névutókét).

A magánhangzó-illeszkedés és a lexikon

Az UEW rekonstrukciós rendszerében az etimonvégi *e* hang állhat mind előlső, mind hátsó V_1 után. Ezen kívül a V_2 elég gyakran nem rekonstruálható.

Egy korábbi cikkemben (Dezső 1998–1999: 21–22), az UEW bizonyos számaadatai alapján igyekeztem következtetni a bizonytalanokra. Érthetően a következtetések csak feltevések, helyenként spekulatívak lehettek, így csak további adatokkal együtt használhatók fel, amelyek lehetnek mind tipológiaiak, mind konkrét nyelvek. Sammalahti listája az UEW-nál jóval szűkebb, tehát statisztikai használatra kevésbé alkalmas, viszont nem kell a fenti problémákkal számolni, mert a V_2 realizációja meghatározott. Az EH itt világosan érvényesül, kivétel alig van. Tehát az EH aktív tényező volt az etimonok szerkesztésében. Ugyanakkor az etimonok egy része nem mond ellent a magassági harmóniának sem, amely nem aktív, egyszerűen az etimonok hangalakjából következik mintegy félszáz esetben (ami kb. 42%-ot tesz ki). Ezek közt van közel fél tucat (5) problematikus, kettős rekonstrukciójú etimon is. Egy tucatnyi etimonnak az UEW-ben más hangrendű etimon felel meg, de ez csak a lista további vizsgálata szempontjából lenne lényeges.

A pontos számoknak nincs jelentőségük, figyelembe veendő viszont, az, hogy egy harmóniaváltozás előtt, alatt és után vannak, illetőleg maradnak bőven olyan etimonok, amelyek követik a domináns aktív harmóniát, de már, vagy még megfelelnek egy másik harmóniatípus követelményeinek is. Ez azért különösen fontos, mert a két magánhangzós etimonú alapnyelvekben az illeszkedés mindeképpen kiterjed magára az etimonra, és hogy mennyire hat azon kívül, az már a szó szerkezetétől függ: milyen fokú a szintézis és milyen típusú, valamint hogy az adott szóban milyen szóképzési és grammatikai morféma-k vannak a lehetségesek közül, tehát van-e képző, jel, esetrag stb.

A genetikus komparativisztika, még inkább az általános tipológia és fonológia elmélete távol van attól, hogy fel tudja tárni a különböző típusú harmóniák változásának útjait, módjait. Korábbi cikkemben igyekeztem hozzájárulni a szintek problematikájának tételezéséhez. Az ok az uráliban nyilvánvaló: a rekonstrukció operál mind egyszintű (*ä*, *a*), mind kétszintű (*i*, *y* és *ä*, *a* avagy *e* és *ä* *a*) etimovégi hangokkal. Itt figyelemre méltó a két szint tételezése, ami a magassági illeszkedés alapvető jellegzetessége. Ugyanakkor „természetes” következménye lehet a redukciónak is. A redukált rendszerek közül a minimális: *i*, *u*, *a*. Ez lehet általános fonológiai rendszer, amelyben más hang csak alternáns szinten fordul elő (ehhez hasonló a PreIE), de jelentkezhethet az etimont kiegészítő nem szerves rendszerként is a dravidában. A háromnál több magánhangzót tartalmazó rendszerek szinte mindegyike az *i*, *u*, *a* „háromszöget” bővíti ki, elhelyezve további hangot, ill. hangokat a háromszög vonalán, olykor középső helyzetben (Vallée, Boë, Schwartz 1997). A leggyakoribbak közé tartozik az öt elemű, *e*- és *o*-szerű hangokkal bővülő rendszer. Az említett munka rendszerei és statisztikai adatai a teljes magánhangzó állományra vonatkozna.

Elképzelhető, hogy a szóvégi magánhangzó redukciója követte az elsőségi illeszkedést, megőrizve a szintek közötti különbségtevésben a magassági harmónia „örökségét” (legkövetkezetesebben Sammalahti rendszerében). Ennek nem mond ellent az *e* eredetileg kettős realizációja sem, hiszen a hangsúlytalan *i* és *é* valamint *y* és *è* közötti hangtani különbség aligha lehetett jelentős. Az elsőségi harmónia markáns kifejezője az *ä* és *a* szembeállítása, amely jellemzi az egész rendszert mind a hangsúlyos, mind a hangsúlytalan pozícióban mindegyik rekonstrukcióban.

Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a PU eredeti szókincsének csak kis részét lehetett rekonstruálni még az UEW-ben is. Természetesen elképzelhető, hogy a PFU és PSam szókincs őrzi a PU lexikon egy, talán nem is jelentéktelen részét. A mi szempontunkból számba veendő az a kérdés, hogy nem történt-e „természetes” szelekció egy esetleges magánhangzó illeszkedés típusváltozásának következményeképpen. Pontosítva, nem részesítette-e előnyben a nyelvhasználat az elsőségi harmóniának megfelelő etimonokat. Ezzel azonban túl messze mennénk a hipotézislépcsőkön.

Az etimonoktól a szavak szerkezete felé. Az illeszkedés alkalmazási területe az általános fonológia és tipológia egyik alapkérdése. Itt találkozik a harmónia típusok és a szószerkezet tipológiája. Az illeszkedés a nyelvtani szóra terjed ki és nem a fonetikai szóegységre, amelybe további elemek is beletartozhatnak (adpozíciók, klitikumok). A nyelvek változása során megfigyelhető, hogyan alakul ki a fonetikai szóból (sőt azt megelőzően egy szószerkezetből) az egyre növekvő nyelvtani szó, gondoljunk például a magyar –BE rag kialakulására. Ugyanakkor a fordított folyamat is végbemehet: a szintetikus szó leépül és analitikus szó jön létre. Ezeket a folyamatokat a morfológiai tipológia szintézis paraméterével kvantifikálta Greenberg. Skalička morfológiai típusaival sokkal pontosabbá tehető ezeknek a folyamatoknak az elemzése is, mint a múlt századbeli tipológia közkeletű fogalmaival. E két szerző tipológiája össze is kapcsolható (vö. Dezső 2000). A szintetikus szó létrejöhet agglutináló technikával (az uráliban, korai indoeurópaiban), ami megmaradhat (mint a magyarban) vagy inflektív típusúvá válhat (mint a késői indoeurópaiban).

A szintézis és analízis folyamatainak lényeges tényezője a sorrendiség, amely megnyilvánul a szintetikus vagy analitikus szó elemeiben, a szószerkezetben, a mondatban a szavak rendjében. Mindehhez járulnak a hangsúly és hanglejtési viszonyok. Így kapcsolódik össze a komplex strukturálódási és sorrendiségi tipológia; így jutunk el a fonológiától a grammatikáig, de úgy, hogy változó formában mindkettő jelen van.

2. A grammatikai elemek

A kötet nagy részét alkotó grammatikai fejezetben Greenberg az uráli adatait minden eleménél tárgyalja. Itt csak az elemek bizonyos csoportjaira térhetek ki, megemlítve az uráli mellett az indoeurópai és az altaji csoport adatait is. A hivatkozás nem a lapszámmal, hanem az elemek sorszámával történik, Greenberg adatai mellett az UEW-re is hivatkozunk az uráli pontosítása végett. Az ismeretetés további részében röviden szó lesz az elemek funkciójáról és strukturálódásáról. Erről a szerző az egyes elemeknél ír, de mi együttesen tárgyaljuk, egybevetve az urálit és altajit Sinor munkája (1988) alapján. Az indoeurópai eltérő strukturálódását másutt már tárgyaltuk (Dezső 1999), bemutatva az urálit is Hajdú (1981) és Décsy (1990) alapján.

2.1. Az EA és az uráli grammatikai elemei hivatkozással az indeurópaira és az altajira

Személyt jelölő, mutató és kérdő elemek

Az első személy M, K, N (1, 2, 3) legelterjedtebb eleme az M, főleg egyes számban, de nem-egyesben is előfordul változott formában. Az UEW két etimont rekonstruál (294–295), az egyes számnál hivatkozással a jukagir (Juk), az altaji csoport (Alt) és indoeurópai (IE), a többesnél a Juk és Alt adataira. Az EA második eleme a K, kevésbé elterjedt. Ha mind az M és K rekonstruálható, akkor közöttük aktív (M), nem-aktív, statív (K) vagy hasonló oppozíció áll fenn. Ez a helyzet az IE-ben. Helimzskij tételezett föl hasonlót az uráliban, amivel Greenberg egyetért. Az N elem sokkal ritkább, nem fordul elő az uráliban.

A második személy (4, 5, 6) jelölésére a T, S, N elemek használatosak. Legelterjedtebb a T. Az IE-ban megtalálható a statív alakokban, de előfordul a mongolban (Mong) is. Az UEW (539–540) megadja az egyes és többes alakokat, és hivatkozik az egyesben a Juk, Mong és IE, a többesben a Juk adataira. Az S elem nincs meg az uráliban, de megtalálható az IE, török (Tör) és Mong nyelvekben. A harmadik elem (N) nincs meg a nyugati nyelvekben Greenberg szerint.

Ha a személyt jelölő elemek névmási alakot öltenek, kiegészülhetnek egy G (7), azaz *k/g* formánssal az IE-ban, a csukcs csoportban és az aleutban. Helimzskijre hivatkozva Greenberg idesorolja a magyar személynévmás képzőt (pl. *téged*). A G általános alakként való megadása nem szerencsés. A szerző röviden hivatkozik a magyar formáns más származtatására is.

A harmadik személy jelölése diakrón szempontból összefonódik a mutató elemekkel, ami tipológiaiilag gyakori. Az EA-ban igen elterjedt az I-E (8), közelre mutat és feltehetőleg lehetett anafórikus funkciója is. Az IE-ben kettős alakú a mutató névmás, az Alt-ban az *i* található. Greenberg szerint

mindkét elem használatos a magyarban közelre mutató szerepben (*ez, itt*), de az UEW csak az *e* variánszt rekonstruálja. A variánsok körüli vitákról Greenberg szól.

A másik mutató elempár az A–E (9). Az E is távolra mutató névmás, de kiemelő funkcióban járulhat más elemekhez is. Az UEW-ben (332) az *o-u* pár szerepel hivatkozással IE és török adatokra. Az EA további mutató eleme a K (10) nincs meg az uráliban, de a szerző szerint megvolt az IE-ban és Pokorny szótárában szerepel *e* és *o* kiegészítéssel. A T mutató elem (11) az EA minden ágában fellelhető magában vagy az S elemmel váltakozva. Az UEW két szócikkében szerepel a T elem: **tā* (**te ~ *ti*) (513–515) és **to* (526–528). Greenberg egyetért Majtinszkajával, aki rokonítja a névmási *t* elemet az accusativus ragjával. Az S mutató elem (12) ismert az IE-ben és harmadik személyű névmásként az uráliban (UEW 453–454).

Az EA következő személy és mutató elemei szerepelnek a PU-ban (összefoglalás): első személy M, (K), második T, harmadik S, amely az EA-ban demonstratívum. Az EA mutató elemei közül a PU-ban is megtalálható az E (közele), az A (távoli) és a T, amely elülső hangzóval közelre, hátsóval távolra mutat. A PU demonstratívumai közül nem mindegyik vezethető vissza az EA-ra. A diakrón tipológia szempontjából a mutató elemek bősége azért lényeges, mert közülük kerül ki a grammatikai viszonyokat jelölő elemek egy része is.

A kérdő elemek. Az EA-ra a következő kérdőelemek rekonstruálhatók: K, J, M, TA, N. A K (60) minden ágban megtalálható és személyre vonatkozik eltérően a J (61) és M (62) elemektől, amelyek nem személyre utalnak. Az IE-ban a K mindkét szerepben állhat. Az UEW rekonstruál egy **ke* (**ki*) variánspárt (140–141, ?U) és egy másikat **ku* (**ko*) (191–192), mindkét esetben hivatkozva a Juk, Alt és IE adataira. A PIE **je ~ *jo* vonatkozhat személyre és nem-személyre. A többi EA ágak adataiban az alaki kettősség elég jól tükrözi a kettős funkciót, és kifejezettebb a kérdő szerep. Az M elem (62) előfordul az IE-ban és rekonstruálható az urálira (UEW 296). A TA nincs meg az IE és UR alapnyelvekben és elszigetelt az Alt-ban. Az N (64) hiányzik az IE-ben és az UR-ban, de általános a csuvas törökben. Tehát a K, M megvan az uráliban és indoeurópaiban, problematikus a J, hiányzik bennük a TA és N.

A szájmjelek. Az EA *kettősszám* jele KI(N) viszonyítható a PU **-ka*, **-kü* szuffixumhoz (Hajdú 1981: 147–148), de problematikus, és Greenberg részletesen elemzi viszonyukat. A többi megfelelő a keleti areálból való.

A többes szám n a több jelét jelét rekonstruálta Greenberg az EA-ban. A T (15) megvan a uráliban és az altaji csoportban. Az I (16) megtalálható az uráliban és az IE névmási többesben. A RI elem (17) fellelhető az IE nyelvjárásokban a passzív-deponens igeformákban, a tunguzban és törökben pedig az *r* személyes többes jelben. A KU (18) kevésbé kimutatható a nyugati EA nyelvekben. Az S (19) a főnévi többes egyik szokásos jele, amely pluralist jelöl az altaji

nyelvek egy részében is. A L kollektívusz (20) Sinor szerint néha többes jelentésű az uráliban, hasonló a törökben, tunguzban.

A következő PU számjelek viszonyíthatók az EA-hoz: dualis **-ka*, **-kü* és a KI (N) dualis, a pluralis **-t* és a T, az **-i* és az I.

A nyelvtani és helyviszonyokat jelölő elemek

A nyelvtani elemek. Az accusativus jelölőjeként az M szerepel az EA-ban (24). Az M az indoeurópaiban azonban kezdetben (PreIE) a nem-aktív osztály jelölője volt, váltakozva a zéró raggal, és csak később lett az accusativus ragjává. Az uráliban az M a határozott vagy egyedített tárgyat jelölte szemben a zéró raggal. A mongolban az egyes számú névmások accusativus jelölője. A genitivus kifejezésére az N (25) állt az EA-ban, de más formában, más szerepben is megtalálható. A szerző részletesen elemzi az N szerepét az IE, UR és Alt alapnyelvekben. A dativus eleme az EA-ban a KA (26), amely lativust jelöl a PU-ban, hasonló szerepe van az altaji csoportban. Greenberg szerint a latin *mihi* névmásban is ott van ez az elem.

A helyviszonyt jelölő elemek. Az M (27) elég általános az EA-ban, az uráliban a szerző szerint a lexikai **maye* 'föld' (UEW 263–264) viszonyítható hozzá. Az altajiban az M marginális. A másik locativus elem a BHI (28) az IE-ban, törökben és tunguzban található meg. A megadott forma az uráli szempontjából problematikus. A RU locativ (29) csak szórványosan szerepel az IE-ben, az altajiban viszont gyakori lativus szerepben; Greenberg szerint a RU-hoz viszonyítható a magyar RA, amelyet Rédei az ugor **raŋʒ* 'felszín' főnévből vezet le, jogosan (UEW 883). A locativ N (30) megtalálható az IE-ben az UR-ban és altaji határozóokban. A locativ I (31) megvan az IE-ban. A locativ TA (32), amely nem azonos a szerző szerint az ablativus-instrumentális TA elemével, rekonstruálható az IE határozószók, az uráli, csuvas török, mongol, tunguz esetragok alapján. Az ablativus TA eleme (33) fellelhető az IE-ban, az uráliban esetragként és bizonyos altaji nyelvekben ablativusi és instrumentális szerepben. A commitativ K (34) megvan bizonyos IE nyelvekben.

Az uráli esetragok közül (Hajdú 1981: 136–140) a következők vezethetők vissza az EA-ra: az **-m* accusativus, az **-n* genitivus; a locativus I **-na*, **-nä*, a locativus II *-t*, az ablativus **-ta*, **-tä* ragja, a lativus-prolativus **-k*. Az uráli és altaji grammatikai elemek viszonyítására visszatérünk a következő pontban.

2.2. Megjegyzések a nyelvtani elemekkel alkotott sruktúrákról

Bevezető megjegyzés

Az előző pontban a következő kategóriák szerepeltek: (a) személyjelölők, demonstrativumok, interrogativumok; (b) a nyelvtani számra (numerus) utalók; (c)

a nyelvtani és helyviszonyok jelölői: a tipológia szubjektum, objektum, possessor valamint a locativus változatai.

A fenti kategóriákat kifejező elemekkel alkotott rendszerek átfogják a nyelvtan alapvető részét, és vizsgálatuk az alaktani és komplex nyelvtani–szemantikai tipológia tárgyát képezi. A típusok sajátos módon vannak képviselve az alapnyelvekben, ami történetileg változhat az alapnyelv kialakulása és változása során (az uráliról, indoeurópairól, és a hozzá tipológiailag hasonló alapnyelvekről l. Dezső 1999). Greenberg rendszeresen vizsgálta az egyes elemek, elemcsoportok funkcionálást az EA-hoz tartozó alapnyelvekben és nyelvekben, de a strukturálódás kérdéseit összefüggésükben nem vizsgálhatta. Amennyiben a nyelvi komplex típusokat is számba kellett vennie, az akkuzatív típust helyezte előtérbe (ezt mutatják például az esetek megnevezései). Ha az adott komplex típus (az akkuzatív) keretein belül maradunk és csak az urálira és altajira koncentrálunk, de nem feledkezünk el a korai indoeurópai szerkezetéről, a fenti kategóriák kifejezésében és viszonyában számos az urálira és altajira jellemző tipológiai szerkezet, szerkesztésmód kerül előtérbe, melyek e két nyelvcsoporthoz ismerőinek természetesek, de nem azok másoknak: ilyenek

- a) főnévi birtokos személyének kifejezésmódja,
 - b) az igenévi szubjektumra, esetleg objektumra utalás,
 - c) a fenti kettő kapcsolata a paradigmarendszerben,
 - d) a személynév más viszonya a személy más kifejezéséhez és a demonstrativumhoz,
 - e) a nyelvtani viszonyok raggal vagy raghiánnyal jelölése,
 - f) a helyviszonyok jelölése és pontosításuk,
 - g) a demonstrativumok viszonya a nyelvtani és helyviszonyok kifejezéséhez.
- Legtöbb esetben a korai indoeurópai szemben áll az urálival és az altaji csoport alapnyelveivel. De térjünk rá az utóbbiak egybevetésére.

Az uráli és altaji struktúrák egybevetéséről

A nyelvek e csoportjának egybevetéséhez Sinor (1988) jó alapot ad. A fent vizsgált elemek a „helyükre kerülnek” az alapnyelvek rendszerében, de csak a viszonyíthatóság keretein belül. (A lapszámok Sinor munkájára vonatkoznak.)

Közös főnévi és igei személyjelölők csak az uráliban rekonstruálhatóak, az altaji csoportban a helyzet alapnyelvenként különböző, ami természetes. Elsőnek a főnév birtokosjelölőiről lesz szó, amelyek nincsenek meg a mongolban, de rekonstruálhatók a török és tunguz alapnyelvre. Sinor (728) így foglalja össze az egybevetés pozitív eredményeit:

- (a) sg 1: *-m azonos (PU, PTör és PTun)
- (b) sg 2: *-t azonos (PU, PTun)
- (c) sg 3: *-s azonos (PU, PTör)

- (d) sg 3: **-t* azonos (PU, PTun)
- (e) pl 2: **-t* azonos (PU, PTun)
- (f) a többes birtokos jelölése azonos szerkezetet mutat (PU, PTör, PTun).

Sinor (728) megjegyzi, hogyha az igaz, hogy a PU birtok jelölése névmási eredetű, akkor ez nem uráli sajátosság, a folyamat egyidőben kezdődött az egymással szoros kapcsolatban álló és területileg közeli nyelvekben.

A PU személyes névmások közül az első és második személyű megfeleltethető, a harmadik problematikus (732).

A PU igei személyjelölése azonos a főnévvel és viszonyítható a személyes névmásokhoz. Hasonló a helyzet a törökben, de bizonyos nyelvekben a személyes névmás is felhasználódik erre a célra (733). A tunguzban a birtokos és személyjelölő szuffixumok azonosak, a mandzsuban az utóbbiak hiányoznak. A mongol alapnyelvre személyt jelölő szuffixumok nem rekonstruálhatók, bár bizonyos nyelvekben mind a birtokos jelölése, mind az igeragozás kifejlődött a személyjelölők alapján.

A főnévi birtok és az igei személyjelölés alapján az uráli és altaji nyelvek így csoportosíthatók: (a) uráli, északi tunguz, török, (b) mongol és déli tunguz.

A számjelölést Sinor (728–731) pontosan elemzi, de közös többesjel nem rekonstruálható az altajiban, és az uráli és altaji többes jelek sem mutatnak egyezést, kivéve az uráli és tunguz *-n* elemet, amely viszont jól megfeleltethető.

A nyelvtani viszonyokat kifejező elemek közül a PU **-m* a PTun **-m* ragjának feleltethető meg, de ez az elem az uráliban nem általános, tehát a megfeleltetés viszonylagos. A genitívus **-n* eleme viszont azonos az uráliban és az altaji nyelvekben.

Sinor (716–725) a lokatív szerepű esetragok, adverbális elemek részletes egybevetését adja. Az uráli és az altaji alanyelvekre rekonstruálható a **-t* elem, amely a szerző szerint a locativus és ablatívus kifejezését együtt jelöli, de formája és funkciója alapnyelvenként más. A PU **-n*, **-na* ragnak megfelelő elem marginálisan aktív az ótörökben, körülhatárolt a szerepe a mongolban és nem valószínű a tunguzban. A PU **-k*, **-ka* a törökben más szuffixumokkal együtt fordul elő, a tunguzban egyedül is, a mongolból hiányzik. Az **-s* nem rekonstruálható jelenleg a PU-ra, de a mongol és tunguz latív-direktív morféma viszonyítható bizonyos FU nyelvek formáihoz. Nem szólunk a két problematikus locativus elemről (**-l* és **-a*), amelyek rekonstruálása kétséges az uráliban, de megvan valamely altaji ágban. A helyviszonyt jelölő elemekben legjelentősebb az egyezés az uráli és török, ill. a tunguz között, ami plauzibilis areális szempontból.

Befejező megjegyzések

A grammatikai elemek bemutatása csak a legáltalánosabb kategóriákra terjedt ki. Ezt követni kellene a sajátosabbaknak: a denominális és kicsinyítő képzőknek, az ige módok: imperatív és hortatív elemeinek, a kauzatív és reflexív képzőknek. Az alárendelt proposíciót kifejező képzők (főleg participium, gerundiális, deverbális nomen) ugyancsak résztvesznek a rekonstrukcióban. Ezekben igen gyakran szerepelnek az uráli elemei. Tárgyalásukra itt nincs mód, pedig ennek a nagy csoportnak a megléte különbözteti meg az EA rekonstrukcióját más hasonló kísérletektől (pl. nosztratikus, nílus-szaharai ősnyelvek).

A grammatikai elemek alakjaiban található egyezés nem magyarázható meg valamilyen univerzális pszichológiai tényezővel, mert ezeknek lényegében azonos formákat kellene eredményezni a világ összes alapnyelvében. Ruhlen (1994) megvizsgálta a személy jelölésre használt alakokat a világ alapnyelveiben, nyelvcsoportjaiban, de semmi univerzalitást sem mutatnak. Az elemek viszonylagos azonosságának viszont van igen kézenfekvő nyelvi oka. Greenberg munkájában, de Ruhlen anyagában is megfigyelhető, hogy az alapvető grammatikai elemeket egy viszonylag korlátozott mássalhangzó-készletből (*m, n, t, k, p, l, r, w, j*) és az alapmagánhangzókból (*i, u, a, e, o*) választják a nyelvek, de ezen belül sem egyforma gyakorisággal. Ugyanazon személy, de főleg mutató és kérdő elem kifejezésére 3–5 általánosított forma használatos. Az egymástól távoli EA és nílus-szaharai nyelvcsoportok fenti, rekonstruált kategóriái között nyolc egyező van, bár az egyezést a két ősnyelv rendszerében kellene látni. Az EA és a benue-kongóihoz tartozó bantu alapnyelv között az egyezés felényi (vö.: Ehret 1999). Ezt a bantu sajátos komplex tipológiája is magyarázza, mivel a bantu következetes osztálynyelv volt, mióta rekonstruálható. Így a nyelvek ősi struktúrája is tényezőként jöhet számításba.

A szűk fonológiai bázis után ítélve nem meglepő, hogy néhány közös grammatikai elem van a távoli ős- és alapnyelvekben is. Egy ősi nyelvlánc érintkező nyelveiben, amelyeket csak részben tudunk rekonstruálni, a nyelvtani elemek viszonylagos egyezése kíváncsú volt a lánc nyelveit beszélő ősnépesség kommunikációja szempontjából. Ez jobban „tettenérhető” a hajdan szorosabb kapcsolatban volt alapnyelvek között (pl. az uráli és altaji). Másrészt a nyelvtani elemek igen jól ellenállnak az idők változásának, ami nem zárja ki részleges megújulásukat. A mai magyarban számos ősi uráli, finnugor vagy viszonylag fiatal ugor elemet használunk és nincs rá okunk, hogy másokkal cseréljük föl. Tehát közel tízezer éves elemeket is megőriztünk, ez is kommunikációs szükség-szerűség.

Az EA és más hasonló rekonstrukciók számára hasznos, de nem elegendő a közös nyelvtani elemek megállapítása. Ezeket ki kell egészíteni a perdöntő szókincs-csoportok rekonstruálásával (a testrészek, alapvető tevékenység, termé-

szeti környezet). Ezek az EA-ban és hasonló típusú nyelvekben általában három elemet tartalmaznak (CVC), és a véletlen egyezés lehetősége jelentősen csökken. Greenberg művének második kötete, majd a lexikális egyezéseket mutatja be, ami egyébként ahhoz is hozzájárul, hogy pontosabb képet kapjunk az EA fonológiai rendszeréről.

Zárszó

Greenberg megírta eurázsiai könyvének első részét, a második, ha nincs készen, valószínűleg befejezésre kerül. Már az első kötetet kézbevehetik a megfelelő alapnyelvek kutatói, de, szerintem, mindenképpen meg kell tenniök a két kötettel együtt. Akkor sor kerül az empirikus verifikálásra alapnyelvenként, elszigetelt nyelvenként. Ezt egy általánosító vizsgálatnak kell követnie, amely megállapítja majd, hogy a két kötet elegendő alapot ad-e az EA rekonstrukciójára vagy sem, nem kell-e bizonyos nyelveket kizárni, hogyan tagolódik az EA, milyen belső csoportok, izoglosszák állapíthatók meg. Ezek olyan feladatok, amelyeket minden nyelvi egység: család, csoport, egyes nyelv vagy areál esetén el kell végezni a nyelvtudománynak, és általában meg is teszi. Ezzel egyidőben tisztázni kell a nagy családok ismérveit (ha ez a terminus továbbra is használatban marad). Ugyanis hasonló kutatás folyik Afrikában, Dél- és Délkelet-Ázsiában, amelynek eredményei összehasonlításra, módszertani általánosításra kerülnek. Mindezzel párhuzamosan folyik a régészeti-őstörténeti kutatás is, amely megmutatja, van-e őstörténeti alapja a nagycsaládoknak, melyek a térbeli és időbeli korlátok az őstörténeti és ősnyelvi kutatások előtt. Megfontolandóak lesznek a paleolingvisztika eredményei, tisztázásra kerül a diakrón népeşségi biológiai vizsgálatok relevanciája. Mindezek eredményeként egy új tudományos program jöhet létre, a terminus filozófiai és konkrét jelentésében egyaránt.

Hivatkozások

- Bakró-Nagy, Marianne (1992), Proto-phonotactics. Phonotactic Investigation of the PU and PFU Consonant System. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Décsy, Gyula (1980), The Uralic Protolanguage: a Comprehensive Reconstruction. Eurolingua, Bloomington.
- Dezső, László (1998–99), Typological comparison of root structuring in Uralic and Indo-European. NyK: 96: 3–43.
- Dezső, László (1999), On the structuring of Indo-European in areal-historical perspective. In: Carol F. Justus – Edgar C. Polomé (eds), Language Change and Typological Variation. Vol. II. Grammatical Universals and Typology. Institute for the

Study of Man, Washington D.C. 537–565.

- Dezső, László (2000), Two approaches to morphological typology and the diachronic characterization and comparison of languages. In: Mišeska Tomić, Olga – Radovanović, Milorad (eds), *History and Perspectives of Language Study*. Benjamins, Amsterdam. 71–83.
- Dezső László (2001), *Primér igék az uráli szókincsben (tipológiai célú vizsgálat)*. In: *Budapesti Uráli Műhely 2*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 60–75.
- Ehret, Christopher (1999), Nostratic – or protohuman. In: Renfrew, Colin – Nettle, Daniel (eds), *Nostratic: Examining a Linguistic Macrofamily*. The McDonald Institute for Archeological Research, Cambridge. 93–112.
- Greenberg, Joseph H. (1963), *The Languages of Africa*. Indiana University, Bloomington.
- Greenberg, Joseph H. (1987), *Language in the Americas*. Stanford University Press, Stanford.
- Greenberg, Joseph H. (1995), The concept of proof in genetic linguistics. *Mother Tongue* 1: 207–216.
- Hajdú Péter (1981), *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hubst, Harry van der – Weijer, Jeroen van de (1995), Vowel harmony. In: Goldsmith, John (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*. Blackwell, Cambridge, Mass., 495–534.
- Janhunen, Juha (2000), Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology spanning the millennia of linguistic evolution. *CIFU IX/I*: 59–76.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter (1994), A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia*. Akadémia Kiadó, Budapest. 42–182.
- Ruhlen, Merritt (1994), First- and secondperson pronouns in the world's languages. In: Ruhlen, Merritt, *On the Origin of Languages*. Studies in Linguistic Taxonomy. Stanford University Press, Stanford. 252–260.
- Sinor, Denis (1988), The problem of the Uralic-Altaic relationship. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages*. Brill, Leiden etc. 706–741.
- Valée, N. – Boë, L. J. – Schwartz, J. L (1997), *Taxonomie phonologique et tendances universelles des langues du monde*. Proceedings of the 16th International Congress of Linguists. Pergamon, Oxford, ICD Rom, Paper 0070.

Dezső László

Pillanatkép a pszicholingvisztikáról: fogódzók és hiányhelyek

Gósy Mária: Pszicholingvisztika

Egyetemi Könyvtár sorozat, Corvina, Budapest 1999. 270 o.

A Magyarországon újabban megjelent tudományos-oktató sorozatok közül minden bizonnyal az egyik legfigyelemreméltóbb a Corvina Kiadó Egyetemi könyvtár sorozata, amelynek kötetei nemcsak kitűnő egyetemi tankönyvek, hanem az adott tudományág más területeit művelő szakemberek számára is értékes – mert egyszerre magas színvonalú és jól követhető, világos – áttekintései egyes részdiszciplínáknak vagy témaköröknek. A sorozatban eddig megjelent művek a nyelvészet különféle területeit (szemantika, szociolingvisztika), illetőleg határterületeit (neurolingvisztika) mutatják be általános áttekintés vagy valamely speciális probléma tárgyalásával olyan előadásban, hogy távolibb szakterületek kutatói is összegző képet kapjanak a tárgyköréről. A szerzők nagyrészt a szakma hazai képviselői, de van köztük határainkon túli magyar tudós (Szabó Zoltán) és nyugat-európai is (Dressler – Beaugrande). A sorozat művei közé tartozik többek között Kiefer Ferenc „Jelentéselmélet”-e, Fónagy Iván „A költői nyelvről” című munkája, továbbá a Szépe György és Derényi András szerkesztésében megjelent „Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások” című tanulmánykötet.

A sorozat egyik legnagyobb érdeklődésre számot tartható kötete Gósy Mária 1999 végén megjelent „Pszicholingvisztiká”-ja. A kötet az első magyar nyelvű, tankönyvként is használt pszicholingvisztikai áttekintés, a szerző pedig a hazai fonetikának és pszicholingvisztikának nemcsak Magyarországon ismert kutatója és oktatója.

Az áttekintés a pszicholingvisztika általános kérdéseiből mutat be nyolc fejezetnyit, illetőleg a tudományág számos fontos területét veszi sorra, széles szakirodalmi háttérrel, közérthetően, szemléletes példákkal, fejezetenként irodalomjegyzékkel, amely nemcsak a hivatkozásokat sorolja fel, hanem segítséget nyújt a téma iránt mélyebben érdeklőknek a terjedelmes, a tájékozódás kezdetén szinte követhetetlennek tűnő szakirodalomban való eligazodásban. A pszicholingvisztika a kialakulása óta eltelt mintegy ötven esztendő alatt hatalmas kiterjedésű tudományterületté fejlődött, az emberi jelhasználat és kommunikáció újabb és újabb aspektusait vonva be kutatásai közé. Ennek megfelelően egy „Pszicholingvisztika” összefoglaló című kötet – amennyiben nem kézikönyv – szükségszerűen válogatásra kényszerül a bemutatandó témák között. Amit azonban az olvasó

joggal remél, az az, hogy a kiválasztott területek tekintetében választ kap a Hol tartanak ma a kutatások a világban? kérdésre. Az olvasó a kötet hátulján örömmel értesül arról, hogy „A könyv áttekinti a hazai és nemzetközi szakirodalmat, beépítve a szerző saját kutatási eredményeit is”. Ám az első fejezet utolsó bekezdése már arról tájékoztat, hogy „A könyvben tárgyaltak jelentős részben a szerző saját munkái, kísérletei és tudományos, illetőleg gyakorlati eredményei”. Ha ez az információ már a címben megjelenik, esetleg alcím formájában, akkor az is nyomban világossá vált volna, hogy a kötet céltudatos, tereprészleteket bevilágító válogatás – nem pedig sovány referenciakötet.

Az első fejezet, A pszicholingvisztika kialakulása (7–16) arra az egyszerre összetett és szerteágazó kérdésre keres választ, mi is a pszicholingvisztika. Indításként azt a szokatlanságában figyelemkeltő tudománytörténeti eseményt mutatja be, ahogyan kialakult a pszicholingvisztika mint ágazat, megszületett a pszicholingvisztika fogalma. „Meglehetősen ritkán határozható meg, hogy egy tudomány vagy egy tudományág mikor alakult ki, pontosan mikortól számítjuk a létezését, mi a fejlődésének a kiindulópontja. A pszicholingvisztika sajátos kivétel, napra pontosan megadható a »születése«[...]” (7). A következő kérdés természetesen: mitől új tudományág a pszicholingvisztika? „Ez az új tudományág a nyelvészet és a pszichológia érintkezési területén született meg [...] Nem arról van szó, hogy a nyelvészet és a pszichológia határterületeit kezeljük új tudományágként, hanem arról, hogy a határterületekből kifejlődött egy önálló tudományág [...]”. Hogy a pszicholingvisztika önálló tudományággá vált, a szerző az alábbiakkal igazolja. „Ez azt jelenti, hogy a mindkét kiinduló tudományt érintő problémák, azok megválaszolási kísérletei, az elméleti megalapozások, a kísérleti igazolások, a modellek felállítása, a gyakorlati alkalmazások stb. képviselik az új tudományágat” (7). Szükségesnek látszik azonban egy kiegészítést tenni. Az új tudományágtól minden esetben elválaszthatatlanok az új kérdésfeltevés, az új elméleti keretek, s számos esetben az új vizsgálati módszer is. Amíg a fenti idézetben felsorolt kritériumok mindegyike, még a kérdésfeltevés és az elmélet-, illetőleg modellalkotás is mindkét tudományt érintik, a kérdéses terület valóban nem más, mint határterület. Az új szakágazat új problematikáját később maga a szerző is megfogalmazza: „a pszicholingvisztika feladata, hogy leírja azokat a folyamatokat, amelyek az emberben végbemennek, miközben mondatokat használ (10)”. Ez a problémakör pedig nem kérdése sem az általános nyelvészetnek, sem az általános pszichológiának. Az idézetben említett folyamatok mentális folyamatok, algoritmusok, stratégiák. Éppen ezek azok a vonatkozások, amelyekre egy (leíró) grammatikai modell soha nem tér ki, a generatív megközelítés pedig egyenesen deklarálja, hogy az anyanyelvi beszélő kompetenciamodelljének az a feladata, hogy olyan algoritmusokat vegyen fel, amelyek a beszélőével megegyező inputhoz a beszélőével megegyező outputot rendelnek, nem feladata azonban

ezeket a műveleteket megfeleltetni a tényleges mentális vagy agyi folyamatoknak. A viselkedést, a mentális folyamatokat feltáró általános pszichológiai modellek – másfelől – a jelenségeket nem a mondatok, illetőleg a mondathasználat szintjén ábrázolják. Az általános pszichológia, illetőleg a nyelvpszichológiának nevezhető határterület vagy a nyelvhasználat általános (nem nyelvi szintenként azonosítandó) folyamatait vizsgálja, vagy valamelyik általános mentális művelet működését tárja fel valamelyik nyelvi egységre vonatkozóan (mint pl. a behaviorista nyelvpszichológia szóközpontú és tanuláselméleti kutatásai). Vagyis a nyelv és a pszichológia határterülete nem az új terminusnak, a pszicholingvisztikának a megszületésétől válik autonómmá, hanem majd attól a szemléletváltástól, amely a nyelvi tevékenység pszichikus vonatkozásait már nem a nyelvi viselkedésben, hanem a nyelvhasználat mint egy mentális realitással rendelkező szabályrendszer működésén alapuló kreatív tevékenységben látja. A korai pszicholingvisztika alapfelfogása tehát lényegében behaviorista.

Talán éppen ennek a szakágazati elkülönítésnek a hiánya gátolja meg egy másik határ kijelölését: azét, amely a nyelvi tevékenység mentális folyamatainak a szemléletében a generatív elmélet megjelenése előtti és utáni korszakai között húzódik. „A nyelvlélektan azonban mégsem a pszicholingvisztika előzménye, bár eszméi, képviselőinek a nyelvről alkotott felfogása, nagy gondolkodói, a nyelvlélektani szemléletet képviselő művek kétségkívül hatást gyakoroltak a tudomány további fejlődésére. [új bek.] A pszicholingvisztika két kiinduló tudományának kapcsolatában új elemeket hoz a transzformációs generatív grammatika, valamint [...] a neobehaviorizmus”, amely [...] „részletesebb tanuláslélektani modellek kidolgozásán fáradozott, így mind közelebbi kapcsolatba került a nyelvtudománnyal” (11). Semmiképp nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban azt az éles választóvonalat, amelyet a generatív nyelvészeti megközelítés képvisel a nyelvi tevékenység mentális műveleteinek tanulmányozása folyamán. Míg a nyelvészeti strukturalizmussal időben és szemléletében párhuzamos behaviorista nyelvpszichológia az emberi nyelvhasználatot tanult viselkedésformának tekinti, amely tanulásnak a fő művelete az analógia, központi nyelvi kategóriája pedig a szó, addig a generatív kiindulású pszicholingvisztika felfogásában az ember kreatív nyelvhasználata velünk született, univerzális szabályrendszeren alapul, amelyet ha az egyedfejlődés során egy meghatározott időszakban egyedi nyelvi ingerek érnek, az adott nyelv implicit mentális grammatikájává épül. A kiépülés fő művelete az absztrakció, a szemlélet központi nyelvi kategóriája pedig a mondat. A két irányzat közötti eltérést azonban nem egyszerűen az ugyanarra a kérdésre adott eltérő válasz teszi. Mint látjuk, a nyelvi tevékenység behaviorista és generatív megközelítése két eltérő paradigmát képvisel (vö. Pléh 1980). A behaviorista szemlélet célja, hogy leíró szinten adekvát (kizárólag az empirikusan tapasztalható jelenségek közötti összefüggéseket ábrázoló) modellt alkosson

a nyelvi viselkedésről mint az emberi viselkedésnek egy formájáról. Ezzel szemben a generatív megközelítés magyarázó elméletet törekszik létrehozni a tapasztalt jelenségek közötti összefüggések miértjéről, vagyis absztrakt szerkezetekből felállított hipotetikus rendszerből vezeti le az empirikusan tapasztalható jelenségeket. E rendszer az anyanyelvi kompetencia implicit szabályrendszere, amely alapját képezi a nyelvhasználat mentális tevékenységének.

A generatív szemléletet teljesen elutasító klasszikus behavioristákkal szemben a viselkedéslélektan és a generatív nyelvészet egyes vonatkozásait integrálni törekvő neobehavioristák azonban a paradigmaváltásnak nem ugyanazon az oldalon foglalnak helyet, mint a generativisták. Noha a vizsgálandó nyelvi egység immár a neobehaviorizmusban is a mondat, ám ennél közelebb még alapkérdéseiben sem kerül egymáshoz a két irányzat. Egyfelől ugyanúgy általános tanuláselméleti modellel próbálták reprezentálni a nyelvi viselkedést, mint a klasszikus behavioristák, tehát megközelítésük leíró jellegű maradt. Másfelől pedig a tényleges tevékenységet, Osgood megfogalmazásában a Saussure-féle parole-t, nem pedig az implicit szabályrendszert, „a fejünkben lévő »kis nyelvész«”-t tekintették vizsgálataik tárgyának. Tehát a neobehaviorizmus modellálási alapszemlélete semmivel nem áll közelebb a generatív indíttatású pszicholingvisztikához, mint a klasszikus behaviorizmusé. Még a szintaktikai kétértelműség magyarázatának hipotetiko-deduktív módszerét – amely problematika a generatív elemzés standard modelljének paradigmaváltó startköve – sem tartja indokoltnak a nyelvpszichológiai vizsgálatokban arra hivatkozva, hogy „egy hallgató a közönséges beszélgetés során sosem érti kétértelműen a mondatot [...] a kontextuális tényezők, amiktől a nyelvészeknek el kell tekinteniük, a nyelvvel való foglalkozás során épp a pszichológusok erősségei; a nyelv »ahogy beszélük«. Harcoljunk ezért a mondat olyan pszichológiai teóriája érdekében, mely általános viselkedéseméletünk részét képezi” (Osgood 1980).

A bevezető fejezet második része a paradigmaváltó generatív nyelvészet elméletének főbb összetevőit mutatja be, mindenek előtt azokat, amelyek különösen nagy hatást gyakoroltak a pszicholingvisztikára: (i) a nyelv kreatív aspektusának tézisé, (ii) a nyelvtan mint elmélet koncepciót: „a véges számú szabályok segítségével generálható végtelen számú mondatok elméletével, azaz a transzformációk hangsúlyozásával” (12), illetőleg (iii) az elméleti és módszertani mentalizmust a nyelvészetben. A (ii) pont idézett részére vonatkozóan tartsuk szem előtt, hogy a generatív elméletben nem a transzformációk, hanem a rekurzív szabályok teszik lehetővé a végtelen számú mondat generálását. A transzformációk, a szerkezetátalakítás korai eszközei a nyolcvanas évekre el is tűntek a generatív szintaxisból, míg a végtelen számú mondat elméletét azóta sem vonta kétségbe egyetlen követő sem. A pszicholingvisztika – a generatív grammatika mentális reprezentációjának kísérleti bizonyítását célzó törekvé-

seinek korszaka után – elméletek összetevőinek kutatása helyett a nyelvhasználat során működésbe lépő általános és nyelvspecifikus mentális műveleteket és folyamatokat kezdi kutatni. „Most, e század vége felé még mindig nem tudjuk megmondani, hogy meddig jutottunk, s azt sem, hogy ahol vagyunk, az vajon az út harmada, fele vagy jóval közelebbi már az út végéhez [...] Az időnkénti összegző áttekintések [...] tudatosítják a megtett távolságot, de egyúttal jelzik is, hogy a végcél még előttünk van” (11). Olyannyira, hogy mindig is ott marad. Az út – a kutatás maga, hiszen a megismerés végtelen folyamat. Hiszen „az elméletből ténylegesen levezetett tapasztalati következmények [...] sohasem merítik ki az elmélet tartalmát. [...] A független bizonyítékok keresésében [...] sosem állhatunk meg. Bármilyen sok független bizonyítékunk is van egy elmélet igazságára, sohasem lehetünk biztosak abban, hogy tényleg adekvátan írja le a mögöttes realitásokat. Nincs más bizonyíték, csak az elmélet állandó ellenőrzése, az újabb és újabb jelenségszférák bevonása a kutatásba” (Pap 1970: 217–218).

A második, „A beszédfolyamatok szervezése: agy, agyműködés” című fejezet (17–37) „Pszicholingvisztika és agy” című alfejezetének célja, hogy bemutassa: „a pszicholingvisztikát az agy azért érdekli, mivel a beszéd – minden vonatkozásában – az agyműködés produktuma” (17). Ennek a funkcionális vonatkozásnak felel meg a néhány sorral lentebb olvasható agydefiníció is: „[...] az agy a szervezet azon része, amely a kommunikáció célját szolgálja (általános és specifikus tekintetben egyaránt), képes az információk felfogására, tárolására és ezen információk megválaszolására” (17). A definícióval kapcsolatban két kérdés merül fel. (i) Vajon az aggyal nem rendelkező élőlények nem képesek kommunikálni? Centralizált és „kefalizált” idegsejteket, vagyis agyat Csoknya – Hámori (1998: 25) a törzsféjlődés folyamatában a laposférgeknekél említi először. Az egyedek közti kommunikáció viszont már hamarabb, a törzsféjlődés jóval korábbi fokán megjelenik, a tömlősbélűek érintésen alapuló információátvitelével (Kenesei 2000: 18). (ii) Valóban mindennemű információfelfogás, -tárolás és -megválaszolás egyben kommunikáció is? Az idegrendszer részeként az agy elsődleges feladata, hogy biztosítsa a szervezet belső környezetének állandóságát és alkalmazkodjon a külső környezethez (Csoknya – Hámori 1998: 7). A nehezen definiálható kommunikáció pedig „közössé tétel”, vagyis információközlés vagy -csere valamely eszköz vagy jelrendszer útján (vö. Magyar értelmező kéziszótár 2003: 726). Az ismert kommunikációelméletek egyike sem tud eltekinteni a jel fogalmától. Vajon az élőlények ingerlékenysége, az ingerekre való válaszolási-alkalmazkodási reakciók mindig információcserének minősülnek-e a szervezet és a külső-belső környezet között? Feltehetően nem, hiszen ezekből az eseményekből hiányzik a kommunikáció két fő tényezője, az üzenet és a jel. Sem a környezet, sem az érintett szervezet nem ad jeleket, és a biológiai események nem utalnak önmagukon túlra. Mondhatjuk ugyan, hogy a láz a gyulladásos folyamat jele, de

ez kizárólag az értelmező ember számára jel, nem pedig a szervek egymás közti információcseréje. Magának az agynak az információfeldolgozó működése is sejtek közötti automatikus kémiai-fizikai folyamatok, s a reakciók az emberi értelmezésben válnak önmagukon túlmutató jelekké.

Az alfejezetnek a bevezetést követő része (Agy, tudat, lélek) vázolja a mentális funkciók agyi reprezentációja kutatásának főbb állomásait Kr. e. 3000-tól a 20. század második felének agyelméleteiig. A szemle világossá teszi, hogy az európai kultúrtörténetben az agyműködésről és a pszichikus működésről szóló hipotézisek és modellek rendre követték az adott kor általános világszemléletét, illetőleg filozófiai tanait.

A második alfejezet, noha „Az agy felépítése” címet viseli, csak a nagyagy felépítésével foglalkozik, amely ugyan az agy legnagyobb részét kitevő komponens, ám mégsem egyedüli, hiszen alatta foglalnak helyet az agytörzs egységei. Sajnálatos módon nemcsak a címben fordul elő a terminológiai keveredés, hanem a kifejtésben is. Nem derül ki egyértelműen, hogy az agy és a nagyagy nem szinonimák: „Az agyat a koponyából kivéve dióhoz szokták hasonlítani. Színe kívül szürkés-rózsaszínű, belül sárgásfehér. A nagyagy nemcsak betűrődései miatt idézi fel a dió képét, hanem azért is, mivel középen majdnem teljesen kettéosztott” (20). Természetesen nem a teljes agy hasonlít dióbélre, és nem a teljes agy színe kívül szürkés-rózsaszín, belül pedig sárgásfehér, hanem az agy szerkezetének egy jól elkülöníthető része, a nagyagy. A dióbél alatti „nyél”, az agytörzs – mint minden, a nagyagy alatt elhelyezkedő, központi idegrendszeri struktúra színe – a kívül elhelyezkedő fehérállomány okán fehér. Erre kapaszkodik rá alulról fölfelé a kisagy, a köztiagy és a nagyagy. Fontosabb ennél, hogy az alsóbb agyterületeknek, mint például a kisagynak szintén van szerepe a nyelvhasználatban. A következő oldalak tájékoztatást nyújtanak a nyelv mentális folyamatainak szempontjából lényeges agyterületek, továbbá az agyi aszimmetria feltérképezéséről. Az eseménytörténet kicsit nehezen követhető, mert a jelenkori ismeretek bemutatását az 1950–60-as évek, majd a 19. század második felének eredményei követik.

Az agyfélteke-dominancia és a Jobbkezesség – balkezesség szakaszok a két agyfélteke sajátos funkciómegoszlását tárgyalják. Megtudjuk, hogy a mentális funkciók agyi reprezentációját jellemző lateralizáció onto- és filogenetikai szempontból egyaránt fejlődés eredménye: őseink és a csecsemők szimmetrikus agyszerkezettel rendelkeznek. Az egyedfejlődésben a dominancia kialakulása csak úgy, mint egy sor tevékenység, például állatoknál a látás, a madáréknak, embernél a nyelvelsajátítás, csak egy bizonyos életkorban lehetséges. A kérdés filogenetikai vonatkozásai számos nehézséget vetnek fel. LeDoux hipotézisét, „amely szerint az aszimmetrikus kézhasználatot követte az agyi aszimmetria, s ez jelentette valójában az emberré válást” (24) a szerző a „Van olyan tudományos nézet is” kategóriájába sorolja. Holott nem sokkal a „Pszicholingvisztika” megjelenése

előtt korunk egyik legjelentősebb magyar agykutatója. Hámori József a következőképp nyilatkozik róla: „Olyan érvrendszert használt modellje alapozásául, amely még ma, 1998-ban is az emberré válás egyik legvalószínűbb hipotéziseként szerepel. Ebben ugyanis meggyőzően érvel amellett, hogy az emberré válást a differenciált kézhasználat tette lehetővé (és nem megfordítva)” (Hámori 1999: 84). Az egyedfejlődésre vonatkozóan maga Gósy is hasonlóképp látja: „[...] nagy valószínűséggel az egyedfejlődés során a kézdominancia hat a félteke-dominanciára” (28). Ám a filogenetikus fejlődés bemutatása során azt látjuk, hogy „[...] az agyi aszimmetria csak a Neander-völgyi embernél (100–150 ezer éve), majd a Cro-Magnon-i (40 ezer éve) embernél jelent meg. Utóbbiaknál feltételezhető a jobbkezesesség is. [...] A teljes beszédközpont kb. százezer évvel ezelőtt, a Neander-völgyi embernél alakult ki (24). Ha elfogadjuk LeDoux hipotézisét, vagyis az aszimmetriát megelőző jobbkezességet, akkor kevésbé látszanak magyarázhatatlannak a már a homo habilis korából származó, jobbkezeségre utaló szerszámok és pattintási módok („olyan nézet is létezik” /25/). A jobbkezesesség lehetséges okaiként bemutatott nézetek között érdekes lett volna megemlíteni a dominánssá váló jobbra forgató gén elméletét is.

Noha a félteke-dominancia és a kezesség összefügg egymással, nincs közöttük ok-okozati összefüggés: „a jobbkezesek mintegy 90-95%-ánál becsülik a bal agyféltekét a domináns féltekének, más adatok szerint 85%-uknál tapasztalható ez a jelenség [...] a balkezesek mindössze 25-30%-a, más adatok szerint 40%-uk jobb agyfélteke-domináns [...] Megint mások szerint a bal féltekei dominancia a beszédre vonatkozóan balkezeseknél épp olyan gyakori, mint jobbkezeseknél, vagyis nincsen közöttük különbség” (24–25). Szoros összefüggés a félteke-dominancia és a nyelv között áll fenn: „Az emberek többségének a bal agyféltekéje a domináns. Ez azt jelenti, hogy náluk a nyelv és beszéd szervezésére vonatkozóan éppen az a félteke a vezető, ahol a nyelv és beszéd fentebb említett központjai vannak” (24). Ám néhány sorral később, egy zárójeles megjegyzésben ezt olvashatjuk: „Nemegyszer előfordul, hogy a beszédközpont féltekei helyét összetévesztik a félteke-dominanciával, holott két különböző dologról van szó” (25). A különbség nem világos, hiszen a szerző az előző oldalon épp a beszédközpont féltekei elhelyezkedésével definiálta a félteke-dominanciát.

Az agyműködést tárgyaló fejezet második fele az Agyműködési elméletek címet viseli. Bevezetője bemutatja a két agyféltekének a mentális folyamatokban, s ezen belül a nyelvhasználatban betöltött szerepéről folytatott kutatásokat, elsősorban a Lurija-iskola megfogalmazásában, bár kissé szűkszavúan. A fejezet élén említett ismeretek lehetővé tették volna a mai agyelméletek alapjául szolgáló, Lurija-féle funkcionális blokkok hipotézisének bemutatását. Ez a megközelítés azért korszakalkotó, mert szintézisét adja a lokalizációs és a holisztikus tanoknak. A kérdésfeltevést Jackson fogalmazta meg 1878-ban: mi a magyará-

zata annak a megfigyelésnek, hogy ha valamely agyterület sérül, akkor egy adott pszichikus funkció sosem esik ki teljesen, de nem is csak egyetlen funkció károsodik (Jackson 1958). Lurija elméletének lényege, hogy a pszichikus funkciók nem köthetők szűken körülhatárolt agyterületek működéséhez, de nem is az agy mint differenciálatlan egész működésének termékei. Egyrészt ugyanazon pszichikus funkció több, különböző agyterülethez is kapcsolódhat, másrészt pedig ugyanazon az agyterületen több pszichikus funkció összetevői is képviselve vannak. Ez a szerveződés teszi lehetővé, hogy nemcsak egy-egy funkció különböző összetevői állnak kapcsolatban egymással, hanem maguk a funkciók is (Lurija 1975). Ha pedig a féltekei megoszlással kapcsolatban a fejezetrészbe a mentális tevékenységek szintetikus és analitikus természetére vonatkozó megállapítások is belefértek volna (l. pl. Hámori 1985), talán elkerülhető lett volna a jobb félteke „csökevényes” vagy „kiegészítő” voltának cáfolása. A két félteke nyelvhasználatbeli szerepének tárgyalásában kisebb ellentmondás bukkan fel: „A jobb oldali agyfélteke [...] részletes nyelvi (pl. fonetikai) elemzésre alkalmatlan” (29). Majd később: „A »jobb féltekés« ember a beszédhangokat felismeri, [...] pontosan jelzi az elhangzó beszéd prozódiai jellegét” (30). A beszédhangok és a szupraszegmentumok felismerése nagyjából ki is meríti a beszédfeldolgozás fonetikai elemzési szintjét, vagyis nem túl szerencsés a szintek közül épp a fonetikait példaként hozni a jobb féltekei elemzés korlátaira, főképp akkor, amikor a magasabb szintű elemzésben (a morfológia és a szintaxis bizonyos aspektusai tekintetében) a jobb félteke önmagában valóban alig teljesít. Érdekes lett volna azonban említést tenni azokról az újabb kutatási eredményekről, amelyek egyre pontosabban tárják fel a jobb félteke szerepét a nyelvhasználatban, többek között a szemantika, a mentális lexikon és a többnyelvűség agyi reprezentációjában.

Nem könnyíti meg az olvasó számára a szöveg követését az, hogy a fejezetrészben néhány fogalom korábbi bevezetés, illetőleg az aktuális előfordulás környékén történő definíció nélkül jelentkezik, mint például „kiváltott agyi potenciál”, „negatív kiváltott potenciál” (29) „az agykéreg alatti magok”, „interaktív moduláris rendszer” (31), Ayres-módszer (32). Vannak esetek, amikor forrásmegjelölés híján az olvasó utána sem tud keresni ezeknek a fogalmaknak, így a velük kapcsolatos információk végképp elvesznek a témába épp a kötet segítségével bevezetődni törekvők számára.

Az „Emlékezés, emlékezet” a fejezet zárórésze, amelyben az olvasó vázlatosan megismerkedhet az emlékezet legáltalánosabb kérdéseivel, de a könyv tematikájának szempontjából igazán izgalmas vonatkozást – az emlékezetnek a nyelvhasználatban való szerepét (például a mentális lexikon és grammatika eltérő emlékezeti szerveződését vagy a szemantikai alapú felidézést a hosszú távú memóriából) sajnos hiába keresi. Segítette volna továbbá az olvasó munkáját, ha a

szerző közli, hogy milyen adatok, illetőleg forrás alapján különbözteti meg a hosszú távú memóriát elsősorban a szándékos tanulással történő bevésés művelete alapján a rövid távútól. A szerző állítása feltehetően nem az, hogy nem szándékos tanulással nem jöhet létre hosszú távra bevésett emlék.

Végül pedig egy fogalomhasználati kérdés merül fel: a szerző az emlékezést „az objektív valóságnak a tudatban történő visszatükröződése”-ként definiálja (32). Ezen a ponton az olvasó klasszikus ihletésű és hitelű ellenvetéseket fog tenni. Valóban hiba volna azt gondolni, hogy a világ értelmezése kizárólag saját agyműködésünk belső logikáját tükrözi, de azért teljes bizonyossággal az sem állítható, hogy „igaznak fogadjuk el azt, amit érzékszerveink az agyunknak közvetítenek, s azt, ahogyan agyunk ezeket az információkat feldolgozza” (17). Hiszen a Föld nem lapos és nem áll egyhelyben, miközben a Nap mozog körülötte – pedig így észleljük. Mit tudhatunk az objektív (a feldolgozó tudattól független) valóságról, ha azt kizárólag a feldolgozó tudaton keresztül ismerjük? És mennyire „tükrözheti” függetlenül az emlékezet a valóságot, amikor az emlékezés kétszeresen megszűri az információt: egyszer észlelésekor, egyszer pedig felidézésekor, amelyet asszociációs kapcsolatain túl a felejtés vagy a hozzá nem férés is befolyásolhat. Nem beszélve a feldolgozó mechanizmus különféle szintű és fajta kategorizációs és absztrakciós munkájáról, amelynek eredményeképpen nemhogy például az ember és az állat tagolja eltérően észleletei alapján a világot, hanem az eltérő kultúrában élő, eltérő nyelvet beszélő közösségek, sőt az életkori sajátságok alapján a különféle életkorú gyerekek és felnőttek is.

A kötet harmadik fejezete, A beszédprodukciónak folyamata (38–60) a spontán beszéd létrejöttének kérdését tárgyalja „a megszólalás szándékától a kiejtésig” (38). A kifejtés három nagy témakört vesz sorra. A beszédprodukciónak modellek című alfejezet az újgrammatikusoktól a 20. század végéig mutatja be a főbb elméleteket. Megtudjuk, hogy a Jakobson által már a negyvenes évektől képviselt nézet nyomán – amely szerint a nyelv működésfolyamatai elsősorban a hibázásokban érhetők tetten – a hatvanas évektől kezdve a spontán beszéd pszicholingvisztikai tanulmányozásában is kiemelkedő szerepet kap a megakadásjelenségek – a hezitációk és a nyelvbotlások – vizsgálata. Három, a hetvenes–nyolcvanas években keletkezett megközelítést fejt ki részletesen a szerző, A Clark-házaspárét 1977-ből, majd Garrett szintézisteremtő modelljét 1982-ből, valamint Levelt moduláris szemléletű, 1989-es elméletét, amely mindmáig a legfrissebb és az egyik legnagyobb hatású koncepció a beszédprodukciónak kutatásában. Érdeemes megfigyelni, hogy a pszicholingvisztika kialakulásában oly nagy szerepet játszó korai – de a nyolcvanas években számos tekintetben meghaladott – generatív tanok módszertani mentalizmusa milyen erősen tartja magát a nyelvhasználat mentális folyamatainak kutatásában. Még a nyolcvanas években is hipotézis (ha nem egyenesen elfogadott kiindulás) az elmélet fogalmainak men-

tális realitása. Garrett elméletében a produkció főbb állomásait képviselő különféle szintek, „Processzorok” egyértelműen megfeleltethetők a korai generatív grammatikai modell komponenseinek. Központi egységei, a funkcionális és pozicionális szintekre oszló Szintaktikai Processzor, a mondat szerkezet mély-, illetőleg felszíni szerkezetét létrehozó egységei a beszédprodukciós folyamatnak (szintaktikai generáló komponens), amelyek közül a Szemantikai Processzor a funkcionális szinthez, vagyis a mélyszerkezethez rendel szemantikai értelmezést lexikai és alapvető grammatikai viszonyok formájában, a Fonetikai Processzor pedig hangtani értelmezést a pozicionális szinten létrejövő felszíni szerkezethez (értelmező komponensek). Ennek a viszonylag egyszerű és alapvető generatív nyelvészeti ismeretek birtokában könnyen követhető modellnek az áttekintése azonban sajnálatos módon nehezen követhetőre sikerült, ugyanis a generatív párhuzam bemutatásának elmaradása nélkül az olvasót soronként bombázzák újabb és újabb megfeszíthetetlennek tűnő terminusokból álló információk: „Eközben a Szemantikai Processzor létrehozza a reprezentáció funkcionális szintjét. Ez a »funkcionális információ« kerül a Szintaktikai Processzorhoz. Ennek a Processzornak kettős feladata van: egyfelől pozicionális kereteket választ, amelyek tartalmazzák a grammatikai jelölőket (a felszíni szerkezetben), másfelől beilleszti a korábban kiválasztott főbb lexikai egységek fonológiai reprezentációit az adott keretek megfelelő helyeire” (39). Ha a modell három fő szintjének bemutatása nem a nyelvbontások szerepének Garrett-i felfogása után került volna sorra, hanem még a Processzorok előtt, az érthetőség nagyban növekedett volna.

Levelt beszédprodukció-modelljének tárgyalása egy egész alfejezetet tesz ki, „A beszédet megelőző folyamatok” címmel, amely Levelt modelljének konceptuális tervező és átalakító, illetőleg artikulációs tervező szakaszát ismerteti, a közlés fogalmi tartalmát szervező makrotervezéssel és a közlés logikai–propozicionális rendezését kialakító mikroszervezéssel, illetőleg a szemantikai tartalom szintaktikai, majd fonológiai–fonetikai formába való kódolásával. Ebben a modellben is világos a generatív grammatikával való párhuzam. A makro- és a mikrotervezés szintaktikai határmoduljaiban a standard generatív szintaktikai komponens bázis-, illetőleg transzformációs szabályainak megfelelő mentális folyamatok működése, a szélső modulokban pedig a szemantikai–fogalmi, illetőleg a fonológiai komponens funkciói vannak képviselve. A generatív szemlélet magányos beszélőjének elvétől élesen eltér az a mozzanat a Clark-házaspár koncepciójában, hogy Grice (1975) együttműködési alapelvének bevonásával felteszi a beszédprodukciónak a hallgató szempontjait figyelembe vevő aspektusait, aki „mindent megtesz annak érdekében, hogy a közléseket megértse” (40). Sajnos a szerző által hozott Rejtő-idézetek (40–41) nem az együttműködési alapelv megsértésére példák. Jó részük egyszerű frazeológiai kontamináció. Az alapelvből adódó társalgási maximák megsértésére példa a pittsburghi társadalombiztosítási

hivatalhoz érkezett levél következő részlete: *I cannot collect my sick pay. I have six children. Can you tell me why? 'Nem tudom felvenni a táppénzemet. Hat gyermekem van. Meg tudja mondani, miért?'* (Beaugrande – Dressler 2000: 162), illetőleg az alábbi történet párbeszéde:

Lakodalomba megy az öreg paraszt. Az állomáson azt mondja a jegyadónak:

– *Kérek egy jegyet!*

– *Hová?*

– *Ide a markomba!*

– *Jó, jó, de hát hová?*

– *A lakodalomba!*

– *Hol lesz a lakodalom?*

– *Ha szép idő lesz, kint, ha rossz idő lesz, akkor bent, kéremalásson...*

(Cseresnyés Márk szíves személyes közlése).

A fejezet második, Közlésfolyamatok című része azokat a nyelvi jelenségeket, elsősorban hibázásokat, tévesztéseket mutatja be, amelyek a makro- és mikrotervezés folyamatainak működésére utalnak a beszédprodukcióban. Külön rész tárgyalja a kivitelezési tévesztéseket, az elszólásokat és a nyelvbtlásokat, illetőleg ezek esetleges korrekcióit. Ez utóbbiakra vonatkozóan a szerző megállapítja, hogy „az elszólások és a nyelvbtlások többségét a beszélő azonnal észreveszi és korrigálja” (50). Hasznos lett volna az adat forrását megnevezni, illetőleg hogy milyen mennyiségű adatból vonták le a következtetést. Ennek hiányában semmi nem indokolja az állítással ellenkező adatokkal való opponálást: a több mint ezer adatot tartalmazó saját gyűjtésemben mindössze 159 végrehajtott korrekciót számoltam.

A makrotervezés hirtelen nyelvi aktiválása szervesen közbeékeléseket, alanyváltást vagy váratlan bővítményeket idézhet elő a közlésben, a mikrotervezés pedig téves névelőhasználatot, a szekvencia korrekció nélküli újraindítását, egyeztetési tévesztéseket eredményezhet. A kitűnő példák mellett olykor kevésbé meggyőzőek is előkerülnek. A szerző az alanyváltást tartalmazó adatokat előbb a makrotervezéshez köti, ám később a mikrotervezés és a verbális produkció összehangolatlanságára hozza fel példaként, s ennek megfelelően „a beszédtervezés és a kivitelezés paradoxának következményei” (48) közé sorolja. Nem különül el továbbá világosan, hogy egy szövegből kiragadott mondatban, amelynek kontextuális–referenciális viszonyai szükségképpen csak a teljes(ebb) megnyilatkozás ismeretében azonosíthatók, hol húzódik a szerző szerint a határ a szövegkohéziós eszközök (anaforák, pronominalizáció, deixis, ellipszis) standard használatának, illetőleg szervesetlennek történő minősítése között. A „...befejeztük a főiskolát, férjhez ment és elkezdett szülni” (48) példa tipikus esete a standard alanytörülésnek, amelynek textuális azonosítását a korábbiakban témaként kijelölt szereplő teszi lehetővé, bizonyos esetekben kötelezővé. Az „...itt előbb–utóbb azért találunk valamit” (47) részletnek pedig nem alanya a *logopédusok* (hiszen az alany

az igei személyragozással kongruáló *mi* törölt személyes névmás), hanem az alany referense. Éppen azért nem okoz megértési problémát az alanyváltás, mert a többes szám első személyű alany pontosan azonosítja a beszédhelyzet alanyát (az a halmaz, amelybe a beszélő beletartozik), s épp azért nem lehet alany (legfeljebb az alanytól jobbra elhelyezkedő értelmező) a *logopédusok*, mert a beszélő önmagát, illetőleg saját halmazát nem nevezheti meg harmadik személyüként. Végül egy terminológiát érintő megjegyzés: az alany szerepében megjelenő törölt utalószót a magyar leíró grammatikai hagyomány nem „általános alany”-nak (47, 50) tekinti. Nem is teheti, mert az utalószó tartalmát az alárendelt mellékmondat pontosan kifejti.

A fejezetet „A spontán beszéd időviszonyai” című alfejezet zárja, amely alaposan, részletesen, közérthetően, hiteles adatokkal mutatja be nemcsak a szünetek természetét a beszéd folyamatban, hanem azt is, hogy mi a funkciója a szüneteknek a beszédprodukcióban: „A spontán beszédben a beszédszünet funkciója szinte mindig, mondhatjuk úgy, hogy kevés kivételtől eltekintve, a beszédtervezés és a kivitelezés összehangolatlanágát semlegesítő tényező” (57). Ennek a valójában egyáltalán nem kevés „kivételnek” a leírásához mindenesetre hozzájárult korábban Goldman-Eisler (1968), nálunk pedig Sallai – Szende (1975), akik rámutattak a szünet aktív szerepére éppen a grammatikai szerkesztés menetében is.

A szünetek szerepének a hallgató oldaláról történő megfogalmazása átvezet a következő, a beszédészlelés és a beszédmegértés folyamatait tárgyaló fejezethez. Különösen érdekes a kötőszók környékén előforduló szünetek bemutatása. „A kötőszót megelőző szünetek lényegesen hosszabbak, mint a kötőszó után ejtetek. Ez egyértelműen utal a beszédtervezés és kivitelezés bizonytalanságára.” De nemcsak arra, hanem mellérendelő szerkezeti csoportban a struktúra tagolására is. A szintakták éppen azzal érvelnek amellett, hogy a kötőszó és az utána következő elem közös konstituenst alkot, mivel a kötőszó a tőle jobbra álló összetevővel fonológiai frázist alkot. Normatív beszédben nem kötelező a mellérendelt tagok közti szünet, de a kötőszó és a következő tag alkotta szekvenciában csak a kötőszó elé lehet szünetet tenni, a szünet tehát együttesen különíti el őket a megelőző szerkezeti csoportoktól (Bánréti 1992: 731–733).

Sajnálatos, hogy a szünetek arányait bemutató táblázatba elírás csúszott: a kötőszó utáni szünetek 71,7%-os aránya természetesen 17,7%-ként olvasandó.

A kötet negyedik fejezete, „A beszédészlelés és a beszédmegértés folyamata” (61–120), a leghosszabb, legkidolgozottabb és a legrészletesebb irodalomjegyzékkel ellátott része, a szerző saját, elsődleges kutatási területeinek meglehetősen szövevényes ösvényrendszerén kalauzolja végig nagy biztonsággal az olvasót. A bevezető szakasz (61–62) világosan elkülöníti a beszédfeldolgozás két részfolyamatát, amelyek mind mentális műveleteikben, mind működésük eredményében élesen eltérnek egymástól, noha egymásrahatásuk kétségtelen. A

beszédészlelés eredménye a szegmentumok azonosítása, a megértése pedig az üzenet dekódolása és értelmezése.

„A percepció bázis” (62–64) című alfejezet azt a beszédfeldolgozás alapját képező nyelvspecifikus szűrőmechanizmust mutatja be, amelynek működése a hangképzési sajátosságok akusztikai vetületeinek az adott nyelvre jellemző kategóriaazonosításait eredményezi. Az anyanyelv szűrőhatására hozott példa a más nyelvváltozat, illetőleg nyelv észlelésében azonban téves. A „szerelem → az ejtéstől függően ige vagy főnév” (63). A zárt [e]-t használó nyelvjárások egyikének anyanyelvi beszélőjeként – más adatközlőkkel összhangban – állítom, hogy a két ejtés tökéletesen megegyezik: [serelem]. Hiteles és látványos példája a jelenségnek Lotz János közismert példája, a köznyelvi *mentek* alak, amelynek zárt [e]-t eltérően tartalmazó változatai négy eltérő jelentést különítenek el: [mentek] '(ti el)mentek (a vásárba)', [məntek] '(én ki)mentek (egy fuldoklót a vízből)', [mentek] '(ők el)mentek (a vásárba)', [məntek] '(ők) mente(se)k a bolháktól' (vö. Lotz 1976: 71).

A „Beszédmegértési modellek” (65–74) alfejezet arra a kérdésre mutat be hipotéziseket, „hogyan a hallgató hogyan konvertálja a folyamatosan változó akusztikai jelet, amelyet a beszélő kiad, diszkrét nyelvi egységek sorozatává, és hogyan fogja fel a benne lévő üzenetet” (65). Az első megközelítések vázlatos áttekintése után képet kapunk a mai modellekről, amelyeknek „közös jellemzője, hogy hangsúlyozzák a nyelvi meghatározottságot. Ezek között mutatja be a szerző a Liberman-féle motoros teóriát és a vele rokon, Stevens és munkatársai-féle analízis szintézissel modellt (66–70). Ezeknek az elméleteknek a lényege, hogy az artikulációt és az észlelést egyetlen közös mechanizmusra vezetik vissza: „az észlelő rendszer a hallható beszédet oly módon elemzi, hogy a szervezet saját beszédképzési folyamataira vezeti vissza” (66). Ezek a megközelítések elsősorban az alsóbb nyelvi szintek egységeinek a dekódolását modellálják.

Komplexebb megközelítései a problémának a globális beszédmegértés modellje, a Bondarko-féle elmélet és a hierarchikus megértési modell (70–71), amelyek mindegyike egymással közvetlen elérésben lévő vagy hierarchikus építkezésű feldolgozó egységeket tesz fel. E modellek bemutatásakor több olyan terminussal is találkozunk – invariáns jegy, invariancia, nem kontextusfüggő fonetikai sajátosságok, felismerési kulcsok, többszörös kulcsok (69–70) –, amelyek csak későbbi alfejezetekben kapják meg definíciójukat, illetőleg kifejtésüket. Segítség lenne az olvasónak, ha ilyen esetekben utalást kapna a fogalom későbbi tárgyalására.

A legújabb, s a grammatika modellálási törekvéseivel is szoros kapcsolatot mutató modellek az ún. kognitív modellek, amelyeknek céljuk, hogy hipotézist fogalmazzanak meg a beszédfeldolgozás rendkívüli gyorsaságának magyarázatára. A jelentésközpontú, interaktív modellek ezt a gyorsaságot a feldolgozó

szintek párhuzamos vagy csaknem párhuzamos, egymással kooperációban folyó működésének tulajdonítják, a szerkezetközpontú moduláris hipotézisek pedig az önálló, egymástól független működésű feldolgozó egységeknek, amelyek eredményeinek összegzése egy külön állomáson történik. A konnekcionista modellek bizonyos mértékig integrálják az előbbieket: azonos idejű, párhuzamos feldolgozást végző egységek hálózatát teszik fel az eredményeket integráló szakasz nélkül. Érdekes lett volna a különféle feldolgozó rendszerek működését példákon is bemutatni hasonlóképp, ahogy a szerző azt később a VCV-hangsor felismerésének folyamatábráján tette (103).

„A beszédmegértési folyamat sajátosságai” (75–89) című alfejezet első tematikai egysége a magasabb nyelvi szinteken történő tagolás mentális mechanizmusát járja körbe, és arra a kérdésre keres választ, hogy a folyamatos beszédben, ahol nem jelzik szünethelyek a szóhatárokat, milyen támpontok alapján szegmentál a feldolgozó rendszer. Például a visszacsatolás a döntés késleltetését teszi lehetővé mindaddig, míg a feldolgozó rendszer elegendő információval nem rendelkezik a döntés meghozásával.

A következő részelemzés a percepciós egységek nagyságrendjét vizsgálja. Többek között nyelvbtlás-vizsgálatok és reakcióidőt mérő kísérletek azt támasztják alá, hogy az elemi percepciós egység feltehetően a szótag. Emellett felmerült az a hipotézis is, „hogy az egység nagysága változik a megkülönböztető jegytől a szó- vagy mondatkapcsolatokig [...] a megkülönböztetési feladatnak megfelelően” (80–81). Ez a megközelítés magyarázni tudja azt a jelenséget is, „hogy a fonémáról történt végleges döntés a jelentés aktiválása után történjen meg” (81).

Újabb tematikai egysége az alfejezetnek a beszéd invariáns, vagyis állandó komponense. „Az ’állandó’ a beszédnek azon része, amely nem változik, függetlenül attól, hogy ki a beszélő, mikor beszél vagy milyen nyelvi jelsorozatot mond” (81). Az artikulációs invarianciát képviseli a hagyományos hangtan, illetőleg a klasszikus fonológia, s törekszik reprezentálni a fonetikus átírást, amely nyelvtől és egyedi beszélőtől függetlenül azonosít artikulációs kategóriáknak megfelelően ugyanakként fizikailag eltérő szegmentumokat. Későbbi kísérletek pedig nemcsak az akusztikus és a percepciós invariancia létezését bizonyították, hanem azt is, hogy a beszédhangokban lévő invariancia mellett fontos feldolgozási támpont a magasabb szinteken, mint például a kontextusban, a beszédhelyzetben vagy a világismeretben működő invariancia is.

„A beszédészlelési folyamat működése” (90–109) című alfejezetben a szerző „a hierarchikus építkezésű, interaktív beszédmegértési modellt” ismerteti, amely „a teljes feldolgozási folyamatot reprezentálja, és a beszédészlelési, beszédmegértési folyamat működésének csaknem valamennyi kérdésére megoldást kínál (90). A feldolgozás első lépcsője az elsődleges hallási elemzés, amely folyamat

bemutatásakor a szerző alkalmat talál arra, hogy felhívja az olvasó figyelmét a beszédfeldolgozás során a hallás és az észlelés különbségére, továbbá elkülönítse az észlelést a megértéstől, azt pedig az asszociációk útján történő értelmezéstől. Részletes bemutatását kapjuk a hallás funkcionális anatómiájának és különféle hallásvizsgálati eljárásoknak, majd a hierarchiában egyre magasabb szintek feltérképezése történik. A beszédészlelés akusztikai, fonetikai, majd fonológiai elemzése egyre inkább támaszkodik a kognícióra: míg az elsődleges hallási elemzés az akusztikai jel hullámtulajdonságait tárja fel, addig az akusztikai elemzés már támaszkodik az emlékezetre, a fonetikai szint az osztályozás műveletére, a fonológiai szint pedig az absztrakcióéra. Ezekkel az elemzési folyamatokkal párhuzamosan működnek olyan, a nyelvinél tágabb hatókörű mentális műveletsorok, mint például a hangok lineáris sorrendjének azonosítását biztosító szeriális észlelés vagy a közlés időzítési viszonyait elemző ritmusészlelés.

Az alfejezetet a szupraszegmentális tényezők észlelési kérdéseinek bemutatása zárja. Megtudjuk többek között, hogy nemcsak az artikuláció sebessége és a szünetek száma és időtartama befolyásolják a beszédtempó észlelését, hanem „a dallamstruktúra, az intenzitásviszonyok vagy az adott szöveg tartalma” (107) is.

„A beszédmegértési szintek működése” (109–115) című alfejezet arról tájékoztatja az olvasót, hogy egy hallott közlés mint üzenet teljes feldolgozásáról csak akkor beszélhetünk, ha abban a komponensek felismerési, azonosítási műveletén kívül (amelyek lényegében észlelési és megértési algoritmusok automatikus lefutásai) és a közlés egységeinek szerkezeti–szemantikai összefüggésének dekódolásán túl a közlés értelmezése is megtörtént. A közlés értelmezése azt jelenti, hogy „az adott szöveget behelyezzük egy tágabb ismeretanyagba és/vagy egy korábban tárolt információsorozattal hasonlítjuk össze” (110). Vagyis feltehető a tudás és a nyelvi megértés közötti kapcsolat, amelyre vonatkozó hipotéziseket szintén bemutat a kötet. A két szélsőséges vélemény arra keres választ, vajon a megértés létrehoz-e új ismeretet vagy csak a tudatunkban már meglévő dolgok közt vezető ösvényeket járja be új módon.

Az utolsó tematikai egység a mondatmegértéssel foglalkozik, s a főbb nemzetközi kutatásokon kívül rövid tájékoztatást kap az olvasó a magyarra vonatkozó, hazai mondatmegértési vizsgálatokról is. A magyar mondatmegértési és morfológiai pszicholingvisztikai vizsgálatok olyan széleskörűek és érdeklődésre különösen számot tartók (már csak a magyar nyelv topikprominens voltából adódóan is), hogy az elsősorban magyar anyanyelvűeknek szóló „Pszicholingvisztika” olvasója szívesen látna ezeknek kísérleteiből és eredményeiből gazdagabb ízelítőt is.

A kötet ötödik fejezete „A mentális lexikon” szerkezetével és hozzáférési folyamataival foglalkozik (121–150). Az első alfejezet bevezetője vázolja a korai modelleket (a szótár-, a könyvtár- és a térképanalógiát), majd definiálja a

mentális lexikon főbb komponenseit, az aktív, a passzív és az aktivált szókin-
cset. „Az aktív szókinccs azon nyelvi és beszédjelek összessége, amelyek haszná-
lata egy adott személy esetén gyakori. A passzív szókinccs ezzel szemben ugyan-
azon személy ritkábban használt nyelvi és beszédjeleit foglalja magában. Az
éppen aktivált szókinccs ugyanazon személy egy adott beszédhelyzetben aktivált
nyelvi és beszédjeleinek összessége” (122). Megtudjuk, hogy az egyedi nyelvek
szerkezete befolyásolja a mentális lexikon szerkezetét, például a „szómorfémák
tárolása megoszlik az aktív és a passzív rész között, a toldalékmorfémák azon-
ban, nagyon kevés kivétellel, az aktív szókinccs részei” (122). Vannak lexikai
egységek, amelyek – elsősorban a használati gyakoriság függvényében – vándor-
rolnak az aktív és a passzív szókinccs között.

„A mentális lexikon nagysága” című szakasz az egyedi szókinccs terjedelmére
vonatkozó becsléseket, illetőleg felméréseket mutat be. „... kimutatták, hogy egy
amerikai főiskolai hallgató 580 000 »alapszót«, 1700 ritka alapszót és 96 000
nem alap-, illetőleg összetett szót ismer” (124). Természetesen nem 580 ezer,
csupán 58 ezer az első adat, különben hogyan lenne lehetséges, hogy „ez meg-
felel a körülbelül százötvenezer feltételezetten ismert szónak” (124)?

A felépítés és működés című egység a mentális lexikon szerveződésére vo-
natkozó főbb megközelítéseket veszi górcső alá, többek között először a kevésbé
sikeres atomgömb-, majd a szóasszociációs kísérletekkel hatékonyabban verifi-
kált pókháló-eméletet. „A pókháló-elmélet lényege pedig az, hogy az egyes sze-
mantikai egységek (itt: szavak) egymáshoz úgy kapcsolódnak, hogy egy egység-
nek akár több más egységgel is lehet közvetlen kapcsolata. Ugyanakkor a köz-
vetlenül nem kapcsolódó egységek is tarthatnak kapcsolatot egymással további
egység(ek)en keresztül” (125).

A különféle (és eltérő vizsgálati személyekkel végzett) szóasszociációs vizs-
gálatok eredményeinek számos közös vonását a prototípuselmélet magyarázza.
„A prototípus elmélet arra a kérdésre próbál választ adni, hogy miként vagyunk
képesek a szójelentések rögzítésére és használatára, amikor egy szó szemantiká-
ja – finoman fogalmazva – legalábbis bizonytalan (gondoljunk egy címszó ma-
gyarázatára a szótárban) [...] A prototípus elmélet szerint a szónak van egy
alapjelentése, amelyhez képest a szót egy más kontextusban elemezzük. Ez ma-
gyarázatot ad arra, hogy vagyunk képesek ugyanazt a szót kissé vagy nagyon
eltérő jelentésben is használni” (125).

Valójában a prototípuselmélet ennél lényegesen körülhatároltabban fogalmaz.
Az ezt a elméletet is magában foglaló holisztikus kognitív szemantikai irányzat
szerint a jelentés az ember kategorizálási képességére épül, amely prototípusok
alapján történik. Az, hogy egy dolog egy bizonyos kategóriához tartozik-e, foko-
zat természetű jellemző. A kategóriák prototipikus példányok körül szerveződ-
nek – számos esetben kultúrafüggően. A prototípust az ún. tipikalitási feltételek

azonosítják, amelyek az adott kategóriára jellemző tulajdonságok (a tipikus *madár* tud repülni, szárnya, csőre és tollazata van és tojást tojik). Ezek a feltételek a nem prototipikus példányok esetében megsérthetők (a *házi szárnyasok* többsége és a *strucc* nem tud repülni). Minél kevesebb tipikalitási feltétel teljesül, annál bizonytalanabbá válik, hogy az adott dolog beletartozik-e az adott kategóriába. A *veréb* tipikusabb madár, mint a földről soha fel nem emelkedő *strucc*, és még inkább, mint a *pingvin*, amely nemcsak nem tud repülni, de testét nem is tollazat borítja. A naiv beszélő bizonytalanságát abban, hogy például madár-e a *denevér*, vagy hogy hal-e a *bálna*, az okozza, hogy a *denevér* a prototipikus madárhoz hasonlóan szárnyat visel és repül, a *bálna* pedig a prototipikus halnak megfelelően vízben él, áramvonalas teste van és tud úszni. Egy-egy dolog több kategóriához is tartozhat, és eltérő mértékben lehet tipikus példánya kategóriájának. Pszichológiai kísérletek tanúsága szerint a beszélők mentális lexikonában a *zongora* hangszer, de bútor is: tipikusan hangszer és kevésbé tipikusan bútor (Kiefer 2000: 92–105). Helyénvaló itt is egy lényegbe vágó kiegészítés. A prototipikus jegyek mindig a fogalomstruktúra egészének a hálójában szerveződnek. Ezért nem lehet az embert – bár „prototipikusan” ilyen – úgy leírni, hogy ’tollatlan kétlábú’.

Az alfejezetben bemutatott mentális lexikon-elméletek közös vonása, hogy szinte kivétel nélkül elismerik „a szemantikának mint vezérlő elvnek a működését” (126), s ennek a megállapításnak nyelvpatológiai vizsgálatok eredményei is független bizonyítékai. Ám más típusú deviáns nyelvi alakulatok (nyelvbottlások, szójátékok stb.) arra utalnak, hogy „a hangzási reprezentáció is szabályozottan van jelen a mentális lexikonban” (127). Erre utal például a szavak felidézésével kapcsolatban a szóban kitüntetett pozícióban, vagyis a szóhatárjegyek közelében elhelyezkedő szegmentumok felidezésének kiemelkedő eredményessége.

A fejezet második része „A lexikális hozzáférés folyamata” címet viseli, s bevezető szakaszában bemutatja a folyamat alapvető eltérését a beszédprodukción és a beszédmegértésben: „A lexikális hozzáférés folyamata a beszédprodukción a szükséges lexikai egység (leggyakrabban szó) megtalálását jelenti; a beszédmegértésben pedig ez az a műveletsorozat, amelynek során létrejön a megfeleltetés a szót reprezentáló akusztikai jelsorozat és az egyén mentális lexikonának egy adott egysége között” (128). A beszédprodukción történő lexikális hozzáférés-koncepciók közül a korábban már bemutatott Levelt-féle hierarchikus modell kerül ismét terítékre, ezúttal egy speciális hozzáférés-egység, a lexikai egység kinagyításával. A részletek a következők.

A mentális lexikon a beszédprodukción mechanizmusának központi komponense, amely két, egymással kapcsolatban működő tárolóegységből tevődik össze. Az egyik a lexikai egységeknek elsősorban szemantikai vonatkozásait tárolja, a másik pedig fonológiai és morfológiai sajátosságait. Az első lexikon-

rész alapegysége a lemma, a másiké a lexéma. A beszédprodukción megelőző tervezési és keresési folyamatok előbb a lemmához (a szó fogalmi és egyéb jelentésszintjeihez, grammatikai kategóriáihoz, lehetséges szintaktikai szerepeihez), később pedig a lexémához (a szó alaki – morfológiai és fonológiai – vonatkozásaihoz) férnek hozzá. Tévesztések adatai bizonyítják a két tárolóegység viszonylagos függetlenségét: az ún. *nyelvemen van* (the tip of the tongue) jelenség esetében „pontosan tudjuk, »mire gondolunk« – a lemma már megvan – a szót mégsem tudjuk kimondani. Töredékes információink azonban annak hangzó alakjáról is lehetnek, például két szótagból áll, d-vel kezdődik [...] Ha a működési zavar [...] a lexémakeresés során lép fel, a végeredmény a szándékozotthoz hangzásban hasonló lexéma lesz” (Huszár 2000: 69–70).

Bár maga a modell világos, bemutatásában néhány zavarba ejtő részlet nehezíti az olvasó eligazodását. Noha a lexikai egység lemma- és lexéma-szintje a szövegben elkülönül, a modell 9. ábrán történő megjelenítése (130) egyáltalán nem tünteti fel a lexémát. Elkülönül azonban a hierarchiában legfelül elhelyezkedő s a fogalmi előkészítés eredményét képező „lexikai fogalom” az alatta lévő, a lexikai válogatásból eredő lemmától, amelyből a következő lépcső a morfológiai kódolás egységéhez, a morfémához vezet. Az ábrát értelmező szöveg ezzel szemben így szól: „A lemma szint maga a lexikai egység, egy önálló morféma” (129). De hogyan lehet a lemma önálló morféma, amikor a lemma még nem tartalmazza a lexikai egység alakjára vonatkozó információkat?

A beszédmegértésben történő lexikális hozzáférés modelljei két nagy irányzat köré csoportosulnak: a moduláris (később: aktivációs) és az interaktív (később: lexikális kereső) megközelítés köré. „A moduláris hipotézis lényege, hogy a lexikális hozzáférés folyamatában a műveletek nem (vagy csak igen kevésbé) kapcsolatosak egymással, párhuzamos működések jellemzik a folyamatot [...] Az interaktív modellek lényege, hogy az egyes szinteken történő műveletek állandó kapcsolattartásban zajlanak, ily módon állandó, valós idejű (real-time) lehetőség van az együttműködésre... Az első feltevés szerint [...] a szavak önmagukat hasonlítják a bejövő jelhez, míg ez utóbbiban a központi komparátor végzi ezt a feladatot” (134–135). Az interaktív megközelítésre a Marslen-Wilson féle 1973-as cohort-elmélet, a modulárisra Morton 1969-es logogén-modellje jelenik meg példaként – sajnálatosan rövid kifejtésben és a kísérletek bemutatása nélkül. Továbbá részletesebb problémafelvetés híján az olvasó nem érti a cohort-elméletre vonatkozó értékelő megjegyzést: „Hátránya ugyanakkor, hogy nincs egyértelmű magyarázata azon szavak felismerésére, amelyeknél a felismerési pont gyakorlatilag egybeesik a szó abszolút végével, a lecsengéssel, például *lemeZ*, *lemeGY* vagy *majoM*, *majoR*, *MajoS*” (137). A modell nem tiltja, hogy a szó felismerési pontja egybeessen a szó végével, ha pedig a kérdés arra vonatkozik, hogyan ismerheti fel a szót a hallgató már az elkülönítő utolsó elem

előtt, arra azok a kísérletek adhatnak választ, amelyeknek eredménye szerint megfelelő kontextus esetén a szót akár már az első szótagja alapján felismerjük (vö. Marslen-Wilson 1975, 1989, ismerteti Pléh 1998: 26).

„A lexikális hozzáférés tényezői” című szakaszban arról kapunk tájékoztatást, hogy milyen tényezők befolyásolják a szófelismerés sikerességét, illetőleg időtartamát. Amíg kizárólag az izolált szavak voltak a vizsgálat tárgyai, az akusztikai szerkezetet és a szógyakoriságot találták meg okként. A későbbi eredmények egyértelműen kimutatták a mindegyik grammatikai elemzési szinten előforduló kontextuális hatást, még későbbi kutatások, amelyekben a kötet szerzőjének is jelentős szerepe volt, pedig a szó fonotaktikai szerveződésének és az artikuláció tempójának a hatását is kimutatták a lexikális hozzáférésben. Nemcsak izgalmas adalékok a kérdéshez, de a feldolgozás során működő stratégiáknak – mint például a morfémahatárookra vonatkozó predikcióknak – független bizonyítékait adják a felismerésben történő tévesztések, amelyekből egy csokornyí példa zárja a „Téves riasztások” szakaszt.

A fejezet zárása a lexikális hozzáférés időviszonyait, továbbá a mentális lexikon aktiválását előidéző folyamatokat tárgyalja. Megtudjuk, hogy kísérletekkel sikerült meghatározni azt a 250–500 ms közötti időtartományt, amelyen belül a hozzáférési folyamatok párhuzamosnak, s amely fölött egymást követőknek tekinthetők. Elméleteket és kísérleteket ismerhetünk meg arra vonatkozóan, hogyan befolyásolják a hangzás és az asszociációk az aktiválási folyamatokat: a szemantikai összefüggések erősebben, a fonetikai hasonlóságok kevésbé segítik elő a szótalálást. A kezdő szegmentumok alapján egyszerűbb feladat megtalálni egy szót, mint a záró szegmentumok alapján. A szófaji besorolás tekintetében viszont ellentmondásosnak látszó eredményekre talál az olvasó a szerző saját kísérleteinek bemutatásában. „Szignifikánsan rövidebb idő kellett ugyanakkor a főnevek aktiválásához, mint az igékéhez” (145). Majd: „Az egyes szavak aktiválása a személyre jellemző reakcióidő alatt zajlik, egy adott feladatban a kísérleti személyek átlagos reakcióideje közötti legnagyobb különbség 2,35 s volt. Nincs különbség a főnevek és az igék lexikális hozzáférése között; a kísérleti személyek a legtöbb szót és a legrövidebb időtartamokat azonban a szófaji korlátozás feloldása esetén produkálták” (147).

A kötet hatodik fejezete, „Az anyanyelv elsajátítása” (151–197) címmel, két részre tagolódik. Az elsőben a nyelvelsajátítás univerzális aspektusai, a kérdés elméleti háttere és főbb működési modelljei kerülnek terítékre, a második pedig a magyar nyelv elsajátítására vonatkozó kutatások, kísérletek, megfigyelések eredményeibe enged bepillantást.

Az „Elméleti kérdések, felfogások, modellek” című alfejezet a nyelvelsajátítás két fő filozófiai megközelítését mutatja be, amelyek a pszicholingvisztika két eltérő paradigmájának is alapját képezik. A behaviorista nyelvelsajátítás-koncep-

ció az empirista, a generatív a racionalista felfogásban gyökerezik. Az előbbi szerint minden tudás – így az anyanyelvé is – tanulás, tapasztalás eredménye, az utóbbi szerint viszont a tapasztalásnak az a szerepe, hogy aktivizálja a velünk született ismereteket.

Noha már az ókorban felmerült az érdeklődés a gyermeknyelv iránt, a tudományos alapú és a nyelvet legalább bizonyos mértékig önálló entitásnak tekintő gyermeknyelv-kutatás egészen a 19. századig váratott magára. Az első eredmények Schulze (német fiziológus), Herbart (a pedagógus), Wundt (pszichológus és nyelvész) és Wernicke (agykutató) nevéhez fűződtek. Nem véletlen, hogy a nyelvészetben a gyermeknyelv vizsgálata a strukturalizmus idején virágzik fel, amely irányzat alaptétele szerint a nyelv rendszer. Bár Jakobsonnak a 20. század derekán megfogalmazott hipotéziseit – a gyermek szegmentumkészletének elsajátítási sorrendjének és a világ nyelveiben lévő szegmentumok implikációs sorrendjének összefüggései, a fonológiai oppozíciók elsajátításának sorrendje, illetőleg a nyelv kiépülésének és afáziás regressziójának inverz folyamatai – a későbbi kutatások bizonyos mértékig cáfolták, a főbb elvek ma is hitelesek. A nyelvelsajátítás folyamatában szigorú implikációs összefüggésrendszer érvényesül: bizonyos kognitív ismereteknek meg kell előzniük a nyelveket, s a nyelvi ismeretek között is – mind univerzálisan, mind az adott nyelvre jellemzően – egyesek megléte feltétele mások kialakulásának.

A generatív paradigmaváltás előtti és utáni gyermeknyelv-kutatások három tekintetben térnek el egymástól: (i) a szó- vs. mondatközpontúság, ami azt jelenti, hogy míg a behaviorista megközelítés azt igyekszik általános tanulás-elméleti modellek segítségével leírni, hogyan tanulja meg a gyermek a szavakat dolgok neveként használni, addig a generatív indíttatású pszicholingvisztikát elsősorban az érdekli, hogyan von el szabályokat a gyermek a hallott mondatokból, s hogyan alkot azok alapján újakat; (ii) a nyelvhasználat mint pusztán tanulással elsajátított, ingerfüggő viselkedésforma vs. az egyedi nyelvi környezet által aktivizált, velünk született, univerzális elvekre és paraméterekre épülő szabályrendszer működésén alapuló kreatív tevékenység; (iii) az új nyelvi alakulatok létrehozásának alapműveleteként meghatározott analógia (a mintául szolgáló elemsorozat lineáris elemzése) vs. absztrakt szerkezeti elemzés (szabályok hipotetiko-deduktív elvonása). Az újabb kutatások szerint a két művelet hierarchikusan egymásra épül a nyelvelsajátításban: „A kezdeti szakaszokban a gyermek mechanikusan ismételi, majd analógiákat és „túláltalánosításokat” alkalmaz. A további fejlődés szakaszaiban kristályosodnak ki a szabályok, jön létre a szabályalkotás. A gyermek, amikor beszélni tanul, a felnőtt nyelv szempontjából „hibákat” követ el. Ezek a hibák azonban éppen azt mutatják, hogy miként próbál analógiákat, majd szabályokat érvényesíteni” (153). Éppen ezek a devianciák, a standard formától eltérő alakulatok keltik azt a benyomást – nem is csak a naív nyelvhasz-

nálóban –, hogy a gyermeknek külön nyelve van. S ha az nincs is, az eltérő hatókörű és összefüggést eltérő mértékben mutató szabályok végigkísérik a nyelvelsajátítást.

A paradigmaváltás utáni, nyelvelsajátításra vonatkozó kutatások ugyanúgy hűségesen követik a generatív tanok változását, mint a pszicholingvisztika más ágai. A szintaxisközpontúság után szemantikai, majd pragmatikai természetű magyarázó elvek jelennek meg. Az általános áttekintés után a nyelvelsajátítás kritikus periódusának kérdésével ismerkedhetünk meg, vagyis azzal, hogy „Meddig sajátítható el az anyanyelv? Egészen biztosan válaszolhatjuk, hogy ez az időszak nem korlátlan, vagyis az agy csak egy bizonyos életkorig marad rugalmas annyira, hogy képes a nyelvi és beszéd folyamatok kívánt szintű vezérlésére” (161). Ha a nyelvelsajátítás nem indul meg 6–7 éves korban, illetőleg a gyermeket nem éri 10–13 éves koráig megfelelő nyelvi inger, „akkor a nyelvelsajátítás igen nagy mértékben korlátozódik [...], a gyermek nyelvtudása soha nem fogja elérni az életkorának megfelelő szintet” (162). A kritikus periódusról szóló részt megelőző szakaszban legendák és valós esetek sorakoznak arról, milyen mértékben sajátíthatja el anyanyelvét emberi környezet, illetőleg beszédinger nélkül egy gyermek.

A fejezet második fele, „A magyar gyermek beszédprodukciónak és beszédmegértésének fejlődése” részletesen beszámol a kutatások mai állásáról a nyelv előtti hangadástól a gyermeknyelvi fejlődési szakasz 6–7 éves kori lezárásáig, elkülönítetten – bár szükségképpen eltérő arányban – tárgyalva a produkciós és a percepció folyamatokat.

A „Preverbális hangjelenségek” című szakasz elkülöníti a fiziológias hangjelenségeket (sírás, köhögés stb.) a kifejező sírástól, amely már lényegét tekintve kommunikáció: „a gyermek jelzi a környezetének a számára fontos történéseket, állapotokat. [...] hangjelenségei akusztikailag is egyértelműen differenciálhatók” (163). A szerző azután be is számol az akusztikai vizsgálatok eredményeiről, amelyek alapján megkülönböztethetők a „fájdalomsírás, éhség-sírás, diszkomfort jelzésére szolgáló sírás és unalom-sírás” (163). Ezeknek akusztikai szerkezetéről is kap tájékoztatást az olvasó. Sajnálatos, hogy a szöveges kifejtés és magyarázatot segítő 11. ábra nincs összhangban egymással. Az ábraalírás szerint a bal oldali hangszínekép az unalom-sírást mutatja be, a szöveg szerint pedig a fájdalom-sírást (163–164).

A preverbális hangjelenségek elemzését a néhány hetes korban elkezdődő és legkésőbb 15 hónapos korban befejeződő gögicsélés bemutatása követi. Külön érdekes, de indokolható a terminológia használata: vannak, akik elkülönítik – a szerző azonban nem – az elsősorban az anyanyelvi intonációs minták megjelenésével jellemezhető és erősen kommunikatív funkciójú gögicsélés-szakaszt a kb. négy hónapos kor körül kezdődő gagyogás-szakasztól, amelyben világos szótag-szerkezetek jelennek meg, és a világ nyelveiben fellelhető mindenféle beszéd-

hang gyakorlása történik – kommunikációs funkció nélkül is. Bár mindkét szakasz megelőzi és bevezeti az anyanyelv rendszerszerű elsajátítását, a (nemcsak anyanyelvi) beszédhangokra való tagolhatóság egyértelműen csak a második szakaszban jelenik meg.

Az anyanyelv elsajátítás kezdeti szakaszának történéseiből képet kaphatunk még az elsajátítás lehetséges meneteiről, a folyamatos és az ugrásszerű fejlődésről, illetőleg az elsajátításban jelentkező esetleges nemi különbségekről is. Az anyanyelv rendszerének elsajátítása különféle rendszerszintek szerint vizsgálható: például az első, felismerhetően anyanyelvi közlések fonémaállománya az „artikulációs könnyebbség” (176) elve alapján korlátozódik elsősorban a bilabiálisokra, a zárhangokra, illetőleg néhány semleges és hátul képzett magánhangzóra, a morfológia pedig a *-t* tárgyrag és az *-é* birtokjel használatát foglalja magában. „A kisgyermek szavai a felnőttek ejtette szavak kisebb-nagyobb mértékű torzításai. Ezek a torzítások általában egyszerűsítések és az artikulációs könnyebbséget szolgálják” (175). A deviáns jelenségek olyan egyszerűsítő folyamatok alapján jönnek létre, mint a hasonulások, illetőleg a helyettesítések. Sajnálatos véletlen folytán a hasonulások egyik altípusának, a távhasonulásoknak bemutatásakor kimaradt a hivatkozások és a fejezetvégi irodalomjegyzék tételei közül Kassai (1981a). A hasonulások közé tartoznak az elhasonulások is. „A hasonulások leggyakoribb oka a nehezen ejthető hangkapcsolatok feloldása hasonulós folyamattal. Az eredmény rendszerint az egyik beszédhang hosszú változatának megjelenése” (176).

A hasonulások altípusai között jelenik meg a hasonulás hiánya is (pl.: *malacval* 'malaccal'), bár maga a szerző is megállapítja, hogy ennek a jelenségnek nem az artikulációs könnyítés a mozgatórugója, „hanem a morfémakapcsolás hangsúlyozása még akkor is, ha ezzel éppen az artikulációs feladat nehezedik” (178). Talán érdemes lett volna önálló kategóriát felvenni a tagolási határ kiemelését végző eljárásnak, hiszen igen jelentős stratégiai mozzanatról van szó – nem is csak a gyermeknyelvben, hanem bármely más, deviáns alakulatokat létrehozó közlésformában is, mint az afázia, a nyelvbtlás, a mentális deviancia vagy regressziós folyamatok által meghatározott beszéd. A tagolási határ kiemelése a beszéd létrehozás keresési folyamatait könnyíti. A tagolási határ kiemelése vagy határjelöléssel történik ott, ahol a folyamatos közlés szekvenciaszervezési szabályai ezt nem írják elő vagy éppen tiltják, vagy többféle tagolási jel együttes alkalmazásában nyilvánul meg morféma-, szó-, frázis- vagy szekvenciakezdeten, illetőleg -határon. A tagolás kijelölésében posztlexikális hasonulások elmaradása vagy szupraszegmentális tényezők megjelenése mellett szegmentális komponensek is részt vehetnek. A szegmentális komponensek a tagolási határon a közlés folyamatának átmeneti felfüggesztésére törekcsenek, vagyis vagy a glottisz működését függesztik fel zöngétlen hang beiktatásával, vagy zárkomponenst tar-

talmazó hanggal akasztják meg a levegőáramlást, sőt gyakran a két komponenst együtt tartalmazó elemet választanak a határ megerősítésére (vö. Szépe 2003). Néhány, e stratégia által irányított művelet például a morfémahatár-bevezetés egymorfémás szóba (gyermeknyelvi példa: [vɪmlajɔf] 'villamos'); zöngétlen mássalhangzó betoldása magánhangzós indításba ([hujtsipɔ:] 'új cipő'), zöngés helyett zöngétlen indítás ([fira:g] 'virág') vagy zárás ([dɔp] 'dob'). Így a szóvégi zöngétlenítésre is kézenfekvőbbnek tűnik a tagolási határ kiemelésének feltevése, mint az, hogy a jelenség „feltehetően az artikulációs fáradtság eredménye [...] A hangsor végén a gyermek megtakarítja a zöngéképzéshez szükséges „extra” energiát [...] (*kopok* – 'kopog' ...)” (179). De amit a gyermek ezzel a megtakarítással nyer a réven, azt el is veszti a vámon, hiszen a zöngétlen levegőoszlop visszatartása az akadály fortis képzésű fenntartásával a zöngétlen mássalhangzó képzésekor ugyanúgy energiabefektetést igényel, mint a hangszalagok és a kanaporcok közti laza zár fenntartása a zöngéképzéskor.

A nem normatív zöngésítés helyettesítő stratégiái közé becsúszt egy nem odavaló példa, hiszen a *kineg bemondta* (179) alak normatív zöngésítés. Ennek a stratégiának a definíciójában is sajnálatos keveredés történt, és így ellentmondásba kerül a példasorral: „nem normatív zöngésítés: zöngés mássalhangzó helyett a zöngétlen pár megjelenése (*gristály* – 'kristály', *kizslány* – 'kislány', *holnabra* – 'holnapra'). Zöngésítés esetén természetesen a kiinduló szegmentum zöngétlen és a végállomás zöngés. Egy másik helyettesítéstípus az, hogy „az egyes mássalhangzók az azonos képzésmódú hanggal pótlódnak (... *szegeđű* – 'hegedű')” (179). Osztályozási szempontból mind az [s], mind a [h] valóban réshang, de akármennyire is réshang mindkettő, nem hihetünk komolyan abban, hogy a gyermek artikulációs rendszerében egy laringális spiráns képzése közel esik egy denti-alveoláriséhoz.

A zéró-helyettesítés adatai között előforduló *sapa* – 'sapka' és *helikóter* – 'helikopter' biztosan nem ugyanarra a jelenségre példa: a *sapa* alakban valóban egy teljes szegmentum törlése történik, ám a *helikóterben* a magánhangzó időtartam-növekedésében képviselve van a kieső mássalhangzó, vagyis a moratartás elve maradéktalanul érvényesül. Maga a szerző is megállapítja, hogy „a gyermek a nyúlást mintegy ellensúlyozásul alkalmazza az adott szó „teljes időtartamának” jelzésére akkor, ha egyéb torzítási folyamatok is végbemennek” (182). Noha a szerző éppen itt nem jelöli az ellensúlyozó magánhangzó-nyúlást, ugyanerre – a felnőttek folyamatos beszédében is működő – folyamatszabályra lehet gyanakodni a *mekkamóta* 'megkarmolta' és a *mel etölöd* 'mert eltöröd' (185) alakokban az *r*-, illetőleg az *l*-kiesésekor. Az előbbi adat téves példaként szerepel arra, hogy „A nehezen artikulálható hangkapcsolatokban teljes hasonulás történik; vagy úgy, hogy az egyszerűbb mássalhangzót a gyermek hosszán ejti, például *mekkamóta* – 'megkarmolta', *pikkos* – 'piszkos', *meffázik* – 'megfázik',

esennyődet – ‘esernyődet’, *lögdőllek* – ‘lökdöslek’ ...” (185). Az, hogy a [k] egyszerűbb az [s]-nél vagy az [ɲ] az [r]-nél, belátható, s a sokszor cáfolt jakobsoni elveknek is megfelel. Az [f] egyszerűbb volta a [g]-nél már kicsit ingatagabb minősítés, de hogy a *mekkamóta* alakban [g] és a [k] közül miért a [k] az egyszerűbb, az végképp nem látható be. Ráadásul az igekötő és az ige határán lévő [k:] ejtése egyáltalán nem illik a többi példa közé, hiszen benne nem nehezen artikulálható hangkapcsolat átalakítása történik, hanem a normatív nyelvben működő zöngésségi hasonulás posztlexikális szabálya.

A nyelvelsajátítás morfológiai szintjének szabályelvonási folyamataira a 20–36 hónapos életkor közötti szakasz bemutatása kínál izgalmas példákat, különösen a tő és a toldalék közötti határ, illetőleg a toldalék előtt alkalmazandó tőváltozat megállapításának nehézségeire. A *-t* ebben a tekintetben különösen komoly fejtörést okoz a gyermeknek. Hol úgy látszik, mintha a tárgyrag a tő utolsó mássalhangzója lenne (*Kérek banántot!*), hol pedig „[...] tévesen azonosítja [...] a *-t* tárgyragot a szótővégi mássalhangzóval, s alkotja meg a *láttam elefánt* vagy *kélem a papilot* (‘papírt’) közlést” (183). Ez utóbbi példában nem világos, hogy a gyermeknyelvi alakban miért tartozna a *-t* a tőhöz.

A morfofonológiai szabályok túláltalánosítása következik be a toldalékok kétszeres alkalmazásánál, mint például a „[...] *lábája, látottam*. Ilyen túlszabályozás eredményezi a hangrendi harmónia látszólagos megsértését: *sírnák, olvasnák, aludnák*” (183). Az utóbbi két esetben éppen nem a harmónia megsértése, hanem a harmóniára való erős törekvés látszik: a hátul képzett magánhangzót tartalmazó tőhöz (az alaktani paradigmában nem létező) hátul képzett toldalék illesztésével. A látszólagos harmóniasértés inkább a szabálykövető alak használatakor következik be, miután a toldalék egyalakú.

A morfoszintaktikai rendszer alakuló állapota ebben az életkorban komoly fejlődésen megy keresztül. „Például: *Ezzsi néni memmotta; hójan a pejenkája ész a kutának a guminaggága; anuka szaladnak a hegyek; dobátam a kavicsokat a Dunába; Alanka is nagy vagy; bácsi nem kiszáll motolba*. Ezekre a közlésekre jellemző, hogy nagymértékben megjelennek az egyes lexikai egységeken a szükséges toldalékok – függetlenül attól, hogy a létrehozott végforma a normatívák szerint helyes-e vagy nem, ugyanakkor jellegzetesen hiányoznak a névelők” (184). Ez utóbbi állítás helytállóságát ugyan nincs okunk megkérdőjelezni, de ne tévesszük szem elől, hogy az idézett közlésekben összesen nyolcszor lett volna alkalma a közlőknek névelőt használni, s ebből hat alkalommal meg is tették. A névelők jellegzetes hiánya ezúttal a lehetséges névelőhasználat 75%-ának előfordulásában nyilvánult meg.

A gyermeknyelvi prozódia (dallamminták, hangsúly) alakulásával kapcsolatban – főleg a nyelvész olvasó számára – különösen érdekes lett volna még Kassai Ilona tanulmányaiból a magyarra vonatkozó igazoló eredmények bemuta-

tása (Kassai 1979, 1981b). Hasonlóképpen indokolt lett volna Fónagy Ivánnak a gyermeknyelvi mondat geneziséét prozódiai összetevők alapján is bemutató tanulmányára utalni (Fónagy 1972).

Az alfejezet hátralévő szakaszai egyfelől tájékoztatják az olvasót a nyelvelsajátítás 3–4 éves kor utáni főbb eseményeiről, továbbá bemutatják a nyelvelsajátítás beszédészlelési és beszédmegértési folyamatainak fejlődését. Megtudjuk, milyen tényezők segítik, illetőleg gátolják az óvodáskorú beszélőket a beszédfeldolgozás eredményességében: a kiegészítő vizuális információk, a gyermek számára eredményesebben azonosítható hátul képzett magánhangzók, a szavaknak nem izolált megjelenése, a grammatikai viszonyok felismerése és a zajtalan közlési helyzet elősegíti a közlés sikeres feldolgozását. Az olvasó számára különösen érdekes, hogy a beszédmegértés mennyire korán megjelenik: „[...] kialakulásának kezdetei a születéshez nyúlnak vissza. [...] A csecsemő a beszédnek a jelentést nem tartalmazó összetevőire reagál először: figyel a dallam változására, a hangsúlykülönbségekre, a tempóváltásokra, a hangerősségre, majd a hangszínre” (190). A monoton magyarban a szó dallamváltozásai és hangsúlykülönbségei valóban nem jelentésmegkülönböztető szerepűek, de az állításban a beszédről, s nem az izolált szóalakról volt szó. Márpedig a mondatbeli dallamváltozások (kijelentő, kérdő stb.) vagy a hangsúlykülönbségek (írtóhangsúly a fókuszon, potenciális szóhangsúlyok a semleges mondatban) éppen hogy jelentéskülönböző eszközök.

A beszédfeldolgozás fejlődésének következő állomása a globális beszédmegértés, amelynek révén a gyermek az általa csak részlegesen felismerhető beszédet más tényezők segítségével azonosítja (szituáció, mimika, gesztusok). Másfél-két éves korra a gyermek egyre kevesebb külső tényezőt alkalmaz a feldolgozáshoz, bár értése még nem teljes. Ebben az életkorban a kulcsszó-stratégiát alkalmazza, amelynek alapján ki tudja következtetni a teljes közlés tartalmát. Jellemző ilyenkor a mentális lexikonra a kettős tárolás: „az adott szemantikai tartalomnak megfelelő felnőtt nyelvi (konvencionális) hangsor és a gyermek saját (gyermeknyelvi) ejtése. [...] A következő fejlődési szintre akkor jut el, ha egyre pontosabbá váló beszédprodukciója következtében mind jobban szűkíthető a kettős tárolás [...] A harmadik szinten a gyermek már egyáltalán nem fogadja el a saját ejtésén alapuló beszédmegértést” (191–192). Ekkor jut el a gyermek odáig, hogy képes „[...] csupán a verbális inger hatására hibátlanul felismerni és azonosítani a felnőtt nyelvi közléseket [...]” (192).

A kötet hetedik fejezete „A beszédprodukció és a beszédfeldolgozás zavarai”-t tekintti át (198–234). A bevezető „Beszédzavar – nyelvi zavar” című alfejezet bemutatja a patológiás folyamatok szerepét az ép folyamatok megismerésében, továbbá elkülöníti a beszédzavart a nyelvi zavartól, és felsorolja azok különféle típusait a zavart kiváltó ok, keletkezési körülményei, folyamatműködései, életkori

meghatározottságai és neurológiai, mentális, illetőleg pszichés státus szerint.

A második és a harmadik alfejezet két, a köztudatban nemritkán összemósódó terminust különít el. „A diszfázia” című rész a gyermekkori beszédprodukciónak megkésett fejlődését fejt ki, amely olykor jelentkezhet izoláltan, de gyakrabban a beszédfeldolgozás nehézségeivel együtt, főképp ha a jelenséget hallásvész is súlyosbítja. A tünetek nemcsak a jellegzetes artikulációs hibákban, hanem a gyér szókincsben és a grammatika fejletlenségében is megmutatkoznak. Az afázia című alfejezet az agy organikus eredetű károsodására visszavezethető, az esetek túlnyomó többségében felnőttkori, a már elsajátított nyelv használatában megjelenő zavart tekinti át. Bemutatja az egyes afáziatípusok elkülönítésének szempontjait és nyelvi sajátosságait. Ezek a nyelvi sajátosságok rendszeres párhuzamot mutatnak egyéb kognitív funkciók – mint az olvasás, írás, számolás, figyelemkoncentráció – károsodásával.

A nagyothallás című alfejezet azt a kérdést veti fel, hogy milyen hatást gyakorol a hallássérülés a nyelvelsajátításra. A három éves koruk előtt nagyothallóvá váló vagy nem hallóként született gyerekek nagy részénél nem alakul ki a félteke-dominancia, verbális gondolkodásuk elmarad halló társaik szintjétől, ám a kísérletek azt mutatják, hogy „a korai hallókészülék-ellátás szoros összefüggést mutat a félteke-dominancia megfelelő kialakulásával” (213). A halló–hangzó csatornát információcserére használni nem képes siketek kommunikációját a jelnyelv teszi lehetővé, amely vizuális alapú jelrendszer: „mozdulatokat, rámutatásokat, kifejező mozgásokat, mimikát, gesztust” (214) vesznek igénybe üzenetátadásra. A jelnyelv „természetes jelek alapján jött létre, de elvont fogalmak jelölésére vagy például az igeragozás pontos kifejezésére is tartalmaz jelet”, vagyis pontosan ugyanolyan értékű és funkciójú szemiotikai rendszer, mint a hangzó nyelv. Ha a jelnyelvet a minden szegmentumot külön jellel kifejező ujjábécével kombinálják, akkor a vizuális kommunikáció alkalmas lesz még „az elvont fogalmak és az azok közötti viszonyok pontos reprezentálására” (214) is.

A zöngképzés és a hangszínezet zavarai című alfejezet a gégetérség és a toldalékcso szerkezeti és funkcionális károsodásaiból adódó beszédrendellenességeket veszi sorra: a serdülőkori elhúzódo mutációt, az öregedési folyamatból eredő időskori sajátos hangszínezetet, a hangszalagok túleröltetéséből származó rekedtséget, a pszichés eredetű zöngképzési képtelenséget, a toldalékcso üregeinek és a lágyszájpadnak a különféle rendellenességeit és a gége nélküli beszédképzés anatómiai és technikai sajátosságait.

A fejezet utolsó két egysége a beszédprodukciónak és a beszédfeldolgozás zavarait ismerteti. „A beszédprodukciónak zavarai” című alfejezet kitér a jelenségnek mind gyermekkori, mind felnőttkori vonatkozásaira. A gyermekkori zavarok oka lehet organikus, mentális vagy pszichés károsodás, de „A legtöbb anyanyelvelsajátítási zavar oka [...] ismeretlen [és] a nyelv használatának rendszerint vala-

mennyi területét érinti (a hangképzéstől a szóformálásig, a mondszerkesztésig stb.). Nem ritka azonban, hogy csupán egyetlen területet érint (pl. artikulációs ügyetlenség)” (219–220). A logopédiai terápiával számos esetben eredményesen korrigálható hangképzési zavarok – a pöszesség, a selypesség és a raccsolás – mellett maga a grammatikai rendszer is lehet érintett. Ennek megnyilvánulási formája az agrammatizmus, amely „a kívánt nyelvi formák, illetőleg a szabályok téves alkalmazását jelenti [...] Ezek a hibák érintik a toldalékolásokat, a paradigmatiszter rendszereket, a szintaktikai szabályokat [...] Az agrammatikusan beszélő gyermek [...] hozzáférése az ún. mentális grammatikához korlátozott” (220–221). A közlés folyamatát általában pszichés eredetű devianciák bontják meg. A gyermekkorban kialakuló, de akár a felnőttkorban is gátló dadogás és hadarás mellett megismerkedhetünk két olyan ejtészibáival, amely elsősorban a felnőtteket érinti: a pattogással és a lepegéssel. Mindkettő időzítési probléma, ritmuszavar: az előbbi esetében a beszélő „a szótagokat hasonló, rövid időtartamban ejti ki”, az utóbbi pedig „a közlés szótagjainak hasonló, relatíve hosszú időtartamban kiejtett sorozatát jelenti” (223).

„A beszédészlelés és a beszédmegértés zavarai” című alfejezet a környezet által igen nehezen, és számos esetben túlságosan későn tapasztalható nyelvhasználati problémára hívja fel a figyelmet. A kisgyermekkori beszédfeldolgozás fejlődésének lemaradása igen gyakori, nem ritkán az iskolakezdésig sem rendeződik, sőt akár a felnőttkori verbális kommunikációt is akadályozhatja. A hangtani szint fejlődésének elmaradása, a sorrend-felismerést lehetővé tevő szeriális észlelés, illetőleg az auditív és vizuális csatornán keresztül történő észlelés közötti átkapcsolást biztosító transzformációs és a vizuális percepció zavarai, továbbá a beszédértés nehézségei mind hátráltatják a kisiskolás gyermek kognitív fejlődését és – elsősorban az olvasásra gyakorolt hatásuk miatt – iskolai teljesítményét, ezért a korai fejlesztés nélkülözhetetlen.

A szerző maga is – diagnosztikai eljárások kidolgozásával, széles körű alkalmazásuk bevezetésével és számos nagy hatókörű (többször többszáz gyermek) elvégzett vizsgálat eredményeinek közzétételével – hatékonyan dolgozik annak érdekében, hogy az iskolába kerülő és nyelvileg nem bernsteini értelemben hátrányos helyzetű gyermekek mielőbb megkaphassák a szükséges segítséget, hiszen „A beszédmegértési zavarok végigvonulhatnak a gyermekkoron, sőt fiatal felnőttkorban is tetten érhetők. Fiatalabb életkorban nemritkán viselkedési zavarokkal, idősebbeknél deviáns magatartással járhatnak együtt. Közvetlenül érintik az egyén kognitív szintjének a fejlődését és a személyiség alakulását; a szükséges korrekció tehát minél korábban szükséges” (231).

A kötet nyolcadik fejezete „Az olvasás” folyamatával, elsajátításának kérdéseivel, típusaival és nehézségeivel foglalkozik (236–265). Az olvasás folyamata című alfejezet körüljárja az olvasásdefiniációkat, s bemutatja az olvasási esemény

két fő részét, amelyek segítségével „jól modellálható a kezdő és a gyakorlott olvasó közötti különbség is. Az első rész a dekódolás, vagyis a vizuális élmény alapján a betűsorok megfejtése; a betűknek a megfelelő beszédhangokkal történő megfeleltetése, a szó szegmentálása (elkülönítése). A második részben történik a megértés, vagyis a szegmentált szó morfológiai struktúrájának felismerése és a jelentés azonosítása. Az olvasástanulás kezdetén a két részfolyamat egymásutániségben zajlik, gyakorlott olvasó esetén a dekódolási rész olyan mértékben automatizálódik, hogy a vizuális inger hatására a szóstruktúra azonosítása azonnal bekövetkezik” (235–236).

Megtudjuk, hogy az agy eltérő területeinek működéséhez köthető a hangos és a néma olvasás. A olvasáskor történő szófelismerést az olvasó speciális szemmozgásai alapozzák meg: az olvasás irányában (néha pedig visszafelé) haladó gyors szemmozgásokat hosszabb szünetek (fixálások) szakítják meg, és ezalatt a kép „mindkét szem recehártyáján a legjobb látás helyén jelenik meg” (236). Ezek a képbeállítások olvasásnál „döntően az ún. tartalmas szavakra esnek” (237). A kutatások életkor- és gyakorlottságbeli eltéréseket mutattak ki abban, hogy egyetlen fixálás alatt hány szót olvas ki az olvasó.

Az alfejezet következő része olvasási modelleket mutat be. A két fő irányzat között az az alapvető különbség, hogy „a közvetett olvasási modellben feltételezik, hogy a jelentés felismerése a betűk szeriális azonosítását és tárolását követi [...] A közvetlen modellekben [...] a jelentés felismerése gyakorlatilag egyidejű a betűsor azonosításával” (238). A gyermekek olvasástanulását a közvetett modell reprezentálja hitelesebben: „Amikor a gyermek felismeri a betűk közvetítette hangsort és kiejti, például, hogy *asztal*, majd rögtön utána megismétli: *ASZTAL*, ez azt jelzi, hogy az első kiejtéskor a dekódolási folyamat történt meg, a második ejtéskor pedig a mentális lexikonban azonosította a szót a megfelelő jelentéssel. Ha a hangos olvasáskor már elmarad az »aha«-élményt jelző jelentésfelismerés, vagy a második ismétlés, akkor nagy valószínűséggel létrejött az értő olvasás...” (240).

Mint látjuk, az olvasásban, az olvasástanulásban jelentős szerepet játszanak a nyelvi folyamatok. Megfelelő nyelvelsajátítási szint nélkül – s ez elsősorban a feldolgozási oldalt jelenti – nem lehet eredményes az olvasástanulás. Az előző fejezetben közölt adatokból – abból, hogy az óvodás gyermekek harmadánál beszédfeldolgozási zavarok állnak fenn – egyenesen következik az olvasástanulás nehézsége az érintett csoportnál. Az olvasás elsajátítása című alfejezet bemutatja az olvasáskutatás főbb irányzatait, amelyek rendre meghatározták a különféle olvasástanítási módszereket. Egyes irányzatok „elvetették a hang-, illetőleg betűtanítást” (244), mások fontosnak tartották a hang tudatosítását, amelyről széles körű vizsgálatok bizonyították, hogy „nagy mértékben elősegíti az olvasás megtanulását” (245–246). Külön szakasz foglalkozik a magyar olvasástanítással,

amelynek mind történetét, mind mai és a maít közvetlenül megelőző állapotát megismerhetjük. Az olvasó fellélegezhet: az olvasástanítás több évtizedes kudarca után a kutatások meghozták eredményüket. Az 1990-es évekre neves szakemberek (Adamikné Jászó Anna, Gósy Mária, Lénárd András) munkájaként megszületett „A mesék csodái” című ábécé és olvasókönyv, amely minden tekintetben megfelel az elvárt módszertani kritériumoknak, vagyis többek között igazodik a gyermek életkori és mentális szintjéhez, figyelembe veszi az anyanyelv sajátosságait és fokozatosan növekvő terheléssel vezeti be a tanulót az olvasásba.

Az alfejezetet az olvasás típusainak ismertetése zárja, amelyek közül részletes kifejtést kap a korrektúraolvasás, amelynek elemzése arra a kérdésre keres választ, vajon „Miért nem vesszük észre olvasáskor a hibásan írt (nyomtatott) szót?” (254). Kísérletek igazolják, hogy „A megértési részfolyamatok ugyanis felülbírálják az elsődlegesen működő dekódolási, szóészlelési folyamatokat. Ez azt jelenti, hogy bár a dekódolás jól működik, azonban a ráépülő szemantikai tényezőkkel megtörténik az önkéntelen korrekció” (254–255). Ha pedig az a feladat, hogy az olvasó kifejezetten vadásszon a hibákra, akkor „Minél több hibát azonosított a kísérleti személy, annál kevésbé tudta a szöveg tartalmát követni” (256). Ebből adódik az is, hogy erősen csökken a felfedezés esélye, ha a hibásan írt szóalak a hiba ellenére értelmes marad. Az sem mindegy, hogy a hiba hol helyezkedik el és milyen alakot eredményez. Legkevésbé a szó elején és a szövegoldal közepén előforduló hibákat veszi észre a korrektor, illetőleg a mássalhangzó-torlódásból kimaradó valamelyik elem hiányát.

Az utolsó alfejezet az „Olvasási nehézség és diszlexia” kérdéskörét tekinti át, amelynek jelenségeivel az utóbbi évtizedekben a kutatókon kívül a gyakorlati szakemberek, tanítók, tanárok, logopédusok és a szülők is sűrűn találkozhatnak. Megtudjuk, hogy a két fogalom nem azonos: „A diszlexia ugyan olvasási nehézség; azonban nem minden olvasási nehézség egyben diszlexia [...] A diszlexia [...] olyan rendellenességeket takar, amelyek egyébként ép értelmű, egészséges gyermekeket megakadályoznak abban, hogy a nyomtatott betűsorokat képesek legyenek értelmezni” (257). A diszlexiát az olvasási nehézségtől pontosan elkülönítő módszerek azonban még nem állnak a szakemberek rendelkezésére. Ez annak is következménye, hogy a diszlexia okait még nem sikerült felderíteni. Feltevések szerint oka lehet a látással kapcsolatos emlékezet hibás működése, organikus eredetű agyműködési zavar, illetőleg a nyelvi tevékenység károsodása: érintett lehet a fonológiai kódolás–dekódolás vagy a mentális lexikon elérése. Az organikus okok kutatása egyelőre kezdeti lépéseit teszi meg, s noha mutatkoznak eltérések az ép és a diszlexiás agyi struktúrák és folyamatok között, még nem sikerült olyan faktort találni, „amelyik valamennyi esetben jelentkezett volna” (262). Többek között a szerző kutatásai is kimutatták, hogy a diszlexiával rendszeresen együtt jár a „beszédészlelési elmaradás” (260). Ez azt is jelenti, hogy „a

diszlexiások nincsenek tudatában annak, hogy a kiejtett és a leírt szavak önálló fonémákra bonthatók. Ez megnehezíti számukra azt, hogy megtanulják a hang-betű megfeleltetést” (260).

A kötetet zárófejezetekként a fonetikai átírásban közölt jelek listája (266) és tárgymutató zárja (267–270).

*

Kétségtelen, hogy óriási felelősség elsőként alkotni tankönyvet egy, a magyar felsőoktatásban még igen fiatalnak minősülő, ráadásul interdiszciplináris tudományterület oktatásához. Éppen ezért nem ítéltető el eléggé a könyv kiadója, amiért egy olyan fontos mű esetében, amely évekre, talán évtizednyi időtartamra is meghatározza a magyar pszicholingvisztika-oktatás irányválasztásait, elmulasztotta biztosítani a szerző számára a lektorálást és a szükséges korrektúra-fordulókat, amelyek kiküszöbölhették volna a szakember-olvasó számára csupán bosszantó, de a kezdők számára, akiknek a kötet elsősorban készült, a félreértés veszélyét magában hordozó tévesztéseket, elírásokat.

Ennek ellenére Gósy Mária kötete jelentős állomása a magyar pszicholingvisztika-oktatás történetének. Nemcsak egyetemi kurzusok tankönyveként tartható számon, hanem összegzi a nemzetközi pszicholingvisztika ötven évének és a néhány évtizeddel fiatalabb magyar pszicholingvisztikának a tudományág főbb területein elért eredményeit. Az egyik vagy másik témában dolgozó szakember számára a kötet útikalauz a többi területen való barangoláshoz, noha a térképek között van még kiigazítandó. Jól tagolt, világos szerkezete, közérthető fogalmazása és a szakirodalomban való eligazodást segítő, fejezetenkénti irodalomjegyzékei pedig lehetővé teszik, hogy segítségével a pszichológiában vagy a nyelvészetben kevésbé jártas érdeklődők és gyakorlati szakemberek is megszerezzék pszicholingvisztikai alapismereteiket. A telhetetlen olvasó azonban ennél is többet kíván: több kísérletismertetést, valamint a hihetetlen sebességgel fejlődő magyar morfológia- és szintaxis-pszicholingvisztika, továbbá neurolingvisztika eredményeit, Williams-szindróma-vizsgálatokat, autizmuskutatásokat, diszfázia-terápiát, nem látók nyelvi fejlődését és diszlexiáját – egyszóval referenciakönyvet. A folytatásnak következnie kell.

Irodalom

- Bánréti Zoltán (1992), A mellérendelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 715–796.
- Beaugrande, R. de – Dressler, W. (2000), Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Corvina, Budapest.

- Csoknya Mária – Hámori József (1998), *Az idegrendszer összehasonlító morfológiája*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.
- Fónagy, I. (1972), A propos de la genèse de la phrase enfantine. *Lingua* 30: 31–71.
- Goldman-Eisler, Frida (1968), *Psycholinguistics: Experiments in Spontaneous Speech*. Academic Press, London.
- Grice, Paul Herbert (1975), *Logic and conversation. Syntax and semantics. Speech acts. III*. Academic Press, New York. 41–57.
- Hámori József (1985), Nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal... Az emberi agy aszimmetriái. *Kozmosz Könyvek*, Budapest.
- Huszár Ágnes (2000), A versengési elv a nyelvbőlcsészés létrejöttében. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszédkutató 2000*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 63–74.
- Jackson, John Hughling (1958), *Selected Writings of John Hughling Jackson*. Basic book, New York.
- Kassai Ilona (1979), Gyermeknyelvi dallaminták. *Magyar Fonetikai Füzetek* 4: 147–171.
- Kassai Ilona (1981a), Távhasznó a gyermeknyelvből. *NyK* 83: 160–167.
- Kassai Ilona (1981b), A hangsúly kialakulása a gyermeknyelvből. *Magyar Fonetikai Füzetek* 7: 156–174.
- Kenesei István (2000) (szerk.), *A nyelv és a nyelvek*. Corvina, Budapest.
- Kiefer Ferenc (2000), *Jelentélmélet*. Corvina, Budapest.
- Lotz János (1976), A magyar magánhangzók rendszeréről. In: Szonettkoszorú a nyelvről. Gondolat, Budapest. 71–86.
- Lurija, Alexander R. (1975), *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest.
- Marslen-Wilson, William D. (1975), Linguistic structure and speech shadowing at very short latencies. *Science* 189: 226–228.
- Marslen-Wilson, William D. (1989), *Lexical representation and process*. MIT Press, Cambridge MA.
- Osgood, Charles E. (1980), Mondatok megértése és létrehozása. In: Pléh Csaba (szerk.), *Szóvegyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest. 136–167.
- Pap Mária (1970), Vissza a nyelvészethez! *ÁNyT* 7: 207–228.
- Pléh Csaba (1980), A pszicholingvisztika horizontja. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba (1998), A mondatmegértés a magyar nyelvben. Osiris, Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sallai János – Szende Tamás (1975), A szünet mint funkció. *MNyTK* 143.
- Szépe Judit (2003), Univerzális vs. rendszerszabályozott elem- és szerkezetválasztás (Parafázisok szegmentumválasztó és hangsorépítő stratégiái). In: Dános Kornél (szerk.), *Az V. Dunaújvárosi Nemzetközi Nyelvvizsgázatói és Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásai*. Dunaújvárosi Főiskola, Dunaújváros. (Megjelenés előtt.)

Zavarok a nyelvi zavarok körül

Gósy Mária: Pszicholingvisztika.

A beszédprodukción és a beszédfeldolgozás zavarai. 198–234.

Egyetemi Könyvtár sorozat, Corvina, Budapest 1999. 270 o.

Bevezetés

Gósy Mária arra a nagy feladatra vállalkozott, hogy Magyarországon elsőként adjon átfogó képet a pszicholingvisztikáról, annak főbb kérdésfeltevéseiről és a mindezidáig megfogalmazott válaszokról. Bár a szerző szerényen nem ad hangot abbéli reményének, hogy könyve főiskolai, egyetemi tankönyv lesz, egy ilyen jellegű, összefoglaló munka, amelynek Magyarországon nincs konkurenciája, szükségszerűen kerül be kötelező tananyagként vagy ajánlott olvasmányként a felsőoktatásba. (Lengyel (2001) recenziójából értesülünk arról, hogy ez be is következett.) A felsőoktatásban elsajátított tudás (és főleg: szemlélet) lesz az, amelyet a legtöbb leendő középiskolai, egyetemi tanár továbbad diákjainak, azok pedig az ő diákjaiknak; többek között ez az oka annak, hogy a felsőoktatás által közvetített tudás minimum évtizedekkel van elmaradva attól, amit „korszerűnek” nevezhetnénk.

Azok a nyelvészek, akik küldetésüknek tekintik, hogy Magyarországon a nyelvtudomány eredményeit népszerűsítsék, nap mint nap tapasztalják ennek a feladatnak a nehézségeit: az átlag értelmiségi nem tűnik fogékony és hálás közönségnek. A nyelvről való gondolkodást vagy fontosnak nem tartja, vagy eléggé „tudományosnak” (csakúgy, mint például a pszichológiát). A legnehezebb – és talán legfontosabb – dolga akkor van az elhivatott nyelvésznek, ha olyan nézetek tarthatatlanságát próbálja bebizonyítani (egyébként hibátlan érveléssel), amelyeket immáron több száz éve hirdetnek ex cathedra ihletett (és saját korukban esetleg modernnek számító), önmagukat kompetensnek tartó politikusok és művészek. Igazán komoly baj akkor van ezzel, amikor a tudatlanság vagy az áltudományosság közvetlenül árt másoknak: amikor – „értékek” nevében – emberek diszkriminációjának alátámasztására szolgál. Ilyenkor a dogmákkal szembeni fellépés már nemcsak tudományos, hanem egyszersmind morális kérdés is. És mert a mélyen rögzült tévedéseket nagyon nehéz később korrigálni, az oktatásnak a korrekt, a tudomány mai szemléletét közvetítő ismeretek kialakításában kiemelkedő szerepe lenne.

Van még egy olyan terület, ahol a megfelelő ismeretek vagy azok hiánya közvetlen hatással van kiszolgáltatott emberek életére, tehát az azokat közvetítő szakember felelőssége különösen nagy: a beszéddel, nyelvvel és kommunikáció-

val kapcsolatos zavarokról van szó. A problémakörrel kapcsolatos alapvető ismeretek hiánya okozza az érintettek, valamint családjaik amúgy is nehéz helyzetét súlyosbító diszkriminációt és izolációt, amelyek enyhítésében, sőt megszüntetésében az ismeretterjesztésnek és az egyetemi oktatásnak kulcsfontosságú szerepe volna.

Igen hasznos lenne, ha minél többen tájékozottak lennének a nyelvi és beszédzavarok mibenlétét illetően: érintett családtagjaiknak komoly segítségükre lehetnének. Fogyatékos gyermekek ellátásában a korai fejlesztésnek van (lenne) kulcsfontosságú szerepe, az ezt lehetővé tévő korai diagnózis azonban gyakran azért nem születik meg, mert sok szülő, rokon, óvónő, orvos(!) még csak nem is gyanítja, hogy a gyermekkel valami baj van. Ami viszont ennél sokkal súlyosabb probléma: még az érintettek ellátására szakosodott ellátórendszerben dolgozó szakemberek (logopédusok, gyógypedagógusok, orvosok) is csak évtizedekkel ezelőtt tanult, esetenként már akkor is elavultnak számító információtöredékek birtokában kezelik (félre) az érintetteket, vagyis ha a beteg végre eljut a megfelelő szakemberhez, akkor sem kapja meg az állapotának megfelelő ellátást.

Ilyen közegben vállalkozott a szerző a Pszicholingvisztika megírására, valószínűleg a legjobb szándékkal, a hazai helyzet sajátosságainak ismeretében. (Navracsics (2000) recenziójában kiemeli, hogy a szerző az elsők között volt, aki Magyarországon a nyelvi zavarokkal kezdett foglalkozni). Az elkötelezettség és a segíteni akarás azonban sajnos kevés.

Az eddigi recenziókkal (Navracsics 2000, Lengyel 2001, Németh 2001) ellentétben célunk nem a teljes kötet bemutatása vagy méltatása. Csupán egyetlen fejezet alapos bírálata a célunk, ez pedig A beszédprodukción és a beszédfeldolgozás zavarai, amelyben a szerző Magyarországon először kísérli meg átfogóan bemutatni ezt a területet. És bár a célt egyértelműen tiszteletreméltónak tartjuk, véleményünk szerint az eredmény – legalábbis igen sok fontos pontban – éppen azzal ellenkező: felvilágosítás, korszerű ismeretek átadása helyett (többnyire elavult) részizagzságok differenciálatlan és félrevezető halmazát kapjuk. Ezen véleményünket a következőkben részletesen indokoljuk.

A szerző védelmében meg kell jegyeznünk, hogy az ilyen átfogó, egyszemélyes munka, amely sok-sok részterület, probléma legfontosabb aspektusait kívánja bemutatni, különleges nehézségek elé állítja az általában egy-két szűk területen tapasztalt, alaposabban tájékozott szakembert. Ha nem is természetesnek, de érthetőnek tartjuk, hogy legyenek aránytalanságok, kevésbé kifejtett részek, amelyekkel kapcsolatban az olvasó nem kap választ felmerülő kérdéseire. Az azonban nem megengedhető – főleg, ha a szerző külföldön is ismert, nagy tekintélynek örvendő szakember –, hogy rendszeresen tévedésekbe, átgondolatlan, kidolgozatlan, félrevezetően megfogalmazott részekbe ütközzön az alapos olvasó. Mindez talán kivédhető lett volna, ha a könyv gondos, a részletekre is odafigye-

lő, a tudományterületen jártas, tapasztalt lektor kezébe kerül, azonban ez sajnos nem történt meg. A lektorálás hiánya különösen súlyos felelőtlenség, mivel különböző elméleti és alkalmazott tudományterületek diákjainak ezrei (leendő tanárok, nyelvészek, logopédusok, pszichológusok) által tankönyvként használt műről van szó.

A továbbiakban a teljesség igénye nélkül sorra vesszük – alfejezetek szerint haladva – azokat a részeket, amelyekkel kapcsolatban fontos kifogásaink vannak.

Beszédzavar – nyelvi zavar

Nagyon fontos distinkcióra hívja fel a figyelmünket az első alfejezet címe, azonban egyértelműbbé kellett volna tenni a két fogalom közti különbség lényegét: „Felmerül a beszédzavar és a nyelvi zavar meghatározásának kérdése. A beszédzavarok többsége a nyelvi zavarok megjelenési formája” (198).

A szerző explicit válasz nélkül hagyja az általa felvetett fontos kérdést. A következőkben példákkal illusztrálja, hogy a nyelvi zavarok a beszédben jelentkeznek (valószínűleg ez az összefüggés az oka annak, hogy a különbségek nem elég hangsúlyosak). Az egyik ezzel kapcsolatos megállapítása azonban némi kommentárt igényel: „Ha az ötéves gyermek sorozatosan téved a ragozásban vagy a toldalékok megválasztásában (pl. azt mondja *alszottam* vagy *hót láttam*), akkor a beszéde agrammatikusnak tekinthető” (198).

Pléh, Palotás és Lörík (2002) egy széles körben alkalmazott logopédiai szűrővizsgálati módszer elővizsgálatainak eredményeit elemezve kimutatta, hogy a középső csoportos gyerekek több mint ötven százaléka analógiás alakot használ a normatív helyett a *v*-tövű főnevek toldalékolásakor, sőt bizonyos szavak (pl. *víziló*) esetében a tévesztések még második osztályos korban is jellemzőek. Ez azt jelenti, hogy az ötéves gyermekek többsége valószínűleg sorozatosan téved a megfelelő *t*-allomorfok kiválasztásában (a szerző mindkét példája ezt illusztrálja, vagyis nem a toldalékok közötti helytelen választást).

A szerző által is fontosnak tartott, ezért az alcímben kiemelt fogalompár közötti különbség a továbbiakban nemigen jelenik meg (igaz, a következetes differenciálás valóban nem egyszerű, de sokkal jobban is megoldható lett volna). Talán azért, mert a szerző szerint „Csupán néhány olyan beszédzavar létezik, amely mögött nem áll nyelvi zavar” (198). Az egyetlen példa, amelyet említ, a bővebben nem kifejtett pszichogén afónia. Nem említi itt a szerző az ennél sokkal gyakrabban előforduló beszédhibákat (pöszesség v. diszlália), mint az artikuláció (cseppet sem nyelvi) szintjének zavarait, de állhatott volna itt a szintén gyakori és az olvasónak többet mondó dadogás, a szelektív mutizmus

vagy az artikuláció agysérülés következtében kialakuló károsodása, a diszartria. Ide tartoznak még a zöngképzés vagy a hangszínezet zavarai (rinofónia) is. Nem tartjuk tehát elfogadhatónak az előbb idézett állítást a nem nyelvi eredetű beszédzavarok alacsony számával kapcsolatban. Igencsak bizonyításra szorul, ugyanis meglehetősen intuícióellenes az az állítás is, amely szerint „nyelvi zavarok is kialakulnak a beszédzavar következtében” (198–199). Bizonyos zavarokra ez igaz lehet, de egyáltalán nem evidens, tehát részletes kifejtést igényelne, hogy a nyelvi rendszer egészére vagy bizonyos komponenseire nézve milyen káros következményekkel járhat például a raccsolás.

A fejezet egészének nagy hibája, hogy hiányzik belőle a rendszerezés igénye. A szerző megad ugyan néhány osztályozási szempontot, amelyek alapján a nyelvi diszfunkciók csoportokba sorolhatók, azonban az egyes kategóriákba csak egy-egy zavar kerül példaként. Nem látjuk tehát egészében a nyelvi és beszédzavarok rendszerét, nem válik nyilvánvalóvá az egyes állapotok közötti különbség lényege. A klasszifikáció lehetséges szempontjainak használatával kapcsolatban ellenvetések merülhetnek fel: az idegrendszeri zavarok az organikus eredetű beszédzavarok között kapnak helyet, az autizmus viszont, amely szintén idegrendszeri zavar, a funkcionális beszédzavar példaként van említve – nem világos, miért. Az organikus–funkcionális fogalom pár közötti különbség kifejtésére is szükség lett volna, igaz, ez intuitíve világos szembenállás, azonban a tudományos igényű differenciálás fontos lenne.

Meglehetősen végiggondolatlan a nyelvi és beszédzavarok „folyamatműködés” szerinti osztályozása. A szerző által elkülönített kategóriák a következők:

- a) a zöngképzés zavarai,
- b) a beszédprodukción zavarai,
- c) a beszédészlelés zavarai,
- d) a beszédmegértés zavarai
- e) a beszédindulás zavara (199).

Ezek közül a zöngképzés valójában beszédprodukción zavar, a beszédészlelés és a beszédmegértés a beszédfeldolgozás részfolyamatai. Ha külön kategóriaként kezeljük őket, akkor más részfolyamatokat is fel kellene vennünk mint önálló kategóriákat – például a beszédfeldolgozás elemi szintjének, az akusztikai szintnek a zavarát (siketség, nagyothallás), vagy külön a beszédlétrehozás fonológiai komponensének zavarát. A beszédindulás zavara, amennyiben a szerző a nyelv-elsajátítás késését érti rajta, nehezen illeszthető ezek közé a kategóriák közé, és ismét a klasszifikáció inkoherenciáját illusztrálja.

Az első, áttekintésnek szánt alfejezet további részében a szerző néhány nyelvi diszfunkciót mutat be igen röviden, néhány mondatban. Az értelmi fogyatékos-sággal kapcsolatban néhány tünet említésén kívül igen kevés információt kapunk, hiányoznak az állapot diagnosztikus kritériumai, a fogyatékos-ság lényegét

képező deficit definiálása. Egyáltalán nem esik szó az intenzíven kutatott Williams-szindrómával kapcsolatos elméletekről, kísérletekről, eredményekről.

A következő állapottal kapcsolatban, amelyet a szerző néhány mondat erejéig tárgyal, sajnos azt kell mondanunk: szerencsésebb lett volna meg sem említeni. Nem mintha érdektelen lenne, éppen ellenkezőleg: az autizmus kutatása – a Williams-szindrómához hasonlóan – igen lényeges tanulságokkal szolgálhat a nyelv és más funkciók kapcsolatának és fejlődésének feltérképezésében. A szerző által leírtak azonban – ahelyett, hogy ezekbe a kutatásokba nyújtának bepillantást – azokat a téveszméket erősítik, amelyekre a bevezetésben utaltunk. Ismét találkozhatunk a definíció kidolgozatlanágának, átgondolatlanságának problémájával: „Az autizmus olyan rendkívül összetett viselkedési zavar, amelynek vezető tünete a nyelv, illetve a beszéd változóan korlátozott használata (szituáció-, személyfüggő kommunikáció)” (200).

Az autizmus viselkedési zavarként való definiálása megengedhetetlen torzítás. Tény persze, hogy az autizmus legszembetűnőbb vonásai a viselkedésben észlelhetők, de ez igaz szinte minden állapotra – legyen az betegség vagy fogyatékosság. Ezeknek mind jellegzetes viselkedéses jellemzői vannak (mint ahogy a fáradságnak vagy a szerelemnek is); ez alól nem kivétel a fejezetben tárgyalt nyelvi vagy beszédzavarok egyike sem (gondoljunk csak a jelelő sike-tekre). Az autizmus viselkedéses tünetei mögött a pszichikus funkciók deficitjei, egy alsóbb szinten (ahogy a szerző egyébként említi idegrendszeri abnormitások, amögött pedig heterogén, de csak és kizárólag biológiai kiváltó okok húzódnak meg. A viselkedés az a szint, amely a külvilág számára a legkönnyebben megfigyelhető, vizsgálható, de az e szinten jelentkező anomáliák hangsúlyozása – a szerző szándékától függetlenül – azt a régi és évtizedekkel ezelőtt megcáfolt, de a köztudatban hihetetlenül szilárdnak mutatkozó téveszmét erősíti, amely szerint az autizmus valójában furcsa és súlyos magatartászavar, amely pszichés okokra vezethető vissza. Ezt az elképzelést támogatják – valószínűleg ismét a szerző szándékától függetlenül – a következő állítások is: „[az autizmussal élő] gyermek a verbális kommunikációt visszautasítja” (200); [a gyermek] „beszélni nem hajlandó” (200).

Visszatérve az autizmus idézett definíciójára, annak sajnos nem az az egyetlen félreérthető része, amely az autizmus viselkedésbeli megnyilvánulásait hangsúlyozza. A „szituáció-, személyfüggő kommunikáció” kifejezés, főleg, ha az előbb kritizált kontextusban jelenik meg, arra utal, hogy a gyermek csak és kizárólag általa preferált személyekkel, bizonyos helyzetekben hajlandó kommunikálni. Ez azonban nem az autizmus, hanem a szelektív mutizmusnak nevezett kommunikációs zavar jellemzője, amely azonban – a szerző állításával ellentétben – csak a rendkívül felületes szemlélő számára hasonlít az autizmus-hoz. Igaz ugyan az autizmussal élő gyermekek egy részére, hogy ismeretlen

helyzetben, ismeretlen személyekkel kapcsolatba kerülve súlyos szorongás és magatartásproblémák léphetnek fel, ennek részei lehetnek bizonyos kommunikációs problémák is. Az autizmussal élő gyermekekre mint csoportra azonban ez általában nem igaz. Sokkal inkább arról van szó, hogy az autizmussal élő gyermekek nem képesek arra, hogy a kommunikációs partner személyéhez vagy a helyzethez alkalmazkodjanak, így mindenki velük ugyanúgy kommunikálnak – csak hogy előfordul, hogy ez egyesek (például a családtagok, gondozók) számára érthető vagy értelmezhető, míg mások számára nem. Az alapvető és általános probléma ezen a téren tehát a szerző által megfogalmazottnak – bizonyos értelemben – éppen az ellentéte.

A diagnosztikus kritériumok között (WHO 1989, APA 1994) ugyan *expressis verbis* nem szerepel – mivel közvetlenül nem megfigyelhető –, de a szakirodalomban az egyik legtöbbet hivatkozott tény az autisztikus deficitek között a beszédértés károsodása. Azért is különösen fontos ezt hangsúlyozni, mert a jól funkcionáló gyerekek esetében gyakran a közvetlen környezet sem sejtí, hogy a gyermek kommunikációs nehézségeinek, viselkedésproblémáinak egy részét elmaradott beszédmegértése okozza. A beszédészlelési zavarokkal kapcsolatban éppen a szerző emeli ki a probléma felismerésének és kezelésének jelentőségét a jó képességű, éppen ezért jól kompenzáló gyerekeknél; nos, nincs ez másképpen az autizmussal élő gyerekek esetében sem. Ennek értelmében, bár akad olyan autisztikus kisgyermek, aki jól irányítható verbálisan, az az állítás, amely szerint az autista gyermek „beszélni nem hajlandó, de a verbálisan közvetített utasításokat végrehajtja”, többnyire egész egyszerűen nem igaz – a mentális korhoz, sőt a beszédproduktív szintjéhez viszonyított beszédmegértési elmaradás többnyire megakadályozza az autista gyerekeket abban, hogy végrehajtsák a verbálisan közvetített utasításokat. (Ehhez járul még az a súlyos és jellegzetes figyelemzavar, amely hajlamossá teszi a gyerekeket bizonyos, főleg szociális ingerek teljes kizárására). Éppen a beszédmegértés és általában a (verbális és nonverbális) kommunikáció minőségi károsodása miatt kényszerülnek a gyermekekkel foglalkozó szakemberek arra, hogy a verbálisan közvetített utasításokat szinte teljesen kiiktassák a gyermekkel való interakcióból, és helyette vizuális (a jelnyelvnél jóval egyszerűbb, egyértelműbb, képes) kommunikációs rendszert alkalmazzanak, vagy vizuális támogatással segítsék a gyermek a beszéd feldolgozásában.

Az autizmussal kapcsolatban különösen sok hamis vagy csak félig-meddig igaz, félrevezető sztereotípiát él, például a „saját világában” élő kisgyermek, a furcsa zseni stb. És bár tény az, hogy az autizmus mint szindróma rendkívül heterogén az említett szintek mindegyikén, a kutatók között már évtizedekkel ezelőtt kialakult a konszenzus arról, hogy valójában fogya té k o s s á g r ó l (az értelmi fogyatékoságtól eltérő, bár azzal nemritkán együttjáró, az élet folyamán alapvetően nem változó fogyatékos állapotról) van szó. Ennek a fogyatékoság-

nak alapvető sajátossága, hogy nem specifikus (azaz egy-egy részképességre korlátozódó), hanem pervazív, azaz a személyiség egészét átható jellegű: a kommunikáció, a szociális kapcsolatok és a kreativitást, képzeletet igénylő tevékenységek károsodásáról van szó.

Általános az egyetértés az autisztikus zavarok probléma ismerői és kutatói között abban, hogy az autizmus ma az egyik legmegbízhatóbban diagnosztizálható gyermekkori pszichiátriai kórkép. A klinikai gyakorlatban elterjedt ICD10 (WHO 1989) és az elsősorban a kutatásban használt DSM IV–R (APA 1994) diagnosztikus rendszere között nincs lényeges különbség. Ezek ismeretében – és kellő tájékozottság, valamint a szakterületen szerzett tapasztalat birtokában – egyáltalán nem igaz, hogy „fiatal gyermeknél igen nehéz differenciálni a diszfáziát és az autizmust” (200). A szerzőnek igaza van viszont abban, hogy a differenciáldiagnózis nehéz lehet abban az esetben, ha a diagnosztikát nem a problémára szakosodott szakemberek (köztük gyermekpszichiáterek és pszichológusok) tapasztalt teamje, hanem egy-egy logopédus végzi egy-egy nyelvi teszt alapján, ahogy az Magyarországon gyakran megtörténik.

A differenciáldiagnózis alapja többnyire az, hogy a diszfáziás gyermekek nem mutatnak autisztikus jellegű zavarokat a szociális kapcsolatok terén, játéktevékenységük, képzeletük, gondolkodásuk nem mutat az autizmusra olyannyira jellemző korlátozottságot; kommunikációs nehézségeik alapján véve nyelvi eredetűek, tehát reaktívak és nem megfordítva – az autisztikus kisgyerekek nyelvi problémái (legalábbis az esetek nagy többségében) a kommunikációs és szociális fejlődés primer zavarainak következményei. Az elmondottak alapján talán nem meglepő, hogy a következő állítás súlyos tévedés: „A gesztusnyelv sok esetben akkor is működik, amikor a gyermek a verbális kommunikációt visszautasítja” (200).

Éppen a verbális kommunikáció gesztusokkal, mimikával stb. történő kompenzációjára irányuló törekvés hiánya (amely egyébként egyike az autizmus diagnosztikai kritériumainak) különbözteti meg a diszfáziát az autizmustól; a szerző szemléletes példával illusztrálja, hogyan kompenzálja a diszfáziás kisgyermek differenciált jelhasználattal a nyelvi rendszer specifikus, veleszületett károsodását (202). A diszfáziával szemben, ami a nyelvi rendszer fejlődési zavara, és amit a nemzetközi szakirodalomban már régóta SLI-nak (Specific Language Impairment) neveznek, az autizmus esetében elsősorban tehát a kommunikáció érintett.

A diszfázia

A fejlődési diszfáziát (a szó egyébként nem „nem beszélést”, hanem „rosszul/nehezen beszélést” jelent) tárgyaló alfejezetben további, ilyen jellegű mun-

kában megengedhetetlen hibákra bukkanunk. Ismét problematikus a definíció: „Ha a normális kezdethez képest a kisgyermek késést mutat a beszéd indulásában, akkor fejlődési diszfáziáról, azaz megkésett beszédfejlődésről beszélünk. A teljes beszéd mechanizmusát figyelembe véve akkor beszélünk diszfáziáról, ha a leánygyermek kettő, a fiúgyermek pedig kettő és fél éves korában még nem beszél, avagy csak néhány szót mond (a holofrázisok korában van)” (201).

Nemcsak a beszédindulás idejének és a beszédfejlődés tempójának kérdésével kapcsolatban vannak eltérő vélemények, bár ez is fontos. A leglényegesebb pont ezzel kapcsolatban, hogy a szerző meg sem említi: az általa egyetlen kategóriába sorolt, szinonimaként említett fejlődési diszfáziát és megkésett beszédfejlődést a szakirodalomban többnyire sokkal differenciáltabban kezelik (magyarul l. pl. Gerebenné 1995). Szükség lett volna a diszfázia modern szemléletéhez vezető út jelentősebb állomásainak bemutatására, de legalább arra mindenképpen, hogy a fejlődési diszfázia és az egyszerű megkésett beszédfejlődés közötti alapvető különbség említve legyen. Ráadásul a továbbiakban a szerző a nyelv szelektív károsodását teljesen összemosza a többi nyelvi diszfunkcióval: „A beszéd késésének számos oka lehet: örökletes sajátosság, neurológiai zavar, mentális retardáció, agyi károsodás, ingerszegény környezet stb. A diszfáziához vezető okok sokfélesége eredményezi magának a beszédzavarnak a sokféleségét is, és meghatározza a gyermek anyanyelv-elsajátításának további útját” (201).

Ismét nincs megkülönböztetve a nyelvi fejlődés késésének szűkebb és tágabb értelmezése: a tágabb értelmezésbe beleférnek azok a zavarok, amelyek – mindegy, milyen okból, a nyelvi fejlődés elmaradását okozzák, vagyis az értelmi fogyatékoság, a szegényes nyelvi input stb., vagyis mindazok a tényezők, amelyek nem elsősorban vagy nem szelektíven a nyelvet károsítják. A fejlődési diszfázia fogalmába azonban mindez nem fér bele; elsősorban és specifikusan a nyelv problémamentes elsajátítását gátló, más fogyatékoságból nem eredeztethető zavart értünk rajta.

Az afázia

Az afáziával kapcsolatban is súlyos tévedésekkel jár nyelv és beszéd szétválasztásának hiánya. Az afáziás beszéd egyik sajátosságát, a fonémikus parafáziákat a szerző mint „jellegzetes kiejtési hibákat” (208) említi, megerősítve ezzel azt a teljesen komolytalan, de a köztudatban rendkívül szilárdnak mutatkozó szemléletet, amely szerint a beszédben realizálódó, nyelvvel kapcsolatos összes atipikus jelenség „beszédhiba”, vagyis az implementáció (ismét hangsúlyozzuk: nem nyelvi!) szintjének zavara. A helyzet ráadásul az, hogy a szűken értelmezett kivitelezés is tud sérülni agyi károsodás következtében: ezt azonban diszartriá-

nak nevezik, és elválasztják az afáziától (bár természetesen és sajnos – a károsodás helyétől és súlyosságától függően – együtt is megjelenhet a két állapot). A szerző körül is írja (211), de nem ad nevet a károsodásnak, illetve nem teszi nyilvánvalóvá, hogy az artikuláció szelektív sérülése nem afázia. A kritizált szemléletet erősíti meg egy másik helyen: „Pszicholingvisztikai szempontból úgy is mondhatjuk, hogy a beteg a lemma szintre eljut, a lexéma szint elérése már bizonytalan, az artikuláció azonban egyáltalán nem működik” (208–209) (kiemelés tőlünk).

Az afáziával kapcsolatos részben érzékelhető különösen, hogy mennyire hiányoznak az adatok, a példák: ahogy a nyelvelsajátítással foglalkozó rész értékes vonása a példaanyag bősége (igaz, ott is számtalan hibával találkozhatunk az adatok rendszerezésével kapcsolatban), úgy a nyelvi zavarok jellegzetességeinek illusztrálására is szükség lett volna – nemcsak azért, mert ezek a példák lebilincselően érdekesek, hanem azért is, mert a definíciók hiányoznak vagy kidolgozatlanok, és a példák sokat segítenének a jelenségek lényegének megértésében. Az egész fejezetben mindössze négy beszélt nyelvi adat (198), három jelnyelvi jel leírása (218), egy diszfáziás, kompenzációs jelsorozat leírása (202), valamint a magyar ujjábécé található. (A fejezet terjedelme bibliográfia nélkül 34 oldal.)

Komoly nehézséggel kellene szembenéznie annak, aki a klasszikus klinikai afáziatípusok között szeretne eligazodni a fejezet alapján. Az egyes típusok jellemző tüneteinek pusztá felsorolása ugyanis nem sok támpontot ad erre vonatkozóan. Nem tudja meg az olvasó, hogy a Lurija által kidolgozott rendszer kategóriái és a szerző által ismertetett diagnosztikus kategóriák hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Komoly tévedés ráadásul, hogy – talán mert hangsúlyozni kívánja beszédprodukció és beszédfeldolgozás függetlenségét – azt állítja, a Broca-afáziásoknak „hosszabb közlések feldolgozása általában nem jelent problémát” (209); ezzel az állítással ellentétben a morfoszintaktikai feldolgozás érintettsége, ami igencsak befolyásolja hosszabb közlések problémamentes feldolgozását, Broca-afáziában teljesen egyértelmű.

A nagyothallás

Egy (főként Magyarországon) súlyosan hátrányos helyzetű fogyatékos csoporttal, a hallássérültekkel kapcsolatban is nélkülöznünk kell a korrekt információkat. (Nem világos egyébként, hogy az alfejezet címe miért éppen a hallássérülteknek csak egy formájára utal.) Sőt, igen sok téves információt kapunk, például: „A hagyományos jelnyelv a természetes jelek alapján jött létre, de elvont fogalmak jelölésére vagy például az igeragozás kifejezésére is tartalmaz jeleket. A természetes jel közvetlen kapcsolatban van a jelentés valamely megjelenési

formájával. Például a 'szekrény' jele a szekrény négyszögletes formájának a levegőbe rajzolása és a kulccsal való nyitás mozgásának utánzása vagy a 'kecske' jele a szarvak és a szakáll jelölése, a 'mély' jele a kéz mozgatása fentről lefelé fordított mutatóujjal" (214).

Való igaz, hogy a jelnyelvek sok olyan jelet tartalmaznak, amelyek vizuálisan percipálható sajátosságokat ragadnak meg. De a hangzó nyelv is tartalmaz olyan szavakat (mint például *brekeke*, *löttyög*, *ugat*, *cammog*, *dörög*), amelyek „természetes jelek” módjára, érzékelhető sajátosságokat közvetítenek. Az a tény, hogy ezek száma kevesebb, mint a jelnyelv ikonikus eredetű jeleié, véleményünk szerint egyértelműen a közvetítő modalitással áll kapcsolatban. Mi, hallók, nagy bajban lennénk, ha a 'szekrény' vagy a 'mély' hangzó sajátosságait kellene megragadnunk: a tárgyak, jelenségek, fogalmak(!) döntő többségének ugyanis nincsen auditíve érzékelhető tulajdonsága. Van viszont vizuálisan percipálható sajátosságuk, amelyek közül néhány – forma, méret, mozgás – mozdulatokkal meg is jeleníthető (a szín például már nem ilyen). Mindez ugyanakkor csak etimológiai érdekessége a jelnyelveknek, és semmiképpen sem fogalmazhatunk úgy, hogy a jelnyelvek „a természetes jelek alapján” jöttek volna létre. Vannak ugyanis valódi ikonikus vonásai is a jelnyelveknek – mert a vizuális közeg erre módot ad –, de azokat gondosan meg kell különböztetnünk a többé-kevésbé áttetsző és hiteles etimológiáktól. (A hangzó nyelvekben az iconicitás sokkal perifériusabb, pl. a magánhangzó nyújtása fokozást fejezhet ki: *réeééégesrégen* 'nagyon régen'.) Annak hangsúlyozása, hogy a jelnyelv „természetes jelekkel” való kapcsolata erősebb, mint a verbális nyelveké, félrevezető, és ismét csak olyan előítéletek alapja, amelyek az érintettek életét igencsak befolyásolják. Általánosan elterjedt nézet, hogy a jelnyelv alacsonyabb szintű, kezdetlegesebb, mint a hangzó nyelvek, sőt akadnak olyanok is, akik szerint a jelelés nem más, mint egyszerű gesztikulálás, amelyre már a preverbális korban lévő gyerekek is képesek. Mindezek a butaságok jelentősen hozzájárulnak a jelnyelv rendkívül alacsony presztízséhez, amely – más tényezőkkel együtt – oda vezet, hogy a siket gyermekeket nem jelelni, hanem beszélni tanítják. A leggyakrabban hangoztatott érv e mellett a későbbi integráció esélye és a diszkrimináció elkerülése. A diszkriminációt azonban soha nem azzal lehet leginkább elkerülni, ha az alapját képező „eltéréseket”, „másságokat” kiküszöbölni vagy letagadni próbáljuk, hanem azzal, ha minél jobban megismerjük és másokkal is megismertetjük. A beszélő siketek hangképzése a hallási visszacsatolás hiánya miatt jellegzetesen furcsa, emiatt a laikusok gyakran értelmi fogyatékosoknak gondolják őket, ez persze diszkriminatív következményekkel jár. Az oktatás, az ismeretterjesztés igen sokat változtathatna ezen a helyzeten, de nem azzal, ha a jelnyelv „ikonikus”, azaz kevésbé szimbolikus jellegét emlegetjük.

Gósy igen gyakran úgy beszél „a jelnyelvről”, mintha az egyetlen nyelv volna (holott máshol kimondja, hogy ez nem így van), például, amikor kiemeli, hogy a *gyógyszertár* jele „a jelnyelvben” nem összetett szó. Lehet, hogy az egyik jelnyelvben az, a másikban pedig nem, ahogy hangzó nyelvek között is van ilyen különbség (pl. az angolban vagy a németben nem összetett szó jelöli).

A beszédészlelés és a beszédmegértés zavarai

Ezen a részen érzékelhető elsősorban, hogy a szerző valóban jártas az általa ismertetett tudományterületen. Itt is vannak azonban alapvető problémák. A legfontosabb talán az, hogy nem említi, az általa tényként közölt eredmények (pl. a magyar nyelvű diszfáziás gyerekek beszédészlelésével kapcsolatban) többnyire saját vizsgálati eredményei, amelyeket az ő általa kidolgozott vizsgáló-eljárás (Gósy 1995) alkalmazásával nyert. Ennek a vizsgálóeljárásnak a bemutatása nem szerénytelenség lett volna, hanem az olvasó tájékoztatása arról, hogy a jelenségeket milyen mérési módszerekkel vizsgálja. Nem magától értetődő ugyanis, hogyan tud a külső szemlélő meggyőződni arról, hogy másvalaki hogyan észleli vagy érti a beszédet. Ha Gósy ismertette volna a vizsgálati módszereit, akkor nyilvánvalóvá vált volna, hogy a GMP-vizsgálat legnagyobb része a vizsgálati alany beszédprodukciójából következtet vissza a beszédészlelés és beszédértés szintjére, s emiatt az eredmények értelmezésével kapcsolatban problémák merülhetnek fel. (Például: az utánmondás károsodhat szelektíven is, az észleléstől és a megértéstől függetlenül, a rossz ismétlési képesség tehát nem feltétlenül jelenti a feldolgozás bizonyos részeinek, a szerző által vizsgált észlelésnek és megértésnek a sérülését.) Ezenkívül a feladatok instrukciói is verbálisak, azok esetleges meg nem értése a teljesítményt jelentősen csökkentheti, akkor is, ha az észlelés szintje tökéletes.

A nyelvi diszfunkciók diagnosztikájára, differenciáldiagnosztikájára(!), illetve kutatási célokra használt vizsgálóeljárások, tesztek bemutatása, a kísérletek módszertani alapjainak ismertetése egyébként is egy ilyen témájú fejezet fontos része kellett volna hogy legyen – ezek hiányát a fejezet komoly hiányosságának tartjuk.

Összegzésképpen felmerül a kérdés: milyen közönségnek szánta a szerző munkáját? Szakmunkának ugyanis – az eddigiek értelmében, a vizsgált fejezetből kiindulva – teljességgel használhatatlan. Ha célja a pszicholingvisztikába való bevezetés, az alapok lerakása lett volna – mondjuk egyetemista vagy laikus célközönségnek –, akkor erre didaktikai szempontból alkalmatlan: hiányoznak az alapvető distinkciók, a pontos fogalmi körülhatárolások, az egyértelműen megfogalmazott, kidolgozott, informatív leírások. Határozott véleményünk sze-

rint – az általunk megfogalmazott szakmai, illetve módszertani kifogások értelmében – a Pszicholingvisztika tárgyalt fejezete arra is alkalmatlan, hogy a felsőoktatásban tankönyvként vagy akár ajánlott olvasmánnyként használják.

Forró Orsolya – Kálmán László

Hivatkozások

- American Psychiatric Association (1994), Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders IV. American Psychiatric Association, Washington DC.
- Gerebenné Várbiro Katalin (szerk.) (1995), Fejlődési diszfázia. Tanulmányok a gyermekkori nyelvi zavarok köréből. Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskola, Budapest.
- Dr. Gósy Mária (1995), GMP-diagnosztika – A beszédészlelés és a beszédmegértés folyamatának vizsgálata. Nikol GMK., Budapest.
- Lengyel Zsolt (2001), Gósy Mária: Pszicholingvisztika. MNy 47: 97–99.
- Navracsics Judit (2000), Gósy Mária: Pszicholingvisztika. Nyr: 124: 126–128.
- Németh Dezső (2001), Pszicholingvisztika – alapozó kurzus. Gósy Mária: Pszicholingvisztika. Magyar Pszichológiai Szemle 56: 485–487.
- Pléh Csaba – Palotás Gábor – Lörík József (2002), Nyelvfejlődési szűrővizsgálat (PPL). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WHO (1989), Tenth Revision of the International Classification of Diseases. World Health Organisation, Geneva.

Navracsics Judit: A kétnyelvű gyermek

Corvina, Budapest. 1999. 204 o.

Hiánypótló alkalmazott nyelvészeti munkát jelentetett meg a Corvina Kiadó, Egyetemi Könyvtár sorozatában. Navracsics Judit: A kétnyelvű gyermek címmel a két-, ill. többnyelvűségről (a továbbiakban: kétnyelvűség) készített értékes, szocio- és pszicholingvisztikai szempontokat egyesítő monográfiát, mely méltán számíthat nyelvészeken, nyelvpedagógusokon és nyelvszakos hallgatókon kívül többnyelvű családok érdeklődésére is. A kötet kiadásának időszakában a kétnyelvűségi kutatások eredményeinek összefoglalása más írásokban is komoly hangsúlyt kapott Magyarországon (vö. pl. Bartha 1999). Különleges aktualitást ad a kötetnek az a tény is, hogy modern világunkban több nyelv ismerete nem

csupán erény, de már-már elengedhetetlen követelmény. A könyvben felsorakoztatott kétnyelvűségi gyakorlat mind szülőknek, mind oktatóknak hasznos útmutatóul szolgál a felnővekvő generációk esetében alkalmazott nyelvelsajátítási és nyelvtanulási módok kiválasztásához.

Az Európában élők többsége számára a többnyelvűség ritka jelenség, mégis – világméretekben gondolkodva – kiderül, hogy az emberiség több mint a fele többnyelvű, annak ellenére, hogy hazája egy vagy néhány hivatalos nyelvet ismer el. A kétnyelvűség vizsgálata tehát egyrésztől tömeges, társadalmi, nyelvpolitikai, szociolingvisztikai aspektusokat érvényesít, másrésztől a soknyelvűségi kutatások középpontjában az áll, hogy miként válik az egyén kétnyelvűvé, hogyan marad az, milyen stratégiákat alkalmaz a nyelvelsajátítás során, ill. a különböző kommunikációs helyzetekben. Bár a szerző könyvének első részében röviden bemutatja a kétnyelvű világ földrajzát, a létező nyelvek államonkénti megoszlását és státuszát, külön kiemelve a magyarországi nemzetiségek és a határainkon túl élő magyarok kisebbségi nyelvi helyzetét (2. fejezet), e monográfiában elsősorban az egyedi kétnyelvűséget, s azon belül a gyermekkori kétnyelvűséget helyezi fókuszba.

Elsőként – a téma kiterjedt nemzetközi szakirodalmára támaszkodva – a kétnyelvűség változatos, legelfogadottabb meghatározásait tekinti át (1. fejezet). A definíciók kialakításában fontos szerepet kapott pl. a különböző nyelvek agyi reprezentációjának kérdése (egy összetett rendszer vagy két koordinált, egymástól elkülönült rendszer) és a nyelvismeret minősége és mennyisége (a domináns kétnyelvű nyelvtudása egyik nyelven nagyobb, mint a másikon; nyelvtanuló az, aki a második nyelvet tudatosan, többnyire instrukcionált módon fejleszti; a kiegyensúlyozott, „igazi” kétnyelvű mindkét nyelvet anyanyelvi szinten birtokolja). Az utóbbi megközelítés veti fel a kétnyelvűség értelmezésének kitérítését arra a helyzetre is (mely második és idegen nyelvet tanulóknál gyakran előfordul), mikor az egyén egyik nyelvén csak olvasni, érteni képes, produkálni azonban (még) nem. A szociolingvisztikai kutatások szintén segítettek abban, hogy a kétnyelvűség perfekcionista szemlélete visszaszorult: ahogy ideális, tökéletes egynyelvű sem létezik, ezt a kétnyelvűektől sem lehet elvárni. Navracsics munkadefiníciónak végül a legmodernebb, s módszertanilag is legfrissebb nézet meghatározását fogadja el: hibás a kettős monolingvis elméletet követve az egynyelvűségből levezetni a kétnyelvűséget. A kétnyelvű nem két tökéletes egynyelvű egy személyben; a holisztikus szemlélet funkcionalista megközelítése követendő: az a kétnyelvű, akinek a mindennapi életben szüksége van mindkét (vagy több) nyelv rendszeres használatára. Különböző mértékben ismeri és használja a különböző nyelveket, együtt vagy külön, különböző célokkal, más-más emberekkel és más-más szituációkban. Így a félnyelvű vagy szemilingvis kifejezés sem az ún. nem kiegyensúlyozott vagy domináns kétnyelvűekre vonatkozik,

hanem bárkire, aki a mindennapi kommunikáció során nem tudja kifejezésre juttatni érzéseit, gondolatait.

A kétnyelvűség definícióinak és kutatástörténetének bemutatása után, a szerző esettanulmányok sokaságának felvázolásával szemlélteti a kétnyelvűvé válás módozatait (bevándorlás, ideiglenes bevándorlás, kisebbségi helyzet, iskoláztatás, családi kétnyelvűség), s betekintést nyújt számos kétnyelvű család életébe, nyelvi viselkedésébe (3. fejezet).

A kétnyelvű állapot egyik természetes velejárója a kódváltás jelensége, melyet még a kétnyelvűek egy része is ambivalens módon ítél meg, s feltehetően a máig uralkodó monolingvis szemléletmód hatására szégyenkezve vallja be, hogy olykor észre sem veszi, ha ugyanazon kommunikációs helyzetben különböző nyelveket használ. A kódváltás azonban korántsem jelenti a szükséges nyelvi ismeretek hiányát: a 80-as, 90-es évek vizsgálati eredményei rávilágítottak bizonyos tényezőkre, melyek befolyásolhatják egy bilingvis személy nyelvválasztását adott témakörben, adott beszélgetőpartnerekkel, adott szituációban vagy adott céllal a különböző nyelvi szinteken. Az első fejezet röviden osztályozza e tényezőket, melyhez a negyedik fejezet adja a bővebb elméleti keretet, de a hetedik fejezetben a gyermekkori kétnyelvű elsajátításról tárgyaltakban is felbukkannak.

Két vagy több nyelvnek egy adott interakcióban történő természetes használata során joggal merül fel az érdeklődők körében a kérdés: vajon a két nyelvet a bilingvis személy hogyan működteti, „kapcsolja ki és be” az adott helyzetben, azaz, hogyan reprezentálódnak a különböző nyelvek a kétnyelvű agyban, s milyen kapcsolat van közöttük. A 4. fejezetben azokat a legfrissebb szakirodalmi adatokat sorakoztatja fel a szerző, melyek a kétnyelvű agy működését, valamint a beszédproduktív és beszédperceptív folyamatokban végbemenő kétnyelvű nyelvválasztást próbálják változatos elméletekkel, modellekkel leírni. Az „elkülönült nyelvi rendszerek” és az „egységes nyelvi rendszer” hipotézisek versengése máig folyik, bizonyossággal csak annyi állítható, hogy több nyelv tudásának agyi strukturálódási következményei vannak, s a kódváltást, mint beszédműveletet is adott agyi szerveződés szolgálja ki. Navracsics átfogó elemzést nyújt a vita lehetséges kimeneteléről, ehhez külföldi és hazai vizsgálati eredményeket hasonlít össze (különböző nyelvi síkokat bevonva), és különleges figyelmet fordít a kétnyelvű mentális lexikon strukturálódására. Az „egységes nyelvi rendszer” hipotézis hívei a gyermeki kétnyelvű nyelvsajátítás folyamatát három lépcsőben képzelik el, s a nyelvi keverést a nyelvek szerinti differenciáltság hiányával magyarázzák. A gyermek először egy hibrid rendszert használ, majd fokozatosan elkülöníti a két nyelv lexikáját, végül szintaxisát, amíg kb. két év alatt a két nyelvi kód teljesen szétválik. Az „elkülönült nyelvi rendszerek” hipotézis követői szerint a bilingvis gyermekek már korán különbséget tudnak tenni a két nyelvi rendszer között. Elfogadható bizonyíték nem létezik a kezdeti,

még egységes nyelvi rendszer meglétére, a nyelvi keverés ténye sokkal inkább két tökéletlen, állandó interakcióban lévő nyelvi rendszer egymás mellett élésére utal. A szerző érvelését e két, a szakirodalomban vetekedő feltevés mellett, ill. ellen különösen értékessé teszi mintegy 34 órányi, saját felvételének feldolgozása, mely két angol–perzsa–magyar háromnyelvű kisgyermek (2 és 3 éves) nyelvi fejlődését kíséri végig Magyarországra érkezésük időpontjától három éven át. A Veszprémi Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén végzett kutatásainak eredményei azt látszanak igazolni, hogy egyes nyelvi szintekre az egységes nyelvi rendszer érvényes, míg mások már a kezdetektől elkülönült nyelvi rendszerek létét bizonyítják.

A könyv második része tehát a kétnyelvűség és az életkor viszonylatában a korai két-, ill. többnyelvűséget részletezi. A csecsemőkori kétnyelvűség a születéstől fogva elsajátított kétnyelvűséget, míg a gyermekkori a három éves kor körül megkezdett második nyelv elsajátítását jelenti. Mindkét változatot a természetes körülmények közti, spontán nyelvelsajátítás jellemzi, mely a gyermekek szocializálódásának szerves része, szemben a felnőttkori vagy kései, gyakran intézményes keretek között zajló, tudatos nyelvtanulással.

A korai kétnyelvűség nyelvelsajátítási típusait az 5. fejezet mutatja be. Számos esettanulmány ismertetése során egyértelművé válik, hogy bármi legyen is a környezet, a család és az egyes szülők nyelve, a gyermeki nyelvelsajátítás sikerét és a kódkeverés mielőbbi megszűnését az ún. „egy személy – egy nyelv” szabály alkalmazása biztosíthatja leghatékonyabban. A szülők anyanyelvükön beszéljenek a gyermekkel, a személyekhez kötött nyelvhasználat elősegíti a nyelvi rendszerek korai szeparált fejlődését, mely kiegyensúlyozott kétnyelvűséget eredményez.

A kétnyelvű gyermek nyelvi tudatosságának kialakulása, a két nyelvi kód differenciálódásának folyamata követhető végig a különböző nyelvi síkokra kivetítve (fonetika/fonológia, morfofonológia, morfológia, lexika, szintaxis, diskurzus) a 6. fejezetben.

A korai kétnyelvűségre oly gyakran jellemző kódkeverés tehát az idő előrehaladtával eltűnik, s ettől fogva a bilingvis gyermekek nyelvi teljesítményének vizsgálatában a kódváltás jelenségének jut kulcsszerep. A kötet 7. fejezete arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon a korai kétnyelvűségben is létezik-e kódváltás, s ez minőségileg és mennyiségileg különbözik-e a felnőttekre jellemzőktől. Azok a kutatók, akik lehetségesnek tartják azt, hogy a kódváltás létezik gyermekkorban is, egyetértenek abban, hogy azt nem annyira lingvisztikai, mint inkább pszichológiai hatások váltják ki, s mindig köthetők valamihez. Navracsics Judit vizsgálati eredményei is igazolták az ilyen típusú kódváltási szokásokat, melyek minőségileg egyeznek a felnőttekével, mennyiségük pedig a nyelvi ismeretek gyarapodásával folyamatosan csökken.

A kétnyelvű gyermekek nyelvválasztásának mechanizmusát és tudatosságát illusztrálja részletesebben a 8. fejezet. Az interakcióban résztvevő személyek vonatkozási pontként szolgálnak a kisgyermek számára, s az adott nyelvi kód használatát e mellett a szöveggörnyezet, a téma, a hely, a szituáció, a beszélgetés célja, a gyermek nyelvtudásának szintje s számos érzelmi, pszichológiai tényező egyaránt befolyásolhatja.

A kötet zárófejezete visszavezeti az olvasót ahhoz az egynyelvűek által gyakran elfoglalt állásponhoz (l. 1. fejezet), mely főként a korai kétnyelvűséget hátrányosnak tartja. Mára bizonyítottá vált az: ha a kétnyelvű gyermeket olyan következetes nyelvi környezetben nevelik fel, amelyben a kétnyelvűséget kívánatos célnak tartják és magasra értékelik, ott intelligenciája, nyelvi képességei nincsenek veszélyben, sőt nyelvi érzékenysége, absztraháló képessége, kognitív flexibilitása, nyelvi és kulturális toleranciája nagyobb lesz egynyelvű társainál. A korai, pl. óvodáskori nyelvtanulásnak tehát megvannak a maga előnyei, mivel más-más nyelvi tapasztalatok különböző irányt és jelentést adnak a kognitív fejlődésnek. Nem célszerű azonban kritika nélkül elfogadni azt az általánosan elterjedt nézetet, mely hajlamos egyenlőségjelet tenni a korai és az igazi kétnyelvűség közé, ugyanis a kétnyelvű gyermekek esetében is létezik domináns vagy jobban kedvelt nyelv; és arra sincs egyértelmű bizonyíték, hogy a gyermekek jobban és gyorsabban el tudnának sajátítani egy nyelvet, mint a felnőttek. Tény, hogy az életkor befolyásolja a nyelvelsajátítás mikéntjét: a természetes, korai nyelvelsajátításban sokkal fontosabb tényező, mint az intézményes keretek között zajló, felnőtt nyelvtanulás esetében. Ennek ellenére leszögezhető, hogy a biztos kétnyelvűség kialakulása nem csupán biológiai, fiziológiai faktorok függvénye, pszichológiai tényezők, magatartásbeli, motivációs hozzáállás erősebben meghatározzák. A szerző szavaival élve: „csak venni kell a bátorságot, nem szabad sajnálni az időt, le kell vetkőzni a gátlásokat” és felnőttként is meg lehet sikeresen tanulni idegen nyelveket.

Simon Orsolya

Irodalom

Bartha Csilla (1999), A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Borbély Anna: Nyelvcseré

MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest. 2001. 306 o.

A magyarországi és külföldi kutatóműhelyek érdeklődése viszonylag későn, a hetvenes évektől kezdve fordult a magyar nyelv más nyelvekkel való kapcsolatai felé (például Réger 1974, 1978, Göncz 1985, Kovalcsik 1998, Kontra 1996, Gal 1979). A tanulmányok nagy része a szomszédos országokban élő magyarokkal foglalkozik (Gal 1979, Csernicskó 1998, Göncz 1999, Sándor 1998, 2000, Csernicskó – Fenyvesi 2000, Lanstyák 2000, Langman – Lanstyák 2000). Részletes képet kaphatunk a Közép- és Kelet-Európában élő német beszélőközösségekről is (vö. Gal 1993, Mclure – Mclure 1988, Gehl 1998). A mai magyarországi kisebbségek kétnyelvű nyelvi helyzetét, illetve nyelvhasználatát vizsgálja például Gyivicsán (1993), Réger (1995), Gal (1993), de ezen a téren a szakirodalom még hiányos. Vitathatatlan tehát, hogy Borbély Anna Kétegyháza (Chitighaz) román-magyar kétnyelvű közösségét bemutató munkája hiánypótló a magyarországi szociolingvisztikában. Munkájának köszönhetően mostanra a magyarországi románság szociolingvisztikai helyzetéről rendelkezünk a legponosabb képpel.

Tanulmányában Kétegyháza kisebbségi román beszélőközösségeiben gyűjtött adataira támaszkodva vizsgálja a nyelvcseré jelenségének legfontosabb jellemzőit, jeleit, az azt előidéző, valamint a folyamatot lassító, ill. gyorsító tényezőket. A munka külön érdeme, hogy felismeri azt a tudományos igényt, amely szerint több módszer együttes alkalmazása biztosítja a vizsgálat megbízhatóságát. Ezért a román beszélőközösség nyelvi repertoárjának feltérképezésére tesztek alkalmaz, a nyelvhasználati szinterek nyelvválasztási mintáinak feltárásához interjúkra támaszkodik, a nyelvváltás szabályszerűségeinek felismeréséhez pedig megfigyeléseire hagyatkozik. A szerző 1996-ban megjelent disszertációjának alapját az 1990 folyamán gyűjtött adattömeg és az azokból összeállított tanulmány képezi.

Borbély munkájában egy viszonylag kis nyelvi közösséggel, a magyarországi románokkal foglalkozik. Vizsgálatának színhelye Kétegyháza, ahol a román nemzetiségűek aránya eléri a 40%-ot, ideális helyzetet teremtve a nyelvcseré helyzet tanulmányozására (Magyarországon a román nemzetiségűek aránya csak Méhkeréken éri el a 84%-ot). A könyv első, bevezető részében a szerző a nyelvcserékutatás módszertani alapvetéseit és terminusait tekinti át. Az alapos áttekintés érdeme, hogy elkészültekor, az eredeti disszertáció megírása idején

(1996) a kétnyelvűségről még nem létezett magyar nyelvű, tudományos igényű áttekintés. Ebben a fejezetben meggyőződhetünk tehát a további fejezetek elméleti megalapozottságáról, ráadásul egy sor, a nemzetközi szakirodalomban is fontos tanulmánnyal ismerkedhet meg az olvasó. Végezetül ez a rész kritikus összefoglalást ad a Magyarországon élő románok nyelvét érintő korábbi munkákról, kiemelve az itt-ott tapasztalható felületességeket.

Borbély a magyarországi románok helyzetének felvázolásával vezeti be vizsgálatát. Az 1990-es népszámlálás adatai szerint Magyarországon több mint 10.000 román nemzetiségű és 8000 román anyanyelvű ember él. Említésre méltó, hogy saját becslésük szerint számuk mintegy 20-25 ezerre tehető, amit ezidáig még nem sikerült igazolniuk. A legtöbb magyarországi román a magyar-román határ közelében található kis falvakban él, ahová elődjek több hullámban telepedtek le. Nagyobb számban utoljára a 17-18. században érkeztek Magyarországra. A mai kétnyelvű – Battonyán magyar-román-szerb, Eleken magyar-román-német többnyelvű – nyelvi helyzet a 20. században alakult ki, miután a magyarországi nemzetiségek elszigeteltsége fokozatosan megszűnt. Ez köszönhető volt egyrészt az 1950-es évek kollektivizálásának, másrészt pedig annak, hogy a románok szocioökonómiai helyzetük előmozdítása érdekében elvándoroltak őseik lakhelyéről.

A munka negyedik fejezete jelöli ki a kutatás céljait, módszerét, valamint az adatgyűjtés körülményeit. Borbély a következőkben határozza meg vizsgálatának céljait: (1) a nyelvcseré folyamatában lévő beszélőközösség szociolingvisztikai jellemzése, (2) a kódváltás körülményeinek, befolyásoló tényezőinek feltárása, (3) a beszélőközösség nyelvi repertoárjának leírása, valamint (4) a nyelvválasztás és a nyelvcseré kapcsolatának vizsgálata. Az adatgyűjtést kérdőív, irányított beszélgetés és nyelvi tesztek segítségével végezte, amit résztvevő megfigyeléssel egészített ki. Az értelmezett mintában szereplő adatközlőket az életkor, a nem és az iskolázottság figyelembevételével választotta ki (50 gyermek, 96 felnőtt). Adatgyűjtése során a Kétegyházi beszélt románt használta. Hangsúlyozza, hogy kizárólag olyan adatközlőket választott, akik beszélnek a román nyelvet.

A szerző könyvének második egységében a kétegyházi románok – a román nyelv és a magyar nyelv jegyeit magán viselő – nyelvi repertoárját mutatja be, különös tekintettel a helyi román nyelvváltozat stílusváltozataira. A stílusvizsgálat újszerűsége abban rejlik, hogy mindezidáig igen kevés olyan tanulmány készült, amely nem egynyelvű, hanem többnyelvű közösségben írja le a különböző stílusváltozatokat (vö. Gal 1979). A kétegyházi románról a szerző azt állítja, hogy nem egységes; az egyes stílusváltozatok, amelyek a fonológia, a morfológia és a szintaktika szintjén érhetők tetten, bizonyos nyelvhasználati színterekhez kötöttek. Megkülönbözteti a Romániában beszélt standard romántól

a helyi, köznapi román nyelvváltozatot és a standard román alakokat is tartalmazó, kidolgozott stílust. Utóbbit a mindennapi élet nyelvhasználati színterein csak egy szűkebb elit kör használja. A beszélőközösségben az anyanyelv átadását a család helyett az iskola képes a leghatékonyabban elvégezni. Annak ellenére, hogy a legtöbb magyarországi román iskola oktatási programját a két-nyelvű oktatási-nevelési folyamat szerint alakította ki, a magyarországi kisebbségi iskolák nagy részében a kisebbségi nyelv második vagy idegen nyelvként háttérbe szorul, elősegítve ezzel a többségi magyar nyelv előretörését (vö. Bartha 1999).

Az irányított beszélgetések és a magnófelvételek elemzése alapján a szerző rávilágít arra, hogy a kétegyházi román kidolgozott beszédstílusának elemei a mindennapi társalgás színterein soha nem fordultak elő. Sokkal inkább találjuk meg a kidolgozott stílust az intézményes, hivatalos nyelvhasználati színtereken (templom, interjú), valamint az udvarias és megszólító nyelvi alakokban. Az interjúkban olyan változatok is előfordultak, amelyeket a szerző hiperkorrekt alakoknak minősít. Ezek eltérnek az eredeti nyelvjárási alaktól és a standard alaktól is.

Az interjú adatainak statisztikai értékelésében Borbély rámutat arra, hogy jelentős különbségek mutatkoznak az egyes korosztályok román nyelvi repertoárjában. A legidősebb korosztály (70–85) az interjúk során majdnem kizárólag a köznapi stílust használta, míg a következő korcsoport adatközlőinek (59–69) beszédstílusa tartalmazta a legtöbb standard és hiperkorrekt alakot. A fiatalabb korcsoport kevesebb standard alakot használt az interjúkban. Borbély azt a következtetést vonja le ebből, hogy a fiatalabb generációval ellentétben az idősebbek soha nem értek hozzá a standard alakokhoz. A fiatalok szociális mobilitásának köszönhető, hogy ismerik a standard alakokat, amelyek nagyobb presztízzsel is rendelkeznek. Ma a gyermekek esetében a kidolgozott és a vernakuláris stílussal ellentétben a legnagyobb presztízzsel a magyar nyelv rendelkezik.

A nyelvcsere jeleivel a hatodik fejezet foglalkozik. Borbély egyértelmű bizonyítékokat talál a szóteszt és az önértékelések adataiban arra nézve, hogy a nyelvcsere folyamata előrehaladott fázisba érkezett. Az adatközlők önértékelése a standard alakok ismeretén alapszik; a köznapi alakok ismeretét a szerző nem veszi figyelembe a következtetések levonásakor. A szóteszt eredménye valószínűsíti a magyar nyelv jobb ismeretét a román nyelvvel szemben. Minél fiatalabb az adatközlő, annál kevesebb standard vagy köznapi román alakot produkált a tesztelés során. A nyelvcsere a fiatal nők körében a legelőrehaladottabb.

A kérdőíves vizsgálat alapján Borbély meghatározza azokat a tényezőket, amelyek pozitív hatással vannak a nyelvválasztásra. Ezek szerint a kétegyházi románok nyelvválasztási szokásait egyértelműen meghatározza a nyelvhasználati színtér, a beszélő életkora (neme), a román nyelvtudás, a házastárs anya-

nyelve és a választott nyelv presztízse. A román nyelv használata főként a falun belüli nyelvhasználati színterekre jellemző, ahol a közösség imádkozáskor és a templomban elsőként választja a román nyelvet. Ezzel szemben a magyar nyelvet gyakrabban választják vásárlás közben, otthon, a munkahelyen, az orvosi rendelőben. A fiatalok és a fiatal nők körében legnagyobb mértékű a magyar nyelv választása.

A nyelvcserét felgyorsító és a nyelvválasztást meghatározó tényezők együttesen fejtik ki hatásukat. Egy kétnyelvű beszélőközösség életében nyelvcserét előmozdító hatással bírhat többek között a beszélőközösség nagysága, földrajzi elhelyezkedése, területi-demográfiai koncentráltsága, a beszélők iskolázottsága, az exogám házasságok aránya, a kormány nyelvpolitikája és a többségi/kisebbségi attitűdök (l. még Bartha 1999). A nyelvcserekutatások kiindulópontja ezen tényezők azonosítása a vizsgált kétnyelvű beszélőközösségben. Haugen (1972) szerint a nyelvcseré folyamatát kevésbé a nyelvi, sokkal inkább a társadalmi, gazdasági és politikai tényezők mozdtítják elő. Ezzel összhangban Borbély a hetedik fejezetben rámutat arra, hogy a kétegyházi román közösség nyelvcseré-folyamatát leginkább a társadalmi, demográfiai tényezők, valamint a többség és a kisebbség attitűdje siettetik. A statisztikai eredmények alapján a szerző a továbbiakban az alábbi nyelvcseré-folyamatot gyorsító tényezőket emeli ki: (1) a második világháborút követő társadalmi, gazdasági, politikai változások, (2) a közösség elszigeteltségének megszűnése, (3) a vegyes házasságok arányának növekedése, (4) a magyarországi román kisebbség kis létszáma, és (5) a település román anyanyelvű lakosainak alacsony számaránya. Ezzel szemben a nyelvcserét lassítja: (1) a görögkeleti egyház működése, (2) az endogám román házasságok, (3) a település román anyanyelvű lakosainak viszonylag magas számaránya, és (4) az a tény, hogy a román kisebbség Magyarországon őshonos.

A szerző következtetéseit résztvevő megfigyelése és statisztikai adatok alapján vonja le, annak ellenére, hogy pl. Gal (1993) rámutat arra, hogy a rendszerváltás előtti Magyarország idején készített statisztikai adatok nem megbízhatóak. Így például a magyarországi németajkú kisebbségeket érintő kormánypolitika gyökeres változáson ment keresztül, ami hatással volt mind a statisztikai adatok gyűjtésének módszereire, mind pedig a kisebbség hajlandóságára anyanyelvtudásuk megbecsülésére (Gal 1993: 342–346). Ezért a 7.1.4 táblázat (A magyarországi kisebbségi anyanyelvűek száma 1970-ben és 1990-ben) inkább a jelenkor kisebbségi politikáját és statisztikai adatgyűjtéseinek módszereit tükrözi, mint a kisebbségi nyelveket beszélők valódi számarányát.

Borbély vizsgálatának érdeme, hogy különösen fontos szerepet tulajdonít a kisebbségek attitűdjeinek, mint olyan kutatási célterületnek, amely magyarázatot adhat az egyes korcsoportok és nemek szerinti nyelvválasztási minták közötti különbségekre. Korábbi munkájában úgy véli, hogy az attitűdvizsgálatok segít-

ségével több szempont figyelembevételével írhatjuk le egy kétnyelvű közösség tagjainak viszonyát a közösségben használt nyelvhez (Borbély 1995). Ismert tény az is, hogy a nyelvi helyzet attitűdökben is realizálódik, tehát a nyelvcsere-vizsgálatok nem nélkülözhetik sem a kisebbségek, sem pedig a többség attitűdjeinek vizsgálatát, például a kisebbséggel/kisebbségi nyelvvel, a nyelv jellemzőivel, nyelvjárásokkal, akcentussal, a kétnyelvűséggel, a nyelvhasználattal, az érintkező nyelvek közötti szerep megoszlásával, vagy a megoszlásban észlelhető változásokkal kapcsolatban (vö. Baker 1992, Fasold 1984, Fishbein – Ajzen 1975, Giles – Ellen 1982, Ryan – Giles 1982). Az attitűd összefügghet a nyelv-választással, az életkorral, a nemmel, vagy az iskolázottsággal. A nyelvi attitűdök nyelvcsere-kontextusban való vizsgálata annál is inkább igazolható, mert a nyelvi attitűdök némi hatással lehetnek a nyelvi magatartásra, megváltoztatva a beszélők nyelvi szokásait. Borbély könyvének 7.2. alfejezetében tárgyalja az attitűdök kérdését. A „Melyik a szebb nyelv a kettő közül” kérdés rá is világít arra, hogy az életkor és a nem együttesen fejt ki hatását. Figyelemreméltó, hogy a fiatal nők (18–38) és az idősebb férfiak (59–69) jobban szeretnek magyarul beszélni, illetve, hogy a magasabb presztízsű nyelveket a nők hajlamosabbak előnyben részesíteni. A szerző nem állítja, hogy a kétegyházi román anyanyelvű közösségek nyelvcserejét az attitűdök megváltozása indította volna el, de azt igen, hogy az attitűdök megváltozása összefüggésbe hozható a nyelvcserevel.

A szerző a könyv utolsó fejezetében vizsgálja az anyanyelvi társalgásokban előforduló (egy- és többszavas) kódváltásokat és kölcsönszavakat. A statisztikai elemzéshez szükséges nyelvi adatokat, vagyis a természetes beszédben előforduló kódváltást résztvevő megfigyeléssel, a másik típusú kódváltást interjúkon keresztül érte tetten. Ezek szerint gyakori kódváltástípusnak számít az idézés, az üzenet pontosítása, továbbá az érzelmek kinyilvánítása. Kódváltást eredményezhet ugyanakkor egy-egy téma is. Így például az adatközlők többsége a munkát érintő kérdésekre magyarul válaszolt (l. még politika, szórakozás, hivatalos ügyintézés). Kíváncsi lett volna megvizsgálni a kódváltás jelentéseit és funkcióit is (vö. Gal 1979, Auer 1984).

Borbélynak nem állt módjában Kétegyházán román anyanyelvű értelmiségi csoportot kialakítani, mégis beszámol itt a magyarországi román értelmiségiek nyelvhasználatáról általában. Megfigyelte, hogy az értelmiségiek egymás között inkább azt a kódot választják, amely a beszélők közötti viszonyból egyértelműen következik. Eszerint a köznapi román a „mi” kódunk, az intimitás jele, míg a magyar a „többiek kódja”, a formális érintkezés kódja. A standard magyarországi román a két előbbi kód közötti státusszal bíró egyfajta „semleges” kód. Ezen állítások bizonyítására a vizsgálat adatai között azonban nem találunk elegendő bizonyítékot.

A továbbiakban a kódváltás és az életkor összefüggésének statisztikai vizsgálata következik. Megállapítja, hogy bár a fiatalabb korosztályok beszédében fordul elő a legtöbb kölcsönszó és kódváltás, az adatokból mégsem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, hiszen a fiatalok körében nagyok voltak az egyéni különbségek. Arra is utal továbbá, hogy az erős kisebbségi identitással rendelkező beszélők negatívan viszonyulnak a kódváltáshoz, ezért a vendégsvak a stílusváltások jegyeként is értelmezhetők.

Borbély vizsgálata a következőkben összegezhető: A kétegyházi román nyelvi repertoárja szűkös; a fiatal, és különösen a női beszélők kevésbé ismerik a standard vagy a köznapi román nyelvet. Az adatközlők szerint a román nyelv használatának legfontosabb színtere a templom. A többi színtéren egyre gyakoribb a magyar nyelv használata. A beszélők kora, neme és nyelvi attitűdjei összefüggnek továbbá a nyelvhasználattal és a nyelvtudással. Végül Borbély megállapítja, hogy a Kétegyházán élő románok nyelvcseré folyamata előrehaladott állapotban van, a román–magyar kétnyelvűség a magyar egynyelvűség előtti átmeneti fázis. A szerző azonban nem szolgál kellő bizonyítékkal azt illetően, hogy a nyelvcseré folyamata feltétlenül egynyelvűséghez vezet-e. Ahogyan Gal (1979: 154) is megjegyzi, egy kétnyelvű beszélőközösség kódváltási, nyelvhasználati mintái, valamint a beszélők nyelvtudása a kor előrehaladtával megváltozhatnak. Ezzel összhangban és azért, hogy átláthassuk a nyelvhasználati minták változásait, Borbély kénytelen korábbi tanulmányok eredményeire támaszkodni. Kérdéses azonban, hogy a korábbi vizsgálatok megbízható szociolingvisztikai módszerekkel készültek-e, azaz későbbi elemzés céljából alkalmazhatók-e. Ezért kíváncs lenne visszatérni Kétegyházára és újra görcső alá venni a románajkúak nyelvi repertoárját. Jó hír, hogy Borbély részben ugyanazon adatközlőktől már elkezdte gyűjteni az újabb adatokat, ezért hamarosan egy aktuális elemzéssel gazdagodhat a magyarországi szociolingvisztika.

Borbély vizsgálata a magyarországi román nyelv használatára és beszélőinek nyelvtudására irányul. A vizsgálat attitűdelemzése főként a román nemzetiségűek viszonyára összpontosít a többségi magyar nyelvvel és saját anyanyelvükkel kapcsolatban. Mivel a kétegyházi románok életét alapvetően meghatározza a kétnyelvű nyelvi helyzet, mindkét esetben gyümölcsöző lenne a holisztikusabb megközelítés. Az attitűdvizsgálatokat kíváncs lenne kiegészíteni a többség attitűdjeinek felmérésével, valamint a kétnyelvűséggel kapcsolatos attitűdökre vonatkozó interjúval (vö. Baker 1992).

Konklúzióként megállapíthatjuk, hogy Borbély Anna „Nyelvcseré” című munkája a Kétegyházán beszélt román nyelv használatának igényes, alapos, statisztikai számításokkal alátámasztott szociolingvisztikai vizsgálata. Örömkre szolgál továbbá, hogy más hasonló tanulmányokkal ellentétben (Csernicskó 1998, Lanstyák 2000) jelen vizsgálat oroszánrészét nem a történelmi, demográfiai,

politikai és kulturális fejtegetések teszik ki. Ilyen értelemben a „Nyelvcseré” témáját és a téma feldolgozását tekintve úttörő munka egy kevésbé ismert közép-európai nyelvi kisebbségről, amely szilárd alapját képezheti a további kutatásoknak.

Duray Zsuzsa – Petteri Laihonon

Irodalom

- Auer, Peter (1984), *Bilingual Conversation*. Benjamins, Amsterdam.
- Baker, Colin (1992), *Attitudes and language*. Multilingual Matters. Clevedon, [England]/Philadelphia.
- Bartha Csilla (1999), *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Borbély Anna (1995), *Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román nyelvközösségben*. In: Kassai Ilona (szerk.), *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. A 6. élőnyelvi konferencia előadásai. MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya, Budapest. 287–297.
- Csernicskó István (1998), *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris, Budapest.
- Csernicskó István – Fenyvesi Anna (2000), *The sociolinguistic stratification of Hungarian in Subcarpathia*. *Multilingua* 19: 97–124.
- Gal, Susan (1979), *Language shift: social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. Academic Press, New York.
- Gal, Susan (1993), *Diversity and contestation in linguistic ideologies: German speakers in Hungary*. *Language in Society* 22: 337–359.
- Gehl, Hans (Hrsg.) (1998), *Sprachgebrauch-Sprachanpassung: Eine Untersuchung zum heutigen Gebrauch der deutschen Sprache in Westrumänien und zur sprachlichen Anpassung der Donauschwaben*. Institut für donauschwabische Geschichte und Landeskunde. Tübingen.
- Göncz Lajos (1985), *A kétnyelvűség pszichológiája: A magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*. Forum, Újvidék.
- Göncz Lajos (1999), *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris, Budapest.
- Gyivicsán Anna (1993), *Az anyanyelvi értékvesztés folyamata a magyarországi szlovák nyelvterületeken*. In: *Hungarológia* 3: 35–39.
- Fasold, Ralph (1984), *The sociolinguistics of society*. (Ch. 6 Language attitudes). Basil Blackwell, Oxford.
- Fishbein, M. – Ajzen, I (1975), *Belief, attitude, intention and behaviour; An introduction to theory and research*. Addison – Wesley, Reading, MA.
- Giles, Howard – Ellen B. Ryan (eds). (1982), *Attitudes towards language variation. Social and applied contexts*. Edward Arnold, London.
- Haugen, Einar (1972), *The stigma of bilingualism*. In: Dil, A. S. (ed.), *The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen*. Stanford UP, Stanford. 307–344.
- Kontra Miklós (1996), *Magyar nyelvhasználat határainkon túl*. In: Diószegi László (szerk.). *CÍM* 1996: 113–123.

- Kontra Miklós (1997), Article No. 210: Hungary. In: Goebel, Hans et al (eds), *Contact linguistics: An International Handbook of Contemporary Research*. Walter de Gruyter, Berlin. Volume 2: 1708–1723.
- Kovalecsik Katalin (1998), A cigány nyelv társadalmi helyzete. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (szerk.) *CÍM* 1998: 60–66.
- Langman, Juliet – Lanstyák István (2000), Language negotiations in Slovakia: Views from the Hungarian minority. *Multilingua* 19: 55–72.
- Lanstyák István (2000), *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris, Budapest.
- McLure, Erica – Malcolm McLure (1988), Macro- and Micro-sociolinguistic dimensions of Code-Switching in Vingard. In: Monica Heller (ed.), *Code-Switching: Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin. 25–51.
- Réger Zita (1974), A lovári-magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái az iskoláskor elején. *NyK* 76: 229–255.
- Réger Zita (1978), Cigányosztály, „vegyes” osztály – a tények tükrében. *Valóság* 8: 77–89.
- Réger, Zita (1995), The language of gypsies in Hungary: an overview of research. *IJSL* 11: 79–92.
- Ryan, Ellen.B. – Howard Giles (eds) (1982), *Attitudes towards Language Variation*. Edward Arnold, London.
- Sándor Klára (1998), A nyelvcsere és a vallás összefüggése a csángóknál. A magyar művelődés és kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Róma – Nápoly. 1130–1150
- Sándor, Klára (2000), National feeling or responsibility: The case of the Csángó language revitalization. *Multilingua* 19: 141–168.
- Wei, Li (1998), The 'why' and 'how' questions in the analysis of conversational code-switching. In: Auer, Peter (ed.), *Code-Switching in Conversation: Language, interaction and identity*. Routledge, London. 156–179.

Sándor Anna: Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban

Kalligramm Könyvkiadó, Pozsony. 2000. 173 o.

A kétezredik esztendő gazdag könyvterméssel ajándékozta meg a szlovákiai magyar nyelvész (és nem nyelvész) olvasóközönséget: Lanstyák Istvánnak a szlovákiai magyar nyelvről szóló munkáját (Lanstyák 2000) Sándor Anna könyve követte, amelyben a nyitrai Konstantín Egyetem Magyar Tanszékének tanára lakhelyének, Kolon községnek az anyanyelvhasználatát és kétnyelvűségét mutat-

ja be. (A könyvet a szerző az ELTE Magyar Nyelvtudományi Doktori Iskolájában PhD-disszertációként védte meg.)

Ismert nyelvészeti tény, hogy a magyar dialektológia egy megközelítőleg két évtizede indult és ma is folyamatban lévő szemléletváltáson ment-megy keresztül. Ennek a szemléletváltásnak alapvető oka, hogy a mai falu nyelvhasználatában megváltozott a dialektológia kutatási tárgyának, a nyelvjárásnak a helyzete. Ez a módosulás és a módosulásból következő nyelvi jelenségek vizsgálata a tárgya Sándor Anna könyvének, amelyet a szerző a tőle megszokott áttekinthető rendszerezéssel, hitelességgel és alapossággal ismertet. A tanulmány több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt, mert ilyen jellegű, a szlovákiai beszélőközösség anyanyelvhasználatát és kétnyelvűségét egy viszonylag zárt közösségen bemutató monográfia eddig kevés született. Másrészt pedig azért, mivel a munka nagyszerű példája a szociolingvisztikai szemléletmóddal megújult nyelvjárás-kutatásnak.

A Zoboralján fekvő Kolon község egyszerre van szerencsés és szerencsétlen nyelvi helyzetben. A Nyitrától északkeletre fekvő magyar falvakhoz hasonlóan a község beszélőközössége itt is erősen kétnyelvű, és a magyar nyelvű középiskolai oktatás hiánya előrevetíti a lassú nyelvcserle lehetőségét. Szerencsés helyzete inkább nyelvészeti szempontból értendő, hisz Kolon község tájszavainak, később pedig nyelvjárásának kutatása csaknem száz évvel ezelőtti kezdetekre tekint vissza. Turzó Ferenc, Szűcs István írásai még a múlt század elején születtek, de a huszadik század nyelvészei is élénk érdeklődést tanúsítottak az alig másfélezer lakost számláló zoboralji község nyelvjárása iránt. Dallos István, Sima Ferenc a mai nyelvészeti kutatások számára is forrásértékű tanulmányait Arany A. László gyűjtő és feldolgozó munkája követte. Az ő nevéhez fűződik az egyetemes magyar dialektológiának mindmáig egyedülálló, Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszerét bemutató strukturalista szemléletű alkotása (Arany A. 1944). Talán nem túlzás azt állítani, hogy ilyen gazdag és folytatólagos nyelvészeti elemzéssel a világ nagyon kevés települése büszkélkedhet. És az sem túlzás, hogy Sándor Anna anyanyelvhasználatot és kétnyelvűséget elemző munkája újabb mérföldkő Kolon község nyelvének vizsgálatában.

A nyolc fejezetből álló, logikusan és arányosan felépített könyv első részében a szerző a nyelvjárás-kutatás és a szociolingvisztika bizonyos kérdéseit, ill. a község legfontosabb történeti adatait és a lakosság szociológiai összetételét mutatja be. Ebbe a fejezetbe került az anyaggyűjtés során felhasznált módszerek leírása is, amelyben a szerző többéves nyelvészeti kutatásainak mikéntjével ismerteti meg az olvasót. Tanulságos része ez a könyvnek, mivel a Kolonban végzett gyűjtések módszereit alkalmazva további faluközösségek anyanyelvhasználatát és kétnyelvűségét elemző munkák szülehetnek.

A könyv második része a társadalmi és nyelvhasználati rétegződés tényezői mellett a magyar nyelvhasználat színtereit taglalja. Empirikus adatokra támaszkodva mutatja be Kolon község lakosságának az életkor szerint rétegződő nyelvi képét, ahol az egységes nyelvhasználatot mutató idős nemzedék mellett egy, az iskolázottság és foglalkoztatottság alapján kettős- és egyesnyelvű középgeneráció, és az iskoláztatás nyelve alapján több különböző csoportra különülő fiatal nyelvhasználói réteg él. A nemek között már Arany A. László által megfigyelt eltérésen túl ebbe a fejezetbe került az iskoláztatásnak a nyelvhasználatra gyakorolt hatása is. A fejezet legnagyobb terjedelmű egységét egy attitűdvizsgálat ismertetése tölti ki. A vizsgálatban Sándor Anna a magyar és szlovák középiskolában végzett koloni adatközlők mellett a nem Nyitra-vidéki magyaroknak a koloni nyelvjáráshoz és a magyar nyelvhez való viszonyulását mutatja be. Az áttekinthetőséget táblázatok és grafikonok segítik. A beszédhelyzet és a nyelvhasználati színtér általános kérdéseinek és definícióinak ismertetése után a szerző bemutatja Kolon község mindennapi nyelvhasználati színtereit: megtudhatjuk, hogy a községben működik a Nyitrai Járás egyetlen magyar nyelvű csoporttal rendelkező óvodája, megemlíti a magyar és a szlovák tagozattal működő kisiskolát, az egyházi és kulturális életet, továbbá jellemzi a televíziónak és a rádiónak, illetve a könyv- újság- és folyóirat-olvasásnak a nyelvi életre gyakorolt hatását.

A könyv harmadik, a tanulmány gerincét alkotó része a koloni nyelvjárás hangtani, alaktani és mondattani jelenségeit változásukban mutatja be. A szerző az egyes nyelvi szinteken mindenekelőtt azokat a jelenségeket veszi szemügyre, „amelyek az alapnyelvjáráshoz viszonyítva változást mutatnak” (61), s a változás folyamatában társadalmilag kötött és nyelvileg többféleképpen megvalósuló alakváltozatokként, tehát szociolingvisztikai változóként jelentkeznek. A hangtannal foglalkozó részben a magánhangzó-jelenségek között a zárt *ë* fonéma változásától kezdődően a munka tudományos módszerességgel vezeti végig az olvasót a zárt–nyílt, illetve a labiális–illabiális tendencia, a hangszín–realizációk és további hangtani jelenségek használatában jelentkező változásokon, mindegyiket empirikus kutatásokból származó gyűjtésekből nyert példákkal illusztrálva. Ugyanez vonatkozik a mássalhangzó-jelenségek ismertetésére is, ahol az *ly* fonéma helyzete, a szótagzáró *l* fonéma, a palatalizáció, a hasonulás, a hangátvetés jelenségeivel kapcsolatos változatok kerülnek részletes bemutatásra.

Az alaktani jelenségek vizsgálata a magyar dialektológiában a jóval alaposabban felgyűjtött hangtani vizsgálatok mellett legtöbbször mostohagyermekként kezeltetett. Sándor Anna könyve üdítő kivétel ebből a szempontból is, mivel dolgozatában részletesen érinti az alaktan egyes részterületeinek kérdéseit, beleértve a fő- és toldalékmorfémák típusait (90–97), de a hangtani részhez hasonlóan a hangsúly itt is a köznyelvi megfelelőjüktől eltérő jelenségek elemzésén van. A mondattani rész érdekessége, hogy olyan visszaszorult vagy visszaszorulóban lévő

jelenségeket vizsgál, amelyek főleg a hetven év feletti idős adatközlők nyelvhasználatát jellemzik. Újszerű szemléletmódot tükröz az is, hogy a kontaktushelyzetből eredő változások ismertetése ugyancsak ebben a fejezetben kapott helyet (102).

A IV. fejezet a nyelvi tiszteletadás sajátosságait tárja fel, míg az V. a koloni személynevek világába kalauzolja az olvasót. Bizonyára sokakban felvetődik a kérdés, hogy ezek a fejezetek miképpen illeszkednek a munka eddigi részeihez, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a munkában ismertetett anyagot a nyelvi változás vizsgálata fogja össze. A szerző a két utóbbi fejezetnek a dolgozatba való beiktatását azért tartja indokoltnak, „mert mind a nyelvi tiszteletadás, mind pedig a személynevek szoros összefüggésben vannak a vizsgált közösség társadalmi helyzetével, és így hűen tükrözik azokat a változásokat, amelyeket a megváltozott társadalmi körülmények idéznek elő” (12). Nyelvészeti unikum a munkában a személynevek rendszerének szociolingvisztikai szemléletű ismertetése is.

A VI. fejezet időszerű kérdést feszeget, mivel az itt közölt megfigyelések a koloniak kétnyelvűségére vonatkoznak. A kontaktusjelenségek részletes leírását a dolgozat keretei eleve nem tették lehetővé, Sándor Anna csupán azoknak az összefüggéseknek az ismertetésére szorítkozik, „amelyek a magyar és a szlovák nyelv használatának az arányletolódására hívják fel a figyelmet” (125). A kódváltást, a kétnyelvűségnek a családban és az oktatásban felmerülő problémáit kérdőíves vizsgálatokból nyert nyelvi adatok illusztrálják. Csak remélhető, hogy a szerző nem elégszik meg a helyhiány miatt rövidre sikerült, csupán kilenc oldal terjedelmű (125–134) ismertetéssel, és vállalkozik a téma mélyebb, alaposabb kidolgozására is.

A tanulmány utolsó előtti, VII. fejezetében a változásvizsgálatok során szerzett észrevételek olvashatók. Ezt az összegzést kettős cél vezérli: igyekszik egyrészt levonni a III–VI. fejezetekben részletesen kifejtett változásokban jelentkező szabályszerűségeket, másrészt pedig megpróbálja megállapítani, hogy a változásokban milyen mértékű a magyar köznyelv és a kontaktushelyzetből adódóan a szlovák nyelv szerepe (137).

Az utolsó fejezet hét pontba sűrített következtetéseiben Sándor Anna Kolon domináns nyelvváltozataként az egyes nyelvi szinteken eltérő mértékben változó nyelvjárást jelöli meg. Felhívja a figyelmet a nyelvjárási jelenségeknek legfeltűnőbbben a hangtan szintjén jelentkező bomlására, amely társadalmilag kötött szociolingvisztikai változatok létrejöttét és párhuzamos használatát eredményezi. Ezek az átmeneti változatok általában a nyelvjárástól távolodva a köznyelv felé közelednek, keletkezésüket pedig a köznyelvi kontaktushelyzetből adódó szlovák nyelvi hatásnak köszönhetik. A szerző rámutat az anyanyelv használati terének beszűküléséből következő presztízscsökkenésre, felveti a nyelvi erózió és a szlovákdomináns kétnyelvűséget követő nyelvcserlehetőségét is (144).

Sándor Anna külön érdeme, hogy világos nyelvezetű, áttekinthető szerkezetű könyvet írt, amely a szociolingvisztikai-nyelvjárási gyűjtések fontosságára hívja fel a figyelmet. A munka végén a felhasznált szakirodalom alapos ismertetése mellett megtalálhatók az élőnyelvi kutatásokban felhasznált kérdőívek is. Örülünk kell, hogy a szlovákiai és az egyetemes magyar nyelvészet újabb izgalmas és igényes munkával gazdagodott. Sándor Anna nyelvhasználattal és kétnyelvűséggel foglalkozó műve méltó folytatása a Kolon község nyelvét immár csaknem száz éve kutató nyelvészeti hagyománynak. Elmondható tehát: ez a munka újabb mozaikkocka Kolon csodálatos nyelvi képéhez.

Menyhárt József

Irodalom

Lanstyák István (2000), A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó, Budapest – Pozsony.

Arany A. László (1944), Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárástanba. Szlovákiai Magyar Közlemények, Pozsony.

Folyóiratunkban gyakran használt rövidítések

- AASF** = Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Helsinki.
- ACUT** = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis. Tartu.
- ÁKE** = Munkácsi Bernát, Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben Budapest, 1901.
- AkÉrt** = Akadémiai Értesítő. Budapest.
- ALH** = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae / Acta Linguistica Hungarica. Budapest.
- ÁNyT** = Általános Nyelvészeti Tanulmányok. Budapest.
- AOH** = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
- CIFU** = Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapest. 1963.
- CIFU II.** = Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum I–II. Helsinki. 1968.
- CIFU III.** = Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum I. Tallinn. 1973.
- CIFU IV.** = Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum I–III. Budapest. 1978–1981.
- CIFU V.** = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Turku. 1980–1981.
- CIFU V.** = Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Turku. 1980–1981.
- CIFU VI.** = Материалы IV. международного конгресса финно-угроведов. I–II. Наука, Москва. 1989–1990.
- CIFU VII.** = Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum 1–7. Debrecen. 1990.
- CIFU VIII.** = Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Jyväskylä. 1995.
- CIFU IX.** = Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum I–VIII. Tartu. 2000–2001.
- CT** = Castrenianumin toimitteita. Helsinki.
- DEWOS** = Steinitz, Wolfgang, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin. 1966–1993.

- EEW** = Mägiste, Julius, Estnisches Etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki. 1982–1983.
- ÉFOu** = Études Finno-Ougriennes. (Paris / Paris – Budapest) Paris.
- EK** = Eesti Keel. Tartu.
- EPhK** = Egyetemes Philologiai Közlöny. Budapest.
- Ethn** = Ethnographia. Budapest.
- EWUng** = Benkő, Loránd (Hrsg.), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Budapest. 1993–1997.
- Fokos-Fuchs** = Fokos-Fuchs, D. R., Syrjänisches Wörterbuch I–II. Budapest. 1959.
- FU** = Fenno-Ugristica. Tartu.
- FUD** = Folia Uralica Debreceniensis. Debrecen.
- FUF** = Finnisch-Ugrische Forschungen. Helsinki.
- FUM** = Finnisch-Ugrische Mitteilungen. Hamburg.
- FUV** = Collinder, Björn, Fenno-Ugric Vocabulary. An etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm. 1955. Second Revised Edition. Hamburg. 1977.
- IF** = Indogermanische Forschungen. (Straßburg / Berlin – Leipzig / Berlin) Berlin – New York.
- IJAL** = International Journal of American Linguistics. Chicago Ill.
- IJSL** = International Journal of the Sociology of Language. Hága.
- IRAL** = International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. Heidelberg.
- J. Child Lang** = Journal of Child Language. Cambridge.
- JoL** = Journal of Linguistics. Cambridge – London.
- JPhon** = Journal of Phonetics. London.
- JPragm** = Journal of Pragmatics. Amsterdam.
- JSFOu** = Journal de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
- Kann** = Kannisto, Artturi – Eiras, Vuokko, Wogulische Volksdichtung VII. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI. Helsinki. 1982.
- KESK** = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. И., Краткий этимологический словарь коми языка. Москва. 1970.
- KK** = Keel ja Kirjandus. Tallinn.
- KSz** = Keleti Szemle. Budapest.
- KT** = Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H., Ostjakisches Wörterbuch. Helsinki. 1948.
- Leht** = Lehtisalo, T., Jurak-samojedisches Wörterbuch. Helsinki. 1956.
- Lg** = Language. Baltimore MD.
- Lg&Ps** = Language and Speech. Hampton Hill.
- LI** = Linguistic Inquiry. Cambridge MA.

- LSFU** = Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki.
- LU** = Linguistica Uralica. Tallinn.
- MdWb** = Paasonen, Heikki – Heikkilä, Kaino – Kahla, Martti, Mordwinisches Wörterbuch. I–VI. Helsinki. 1990–1999.
- MNy** = Magyar Nyelv. Budapest.
- MNyj** = Magyar Nyelvjárások. Debrecen.
- MNyTK** = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest.
- MSFOu** = Mémoires de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
- MSzFE** = Lakó György – Rédei Károly (szerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei I–III. Budapest. 1967–1978.
- Munk** = Munkácsi Bernát, A votják nyelv szótára. Budapest. 1896.
- M&Lg** = Journal of Memory and Language. New York NY.
- NéNy** = Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged.
- NLLT** = Natural Language and Linguistic Theory. Dordrecht.
- NyIOK** = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Budapest.
- NytudÉrt** = Nyelvtudományi Értekezések. Budapest.
- NyK** = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.
- Nyr** = Magyar Nyelvőr. Budapest.
- Paas** = Paasonen, Heikki, Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss. 2. Aufl. Helsinki. 1953.
- SF** = Studia Fennica. Helsinki.
- SFU** = Советское финно-угроведение. Tallinn.
- SKES** = Toivonen, Y. H. et al. (toim.), Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. Helsinki. 1955–1981.
- SKST** = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. Helsinki.
- SrSIK** = Сорвачева, В. А. (ред.), Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар. 1961.
- SSA** = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.), Suomen sanojen alkuperä I–III. Helsinki. 1992–2000.
- SUA** = Studia Uralo-Altaica. Szeged.
- TESz** = Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Budapest. 1967–1984.
- TL** = Tietolipas. Helsinki.
- UAJb** = Ural-Altaische Jahrbücher. Berlin.
- UAJb NF** = Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge. Wiesbaden.
- UAS** = Uralic and Altaic Series. Bloomington – The Hague.

UEW = Rédei, Károly (Hrsg.),
Uralisches Etymologisches
Wörterbuch I–III. Budapest –
Wiesbaden. 1988–1991.

UJb = Ungarische Jahrbücher.
Berlin –Leipzig.

ÚMTSz = B. Lőrinczy Éva (szerk.),
Új magyar tájszótár I–III.
Budapest. 1979–1992.

UT = Urálistikai Tanulmányok.
Budapest.

UUA = Uppsala Universitets
Årsskrift. Uppsala.

Vir = Virittäjä. Helsinki.

VJa/ВЯ = Вопросы языкознания.
Москва.

VSUA = Veröffentlichungen der
Societas Uralo-Altaica.
Wiesbaden.

Wichm–Korh = Wichmann, Yrjö –
Korhonen, Mikko,
Wotjakischer Wortschatz.
Helsinki. 1987.

Wied = Wiedemann, F. J.,
Syrjänisch–Deutsches
Wörterbuch. St. Petersburg.
1880.

WUo = Wichmann, Yrjö – Uotila,
T. E., Syrjänischer
Wortschatz. Helsinki. 1942.

WWb = Munkácsi, Bernát –
Kálmán, Béla, Wogulisches
Wörterbuch. Budapest. 1986.

A 101. KÖTET SZERZŐI

Aradi András	BME Nyelvi Intézet
Berta Árpád	SzTE BTK, Altajisztika Tanszék
Bíró Bernadett	SzTE BTK, Nyelvészeti Doktori Iskola
Csúcs Sándor	MTA Nyelvtudományi Intézet
	PPKE BTK, Finnugor Tanszék
Dezső László	Padovai Egyetem
Dér Csilla	MTA Nyelvtudományi Intézet
Duray Zsuzsa	MTA Nyelvtudományi Intézet
Fazekas Tiborc	Hamburgi Egyetem, Finnugor Tanszék
Fejes László	MTA Nyelvtudományi Intézet
Forró Orsolya	PPKE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék
Gerstner Károly	MTA Nyelvtudományi Intézet
	PPKE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék
Honti László	MTA Nyelvtudományi Intézet,
	Udinei Egyetem, Nyelvtudományi és Klasszika
	Filológiai Tanszék
Kassai Ilona	MTA Nyelvtudományi Intézet
	PTE BTK Nyelvtudományi Tanszék
Kálmán László	MTA Nyelvtudományi Intézet
	ELTE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék
É. Kiss Katalin	MTA Nyelvtudományi Intézet
Laihonen, Petteri	Jyväskyläi Egyetem, Hungarológia Tanszék
Maróth Miklós	PPKE BTK Latin Tanszék
Menyhárt József	Nyitrai Egyetem
Nyirkos István	DE Magyar Nyelvészeti Tanszék
Rédei Károly	Bécsi Egyetem, Finnugor Intézet
Salvi, Giampaolo	ELTE BTK Romanisztikai Intézet Olasz Nyelv
	és Irodalom Tanszék
Simon Orsolya	Veszprémi Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti
	Tanszék
Siptár Péter	ELTE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék
	MTA Nyelvtudományi Intézet

Szabó Zoltán
Szentgyörgyi Szilárd

Szépe Judit
Vándor Anna
Widmer Anna

Veszprémi Egyetem, Angol Nyelv és Irodalom
Tanszék

MTA Nyelvtudományi Intézet

Hamburgi Egyetem, Finnugor Tanszék

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben és/vagy az nyk@nytud.hu villanypostacímen lehet érdeklődni.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címén:

MTA Nyelvtudományi Intézete 1068 Budapest, Benczúr u. 33 / 1398 Budapest Pf. 701/518
rendelhető és vásárolható meg. Számlaszám: MNB 232-90173-1738

Egy kötet ára: 750 Ft (+ ÁFA), előfizetőknek 600 Ft (+ ÁFA), illetőleg egyedi példány külföldre küldve 30 euro, külföldi előfizetőknek 1-1 példány ára 25 euro.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the institute; it can be ordered and bought at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézete 1068 Budapest, Benczúr u. 33 / 1398 Budapest Pf. 701/518.

Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank) 232-90173-1738. A single volume costs 30 Euro (in case of subscription 25 Euro).

Készült a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának támogatásával
a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében

Felelős kiadó: Kenesei István
ISSN 0029-6791
Nyomta az Akaprint Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Freier László

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli, altajisztikai, indogermanisztikai stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és a fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme maximum 1000 karakter lehet.

A kéziratokat **szerkesztetlen** fájlként fogadjuk el lemezen, amelyhez 1 példányban kérjük mellékelni a kinyomtatott szerkesztett változatot. A mágneslemezen lehetőleg a Word szövegszerkesztő dokumentumállományát (.doc) és a szöveg RTF formátumban (.rtf) mentett változatát kérjük. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó tf állomány(oka)t is kérjük. A cikkeket mágneslemez helyett villanypostán (csatolt állományként) is fogadjuk az **nyk@nytud.hu** címen.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. „Korhonen (1981a, 1981b)”.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dőlt betűvel*. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központosíró jelek maguk is *dőljenek!* Az értelmi kiemelések **r i t k í t á s s a l** jelölendők.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példa szerint. A szerzők neve után írjuk a megjelenés évét zárójelben. A címetek vessző előzze meg, és pont zárja le. A kiadó nevét és a kiadás helyét vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában a dolgozat nyelve szerinti ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A cirill betűs helyesírást alkalmazó nyelveken írt műveket az eredeti írásmód szerint tüntetjük fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átírásban, utána []-ben az eredeti írásmód szerint is közöljük.

Példák:

Hajdú Péter (1966). Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a). Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b). Suomi ja unkari sukulaiskielinä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), Folia Hungarica I. Castrenianumin toimitteita 21. Helsinki. 47–57.

Mikola Tibor (1965). A -i tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993). Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában. NyK 93: 79–94.

Serebrennikov, B. A. [Серебрянников, Б. А.] (1974). Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва.

Ára: 840 Ft (előfizetőknek: 672 Ft)